HET OLDAMBT

EEN SOCIOGRAFIE

DEEL I

VORMENDE KRACHTEN

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT
TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS Dr. E. LAQUEUR, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN IN DE AULA DER UNIVERSITEIT, OP DONDERDAG 8 JULI 1937, DES NAMIDDAGS TE 4 UUR PRECIES,

DOOR

EVERT WILLEM HOFSTEE
GEBOREN TE WESTEREMDEN

BIJ J. B. WOLTERS' UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ N.V.
GRONINGEN — BATAVIA — 1937

CENTRALE LANDBOUWCATALOGUS

Bibliotheek
der
LANDBOUW
Hoogeschool

Aan mijn ouders
Aan mijn broers en zusters

Nu ik met de voltooiing van dit proefschrift mijn universitaire studie heb beëindigd, is het me een behoefte, mijn dank te betuigen aan allen, wier onderwijs ik heb mogen volgen, Prof. Mr. Dr. W. A. Bonger, Prof. Dr. H. Brugmans, Prof. Mr. Dr. N. W. Posthumus, Prof. Mr. Dr. S. R. Steinmetz en Dr. W. van Bemmelen; in het bizonder aan mijn hooggeachten promotor, Prof. Dr. H. N. ter Veen.

Het doet mij leed, dat een mijner docenten — Prof. J. C. van Eerde — reeds niet meer tot de levenden behoort. Zijn nagedachtenis zal bij mij in ere blijven.

Allen in het Oldambt, landbouwers, medici, predikanten, onderwijzers en vele anderen, die mij door hun schriftelijke en mondelinge inlichtingen onmisbaar materiaal hebben verschaft, ben ik zeer erkentelijk.

Een woord van hartelijke dank ben ik verschuldigd aan Prof. Mr. A. S. de Blécourt, hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden, voor de vriendelijke belangstelling, die hij voor enkele onderdelen van mijn werk betoonde.

INHOUD

VAN HET EERSTE DEEL.

Inleiding . . . . . 1—4

De sociografie en haar object, blz. 1. Is het Oldambt een sociale groep?, blz. 1—3. Probleemstelling, blz. 3—4.

A. De omgeving.

I. De physisch-geografische omgeving . . . . 4—13

Het ontstaan van de Dollard, blz. 5—6. De inpoldering, blz. 6. De Dollardklei, blz. 6. Haar bizondere vruchtbaarheid, blz. 6—7. Oorzaken hiervan, blz. 7—9. De achteruitgang van de vruchtbaarheid in de oudere polders, blz. 9. De oorzaken hiervan, blz. 9—10. Verbetering der oudere kleigronden, blz. 10. Andere grondsoorten, blz. 10—11. De regenval, blz. 11. De temperatuur, blz. 11. De ontwikkeling van het waterstaatswezen, blz. 11—12. De bemaling, blz. 12. Het waterschap Reiderland, blz. 12. De moeilijkheden van het waterschap Oldambt, blz. 12. Het gemaal de „Cremer", blz. 13. De drainage, blz. 13. De zucht, blz. 13.

II. De sociale omgeving . . . . . 14—21

De betekenis van de sociale omgeving, blz. 14. De wijdere sociale omgeving: West-Europa, blz. 14. De wijdere sociale omgeving: Nederland, blz. 14. De ligging ten opzichte van Holland, blz. 14. De engere sociale omgeving: Groningen, blz. 14. Het typisch Groningse, blz. 15. De verhouding tussen stad en Ommelanden, blz. 15—17. De bizondere positie van de boerenstand in de gewestelijke samenleving, blz. 17—18. De positie van de boeren in de gebieden, rondom het Oldambt: het Hogeland, Duurswold, de Veenkoloniën en Westerwolde, blz. 18—20. De ligging aan de Duitse grens, blz. 20. Oostfriesland, blz. 20—21.

B. De erfelijke eigenschappen der bevolking . . . . . 22—100

I. De anthropologische samenstelling . . . . 22—38

De betekenis van de anthropologie voor de sociografie, blz. 22. De exacte anthropologische gegevens alléén onvoldoende, blz. 22. Interpretatie door historische gegevens over volksbewegingen, blz. 23. De Friezen-Saksen-hypothese, blz. 23. Het oordeel van de typologische anthropologen: Johan Winkler, Sasse Jr., Gallée en Bielefeld, blz. 23—24. Het oordeel van prof. Bolk, blz. 24. Het oordeel van prof. Huizinga, blz. 24. Kritiek op verschillende uitspraken, blz. 24—25. Wat zijn Friezen?, blz. 25—26. Wat zijn Saksen?, blz. 26—27. Taalverandering geen bewijs voor volksbeweging, blz. 27. Het onderzoek van prof. Huizinga, blz. 27—28. Kritiek van Nyèssen en Ter Laan, blz. 28. Conclusie over de Friezen-Saksen-hypothese, blz. 29. De Saksen in het Oldambt, blz. 30—31. De anthropologische gevolgen van de menging, blz. 31.

Het oordeel van de typologische anthropologen, blz. 31—32. Kritiek op hun mededelingen, blz. 32. De theorie van prof. Bolk, blz. 32—33. Toetsing aan de exacte anthropologische gegevens, blz. 34—35. Oordeel over de theorie van Bolk, blz. 35—36. Conclusie, blz. 37. Schedelinhoud en hersenvolume, blz. 37—38. Constitutietypen naar Kretschmer, blz. 38.

II. Het karakter der Oldambsters . . . . . 39—100

Definitie van het individuele karakter, blz. 39. Definitie van het groepskarakter, blz. 40. Elementaire en distributieve karakterverschillen, blz. 40. De erfelijkheid van karaktertrekken, blz. 41—42. Genotype en phaenotype, blz. 42. De invloed van het milieu, blz. 42—43. Wijziging van het genotype door selectie, blz. 43—45. De gevolgde methode van onderzoek, blz. 45. De enquête, blz. 45—46. Het materiaal, blz. 46—56. Overzicht van de karaktereigenschappen der Oldambsters, blz. 54—55. De groepering van de karaktertrekken in een karakterologisch systeem, blz. 56—57. Het systeem van Heymans en zijn voordelen, blz. 57. Overzicht van het systeem van Heymans, blz. 57—58. Het karaktertype der Oldambsters: I. het temperament, blz. 59. *a.* De emotionaliteit, blz. 59—64. *b.* De nawerking, blz. 64—66. *c.* De activiteit, blz. 66—67. *d.* De psychische potentie, blz. 67—68. Conclusie over het temperament, blz. 68. II. De neigingen, blz. 68. *a.* De vitale neigingen, blz. 68. *b.* De egoïstische neigingen, blz. 69. *c.* De sociale neigingen, blz. 69—70. *d.* De supra-sociale neigingen, blz. 70. Conclusie over de neigingen, blz. 70. III. Het intellect, blz. 70. Algemeen oordeel over het intellect, blz. 70—71. *a.* De nawerking, blz. 71. *b.* De fantasie, blz. 72—73. *c.* De concentratie, blz. 73—74. Conclusie, blz. 74. Het intelligentie-onderzoek van het Centraal Bureau v. d. Statistiek, blz. 74—75. Eindconclusie, blz. 75. Vergelijking van de uitkomsten met die van anderen, blz. 75—76. Het oordeel van Lofvers, blz. 76—77. Het oordeel van Van Teylingen, blz. 77—78. Het oordeel van K. ter Laan, blz. 78—79. Conclusie van deze vergelijking, blz. 79. De grondslagen van het Oldambster karakter: I. Omgevingsinvloeden, blz. 80. 1) De beïnvloeding langs organische weg, blz. 80—81. 2) De beïnvloeding langs geestelijke weg, blz. 81—82. *a.* De invloed van de economisch-technische toestand, blz. 82—86. *b.* De strijd tegen en de aanpassing aan het geografisch milieu, blz. 86—88. *c.* De invloed van godsdienst en kerk, blz. 88—90 *d.* De invloed van opvoeding en onderwijs, blz. 90. *e.* Directe beïnvloeding door aanraking met de omgevende sociale groepen, blz. 90—92. II. De erfelijke aanleg, blz. 92. 1) Karaktertrekken, die met lichamelijke eigenschappen samengaan, blz. 93—94. 2) Karaktertrekken, die in het verleden onder andere omstandigheden eveneens naar voren kwamen, blz. 94. 3) Karaktertrekken, voorkomende bij verwante groepen, die in andere omstandigheden leven, blz. 94—99.

C. Historische lijnen en krachten . . . 101—299

I. Schets van de politieke geschiedenis . . . . 101—148

Het Oldambt deel van het oude Friesland tussen Vlie en Wezer, blz. 101. De toestand in de Friese landen vóór

1100, blz. 101. Het verdwijnen van het landsheerlijk gezag, blz. 101. Het bestuurstelsel na 1100, blz. 102. De redger en de grietman, blz. 102. De ommegaande rechtstoelen, blz. 102. De edele heerd, blz. 102. De functie van den redger, blz. 103. De warven, blz. 103. De Opstalboomse bond, blz. 103—104. De mene meente, blz. 104. De kluft, blz. 104. Het kerspel, blz. 105. De oorsprong van het bestuurstelsel, blz. 105. De fouten, blz. 105—106. De opkomst van nieuwe, onwettige politieke machten, blz. 107. De kloosters, blz. 107—108. De hoofdelingen, blz. 108. De oorsprong van het hoofdelingwezen, blz. 108—110. Het conflict tussen de oude en de nieuwe machten, blz. 110—111. De uitkomst van de strijd in Oostfriesland, blz. 111—112. In het Westlauwerse Friesland, blz. 112. Het ingrijpen van de stad in Friesland tussen Eems en Lauwers, blz. 112. De positie van de stad vóór 1350, blz. 112—113. Het verdrag van 1361, blz. 113. Het verdrag van 1368, blz. 113. De hernieuwde warven, blz. 114—115. De Hoofdmannenkamer, blz. 115. De nederlaag der hoofdelingen, blz. 115—117. De gevolgen van de strijd voor de verhouding tussen stad en Ommelanden, blz. 118—119. Het Oldambt tot 1400, blz. 119. De strijd tegen de Gockinga's en de Houwerda's,blz. 120—121. Hoe kwam het Oldambt onder de stad?, blz. 121. De mening van Ubbo Emmius, blz. 121. Kritiek van Gosses en De Blécourt, blz. 122. Bezaten Gockinga en Houwerda vóór 1444 (1438) de souvereine macht in het Oldambt?, blz. 122—126. Is er een overeenkomst, waarbij de souvereiniteit aan de stad werd overgedragen?, blz. 126—129. Heeft de stad direct na 1444 het souvereine gezag in het Oldambt bezeten?, blz. 129—130. Conclusie, blz. 130. De groeiende invloed van de stad tot 1498, blz. 131—133. De Saksische tijd, blz. 133—135. De toestand na 1536, blz. 135—136. De mening van Emmius, psychologisch gezien, blz. 136—137. De gang van zaken na 1600, blz. 137. De conflicten over de souvereiniteit, blz. 137—139. De verhouding tussen de stad en de Oldambsters na 1650, blz. 139—140. Geschiedenis van de Reiderlander dorpen na 1400, blz. 140—143. De gevolgen van het optreden van de stad, blz. 143—148.

II. De ontwikkeling van grondbezit en grondgebruik . . . . . 149—172

De geografische gesteldheid in de Friese landen: de gordel der hoge klei en de gordel der „Wolden", blz. 149—150. De nederzettingen der proto-Saksen in de Wolden, blz. 150. De komst der Friezen, blz. 150—151. Geen gemeenschappelijk grondbezit bij de Friezen, blz. 151. De „Blockflur", blz. 151. Grondverlies, blz. 152. De kolonisatie der Wolden, blz. 153. Het recht van opstrek en de opstrekkende heerden, blz. 153—155. Het voortbestaan van het recht van opstrek in Groningen, blz. 156—157. De „Blockflur" in het Oldambt, blz. 157—158. Het recht van opstrek in de Dollardpolders, blz. 158—159. Nieuwe boerderijen in het Dollardgebied en de oorzaak van hun ontstaan, blz. 160. Het spade-schieten, blz. 160—161. Het grondbezit van de stad, blz. 161—162. Klei- en lichtere gronden, blz. 163—164. Vrieschelo, blz. 164—165. Het beklemrecht, blz. 165—166. Het ontstaan van het recht van beklemming, blz. 166—170. De voor- en nadelen van het recht van beklemming, blz. 170—172.

III. Standen en klassen . . . . . 173—235

Het verband met de sociale geschiedenis van de Friese landen in het algemeen, blz. 173. Het ontbreken van de feodale adel, blz. 173—175. De Friese „etheling", blz. 175—176. De „nobiles" etc. van de kloosterkronieken, blz. 176. Bestond er in de Friese landen, in de middeleeuwen, grootgrondbezit?, blz. 176—182. De agrarische arbeidskrachten in de middeleeuwen, blz. 182—183. Het vroegtijdige verdwijnen van de onvrije arbeid, blz. 183. De oorzaken hiervan, blz. 183. De mening van Blok, blz. 183. De theorie van Nieboer, blz. 183—184. Proletarisering en gemeenschappelijk grondbezit, blz. 184—185. Vroegtijdig grondgebrek in de Friese landen, blz. 185. Geen gemeenschappelijk grondbezit, blz. 185—186. Bewijzen voor het bestaan van een klasse van bezitslozen, blz. 186—187. Het ontstaan van de vrije pacht, blz. 188. Het geestelijk grondbezit, blz. 189—190. De structuur van de middeleeuwse maatschappij in de Friese landen, blz. 190—191. Het Oldambt in de periode 1450—1750, blz. 191—193. De wijziging van de economische geest, blz. 193. De veepest en haar gevolgen, blz. 193—195. De invloed van de nieuwe landbouwwetenschap, blz. 195—197. De hoge graanprijzen aan het eind van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw, blz. 197—199. De moderne boer in het Oldambt, blz. 199—200. De verdere vooruitgang van de landbouw in de 19de eeuw, blz. 200—203. De veranderingen in het boerenleven, blz. 203. Het boerenleven in de 18de eeuw, blz. 203. De gevolgen van de toenemende rijkdom, blz. 204. Toenemende ontwikkeling en culturele belangstelling, blz. 204—206. Oordeel over de sociale en culturele toestand van de boerenstand door tijdgenoten, blz. 207—208. De veranderingen in de sociale positie van de boerin, blz. 208—209. De invloed van de veranderingen op het leven van de arbeiders, blz. 209. De toename van de arbeidsbehoefte en de toename van het aantal arbeiders, blz. 209—213. De ongelijkmatigheid van de arbeidsbehoefte, blz. 213—214. Gezonde en ongezonde arbeidsreserve, blz. 215. De arbeidsreserve in de 18de eeuw, blz. 215. Het uitvallen van het boerengezin als arbeidsreserve, blz. 215. De seizoenswerkloosheid, blz. 216—217. De losse arbeidskrachten, blz. 217. Het éénschaftswerk, blz. 217—218. De lonen, blz. 218—219. Veranderingen in de verhouding boer—arbeider, blz. 220. De verhouding in de 18de eeuw, blz. 220—221. Het verdwijnen van de patriarchale verhouding, blz. 221. De oorzaken hiervan, blz. 221—223. Overzicht van de materiële toestand van den arbeider, gedurende de 19de eeuw, blz. 223—228. De positie van het inwonend personeel, blz. 228—230. De culturele en morele toestand van de arbeiders in de 19de eeuw, blz. 230—231. De differentiatie der klassen en de positie der boeren in de dorpsgemeenschap, blz. 231—232. De houding van de arbeiders tegenover de sociale toestanden in de 19de eeuw, blz. 233. De houding van de boeren, blz. 233—235.

IV. Geschiedenis van de geestelijke stromingen . 236—299

Algemene opmerkingen, blz. 236. Religieus leven in de middeleeuwen, blz. 236. Het kloosterleven in de 13de eeuw, blz. 236—237. De aard van het religieuze leven, blz. 238—239. De „moderne devotie", blz. 239—242. De

invloed van deze beweging in het Noorden, blz. 242—243. Het fraterhuis van de Broederschap des Gemenen Levens te Groningen, blz. 243. Wessel Gansfort, blz. 243. De kring om Wessel te Groningen, blz. 244. Wessel's christelijk humanisme, blz. 245. De houding van de machthebbers in stad en land, blz. 246. Wessel's invloed, blz. 247—248. De Sacramentisten, blz. 248—250. De Wederdopers, blz. 250—253. Het begin der Doopsgezinde gemeenten, blz. 253—254. De Evangelischen, blz. 254. Het Calvinisme, blz. 254—255. De Beeldenstorm, blz. 255. De toestand tot de Reductie, blz. 255—256. Het religieuze leven in de 17de eeuw, blz. 257. De houding der aanzienlijken tegenover kerk en godsdienst, blz. 257—259. De heerschappij der „preciezen", blz. 259. Remonstranten en Contra-Remonstranten, blz. 260. Onverschilligheid, blz. 261. Calvinistisch dogmatisme en de religieuze behoeften der Groningers, blz. 261—262. Kerkelijk leven in de 17de eeuw, blz. 262. Groninger Oude-Vlamingen, blz. 262—263. De opkomst van het piëtisme, blz. 263—264. Schortinghuis, blz. 264—265. Schortinghuis in Midwolda, blz. 265. De strijd tussen de „fijnen" en de „rechtzinnigen", blz. 265—266. Het karakter van Schortinghuis' piëtisme, blz. 266—269. De invloed van het piëtisme, blz. 269—272. Andere nieuwe stromingen in de 18de eeuw, blz. 272—273. Het rationalisme in de kerk, blz. 273. De invloed van het rationalisme in het Oldambt, blz. 273—275. Politieke denkbeelden, blz. 275. De opstand van 1748, blz. 275—276. Verdere ontwikkeling van de politieke denkbeelden, blz. 276—277. De geestelijke tegenstellingen in het Oldambt aan het eind van de 18de eeuw, blz. 277—279. De Franse tijd, blz. 279. Het religieuze leven in het begin van de 19de eeuw, blz. 279. Ds. Engels van Nieuwolda, blz. 279—281. De boeren en het geloof in de rede en de vooruitgang, blz. 281—282. De Groninger richting, blz. 282. De denkbeelden van Hofstede de Groot en de zijnen, blz. 282—283. De betekenis van de Groninger richting voor het religieuze leven van de boeren, blz. 283—284. De piëtistische stroming in en na de Franse tijd, blz. 284. Het conflict met de liberale ideeën, blz. 284. De Afscheiding van 1834 en haar oorzaken, blz. 285—287. Haar invloed in het Oldambt, blz. 287. De ondergang van de piëtistische stroming in de Ned. Herv. kerk, 287—288. De invloed van ds. Engels in Nieuwolda, blz. 288—289. De invloed van ds. Gravemeyer in Midwolda, blz. 289—290. De ondergang van de Groninger richting in het Oldambt, blz. 290. Het modernisme, blz. 290—291. Het godsdienstig leven der boeren, blz. 291. Het godsdienstig leven der arbeiders, blz. 291—294. De politieke denkbeelden der boeren, blz. 294. Hun houding t.o.v. de regering van Willem I, blz. 295. De graanrechten, blz. 295. De kwestie van de grondbelasting, blz. 295—296. Het liberalisme, blz. 296. Oorzaken van de liberale sympathieën, blz. 296—297. De politieke actie der Oldambster boeren omstreeks 1840, blz. 297—298. J. F. Zijlker, blz. 298. Liberale idealen, blz. 298—299. De kentering, blz. 299.

Lijst van voor het eerste deel geraadpleegde boeken en artikelen . . . 300—310

Kaart 1.

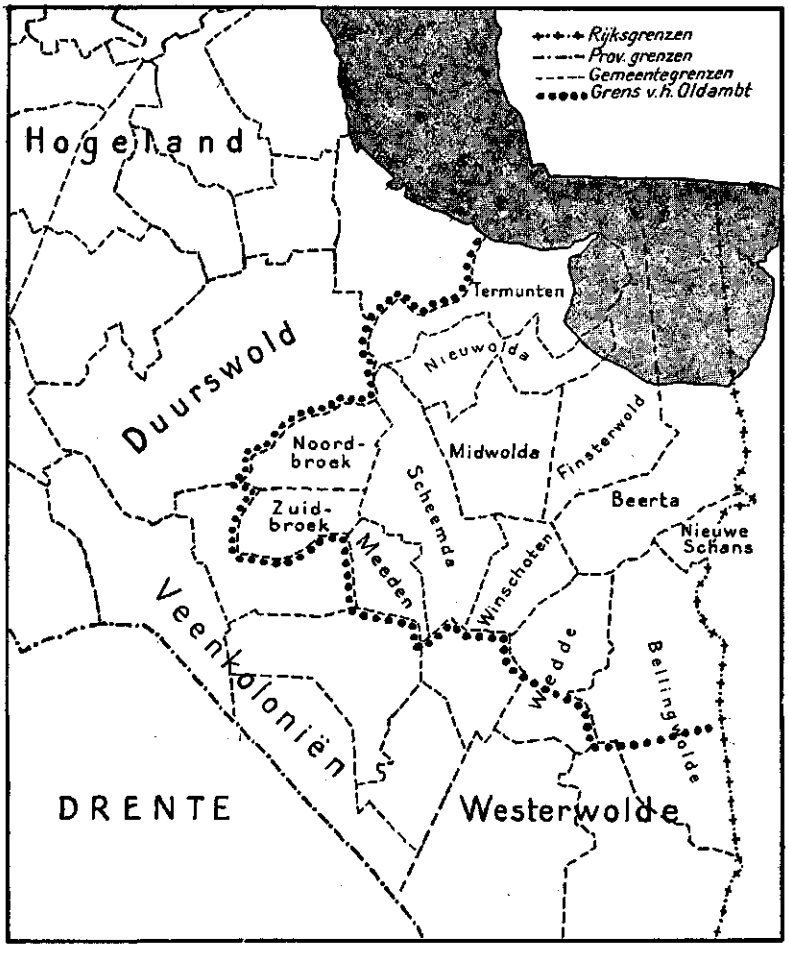

Schaal 1 : 400.000.

Het Oldambt en omgeving.

INLEIDING.

De sociografie is „de studie der volken en hunner onderdeelen in hun verscheidenheid", zo definiëerde Steinmetz [1]) deze wetenschap. „Voor die groepsindeeling zijn natuurlijk sociale momenten beslissend", zo vult Ter Veen deze definitie, wat betreft de onderdelen, aan [2]).

Object van de sociografie zijn dus alle sociale groeperingen [3]), d.w.z. alle menselijke groeperingen, waarvan de leden in hun onderlinge verhoudingen en eventueel ook in hun verhouding tot anderen, bepaalde, voor hen karakteristieke kenmerken vertonen. Van een bepaalde groep het bizonder karakter dezer verhoudingen, in haar geestelijke en stoffelijke uitingen, te leren kennen en ze te leren begrijpen, is de taak van den sociograaf.

Is het Oldambt [4]) nu zo'n sociale groepering? Hierop een afdoend antwoord geven kan men pas na een nauwkeurig onderzoek te hebben ingesteld. Aan de andere kant echter eist de praktijk van de sociografische arbeid, dat we, vóór we een dergelijke studie aanvatten, enig begrip hebben van de aard en de omvang van het te onderzoeken object. Het beste middel om hierin een voorlopig inzicht te krijgen lijkt ons te realiseren, wat er aan vage, ongecontroleerde, deels onbewuste kennis van het sociale groepsleven bij onze omgeving en bij ons zelf aanwezig is. Inductief onderzoek moet dan uitmaken, of de op deze wijze gevormde werkhypothese juist is.

Wij vragen ons dus af, wat men in Groningen onder het Oldambt pleegt te verstaan, of dit Oldambt een sociale groep is en welke omvang men er aan toe kent.

Het is niet onmogelijk, dat onze vraag enige bevreemding wekt. Velen toch zullen in „het Oldambt", evenals in andere streeknamen, enkel de aanduiding van een bepaald *gebied* zien, waar*binnen* misschien een bepaalde sociale groep moge wonen, doch dat zelf een zuiver territoriaal karakter draagt [5]). Voor een Groninger

---

[1]) S. R. Steinmetz, Die Stellung der Soziographie in der Reihe der Geisteswissenschaften, Arch. f. Rechts- und Wirtsch. phil., April, 1913.
S. R. Steinmetz, Wat is Sociografie?, Mensch en Maatschappij, 1925, blz. 280 e.v.
S. R. Steinmetz, Inleiding tot de Sociologie, 1931, blz. 34 en 35.

[2]) H. N. ter Veen, Van Anthropogeografie tot Sociografie, Mensch en Maatschappij, 1927, blz. 298 e.v.

[3]) Steinmetz, Inleiding, blz. 204 e.v.

[4]) In Groningen spreekt men de naam uit als Ol-dámbt.

[5]) Toch is het, naar onze mening, geen uitzondering, dat men in de loop der tijd de naam van een streek overdraagt, niet eens op alle, doch op de belangrijkste groep der inwoners. Denken we bij Twente feitelijk niet alleen aan de textielplaatsen? Voor de Twentenaren zelf is Ootmarsum al geen „echt" Twente

echter is het niet alleen een territoriaal, doch ook een sociaal begrip en — naar wij menen — overweegt hierin het sociale.

Territoriaal vat men er onder samen: de gemeenten Nieuwe Schans, Beerta, Finsterwold, Midwolda, Nieuwolda, Termunten, Noordbroek, Zuidbroek, Meeden, Scheemda, Winschoten, de gemeente Wedde, tot aan de z.g.n. Louwdijk (dus enkel het dorp Blijham) en de gemeente Bellingwolde, tot aan de Veeleer Scheiding (dus de dorpen Bellingwolde en Vriescheloo).

Maar niet alles, wat er binnen dit gebied ligt, is voor een Groninger „echt" Oldambt. „Zuidbroek behoort maar gedeeltelijk tot het Oldambt, de bevolking is voor een deel Veenkoloniaal." „Wagenborgen is geen echt Oldambster dorp. Grote boeren zijn hier haast niet." „Vooral de arbeidersbevolking van Vriescheloo heeft een sterk Westerwoldse inslag." „Het grootste deel van Nieuwe Schans is geen eigenlijk Oldambt." „Scheemda is niet meer zo'n typisch Oldambster dorp als b.v. Finsterwolde." „Meeden ligt op de grens van het Oldambt en de Veenkoloniën." Deze en soortgelijke uitlatingen kregen we in gesprekken voortdurend te horen. Duidelijk blijkt hieruit, dat men het Oldambt een bepaald sociaal karakter toekent. Wat is het nu, dat men als typisch Oldambsters beschouwt, wat bepaalt, of een plaats al of niet, geheel of tendele „Oldambt" is? De antwoorden, die men hierop krijgt, variëren. Doch één element keert hierin steeds weer terug: het Oldambt is gekenmerkt door bizondere verhoudingen tussen de grote boeren en de overige bevolking. In deze verhouding domineert de boer. Waar deze verhoudingen een ander karakter krijgen, waar naast de grote boeren andere groepen een leidende rol in de samenleving gaan spelen, waar zij plaats maken voor de middel- en kleine boeren, daar eindigt het Oldambt. Het sociale bepaalt het territoriale.

Hoe waar dit is, blijkt als we de omvang van het Oldambt, zoals we die boven aangaven, vergelijken met die van de oude gouw van die naam [1]).

In zijn oudst bekende vorm werd deze westelijk begrensd door een lijn, lopende langs de westgrens van de tegenwoordige gemeenten Termunten, Noord- en Zuidbroek en dan verder, ongeveer zuidwaarts naar de grens tussen Groningen en Drente. De oostgrens liep langs de Tjamme (nu nog gemeentegrens tussen Beerta en Finsterwolde) en de Zijpe, om zich daarna, eveneens door de

---

meer. En hoe vaak schrijft en spreekt men niet van Nederland, als men het Nederlandse volk bedoelt, terwijl men daarbij dan nog dikwijls onze landgenoten ten Zuiden van de grote rivieren min of meer buiten beschouwing laat.

[1]) Zie o.a. Mr. G. C. Joosting, De oude indeeling der provincie Groningen, Gron. Volksalmanak, 1915.

venen, naar het Zuiden voort te zetten. De dorpen Beerta, Winschoten en Westerlee lagen toen dus niet in het Oldambt, doch in de gouw Reiderland. De venen echter, waarop later Veendam, Wildervank en de Pekela's (de laatste tendele) ontstonden, behoorden, evenals Muntendam, tot het Oldambt. Na het ontstaan van de Dollard, waarin Reiderland bijna geheel verdween, werd het Nederlandse deel van dit district verdeeld tussen het Oldambt en Westerwolde, waarbij aan het eerste Winschoten, Westerlee en Beerta en aan het laatste Bellingwolde en Blijham werden toegevoegd.

Zo bleef de toestand tot de Franse tijd, toen de Groninger districten officiëel ophielden te bestaan.

Voor de Groningers echter bleef het begrip „Oldambt" leven, doch merkwaardigerwijze gaf men er langzamerhand een geheel andere inhoud aan. Heden ten dage rekent men de Veenkoloniën er niet meer toe, terwijl daarentegen Blijham, Bellingwolde en, tot op zekere hoogte, ook Vriescheloo er in opgenomen zijn. Dit betekent, dat men, onbewust, hetgeen men als sociaal gelijk zag heeft verenigd en het afwijkende heeft uitgebannen.

De plaatsen, die buiten de bovengenoemde gemeenten en delen van gemeenten liggen, bezitten niet de sociale kenmerken, die hen tot „Oldambt" zouden maken, de plaatsen die er binnen liggen bezitten deze kenmerken alle in minder of meerdere mate. Dat het beeld, dat men zich vormt van de mate van „Oldambtheid", die de laatste stuk voor stuk bezitten, betrekkelijk vaag is, hoeft nauwelijks betoog en al hopen we door onze studie dit beeld te verscherpen, precieze getallen te geven blijft natuurlijk onmogelijk. Nu kunnen we alleen nog het volgende zeggen: een plaats als Nieuwe Schans, met zijn vele ambtenaren, zijn spoorwegpersoneel en zijn talrijke fabrieksarbeiders, behoort slechts voor een klein deel tot het Oldambt. Van een stadje als Winschoten enkel de agrarische peripherie. Ook in Scheemda en Zuidbroek is de positie van de grote boeren niet meer zo overheersend. Verder vertonen natuurlijk de grensdorpen een geleidelijke overgang naar de aangrenzende groepen.

Door het bovenstaande hopen we een zo goed mogelijk antwoord op onze vraag te hebben gegeven. Het Oldambt, zoals een Groninger het kent, moeten we, naar het ons voorkomt, inderdaad beschouwen als een sociale groep. Dat onze omgrenzing enigszins vaag is gebleven, vindt zijn oorzaak in de aard van ons object.

Tot taak stellen wij ons nu: 1) te onderzoeken, of de boven (voorlopig) omschreven groep inderdaad bizondere sociale kenmerken vertoont, of ze dus werkelijk een sociale groep is; 2) het sociale leven van deze groep dan te beschrijven en te verklaren.

Het eerste deel van onze studie zal een overzicht van de omgeving, de erfelijke eigenschappen en de geschiedenis van de bevolking omvatten. In deze factoren toch moet de verklaring van al het bizondere, dat het Oldambt mag kenmerken, te vinden zijn.

Het tweede deel zal dan gewijd zijn aan de beschrijving en de verklaring van de huidige sociale toestanden.

A. DE OMGEVING.

I. DE PHYSISCH-GEOGRAFISCHE OMGEVING.

a. De bodem.

„Coppen Jarghes hadde dat regement in Groninghen ende Ommelanden II. jaer lanck, tot dat Joncker Keno der Groningher vyandt worde ende brande twee sielen in Reyderlant, daer dat lant inrydich of worde", zo vertelt Sybe Jarichs [1]), onder het jaartal 1413 [2]), ons op sobere wijze een episode uit de woedende twisten tussen Schieringers en Vetkopers, die in die dagen de Friese landen verscheurden.

Deze daad van den Oostfriesen edelman Keno ten Broeke [3]) (het vernielen van de sluizen, die de Westerwoldsche A van de Eems afsloten) had verstrekkende gevolgen. Ook al door de „satansche partijen", was er van herstel geen sprake [4]) en weldra verdwenen grote stukken land in de golven. Wel strekte zich langs de Eems een stevige kleistrook uit [5]), die enige weerstand bood, doch daarachter lag een slappe bodem, die snel aan de golven ten prooi viel. Het grootste deel van Reiderland moest men na korte tijd reeds als verloren beschouwen.

Een poging, om althans de lage landen van het Oldambt tegen het voortwoekerende water te beschermen, scheen aanvankelijk succes te hebben. Een dijk, van Palmar (in de buurt van de tegen-

---

[1]) „Corte Chronyc", geciteerd bij J. C. Ramaer, De vorming van den Dollard en de terpen in Nederland in verband met de geografische geschiedenis van ons polderland, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap, 1909, blz. 23.

[2]) We volgen de mening van Ramaer, n.l., dat de Dollard in 1413 is ontstaan en niet in 1277. De opvatting, dat het ontstaan een gevolg zou zijn van de doorbraak van de Eemsdijk bij Wilgum in 1277, schijnt op een oude overlevering te berusten (zie Jhr. Mr. J. A. Feith en Dr. H. Brugmans, De Kroniek van Abel Eppens tho Equart, deel I, 1911, blz. 96). Men vindt haar o.a. bij Ubbo Emmius en ze is door de latere schrijvers met of zonder kritiek overgenomen. Zo ook door G. Acker Stratingh en G. A. Venema in hun werk over de Dollard (1855). Blok (Het Oldambt in oude tijden, Gron. Volksalmanak, 1890) en Ramaer hebben echter overtuigende argumenten tegen deze opinie aangevoerd. Men zie verder over deze kwestie nog G. Acker Stratingh. Nog een woord over het eerste ontstaan van den Dollard, Bijdr. tot de Geschiedenis en Oudheidk., inzonderheid van de provincie Groningen, deel X, 1873.

[3]) Zie Blok, in bovengenoemd artikel, blz. 27 en 28.

[4]) Zie overleveringen hierover bij E. J. Huizinga-Onnekens en K. ter Laan, Groninger Volksverhalen, 1930, blz. 126 e.v.

[5]) Deze kleistrook vormde een verbinding tussen de hoge kleigronden van het Hogeland en die langs de Eems in het Duitse Reiderland en was, evenals deze gebieden, waarschijnlijk met terpen bezet. In tegenstelling met het zuidelijke deel van het Oldambt (Wold-Oldambt) droegen deze kleigronden de naam Klei-Oldambt, waarmee men nu nog wel de gemeente Termunten, die voor een groot deel uit de laatste resten van deze kleidam bestaat, aanduidt. Stukken ervan waren in de 16de eeuw nog als eilandjes in de Dollard zichtbaar (Ramaer, blz. 21).

woordige punt van Reide) naar Finsterwolde, werd met dit doel in 1454 aangelegd [1]). De hernieuwde binnenlandse twisten, waaronder Groningen in de Saksische tijd had te lijden (ongeveer 1500), waren oorzaak van onvoldoende onderhoud van deze waterkering. Ze brak verschillende keren door en werd niet meer hersteld [2]), zodat weldra de Zuidbroeksters en de Midwolders, evenals vroeger reeds de Blijhamsters [3]) en Bellingwolders, hun dorpen moesten terugleggen, om het geweld van de Dollard te ontgaan [4]).

Alle pogingen, om de zich steeds uitbreidende zee te beteugelen, leden schipbreuk op de onderlinge tweedracht. Eerst de erkenning van Karel V in 1536 gaf aan het geteisterde gewest de zo nodige rust. De Stad werd bij deze gelegenheid in het „bezit" van de Oldambten bevestigd [5]) en weldra begon onder haar energieke leiding de herwinning van het verloren gegane gebied. De eerste bedijking vond plaats in 1545 en vanaf die tijd werden in regelmatige opeenvolging de verschillende polders ingedijkt [6]), die thans het grootste deel van de oppervlakte van het Oldambt innemen [7]).

De herwonnen gronden bestaan bijna zonder uitzondering uit zeeklei en wel zeeklei, die in samenstelling en structuur van de overige in Groningen bekende kleisoorten zó sterk afwijkt, dat ze als een afzonderlijke soort bekend staat [8]).

De Dollardklei wordt gekenmerkt door een bizondere vruchtbaarheid. Buitengewoon talrijk zijn de getuigenissen over haar uitnemende kwaliteiten, die we bij de verschillende schrijvers vinden [9]). Acker Stratingh noemt haar de beste grondsoort, die in

---

[1]) Zie o.a. Acker Stratingh en Venema, De Dollard, blz. 81 en Tegenwoordige staat van Groningen en de Ommelanden of Stad en Lande, deel II, 1793, blz. 166.

[2]) De Dollard, blz. 83.

[3]) Reeds in 1418 was het water tot Blijham gekomen (Ramaer, blz. 29).

[4]) Zie o.a. de kaart bij A. A. Beekman, Nederland als polderland.

[5]) Blok, Oldambt, blz. 45. Over de aard van dit „bezit" later meer.

[6]) Men zie voor de geschiedenis van de bedijking vooral Acker Stratingh en Venema, De Dollard. Verder ook A. Smith, Geschiedenis van de provincie Groningen, 1849. De opvattingen over de loop der dijken en de tijdstippen, waarop de verschillende inpolderingen plaats vonden, lopen nogal uiteen (men vergelijke de kaarten van Stratingh en Venema, Beekman, Schuiling en Ramaer). Op het kaartje hebben we de voorstelling gegeven, die ons na vergelijking en toetsing van de verschillende inzichten het meest waarschijnlijk voorkwam.

[7]) In het geheel is uit de Dollard ongeveer 25000 H.A. land ingedijkt (zonder de Duitse polders, met deze ruim 30000). Zie de Dollard en A. J. Smith, Verlies en aanwinst van land in de provincie Groningen gedurende de 19de eeuw, Bijdr. tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.

[8]) Zie o.a. G. Acker Stratingh, Beschrijving van de kaart van de provincie Groningen, 1839, blz. 24.

[9]) Zie o.a. Schuiling, Nederland, 1915, blz. 415 en 438; Tegenwoordige Staat, deel I, blz. 26, deel II, blz. 208; H. Dijkema, Proeve van eene geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving in de provincie Groningen, 1851, blz. 394

Nederland te vinden is [1]), al wijst van Bemmelen er dan ook op, dat de samenstelling van de kleigrond in de Haarlemmermeer ongeveer soortgelijk is [2]). De stalmest beschouwde men, vooral in de jongere Dollardpolders, als waardeloze ballast, waarmee men sloten en kolken dempte, als men ze tenminste niet naar de Veenkoloniën of naar de zandstreken kon verkopen. Van mestproductie was dan ook geen sprake. Het graanstro ging grotendeels in vlammen op [3]). Ja, volgens sommigen zou stalmest voor de Dollardgronden schadelijk zijn [4]).

Doordat de Dollardklei toevalligerwijze het speciale terrein van werkzaamheid van twee (nu nog) erkende autoriteiten op het gebied van kleionderzoek (Venema en van Bemmelen) is geweest, zijn we goed onderricht over de chemische en physische eigenschappen van deze grondsoort. Bovendien heeft in latere tijd de agro-geoloog Dr. D. J. Hissink in zijn publicaties vele mededelingen gedaan over de klei van de Dollardpolders [5]).

Volgens van Bemmelen moet de bizondere vruchtbaarheid van de Dollardklei worden toegeschreven aan de volgende oorzaken: 1) dat het een zware klei is, die nog los en open is; 2) dat ze zeer veel koolzure kalk en koolzure magnesia bevat; 3) dat ze vrij wat phosphorzuur inhoudt; 4) dat ze rijk is aan oplosbare

---

en T. J. de Boer, Overzicht van den Groningschen landbouw 1800—1900, Bijdragen, deel I, 1901, blz. 340.

Een aardig bewijs voor de vruchtbaarheid van de Dollardpolders gaf de heer W. W. Schippers (Lappa Tomentosa lmk. of Donzige Klis. De verspreiding in verband met de aard van de bodem en die van de omgeving, Bijdr. deel II, 1918), die de verspreiding van de donzige klis, die alleen op uiterst vruchtbare gronden wil groeien, in de provincie Groningen naging. Het bleek, dat deze plant bijna uitsluitend in het gebied van de vroegere Dollard voorkomt.

[1]) G. Acker Stratingh, Aloude staat en geschiedenis des Vaderlands, deel I, blz. 333.

[2]) Dr. J. M. van Bemmelen, Bouwstoffen tot de kennis van de scheikundige zamenstelling van de alluviale gronden in de provincie Groningen, Bijdragen tot de kennis van de tegenwoordige staat der provincie Groningen, deel III, blz. 193.

[3]) G. Minderhoud, Ontwikkeling en beteekenis der landbouwindustrie in Groningen, 1925, blz. 95 en 106.

[4]) In Bouwstoffen, blz. 186 e.v. wijst van Bemmelen er echter op, dat dit ook tendele samenhing met de keuze der gewassen. De invoering van de kunstmest heeft de houding van de Oldambster boeren t.o.v. het bemestingsvraagstuk grondig gewijzigd.

[5]) Zo o.a. in de volgende artikelen: De inwerking eener kalkbemesting op kleigronden, Landbouwkundig Tijdschrift, 1925; De natuurkundige en scheikundige veranderingen, die kweldergronden nà de indijking ondergaan, Verslagen van Landbouwkundige Onderzoekingen der Rijkslandbouwproefstations, No. XXIX, 1924; Bijdragen tot de nomenclatuur en de klassificatie van de minerale gronden in Nederland I, Definitie van de begrippen klei, leem en zand, 1924; De verzadigingstoestand van kleigronden, overzicht van een voordracht, gehouden voor de Afdeling Beerta van de Groninger Maatschappij van Landbouw, Januari 1925; Resultaten van het onderzoek van eenige kleigronden uit de provincie Groningen (samen met Dr. Jac. van der Spek), Groninger Landbouwblad, 1925; De inwerking eener kalkbemesting op een roodoorngrond, Landbouwkundig Tijdschrift, 1925.

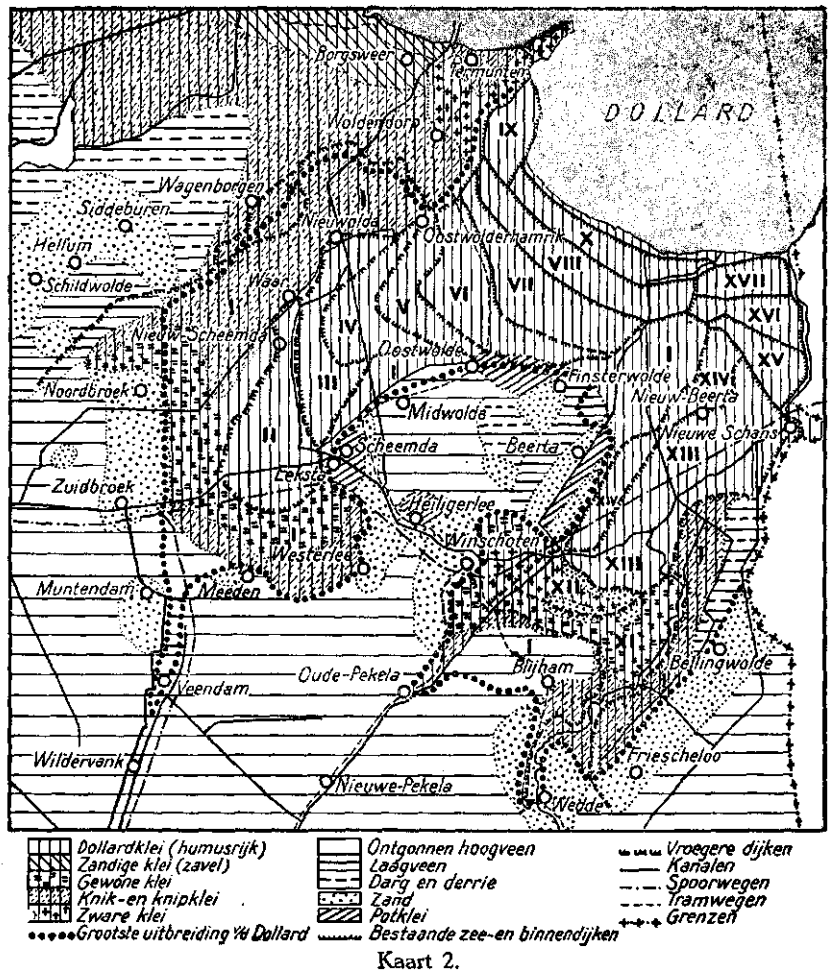

Kaart 2.

Dollardpolders:

I. Gronden binnen de dijk van 1545.
II. Polder van 1597.
III. Polder Oudland van 1626.
IV. Polder Oud-nieuwland van 1665.
V. Polder Nieuwland van 1701.
VI. Oostwolderpolder van 1769.
VII. Finsterwolderpolder van 1819.
VIII. Reiderwolderpolder 1ste afdeling van 1862.
IX. Joh. Kerkhovenpolder van 1875.
X. Carel Coenraadpolder van 1927.
XI. ?
XII. ?
XIII. Polder Uiterdijken van 1651.
XIV. Polder van 1550(?)
XV. Kroonpolder van 1696.
XVI. Stadspolder van 1740.
XVII. Reiderwolderpolder 2de afdeling van 1874.

Schaal 1 : 260.000.

zouten; 5) dat ze rijk is aan humus; 6) dat de laag zeer dik is [1]).

Is in het algemeen de klei van de Dollardpolders dus als uiterst vruchtbaar aan te merken, niettemin bestaan er binnen het gebied in dit opzicht vrij belangrijke verschillen. Deze verschillen worden teweeggebracht: 1) door verschil in dikte van de kleilaag; 2) door verschil in ouderdom van de klei.

1) Vooral langs de randen van de gewezen Dollard zijn de kleilagen veelal betrekkelijk dun. Zo strekt zich in het verlengde van het vroegere schiereiland, waarop Beerta, Finsterwolde enz. liggen, een zandrug uit, die slechts door een kleilaag van geringe dikte is bedekt. Deze rug, op welks randen Finsterwolder Hamrik en Nieuw-Beerta (Beerster Hamrik) liggen, is waarschijnlijk nooit geheel onbewoond geweest [2]), terwijl hij slechts bij hoge vloeden werd overstroomd. Bovendien werd dit gebied reeds vroeg omkaad. Te Nieuw-Beerta is voor de boeren het verschil in vruchtbaarheid tussen de „Binnenlanden" (de zandrug) en de „Uiterdijken" (de polder van 1651) dan ook bizonder duidelijk waar te nemen [3]).

Elders langs de randen zijn dergelijke verschijnselen merkbaar. Zo ploegt men bij de Weerdijk, onder Wagenborgen, soms de veengrond boven.

2) Met het toenemen in ouderdom van de klei gaat gepaard: *a.* ontkalking, *b.* oxydatie, *c.* structuurwijziging [4]).

Zoals gezegd is de Dollardklei gekenmerkt door een hoog percentage koolzure kalk. In de oudere polders echter, vooral die binnen de dijk van 1545, is dit reeds belangrijk gedaald tengevolge van uitspoeling. De natuurlijke vruchtbaarheid heeft hieronder sterk geleden [5]).

Deze oudere kleigronden vertonen een roodbruine kleur, teweeggebracht door oxydatie van het in de klei aanwezige zwavelijzer tot ijzeroxyden. Onder deze z.g.n. roodoorngronden vindt men op enige decimeters diepte veelal een z.g.n. kniklaag, een kleilaag eveneens met een hoog gehalte aan ijzeroxyden, doch daarnaast gekenmerkt door taaiheid en ondoorlaatbaarheid voor water. Planten-

---

[1]) Van Bemmelen, Bouwstoffen, blz. 117—261 en G. A. Venema, blz. 1—102, beiden in deel III van de Bijdragen tot de kennis van de tegenwoordige staat der provincie Groningen. Zie voor Venema ook: De Dollard. Voor de analyse van de klei door van Bemmelen, ook van Baren, De bodem van Nederland, deel II, blz. 73.

[2]) H. van Berkum, Kerkelijke geschiedenis van Nieuw-Beerta, 1856, blz. 7.

[3]) Dezelfde, blz. 8—12.

[4]) Dodo Wildvang, Das Reiderland, 1920, blz. 104 e.v. Zie ook van Baren, deel II, blz. 738; Hissink, De verzadigingstoestand van kleigronden; dezelfde, De inwerking eener kalkbemesting op kleigronden; dezelfde, De natuurkundige en scheikundige veranderingen, die kweldergronden nà de indijking ondergaan.

[5]) Bouwstoffen, blz. 173 en 202.

wortels dringen er moeilijk in door [1]). Dat deze kniklaag de vruchtbaarheid nadelig beïnvloedt, is zonder meer duidelijk [2]).

Een grote verbetering van de roodoorn- en knikgronden werd verkregen door het sedert het midden van de vorige eeuw toegepaste kleidelven en woelen, waarbij de onder de kniklaag aanwezige zuivere, ongeoxydeerde, kalkrijke klei door het graven van diepe goten naar boven werd gebracht en over de oppervlakte uitgespreid [3]). De resultaten waren verrassend. Voorheen schrale gronden leverden, volgens Staring, zeven oogsten achtereen, zonder dat men behoefde te mesten. Het doorgraven van de kniklaag had meteen een verbetering van de afwatering van de gronden tengevolge [4]).

Van minder betekenis voor het Oldambt zijn de zandige klei (zavel) en de moeilijk te bewerken zware klei [5]). Beide vinden we voorn. onder de gemeente Termunten. Deze gronden vormen daar de laatste rest van de reeds genoemde kleistrook, die zich voor het ontstaan van de Dollard langs de Eems uitstrekte. Zware klei vinden we, volgens de kaart van Acker Stratingh, ook nog onder Winschoten, terwijl zavelachtige gronden voorkomen in de nieuwe Carel Coenraadpolder.

Na de klei nemen in het Oldambt de zand- en afgegraven veengronden de grootste oppervlakte in. In samenstelling en vruchtbaarheid wijken zij van soortgelijke gronden elders niet af.

Een eigenaardige grondsoort is de limnisch-pleistocene potklei [6]),

---

[1]) Over roodoorn en knik o.a. Bouwstoffen, blz. 201 e.v. en G. A. Venema, De bodem van het Oldambt en Westerwolde, blz. 82. Ook Staring, De bodem van Nederland, deel I, 1856, blz. 248.

[2]) Het feit, dat men de minder vruchtbare gronden bijna uitsluitend vindt binnen de dijk van 1545, heeft de vraag doen opwerpen, of we daar wel met Dollardklei in engere zin te doen hebben. Het is moeilijk aan te nemen, dat het geringe leeftijdsverschil tussen deze polder en de eerste daaropvolgende, zulke grote verschillen in vruchtbaarheid ten gevolge zou hebben. Het is dan ook waarschijnlijk, dat deze kleigronden in hoofdzaak al voor het ontstaan van de Dollard aanwezig waren en enkel door een dun laagje Dollardslib zijn overdekt. Dit zou meteen een verklaring geven van de vrij grote dikte, die de kleilagen van deze oudste bedijking op sommige plaatsen vertonen. Het lijkt haast onmogelijk, dat in de zeer korte tijd (dit betreft dan alleen de westelijke boezem) dat deze landen overstroomd waren (van ongeveer 1515 tot 1545) zoveel slib zou zijn afgezet. Vooral het onderzoek van Dodo Wildvang, in de Duitse Dollardpolders, heeft aan de bovengenoemde opvatting veel steun gegeven. Hij gaat zelfs zo ver, dat hij veronderstelt, dat de dijk van 1545 de uiterste grens van de Dollard zou zijn geweest. Dit is, althans wat het Nederlandse deel betreft niet juist. De historische berichten spreken hier een te duidelijke taal. Men zie over deze kwestie, Das Reiderland, blz. 165 en 166; H. J. Moerman, Oostfriesland, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap, 1921, blz. 686; De Dollard, blz. 280 e.v.

[3]) De Dollard, blz. 293; Bouwstoffen, blz. 246 e.v. en Das Reiderland, blz. 177.

[4]) Staring, deel I, blz. 248.

[5]) Acker Stratingh, Beschrijving van de kaart enz.

[6]) G. A. Venema, De bodem van het Oldambt en van Westerwolde, blz. 96; Van Baren, deel II, blz. 615 e.v.

die aan de rand van het schiereiland van Winschoten aan de oppervlakte komt. Door hun taaiheid en ondoorlaatbaarheid ongeschikt voor de landbouw, vormen de „potkleikampen" een smalle groene zoom langs de diluviale gronden ten Noorden van Winschoten [1]).

b. Het Klimaat.

Hoewel, zoals bekend, de verschillen in klimaat binnen onze grenzen niet van dien aard zijn, dat ze een belangrijke verklaringsmogelijkheid vormen voor de verscheidenheid van het sociale groepsleven in Nederland, zijn ze toch voor de agrarische gebieden niet geheel zonder betekenis. Wat het Oldambt betreft, valt hierover het volgende op te merken: de regenval [2]) blijft met 610 m.m. (station Finsterwolde) belangrijk beneden het Nederlandse gemiddelde (max. Leeghwater 882 m.m., min. Kampen 596 m.m.). Opvallend gering is de neerslag in de nazomer (Augustus 77 m.m., September 51 m.m.). Het gemiddelde van Finsterwolde voor de maand September is zelfs het laagste van het gehele land. Voor de oogst is de relatieve droogte in deze maanden een belangrijk voordeel. Dat ook het aantal regendagen gering is (117), is voor het kleigebied van grote betekenis, daar de bewerking van deze bodemsoort bij nat weer moeilijk en voor de structuur van de grond zeer nadelig is.

Ongunstige gevolgen voor de plantengroei heeft de relatieve geringe regenval niet; hiervoor is ze ruim voldoende.

Minder gunstig staat het Oldambt er voor, wat de temperatuur [3]) betreft. Daar in Nederland de gemiddelde temperatuur in Januari in vrijwel noord-oostelijke richting afneemt, vertoont het Oldambt dan de laagste gemiddelde temperatuur van het gehele land (—2, Zeeland +1), een verschijnsel, dat de mogelijkheid van het bevriezen van het wintergraan sterk verhoogt.

c. De Waterstaat.

De ontwikkeling van het waterstaatswezen in ons gebied hangt samen met de verdeling van de Dollard in twee boezems. Uit de westelijke boezem ontstond het Termunter Zijlvest, het tegen-

---

[1]) Het geologische kaartje berust voorn. op de geologische kaart van G. Acker Stratingh en I. A. Smit van der Vegt. Daar de nieuwe geologische kaart voor ons gebied nog niet is verschenen, ja, nog niet gecarteerd, is deze uitvoerige en nauwkeurige kaart de beste, die ons ter beschikking stond, al stamt ze dan ook van . . . . 1839. Voor ons doel heeft ze het voordeel, dat de verdeling der kleisoorten voorn. is gebaseerd op de verschillende geschiktheid voor agrarische doeleinden.

[2]) Dr. Ch. M. A. Hartman, Het klimaat van Nederland, A. Neerslag, 1913, Mededeelingen en verhandelingen van het Kon. Ned. Met. Inst., No. 15.

[3]) Dr. C. Braak, Het klimaat van Nederland, B. Lucht- en grondtemperatuur, (vervolg), 1930, Med. en Verh., No. 33.

woordige waterschap Oldambt, uit de oostelijke het Vierkerspelen Zijlvest, het tegenwoordige waterschap Reiderland [1]). Samen omvatten zij het verreweg het grootste deel van het Oldambt. In het Oosten behoort een gedeelte tot het waterschap Westerwolde, terwijl verschillende jongere polders samen het waterschap „de Vereeniging" vormen. De Stadspolder heeft een eigen waterlozing [2]).

Tot in de 2de helft van de 18de eeuw was de afstroming vrijwel geheel natuurlijk, evenals in geheel Groningen [3]). De stijgende graanprijzen in de laatste tientallen jaren van de 18de eeuw schiepen de wenselijkheid en de mogelijkheid van een beter afwateringssysteem door middel van bemaling door windmolens. In betrekkelijk korte tijd werden tal van molenkolonies gevormd en tegenwoordig wordt bijna het gehele gebied bemalen. In Reiderland heeft zich in de loop van de 19e eeuw de hydrografische toestand verder gunstig ontwikkeld, zodat men daar sedert enige tientallen jaren de waterstand voldoende beheerst. Een minder opwekkend beeld bood lange tijd het waterschap Oldambt [4]). Dit had te kampen met een te kleine boezem [5]) en een peil, dat enige decimeters lager was, dan dat van Reiderland. Maakte bij een sterke W. of N.W. wind de hoge stand van het Eemswater afstroming onmogelijk en trad tegelijkertijd zware regenval op, dan stond spoedig een groot deel van het lagere land onder water. Daar de boezem bij enigszins ongunstige weersomstandigheden spoedig aangemalen was, schaften de verschillende molenpolders steeds sterker bemalingswerktuigen aan, om de geringe gelegenheid tot malen zoveel mogelijk te kunnen benutten. Het kwaad werd hierdoor natuurlijk steeds verergerd, want het Termuntenzijldiep werd zodoende in een minimum van tijd telkens weer gevuld.

Aan deze wantoestanden is na lange strijd (evenals b.v. in de Haarlemmermeer [6]), liepen ook hier de belangen van „hooglanders" en „laaglanders" niet parallel) tenslotte een einde

---

[1]) Voor de geschiedenis van de afwatering zie: De Dollard, op verschillende plaatsen en Mr. E. van Loon, Het grondreglement voor de waterschappen in de provincie Groningen, 1898, eveneens op verschillende plaatsen.

[2]) Enkele gebieden van minder belang behoren ook nog bij de waterschappen Duurswolde, Oterdum, de Pekel A en de boezem van het Eemskanaal. Voor de nauwkeurige indeling in waterschappen enz. zie Mr. C. C. Geertsema, De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen, 1910.

[3]) Van Loon, Grondreglement, blz. 10, 52, en 53.

[4]) Het volgende danken we grotendeels aan mededelingen van den heer P. G. Cremer, gepens. opzichter van het waterschap Oldambt.

[5]) Zie ook het landbouwverslag van 1905.

[6]) Zie Dr. H. N. ter Veen, De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, 1925, blz. 41.

gekomen, doordat men tot boezembemaling is overgegaan [1]). Sinds 1932 is daarvoor het motorgemaal de „Cremer" bij Termunten in werking [2]).

Een sterke verbetering van de afwatering is ook teweeg gebracht door de drainage. Men is in het Oldambt betrekkelijk vroeg (midden 19de eeuw) hiermee begonnen. Nog wordt voortdurend de drainage verbeterd. Het leggen van de buizen is nog steeds het typische winterwerk.

Een der belangrijkste resultaten, die men er door heeft verkregen, is dat de zucht, een eigenaardige structuurtoestand van de Dollardklei, die op de opbrengst van de bodem uiterst nadelig werkte, vrijwel is verdwenen.

Het optreden van de zucht was voor een boer vroeger niet veel minder dan een ramp [3]). De grond werd plotseling vrijwel ondoorlaatbaar voor water en vooral in de eerste jaren na het optreden van het verschijnsel, was de opbrengst buitengewoon slecht. Ontstond op een bepaalde plaats zucht, dan breidde de „ziekte" zich meestal vrij snel over de gehele omgeving uit, zonder dat men er veel tegen kon doen en zonder dat men begreep, waar de oorzaak lag.

Van Bemmelen wees echter reeds op de grote betekenis van drainage voor de bestrijding van zucht en de feiten hebben de juistheid van zijn bewering bewezen [4]).

Ook de toepassing van kalkbemesting heeft het verdwijnen van de zucht in de hand gewerkt.

---

[1]) C. J. Geertsema, Beschouwingen over het waterschap Oldambt, 1867, wees reeds op de noodzakelijkheid van boezembemaling.
[2]) Genoemd naar onzen zegsman.
[3]) Voor de beschrijving van de zucht, De Dollard, op blz. 288 en 289.
[4]) Van Bemmelen, Bouwstoffen, blz. 193 en 194.

II. DE SOCIALE OMGEVING.

Het sociale leven van een bepaald volk of volksdeel wordt in belangrijke mate beheerst, door het sociale milieu, waarin het is geplaatst. Dat het er in het Oldambt b.v. heel anders uit zou zien, als het (overigens onder dezelfde omstandigheden) was omgeven door primitieve natuurvolken, inplaats van door volkeren en volksdelen van Westeuropese cultuur, spreekt voor iedereen vanzelf. Bij de verklaring van het ontstaan van de typerende kenmerken van de Oldambster samenleving heeft men met de sociale omgeving dus rekening te houden.

Dat het Oldambt deel uitmaakt van de Westeuropese cultuurkring, kunnen we hier buiten beschouwing laten. Het heeft dat met de sociale groepen, waarmee we het vergelijken (andere delen van het Nederlandse volk; het Nederlandse volk als geheel) gemeen. Hetzelfde geldt, om dezelfde reden, natuurlijk van het feit, dat het gevat is in een Nederlandse omgeving. Wel is echter van belang, *waar* het Oldambt binnen Nederland gelegen is. Wie „Nederland" zegt, zegt voor meer dan 50 % „Holland"; wat als typisch Nederlands geldt, is van oorsprong grotendeels enkel typisch Hollands. Holland heeft in vele opzichten zijn stempel op het gehele land gedrukt. Uit de aard der zaak werkt de Hollandse invloed het sterkst in de onmiddellijke omgeving van dat deel van ons land. Het Oldambt ligt ten opzichte van Holland in een uithoek en de Hollandse invloed zal er zich dus minder direct en minder intensief doen gevoelen.

Vergelijkt men het Oldambt met andere delen van ons land, dan zal men er echter in de eerste plaats rekening mee moeten houden, dat het een deel van Groningen is. Groningen is na Friesland ongetwijfeld onze provincie met het sterkst uitgesproken eigen karakter [1]). Dat men Overijselaar of Geldersman is, zegt niets bepaalds, dat men Groninger is zegt veel. Natuurlijk valt Groningen, evenals iedere andere provincie, weer in delen uiteen; het Hogeland, het Oldambt en de Veenkoloniën [2]), zij hebben alle hun typische eigenaardigheden. Wil men echter het sociale leven in zo'n onder-

[1]) Een duidelijk symptoom hiervan zijn de Groninger verenigingen, die in vele steden buiten Groningen bestaan. J. te Winkel (De taalkaart van Noord-Nederland, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap, 1895) merkt op, dat het dialect van Groningen, meer dan dat van enige andere provincie, een eenheid vormt.

[2]) Veel prae-sociografische literatuur over de verschillende delen van Groningen bestaat er niet. In dit opzicht staan we ver ten achter bij onze oostelijke buren. Over Oostfriesland bestaat een groot aantal „Heimatkunden" en soortgelijke studies. Een lijst van literatuur over Groningen vindt men bij K. ter Laan, Nieuw Groninger Woordenboek. Dit boek is zelf een belangrijke bron voor de kennis van Groningen en de Groningers.

deel begrijpen, dan dient men het steeds te zien in het kader van de gehele provincie.

Waaruit dit typisch Groningse bestaat, is moeilijk in korte woorden te zeggen. Opvallend is in de eerste plaats de verhouding tussen „de" stad en de Ommelanden, zoals die zich in de loop der geschiedenis heeft ontwikkeld [1]). Het geleidelijk ingroeien van Groningen in de Friese landen tussen Eems en Lauwers, heeft gedurende lange eeuwen aan het politieke en economische leven van de tegenwoordige provincie zijn kleur gegeven. Nu het samensmeltingsproces zich na eeuwen heeft voltrokken, is er wel geen stad in Nederland aan te wijzen, die zó eng met het sociale leven in haar omgeving is verbonden en er zo'n grote invloed op uitoefent, als Groningen.

De tegenwoordige verhouding is geenszins een gevolg van een „natuurlijke" ontwikkeling. Eeuwenlang heeft de stad moeten vechten, om haar positie te verwerven en te behouden. Hoe meer men zich in haar geschiedenis verdiept, hoe meer men in bewondering geraakt voor de ijzeren consequentie, waarmee ze onder alle omstandigheden aan dezelfde politiek heeft vastgehouden. Ze kende maar één doel: beheersing van de Ommelanden. Om dat te bereiken, was geen middel haar te goed of te slecht. Grote moeilijkheden had ze te overwinnen, maar alle is ze tenslotte te boven gekomen.

Het valt moeilijk vol te houden [2]), dat de stad haar opbloei zou hebben te danken aan haar gunstige geografische ligging t.o.v. de Ommelanden. Eerder zou men — zij het dan met enige overdrijving — kunnen zeggen, dat ze *ondanks* haar geografische ligging haar historische taak tot een goed einde heeft gebracht. Geen enkele natuurlijke weg verbond haar aanvankelijk met de Ommelanden, noch te land, noch te water. Door onbegaanbare moerassen was ze van een groot deel der omliggende gouwen gescheiden. Slechts door eigen volhardende werkzaamheid is ze er in geslaagd, om zich te maken tot het centrum, van waaruit de verbindingswegen naar

---

[1]) In tal van boeken en artikelen is de ontwikkeling van de verhouding tussen stad en Ommelanden geschilderd. Men zie o.a. Prof. Dr. P. J. Blok, De grenzen van Groningen, Groningsche Volksalmanak, 1892, blz. 1 e.v.; Prof. Dr. H. Brugmans, De beteekenis van den 28sten Augustus, Gr. Volksalm., 1923, blz. 132 e.v.. Verder de inleiding tot de Bijdragen tot de kennis van de tegenwoordige staat der provincie Groningen, deel I, 1860.

Gemakshalve gebruiken we hier als vele anderen de term „Ommelanden", voor platte land van Groningen. Feitelijk is dit niet juist. Tot de Ommelanden behoorden enkel die delen, die niet direct aan de stad onderhorig waren. Er buiten stonden dus het Gorecht, Selwerd, de beide Oldambten en Westerwolde.

[2]) P. R. Bos, De ligging der steden en dorpen in de provincie Groningen, verdedigt o.i. ten onrechte deze mening. Men vergelijke hiermee de mening van prof. Huizinga, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?, 1914 blz. 23 e.v.

alle richtingen uitstralen. Het zijn de Groningers zelf, die aan hun stad die machtige positie hebben gegeven, niet de gelukkige geografische omstandigheden [1]).

„Geen Nederlandsche stad heeft tegenover het omliggende land zulk een groot politiek en economisch overwicht bezeten als Groningen. Dat had de stad te danken aan de consequente politiek van haar koopliedenregeering", zo schrijft prof. Brugmans [2]).

Ethnisch en politiek stond ze buiten haar omgeving; als Drents-Saksische stad vormde ze geen eenheid met de haar omringende Friese gouwen. Met een eindeloos geduld heeft ze gewerkt aan een reeks van verdragen, die aan deze isolatie een eind moesten maken. Op voortreffelijke wijze heeft ze gebruik gemaakt van de verdeeldheid tussen de Friezen onderling. Reeds in 1361 waren deze gedwongen, om *met* de stad en binnen haar muren te vergaderen over het herstel van de oude Opstalboomse bond; om de vrede in eigen land te handhaven, moesten de Friezen de hulp van de stad inroepen. Steeds dieper wrong deze zich in de Friese landen en in de Friese zaken. Willens of onwillens, steeds sterker werden de Ommelanden aan de stad gebonden. „Aan Groningen hanget gansch Vrieslandt", moest men weldra erkennen. Voortdurend breidde ze haar economische invloed uit. Met list en geweld werden concurrenten, als Appingedam, uitgeschakeld en steeds meer boetten de Ommelander Friezen aan macht in [3]).

Toen de stad zich in 1536 aan Karel V onderwierp, bezat ze het souvereine gezag over Selwerd, het Gorecht en tot op zekere hoogte over het Oldambt. Later voegde ze Westerwolde nog aan haar bezittingen toe. Verder bezat ze nog uitgebreide rechten in en tegenover de Ommelanden (het stapelrecht!). Dat had zij bereikt, die, zoals de Ommelander edelman Johan Rengers ten Post met afgunst zegt, slechts „up ten steert van Drenten" lag.

Nadat Stad en Lande onder de Republiek tot één gewest waren verenigd, was vrede en vriendschap nog vaak ver te zoeken. Voortdurend rammelden de ex-Friezen met hun ketens. Eerst de 19de eeuw heeft aan de economische en politieke samensmelting het gevoelselement toegevoegd. Het verdwijnen van de bizondere

---

[1]) Over de economische ontwikkeling van de stad zie o.a. P. G. Bos, Het Groningsche Gild- en Stapelrecht, 1904; J. B. Schepers, Groningen als Hanzestad, 1891; H. A. Wijnne, Handel en ontwikkeling van Groningen, 1865.

[2]) In bovengenoemd artikel, blz. 148.

[3]) De historische kritiek van de 19de eeuw heeft van de stralenkrans, waarmee de locale geschiedschrijving de vrijheid en de grootheid der Friezen had omhangen, weinig overgelaten. „De eerbied voor de oude friesche vrijheid maakte plaats voor medelijden met de anarchie in Friesland van de 13de tot de 16de eeuw," zegt Prof. Blok (P. J. Blok, Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen, Bijdr. voor de Vad. Gesch. en Oudheidk. 3de Reeks, 6de deel, 1892).

rechten en privilegiën van de stad deed de oude twistpunten verdwijnen. De stad is nu voor iederen Groninger zijn trots en zijn glorie [1]). Het wegvallen van de kunstmatige bescherming kon haar weinig meer deren. Haar positie als centrum was voldoende geconsolideerd en de ontwikkeling van het moderne verkeer kon deze alleen nog maar verstevigen.

De grote invloed van de stad op het platteland, de typische verbondenheid van beide in allerlei opzicht, gaf en geeft de samenleving in Groningen een bizonder cachet en was voor de sociale ontwikkeling van alle delen van het gewest van grote betekenis.

Karakteristiek voor Groningen is ook de hoge positie, die de boerenstand in de gewestelijke samenleving inneemt. Wie aan Groningen denkt, denkt vanzelf aan de Groninger boeren en de grote rol, die zij in het maatschappelijke leven spelen. Overal en in alles treft men in Groningen boeren of mensen, die uit de boerenstand voortkomen. In tal van verenigingen, instellingen, bestuurscolleges enz., waar men in andere gewesten zelden of nooit boeren aantreft, zal men deze in Groningen wel vinden.

Dit typische verschijnsel heeft meerdere oorzaken. In de eerste plaats hangt het samen met de reeds genoemde sterke verbondenheid van stad en land. Niet alleen heeft de stad grote invloed uitgeoefend op het platteland, maar ook het platteland op de stad. Meer dan enige andere grote stad in ons land is Groningen een boerenstad. Niet alleen economisch, doch ook in sociaal en cultureel opzicht is Groningen oneindig veel nauwer met zijn agrarische omgeving verbonden, dan b.v. Amsterdam. Bewust of onbewust voelt men aan beide kanten deze sterke band; de geestelijke tegenstelling tussen stedeling en plattelander is in Groningen lang niet zo sterk als in vele andere delen van ons land. De Groninger boeren voelen zich in de stad geen vreemdelingen en ze verkeren er veel en graag. De stad-Groninger van zijn kant kent den boer en weet hem te waarderen. Waarschijnlijk is de gemiddelde Groninger van de werkelijke toestanden en verhoudingen op het platteland heel wat beter op de hoogte, dan de gemiddelde stedeling in het Westen van ons land. De suprême minachting, die zelfs het kleinste Jordaanjoggie heeft voor een „boer", is den stad-Groninger in den regel vreemd. In honderd en één dingen houdt men in de stad rekening met de boerenstand; men weet zich middelpunt van een boerenland.

---

[1]) Een aardig bewijs voor de verandering van de houding van de Ommelanden tegenover de stad is de viering van de 28ste Augustus, de herdenkingsdag van het ontzet van Groningen in 1672. Was dit voor de 19de eeuw een zuiver stadsfeest, naderhand neemt de provincie, vooral het Hogeland, hieraan met enthousiasme deel. Zie hierover Dr. H. P. Coster, Hoe de 28ste Augustus tot dusver te Groningen gevierd werd, Gron. Volksalm., 1923, blz. 173 e.v.

Dit alles brengt mee, dat men in Groningen in allerlei opzichten de steun en de medewerking van de boeren meer weet te waarderen dan elders en dat men er gemakkelijker geneigd is om voor hen overal een plaats in te ruimen.

Een tweede oorzaak ligt in het bekende feit, dat Groningen een groot aantal rijke, welvarende en ontwikkelde landbouwers telt, die in staat zijn in het maatschappelijke leven een woordje mee te spreken. In verschillende delen van Groningen kan men zonder overdrijving de boeren aanduiden als een landelijke aristocratie. Ze nemen daar op de dorpen een, voor niet-Groningers vaak onbegrijpelijk, hoge sociale positie in. Stelt in de meeste delen van ons land de ongeschreven maatschappelijke wet in den regel de dorpsburgerij boven de boeren, hier is het omgekeerde het geval. Hier vormen de boeren de „upper ten", die door de andere maatschappelijke groepen met respect beschouwd en bejegend worden. De laatste tientallen jaren is de houding tegenover de boeren wel veranderd, maar deze verandering is meer uiterlijk dan innerlijk. Vele arbeiders mogen in theorie met het respect voor de boeren hebben afgerekend, in feite zien ze nog steeds hoog tegen deze op.

Deze rijke, machtige en aanzienlijke landbouwers speelden en spelen in de Groninger wereld en zelfs ook daar buiten een rol van grote betekenis. Zij hebben op de Groninger boerenstand als geheel hun stempel gedrukt en aan hen denkt men meestal, als men spreekt van de „Groninger boeren". Geheel juist is dit natuurlijk niet: lang niet alle boeren in de provincie Groningen zijn „Groninger boeren" in deze zin en in de verschillende delen van het gewest neemt de boerenstand lang niet overal dezelfde positie in. Het is van belang om nog even in het kort op het onderscheid in dit opzicht in de het Oldambt omringende gebieden te wijzen.

Op het *Hogeland* [1]), de noordelijke kleistreek tussen Reitdiep en Eems, telt vele oude en bekende boerengeslachten, die al sinds vele jaren in het gewest een plaats van betekenis innemen. De bedrijven zijn er relatief groot, vooral in het Noorden langs de Waddenkust. De afstand tussen boeren en arbeiders is er dus bijgevolg vrij groot. Toch zijn over het algemeen de verhoudingen er vrij gemoedelijk, wat zeker tendele moet worden toegeschreven aan de grote invloed, die de kerk daar nog op vele plaatsen op de arbeiders heeft. Waar deze invloed geringer is, zoals b.v. in Uskwerd, staan beide groepen scherper tegenover elkaar.

In het z.g.n. *Duurswold,* het zand- en laagveengebied van de gemeente Slochteren, is het gemiddeld grondbezit geringer dan op het Hogeland. De afstand tussen boeren en arbeiders is er dan

[1]) Enkele niet onaardige, hoewel verouderde schetsen van het Hogeland vindt men bij G. Zijlma, Ommelander schetsen, 1891.

ook niet zo groot en de boeren nemen er niet zo'n overheersende positie in het maatschappelijk leven in.

Een eigen type vertonen ook de *Veenkoloniën* [1]). Evenals in andere koloniale gebieden, b.v. de Haarlemmermeer, heeft hier selectie van de bevolking naar economische begaafdheid plaats gehad [2]). De bevolking, voor een niet onbelangrijk deel uit het Oldambt afkomstig, is vooruitstrevend en weinig gehecht aan traditie. Vaak zijn het de Veenkoloniale boeren geweest, die hun vakgenoten in het overige deel van Groningen de nieuwe wegen aanwezen. In het toepassen van de rijenteelt en het gebruik van kunstmest zijn zij de anderen voorgegaan [3]). De coöperatieve aardappelmeel- en strocartonindustrie vond hier haar uitgangspunt en haar sterkste ontwikkeling.

Ook hier ontbreekt het de boeren niet aan gevoel van eigenwaarde. Naast de landbouw vormt de industrie echter een belangrijk middel van bestaan en dit heeft tengevolge, dat de invloed van de boerenstand hier niet zo overwegend is als in verschillende andere delen van Groningen.

Westerwolde mist bijna alles, wat men meestal voor Groningen als kenmerkend beschouwt [4]). Voor het gevoel van een Groninger hoort het er dan ook nauwelijks bij. Sprekende en denkende over zijn land is hij gemakkelijk geneigd, dit oude landschap te vergeten. Evenals de stad van oorsprong Saksisch gebied, heeft het sociaal, cultureel en economisch van oudsher weinig gemeen gehad met het overige, oorspronkelijk Friese platteland van Groningen. Het markenstelsel, dat hier tot in de 19de eeuw heerste en de slechte verkeerswegen remden de ontwikkeling. Tot voor enige tientallen jaren vormde het een afgezonderd en achterlijk hoekje. Het aanleggen van verharde landwegen en later van tramwegen en kanalen hebben het land opengelegd en voor kolonisatie ontsloten. Sindsdien is Westerwolde sterk veranderd. Sociaal-economisch sluit het aan bij de andere zandgebieden in het Oosten van ons land. Kleinbedrijf, met landbouw, in dienst van de veeteelt, is over-

---

[1]) Over de Veenkoloniën zie men: H. J. Keuning, De Groninger Veenkoloniën, diss. Utrecht, 1933.

[2]) Het is jammer, dat Keuning deze selectie en haar gevolgen niet nader heeft onderzocht. Enkele opmerkingen daarover vindt men bij H. Dijkema, Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen, 1851 en bij G. en R. H. Herwig, Gids voor de Groninger Veenkoloniën, z.j. blz. 45.

[3]) Zie G. Minderhoud, Ontwikkeling en beteekenis der landbouwindustrie in Groningen, diss. Wageningen, 1925.

[4]) Over de geschiedenis van Westerwolde zie men: Robert Fruin, Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde tot op zijne vereeniging met de XVII Nederlanden, diss. Leiden, 1886. Over de verkeerstoestanden, R. H. Herwig, Westerwolde en de verkeerswegen in het Oosten van Groningen, Vragen van den dag, 1907.

heersend. De positie van de boeren is hier geheel anders dan elders in Groningen. Toonaangevend zijn ze allerminst. Landarbeiders vindt men er weinig.

Een bizondere invloed van buitenaf zou men in het Oldambt misschien verwachten door zijn ligging aan de Duitse grens. Hiervan valt echter weinig te bespeuren. Van oudsher heeft *Oostfriesland* [1]) zoveel overeenkomst met Groningen vertoond, dat het eigenlijk alleen maar politiek gesproken buitenland was. Met Groningen en Friesland vormde het eens de kern van de Friese landen tussen Wezer en Zwin. Naderhand onderging het evenals Groningen een sakcifiseringsproces. Taal en cultuur hebben daarom grote overeenkomsten. Sociaal-economisch vertonen beide gewesten bijna hetzelfde beeld. Langs de Wadden vinden we in Oostfriesland, zowel als in Groningen, een brede strook zeeklei, waar een boerenaristocratie tegenover een brede massa van landarbeiders staat. De overeenkomst in de verhoudingen aan weerszijden van de grens is treffend. Bladzijden en bladzijden uit de beschrijving van Swart [2]) van de toestanden op de „Marsch" in Oostfriesland zou men in een sociografie van Groningen zonder meer over kunnen nemen. Ook de toestanden op de zandgronden van Oostfriesland lijken sterk op die in de overeenkomstige delen van Groningen. Evenals op een deel van de zandgronden dáár, wonen op de Oostfriese „Geest" van oudsher de Saksen.

In de 16de, 17de en 18de eeuw heerste in een groot deel van Oostfriesland het Nederlands als beschaafde taal. Het Westen was geheel Calvinistisch en hiermee ging het gebruik van Nederlandse boeken voor kerk en school gepaard [3]). De Oostfriese predikanten genoten hun opleiding aan de Groninger hogeschool. Vaak stonden de predikanten afwisselend aan weerszijden van de grens.

Eerst in de 19de eeuw is Oostfriesland langzamerhand een Duits land geworden. In Nederland, zowel als in Duitsland, maakten provincialisme en particularisme plaats voor de eenheidsstaat. Het nationale karakter van beide staten, dat zich van binnenuit vormde, straalde naar de grenzen uit. Reeds onder het Hannoveraanse bestuur zet het streven naar verduitsing in en na de vereniging met

---

[1]) Over Oostfriesland: W. Lüpkes, Ostfriesische Volkskunde, 1907; H. J. Moerman, Oostfriesland, Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Genootschap, 1921, blz. 665 e.v.; Otto Thiele, Die Volksverdichtung im Regierungsbezirk Aurich, 1901; Rudolf Bielefeld, Die Geest Ostfrieslands, 1906.

[2]) F. Swart, Zur friesischen Agrargeschichte, Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, Heft 145, 1910.

[3]) Over het Nederlandse element in de Oostfriese cultuur schreef veel Johan Winkler (Oud Nederland, 1888, blz. 86; dezelfde, De Nederlandsche geslachtsnamen in oorsprong, geschiedenis en beteekenis, 1885).

Pruisen wordt het met verdubbelde kracht voortgezet. Het Nederlands als kerk- en schooltaal verdwijnt. „Die Abschaffung des Holländischen fand anfangs in den Gemeinden und vielfach auch bei den Predigern Widerstand, doch haben die grossen nationalen Ereignisse der letzten Jahren den Kampf schnell zu Ende führen helfen", zeggen de Vries en Focken [1]). Toch bleven ook na de zeventiger jaren de overeenkomsten tussen Groningen en Oostfriesland groot en de band tussen beide sterk. Leden van dezelfde boerenfamilies woonden aan weerszijden van de grens. Boerenarbeiders en knechten werkten nu eens hier en dan weer daar. De strocartonfabriek te Nieuwe Schans telt nog zowel Nederlandse als Duitse leden.

Eerst de wereldoorlog maakte de scheiding vrijwel volkomen. Een uiterlijke aanleiding hiervoor vormde de jarenlange sluiting van de grens. De ware oorzaak echter ligt dieper. Gemeenschappelijk doorleefde geschiedenis smeedt volksdelen aaneen tot naties. En de Oostfriezen hebben met hun landgenoten in en na de oorlog geweldige gebeurtenissen doorleefd, waaraan de Groningers geen deel hadden. Dit scheidt hen van ons en verenigt hen met hun vaderland.

De in de laatste jaren, zowel in Nederland als in Duitsland, toenemende centralisatie en het dieper ingrijpen van de overheid in beide landen in het gehele sociale leven, noodzaakt Groningers en Oostfriezen zich sterker naar binnen en meer van elkaar af te wenden. Zo is Oostfriesland langzamerhand vreemd land geworden. Dat er van het aangrenzende Duitsland echter ooit een invloed van betekenis op het Oldambt zal uitgaan, is niet waarschijnlijk. Grote plaatsen, centra van vermaak en cultuur vlak over de grens ontbreken en nu de banden van vroeger zijn verbroken, valt er voor de Oldambsters weinig meer te zoeken.

---

[1]) J. Fr. de Vries und Th. Focken, Ostfriesland, 1881, blz. 360.

B. DE ERFELIJKE EIGENSCHAPPEN DER BEVOLKING.

I. DE ANTHROPOLOGISCHE SAMENSTELLING.

Voor den sociograaf is de kennis van de erfelijk lichamelijke eigenschappen — de rassamenstelling dus — van de te onderzoeken sociale groep van grote betekenis. In de eerste plaats om de directe invloed, die lichaamsbouw, constitutie enz. hebben op het leven van de verschillende individuen en daardoor ook op het leven van de groep als geheel. In de tweede plaats om de mogelijke aanwijzing, die zij kunnen geven voor de aanwezigheid van bepaalde geestelijke eigenschappen. Want al moge de raspsychologie nog steeds in haar kinderschoenen staan en al weten we van de *causale* samenhang tussen beide niets, dat er verband bestaat tussen ras en psyche, wordt bewust of onbewust door iedereen aanvaard.

We bezitten, zoals bekend, door het werk van prof. Bolk en anderen verschillende exacte anthropologische gegevens over ons volk. Ze hebben voornamelijk betrekking op de verhouding tussen lengte en breedte van de schedel (schedelindex) en op de kleur van haren en ogen (pigmentatie). We zouden nu voor het Oldambt de gemiddelde schedelindex, het percentage blondharigen enz. kunnen opgeven en daarmee onze taak als voleindigd beschouwen. Dit zou echter weinig bevrediging geven.

In de eerste plaats is het cijfermateriaal, dat de anthropologen hebben verzameld, te weinig gedétailleerd en te onvolledig, om van een betrekkelijk klein onderdeel van ons volk als het Oldambt een voldoende overzicht te geven. Dat het beschikbare materiaal in de eerstkomende tijd veel zal worden uitgebreid en verbeterd valt niet te verwachten. De anthropologische commissie, die in 1925 door de Koninklijke Academie van Wetenschappen werd gevormd, heeft, voor zover ons bekend, niets gepubliceerd. Leest men een geschrift als de openbare les van Dr. Bijlmer [1]), dan ontkomt men niet aan de indruk, dat de Nederlandse anthropologen voorlopig hun bekomst hebben van het meten van schedels etc. en dat andere problemen hun aandacht opeisen.

Hadden we echter de meest volledige cijfers, dan zouden deze tenslotte toch niet meer geven dan dode gemiddelden en geen levende mensentypen. Een direct inzicht in de wijze, waarop de bevolking uit de verschillende subrassen van het blanke ras is

[1]) Dr. H. J. T. Bijlmer, De beteekenis van de erfelijkheidsleer voor de anthropologische wetenschappen, 1933.

opgebouwd, leveren ze niet. Ze vereisen een nadere interpretatie. Kennis van het verloop van de volksbewegingen in historische en praehistorische tijden moet ons daarbij helpen. We moeten de verschillende mensenstromen leren kennen, die de bevolking hebben opgebouwd. Kunnen we dan vaststellen tot welke subrassen deze hebben behoord en hoe ze zich hebben gemengd, dan pas krijgen de cijfers — als eindbalans van het historisch gebeuren dus — hun waarde.

Voor de provincie Groningen en daarmee voor het Oldambt, lijkt de mogelijkheid om een dergelijk historisch inzicht te krijgen oppervlakkig gezien wel aanwezig. Er is nauwelijks één deel van ons land, dat wat de samenstelling van de bevolking betreft, zozeer de aandacht van de geleerden heeft getrokken. En wat meer zegt, de conclusies van de verschillende schrijvers gaan allemaal in dezelfde richting. In het kort kan men hun oordeel als volgt samenvatten: Groningen had vroeger een bevolking van Friezen, doch is door immigratie gedeeltelijk versakst. Friezen en Saksen vertoonden een verschillend anthropologisch type. De tegenwoordige Groninger bevolking dankt haar anthropologische eigenschappen aan de menging van deze beide typen.

De stelling, dat in Groningen (evenals in Oostfriesland) Friezen en Saksen zich zouden hebben gemengd, stamt oorspronkelijk van de taalkundigen. Zij merkten op, dat in de middeleeuwen daar Fries werd gesproken, doch na ongeveer 1450 Saksisch. Ze concludeerden daaruit, dat zich Saksen onder de Friezen hadden gemengd en dat deze hun taal aan de Friezen hadden opgedrongen.

Naderhand heeft deze opvatting van verschillende zijden steun ontvangen. In de eerste plaats van hen, die men als typologische anthropologen zou kunnen aanduiden, van mensen dus, die de bevolking van een bepaalde streek goed kennen en menen op grond van die kennis te kunnen zeggen, welk anthropologisch type voor die streek kenmerkend is.

Deze typologische anthropologen nu menen in de Groningers een overgang te zien tussen het „Saksische" en „Friese" type. Zo zegt Johan Winkler [1]): „De Groningers, waaraan wij thans zijn genaderd, ofschoon oorspronkelijk Friezen, zijn thans zeer sterk met Saksisch bloed vermengd, zóó zelfs, dat het naar het voorkomen van vele Groningers, bij hen duidelijk de overhand op het Friesche bloed heeft".

Sasse Jr. [2]) laat een door hem geciteerde briefschrijver zeggen:

---

[1]) Johan Winkler, Over de taal en de tongval der Friezen, 1870, blz. 15.

[2]) Dr. J. Sasse Az., Over enige bijdragen tot de kennis van taal en volk in Groningen en Drente, in Bijdr. tot de kennis van de prov. Gr. en omgel. streken, deel I, 1901, blz. 145.

„. . . ., dat de anderen zuivere Friezen zijn, zooals ze daar wonen in het oostelijk deel van het Oldambt en over de grens in Oostfriesland, ik zou het niet durven beweren; in het algemeen verschillen ze tenminste heel wat van een inwoner uit het eigenlijke Friesland en dan zou het niet onmogelijk zijn, dat daar reeds een sterke vermenging met Saksen heeft plaats gevonden".

Prof. Gallée merkt op: „Wanneer men het blonde type van Friesland en dat van Groningen met elkaar vergelijkt, vindt men zoolang men zich tot de landbevolking der zeekust bepaalt, weinig verschil in uiterlijk. Komt men echter in het zuiden der provincie Groningen, dan begint een sterke menging van friesche en drentsche eigenaardigheden zich te vertoonen" [1]).

Bielefeld [2]) tenslotte ziet ook in het aangrenzende Oostfriesland de Friezen en de Saksen als de twee physiek en geestelijk verschillende elementen, uit welker menging de bevolking daar is ontstaan.

Ook de exacte anthropologie in de persoon van prof. Bolk heeft zijn zegen gegeven aan de Friezen-Saksenhypothese. Reeds in 1908 [3]), maar duidelijker nog in 1924 [4]), als hij zegt: „Hij (d.i. de Saksenstroom) vindt in dit gebied de Friesche bevolking, verdringt deze bij haar noordelijke uitbreiding uit het wel schaars bevolkte Drenthe en schuift als een wig in Groningerland in, de Oostfriezen op deze wijze van hun om de Middelzee wonende stamgenooten scheidende".

Tenslotte heeft een eminent historicus als Huizinga zich met dit probleem bezig gehouden en hij komt tot de conclusie, dat ook op historische gronden een vermenging van Friezen en Saksen moet worden aangenomen [5]).

We zouden hiermee de mengingshypothese bewezen kunnen achten. Daar prof. Bolk en anderen bovendien nog in staat menen te zijn het type van de Saks en de Fries vast te stellen, zou het rasprobleem voor Groningen en daarmee voor het Oldambt grotendeels opgelost zijn.

Het wil ons echter voorkomen, dat er wel enige aanleiding is voor kritiek. Bij een nauwkeuriger onderzoek merkt men weldra, dat de verschillende schrijvers, sprekende over Friezen en Saksen, lang niet altijd hetzelfde bedoelen. De anthropoloog, de taalkundige enz. houden er allen een eigen opvatting over het begrip „Fries" en

---

[1]) J. H. Gallée, Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners, 1908, blz. 80.
[2]) R. Bielefeld, Die Geest Ostfrieslands, 1906, blz. 168 e.v.
[3]) Prof. L. Bolk, De bevolking van Nederland in haar anthropologische samenstelling, in Gallée, Het boerenhuis enz., blz. 183—184.
[4]) Prof. L. Bolk, De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking, Ned. Tijdschr. v. Geneesk., 1ste helft A, 1924, blz. 672 e.v.
[5]) Prof. Dr. J. Huizinga, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?, 1914.

„Saks" op na. Nu is dit op zichzelf nog niet zo gevaarlijk. Erger wordt het evenwel, wanneer de beoefenaars van de verschillende wetenschappen bij hun bewijsvoering op elkaar steunen en zich er dan lang niet altijd van bewust zijn, dat ze over geheel verschillende dingen spreken.

Het lijkt ons daarom noodzakelijk, vóór we verder gaan, ons eerst duidelijk voor ogen te stellen, wat we onder „Friezen" en „Saksen" willen verstaan. Dan kunnen we opnieuw nagaan, wat de verschillende schrijvers ons over de menging van de aldus omschreven volksgroepen weten mee te delen en welke anthropologische gevolgen deze menging eventueel heeft gehad.

Wat de Friezen betreft, deze willen we omschrijven als het volk, dat in de middeleeuwen — met als kerngebied het grootste deel [1]) van het tegenwoordige Friesland, Groningen en Oostfriesland — het Noordnederlandse en Westduitse kustgebied bewoonde. Dit Friese volk kenmerkte zich door een bewuste eenheid, berustende op overeenstemming in taal [2]) en cultuur. Het staat daardoor als een afzonderlijk geheel tegenover de bewoners van de aangrenzende streken. Later is de eenheid verbroken. Door de ongunstige vorm van zijn gebied heeft de Friese stam nooit een sterke statenvormende kracht vertoond. Zelfs in de tijd van zijn hoogste bloei is de Opstalboomse bond van de Zeven Friese Zeelanden nooit meer geweest dan een losse federatie. De sterk individualistische neigingen van de Friezen hebben waarschijnlijk de centrifugale krachten versterkt. Zodoende hebben ze zich slecht kunnen verdedigen tegen invloeden van buitenaf. In de loop van de middeleeuwen zijn daardoor de Friese taal en cultuur in het grootste deel van het gebied verloren

---

[1]) Geen der drie gewesten is ten allen tijde geheel Fries geweest. De Z.O.-hoek van het tegenwoordige Friesland had waarschijnlijk reeds voor dat de Friezen zich in het kleigedeelte vestigden een zeer dunne bevolking van Saksische oorsprong, die in de Middeleeuwen, toen dit gebied door de kleibewoners werd gekoloniseerd, werd verfriest of verdreven. In Groningen was de bevolking van de stad en omgeving en van Westerwolde Saksisch, terwijl in Oostfriesland de oostelijke zandgronden door Saksen werd bewoond.

[2]) Dat in Groningen en Oostfriesland in de Middeleeuwen het Fries de algemeen heersende spreektaal zou zijn geweest, wordt door den heer K. ter Laan, naar men weet, een goed kenner van Groningens volk en taal, betwijfeld. Hij acht het niet onmogelijk, dat van oudsher in deze beide gewesten een Saksisch dialect inheems was. Het Fries zou dan enkel schrijftaal geweest zijn, een soort tweede Latijn dus. Dit gebruik van het Fries zou, evenals het Friese bewustzijn, zijn oorsprong danken aan de grote Friese expansie in de Karolingische tijd. Men zie voor de denkbeelden van den heer Ter Laan de inleiding van het Nieuw Groninger Woordenboek en zijn artikel: „Zijn de Groningers Friezen?", Tijdschr. v. Gesch., 44ste jaarg. 1929, blz. 221 e.v.. Persoonlijk mochten we met den heer Ter Laan enige keren een gesprek over dit onderwerp hebben. Het zou ons te ver voeren hier de argumenten vóór en tegen aan te voeren en we volstaan met de mededeling, dat we na vergelijking van de verschillende meningen en feiten de twijfel van den heer Ter Laan niet kunnen delen.

gegaan. Dit heeft geleid tot de ondergang van het Friese bewustzijn in verschillende delen van de oorspronkelijk Friese landen. Het leeft nu nog slechts in het tegenwoordige Friesland en min of meer kunstmatig in Oostfriesland.

Kan men het begrip „Fries" moeilijk vast omlijnen zonder de feiten geweld aan te doen, nog lastiger is het met „Saks". Het is begrijpelijk, want men zou kunnen zeggen, dat de Saksen in ons land, sedert de vroege middeleeuwen, als zodanig nog slechts bestaan bij de gratie van hun tegenstelling tot de Friezen. Van een Saksisch bewustzijn is daar dan feitelijk geen sprake meer. Dat de Drenten, de Westerwolders en de oostelijke naburen van de Duitse Friezen ooit contact hebben gezocht en gevonden op grond van hun Saks-zijn is ons niet bekend. Dit neemt niet weg, dat de genoemde groepen overeenkomsten bezitten in taal en cultuur, die hen onderling verbinden en van de Friezen scheiden. Wanneer we dus in het vervolg van Saksen spreken, is dit een verzamelnaam voor deze, langs de grens van het Friese gebied in Drente, Westerwolde en West-Duitsland wonende bevolkingsgroepen. Hoever hun gebied zich overigens in Nederland en Duitsland uitstrekte, is een vraag, die we hier verder voorbij kunnen gaan.

Aanvankelijk is er waarschijnlijk tussen de Friezen en Saksen, als bovenomschreven, weinig contact geweest. In de eerste eeuwen van onze jaartelling schijnen ze door een woud- en moerasgordel nog vrij scherp van elkaar gescheiden te zijn geweest. Toen de Friezen in latere eeuwen koloniseerend zuidwaarts drongen, stieten ze daarbij op de vooruitgeschoven voorposten van de Saksen, die zich b.v. reeds hier en daar in de Zuidoosthoek van Friesland en in Westerwolde hadden genesteld. Verschillende historische feiten wijzen er op, dat dit contact aanvankelijk niet van al te vriendschappelijke aard is geweest.

Volledigheidshalve zij hier nog opgemerkt, dat de archaeologen op grond van versieringsmotieven, die op in de terpen gevonden voorwerpen voorkomen, menen in de Friese landen, tussen de 5de en de 7de eeuw, Saksische beschavingsinvloeden te moeten constateren [1]). Meestal denkt men hierbij echter niet aan invloeden van de landzijde, van de zojuist genoemde groepen. Men schrijft ze toe aan de Angel-Saksen, die, komende van de Duitse Noordzeebocht, langs de kreken en rivieren het land binnendrongen. Of zij zich hier tijdelijk (op weg naar Engeland) of voorgoed hebben gevestigd, of enkel met de Friezen in handelsrelatie hebben gestaan,

---

[1]) Men zie de verschillende jaarverslagen van de Vereeniging voor Terpenonderzoek en verder Mr. P. C. J. A. Boeles, De oudste beschaving op Friesche klei, Elsev. Geïll. Maandschr., 1908, blz. 173.

valt niet te zeggen. In hoeverre ze verwant waren met de Saksen [1]), zoals wij ze hebben gedefiniëerd, zal op grond van potscherven enz. en enkele vage historische berichten wel niet zijn uit te maken. Blijvende invloed schijnen ze op de cultuur en op het anthropologische type van de Friezen niet te hebben uitgeoefend, zodat we ze hier verder buiten beschouwing kunnen laten.

We stellen ons nu opnieuw de vraag, of er inderdaad Friezen en Saksen, zoals we die boven omschreven, zich in de provincie Groningen in belangrijke mate hebben gemengd en of door die menging eventueel het anthropologisch type van de bevolking van Groningen is gewijzigd.

Zoekt men naar bewijzen voor deze menging bij de verschillende schrijvers, dan komt men tot de min of meer verbazingwekkende conclusie, dat vrijwel geen van hen die geeft. Men steunt op elkaar bij de bewijsvoering, doch zoekt men naar *eigen* bewijsmateriaal bij de historici, de taalkundigen en de anthropologen afzonderlijk, dan is o.i. het resultaat, dat alleen aan het getuigenis van Huizinga waarde mag worden toegekend. Hij is de enige, die werkelijk onderzoek heeft gedaan.

De anderen borduren eigenlijk alle voort op de geconstateerde verandering van taal en nemen op grond daarvan de menging als vanzelfsprekend aan. Het behoeft nauwelijks te worden gezegd, dat verandering van taal op zichzelf nog in het geheel geen bewijs is voor het binnenstromen van nieuwe bevolkingselementen. Het onderzoek van Kloeke [2]) naar het effect van de Hollandse expansie in de 16de en 17de eeuw op de Nederlandse dialecten, heeft uitgewezen, dat een groot cultuurcentrum als Holland en speciaal Amsterdam, op de in wijde omgeving gesproken talen en dialecten van enorme invloed kan zijn. En nu is er zeker in ons land geen stad aan te wijzen, die groter invloed op haar omgeving heeft uitgeoefend, dan het Saksische Groningen op de Friese Ommelanden. Vervanging van het Fries door het Saksisch kan men zich daar dus heel goed zonder volksbewegingen voorstellen.

Het merkwaardige is, dat Huizinga ook inderdaad tot de conlusie komt, dat de verandering in dialect *geen* verband houdt met de migratie. Hij toont aan, dat de wijziging in de taal aan de instroming van Saksen voorafgaat en bewijst hiermee meteen, dat alle vroegere theoriën over de menging, die in Groningen zou

---

[1]) Men zie o.a. hierover nog Dr. I. H. Gosses, Friesche Jubileumlitteratuur, Tijdschrift. v. Gesch., 44ste jaarg. 1929, blz. 23 e.v.

[2]) Dr. G. G. Kloeke, De Hollandsche expansie in de 16de en 17de eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten.

hebben plaats gehad zonder enige positieve grond waren [1]).

Dat er toch wel werkelijk Saksen in groten getale naar de Friese Ommelanden getrokken zijn, concludeert Huizinga uit een vrij plotselinge verandering in de daar in gebruik zijnde voornamen, die aan het eind van de 15de eeuw optreedt. Zijn de voornamen, die omstreeks 1400 voorkomen, bijna zonder uitzondering typisch Fries, na 1500 zijn ze grotendeels Saksisch.

Deze conclusie van Huizinga vindt bestrijding bij K. ter Laan en bij Nyèssen [2]). Ter Laan voert tegen de bewering van Huizinga aan, dat de z.g.n. Friese namen niet speciaal Fries, doch algemeen Germaans zouden zijn en dat de z.g.n. Saksische namen grotendeels van bijbelse oorsprong zouden zijn.

Het wil ons voorkomen, dat de kwestie van de oorsprong van deze namen in dit verband van secundaire betekenis is. Een feit is (en daar gaat het hier om), dat ze vóór 1400 dezelfde waren als die in het tegenwoordige Friesland en dat ze dat na 1500 nog slechts tendele zijn. Ze vertonen dan daarentegen een veel grotere overeenkomst met die van Drente en de andere Saksische streken dan een eeuw vroeger. Dat de kerk een grote invloed op de naamgeving heeft uitgeoefend, is een feit, maar er is geen enkele reden om aan te nemen, dat zij de Groninger Ommelanden in de 2de helft van de 15de eeuw tot haar speciaal terrein van werkzaamheid op dit gebied zou hebben gemaakt. Bovendien zijn slechts een deel van de namen, die dan in Groningen worden geïmporteerd van kerkelijke oorsprong [3]). Geheel bezijden de waarheid is Nyèssen, als hij een naam aanduidt als „a mere label" [4]). De nu nog, vooral op het platteland, in zwang zijnde gewoonte, om het kind te „benoemen" naar familieleden, geeft aan de voornamen een zeer conservatief karakter [5]).

---

[1]) Omstreeks 1450 was het Saksisch reeds het heersende dialect, terwijl de naamgeving toen nog overwegend Fries was. Zie: Hoe verloren enz., blz. 46.

[2]) Zie voor de bestrijding door Nyèssen, D. J. H. Nyèssen, The passing of the Frisians, diss. Amsterdam, 1927, blz. 265 e.v.

[3]) Over de kerk en haar invloed op de namen in Friesland ook J. J. Graaff, Nederlandsche doopnamen naar oorsprong en gebruik, 1915, op verschillende plaatsen.

[4]) Frisians, blz. 279.

[5]) De Friese *geslachtsnamen* zijn als bewijs voor oorspronkelijk Friese afstamming van weinig betekenis. Zowel de Groninger als de Friese boeren hebben hun naam veelal ontleend aan de boerderij, waarop zij woonden, inplaats van omgekeerd. Dat een Jensemaheerd nu door een Jensema wordt bewoond, bewijst allerminst, dat we hier met een oud Fries geslacht te maken hebben, dat vanaf de stichting van de boerderij op die plaats woont. In het tegenwoordige Friesland stammen bovendien veel van de „Friese" namen uit tijd, dat de burgerlijke stand werd ingevoerd. De tinnegieter noemde zich toen Lepela, de verver Ferwerda en de wever Spoelstra om aan zijn naam een Fries cachet te geven. Men zie over deze Friese namen Bernhard Brons, Friesische Namen und Mittheilungen darüber, 1877 en Johan Winkler, Nederlandsche geslachtsnamen in oorsprong, geschiedenis en beteekenis, 1885, beide op verschillende plaatsen.

We menen dus, dat Huizinga's argumenten in hun waarde moeten worden gelaten. We moeten dus met hem aannemen, dat inderdaad in het laatst van de 15de eeuw migratie van Saksen — we zullen wel in de eerste plaats aan Drenten hebben te denken — naar Groningen heeft plaats gevonden.

We doen dit echter schoorvoetend. Er blijven in deze kwestie nog veel punten onopgehelderd. Zo is opvallend, dat bij de bewoners van de Ommelanden het idee, dat hun land een sterke Saksische immigratie heeft gekend, nooit heeft geleefd. Nog in de 16de en 17de eeuw hebben ze zich zuivere Friezen gevoeld en in de 19de eeuw Groningers [1]). Nu nog voelen ze zich tot op zekere hoogte verwant met de Friezen, doch geenszins met de Saksen, i.c. de Drenten; voor de laatsten voelen ze eerder een zekere minachting [2]).

Ook de Saksen zelf zijn zich er nooit van bewust geworden, dat er een belangrijke volksverschuiving heeft plaats gevonden. Nu zegt dit niet veel, maar toch wel iets, als we ons herinneren, dat de trek uit de Nederlanden naar het Duitse Oosten in de middeleeuwen, blijkens de bekende volksliedjes, *wel* bewust is geworden. In ieder geval pleit het tegen een grote intensiteit van de Saksische instroming.

Slechts in heel enkele individuele gevallen kan immigratie van Drenten in de Groninger Ommelanden direct worden aangetoond. Een bewijs voor het bestaan van een instroming van betekenis kan daarin niet worden gevonden. Bovendien weten we niets van bepaalde sociale of economische redenen, waarom de Drenten juist toen uit hun land zouden zijn weggetrokken, terwijl ook nooit is aangetoond, dat er juist toen in Groningen plaats voor immigranten was. Over de omvang van de migratie laat Huizinga zich niet uit, terwijl hij ook over de soort van mensen, die er aan deel hadden, niet veel kan meedelen. Schuiling deelt als een vaststaande waarheid mee [3]), dat de Saksen kwamen om de Friezen te helpen bij de bedijking. Dit klinkt al zeer onwaarschijnlijk, daar juist in de 2de helft van de 15e eeuw er in Groningen al heel weinig bedijkingen hebben plaats gevonden. Bovendien bleek ons, dat Schuiling deze opmerking ontleent aan een geheel oncontroleerbare en ongefundeerde bewering van Johan Winkler [4]). De geschiedenis heeft dus hier nog wel nader licht te verspreiden.

---

[1]) Men zie over deze kwesties ook Huizinga, Hoe verloren enz.

[2]) In verschillende in Groningen onder het volk levende uitdrukkingen en zegswijzen wordt de Drent bespot en belachelijk gemaakt. Naar men verhaalt moest een Drents adspirantlid van het Groningsch studentencorps, als hij zich voorstelde, aan de gewone formule steeds toevoegen: „Drent met permissie".

[3]) Nederland, 5e druk, 1915, blz. 686.

[4]) Oud Nederland, 1888, blz. 55 en 56.

Even moeten we hier stilstaan bij hetgeen Huizinga over het Oldambt in het bizonder opmerkt [1]). De Friese namen schijnen zich hier langer te hebben gehandhaafd, dan in het overige deel van Groningen. Althans Huizinga vindt hier in 1577 en 1660 een percentage Friese namen, dat belangrijk hoger is, dan elders. Nog vandaag aan de dag zijn Friese namen in het Oldambt buitengewoon talrijk. Vele daarvan hebben een voor het Oldambt karakteristieke vorm, n.l. de uitgang op *o* (b.v. Hemmo, Hommo, Hayo, Heiko, Luppo, Tjapko, Wiepko enz.). Een verzamelaar telde 244 namen van dit type en merkte op, dat de dragers bijna alle in het Oldambt woonden of zich tot Oldambster families lieten terugbrengen [2]).

Misschien, dat dit hogere percentage Friezen zich laat verklaren, als we rekening houden met de wordingsgeschiedenis van de Dollard. Zoals we reeds schreven, heeft deze boezem zich in de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw geleidelijk uitgebreid. Grote catastrofen, waarbij vele mensenlevens verloren gingen, schijnen hierbij niet plaats te hebben gevonden. Wel echter ging een groot deel van het dichtstbewoonde gebied van het Oldambt en van Reiderland verloren (de kleistreek langs de Eems). De van hun woonplaats beroofde mensen zullen zich waarschijnlijk ten dele langs de rand van de ontstane zee hebben opgehoopt, zodat daar weinig plaats was voor de instromende Saksen. De bedijkingen, die naderhand plaats vonden, schijnen nooit tot omvangrijke immigratie aanleiding te hebben gegeven. Zoals we later zullen trachten aan te tonen [3]), hebben de bedijkingen relatief weinig nieuwe boerenbedrijven doen ontstaan. Waarschijnlijk zullen de oudere gedeelten en de naaste omgeving wel voldoende overschot van boerenzoons hebben gegeven, om aan de behoefte aan nieuwe ondernemers te voldoen. De familiegeschiedenis van de Oldambster boerengeslachten wijst dan ook inderdaad in deze richting. Ook van een sterke instroming van arbeiders uit andere streken zijn geen sporen te vinden. Van een blijvende vestiging op grote schaal van polderjongens, zoals b.v. in de Haarlemmermeer plaats vond, is niets bekend. Wel zal misschien uit de naaste omgeving een geleidelijke toevloeiing hebben plaats gevonden. Dat echter in vroegere eeuwen het Oldambt niet te kampen heeft gehad met gebrek aan mensen, bewijst het groot aantal Oldambsters, dat in de 17de en 18de eeuw naar de Veenkoloniën is getrokken [4]). Het

---

[1]) Blz. 60 e.v.

[2]) R. R. Rijkens, Groninger voornamen op *o*, Bijdr. tot de kennis van de prov. Gr. en omgel. str., Deel I, 1901, blz. 76.

[3]) In het hoofdstuk over de ontwikkeling van het grondbezit en het grondgebruik.

[4]) H. J. Keuning, De Groninger Veenkoloniën, Diss. Utrecht, 1933.

Oldambt draagt dan ook in geen enkel opzicht het karakter van een immigratie-gebied, zoals b.v. de juist genoemde Veenkoloniën.

Het is dus niet waarschijnlijk, dat na de 17de eeuw in het Oldambt nog extra veel Saksische elementen binnengekomen zijn, zodat het Oldambt misschien nog steeds een wat sterkere Friese inslag heeft dan het overige Groningen.

Dit alles neemt echter niet weg, dat ook het Oldambt aan de in zovele opzichten geheimzinnige versaksing niet is ontkomen en het probleem van de samenstelling van de bevolking hier enkel een variant biedt op het algemeen Groninger probleem.

Even zij hier nog gewezen op een opmerking van Johan Winkler [1]), die meent, dat blijkens de namen, onder de Groninger *boeren* het oorspronkelijk-Friese element sterker is vertegenwoordigd dan onder de landarbeiders en de andere sociale groepen. Wat het Oldambt betreft, schijnt dit juist te zijn. Men vindt daar de namen op *o* bij de boeren zeker méér dan bij de landarbeiders.

Ons rest nog steeds de vraag, of de menging tussen de Friezen en Saksen, zoals we die met Huizinga moeten aannemen, anthropologische gevolgen heeft gehad en zo ja, welke.

Voor we hier op kunnen antwoorden, moeten we eerst weten of de Friezen en Saksen elk een eigen anthropologisch type vertonen en welke kenmerken deze typen dan eventueel eigen zijn.

Horen we eerst, wat onze typologische anthropologen er van zeggen.

Johan Winkler [2]): „De meeste Oostfriezen, vooral zij die aan de zeekant of op de eilanden wonen, vertoonen dan ook, door hun slanke lange lichaamsbouw, hun fijnere knoken, hun zeer langen en vollen hals, afloopende schouders, uitgerekte vingers, en uitermate blanke huid, den zuiveren frieschen typus tegenover den van het zuiden ingedrongen Saks, met zijn korten gedrongen bouw, grovere botten, stompe vingers, korten schralen hals op vierkante schouders en veel mattere huidtint".

Sasse Jr. [3]): „De Friezen zijn forscher van lichaamsbouw, breeder over de borst en langer. De haarkleur is bij beiden blond, maar het witte sluike haar der Westerwolders is zeer goed te onderscheiden van dat der Friezen; hebben deze doorgaans geelblond, goudblond, roodachtig blond haar, gene hebben het haar wit, vaalwit, nog wel te onderscheiden van het aschblonde der Duitsche Nachbarinnen, dat zeer fraai staat, terwijl het Westerwoldsche erg leelijk is. Hierbij behoort een blanke huid zonder pigmentafzetting".

---

[1]) Oud Nederland, 1888, blz. 56.
[2]) Over de taal en de tongvallen der Friezen, blz. 16.
[3]) Enige bijdragen enz., blz. 145.

Prof. Gallée [1]): „De Fries heeft een langwerpig, ovaal gezicht met weinig uitstekende jukbeenderen, een vrij grooten, licht gebogen neus, een zeer gedecideerden ietwat breeden mond, een ietwat breede terugwijkende kin, alles gedragen door een slanke hals met afhangende schouders. De huidskleur is blank en doorschijnend roze. De oogen zijn over het algemeen blauw en het haar is lichtblond. In Groningen is iets meer hoekigs en scherps in de trekken, dat aan Saksische invloeden doet denken". En van de Friezen elders nog: „.... daarmee in overeenstemming is dikwijls een zeer enge bovenborstruimte".

Bielefeld [2]): „Sie (de Saksen) sind körperlich kleiner als die Friesen, haben viel öfters ein ovales Gesicht, rötliches Haar und die bekannten Sommersprossen, als die namentlich in ihrer Jugend flachsblonden Friesen, die wieder ein mehr längliches Gesicht, bedeutend gröszere Hände und Füsze und vielfach eine ausgeprägtere Nase haben, als die Niedersachsen. Der dunkelblonde Typus der Niedersachsen aber zeigt eine deutlich gelbliche Hautfarbe in Gegensatz zu der blendend weiszen Haut der Friesen".

Tracht men uit het bovenstaande een beeld van het anthropologisch type van de Friezen en de Saksen samen te stellen, dan is het resultaat teleurstellend. In allerlei opzichten spreken de schrijvers elkaar tegen. Om enkele voorbeelden te noemen: de Friezen zijn slank met fijne knoken (W) — ze zijn fors gebouwd (S); ze zijn breed over de borst (S) — ze hebben een enge bovenborstruimte (G); de Friezen hebben veelal roodachtig blond haar (S) — de Saksen hebben roodachtig haar (B); de Friezen hebben een volle hals (W) — ze hebben een slanke hals (G); de Saksen zijn donkerblond (B) — ze zijn wit (S); de Saksen zijn geelachtig (B, W) — ze hebben een huid zonder pigmentafzetting (S); de Friezen hebben een ovaal gezicht (G) — de Saksen hebben een ovaal gezicht (B) enz. Behalve de grotere lichaamslengte is er bijna geen aan de Friezen toegeschreven eigenschap, die door een anderen auteur niet weer aan de Saksen wordt toegekend. En juist de grotere lichaamslengte laat zich in dit geval gemakkelijk verklaren door het verschil in voedingstoestand, dat vooral vroeger tussen klei- en zandbewoners bestond. Op deze wijze komen we niet verder. Dat het zo moeilijk valt om het verschil tussen Friezen en Saksen aan te geven, doet reeds twijfelen aan de betekenis van die verschillen.

Een andere weg heeft prof. Bolk ingeslagen. Hij heeft getracht de Friezen en Saksen beide in de onderrassen van het blanke ras een plaats aan te wijzen. De Friezen vindt hij op het ogenblik nergens

---

[1]) Boerenhuis enz., blz. 76 en 80.
[2]) Die Geest Ostfrieslands, blz. 169.

meer geheel zuiver. Afgaande echter op hetgeen ons bekend is over de in de terpen gevonden schedels, veronderstelt hij, dat ze aanvankelijk een onvermengde groep van het z.g. Teutoonse, Nordische of Europese ras vormden [1]). Dit sub-ras wordt, zoals bekend, gekenmerkt door lange schedels (dolichocephalie), blonde haren, blauwe of grijze ogen, blanke huid en hoge gestalte. De Saksen zouden volgens hem in de tijd van de volksverhuizing ons land binnengekomen zijn. Ze zouden een blonde variant van het Alpine of Kelto-Slavische ras vormen en zich dus kenmerken door kortschedeligheid (brachycephalie). In tegenstelling met de zuivere Alpinen zouden ze echter blonde haren en blauwe ogen vertonen. Volgens Bolk zouden ze uit de Noordduitse laagvlakte zijn gekomen. Ze vormden dan dus een deel van de z.g.n. Baltische stroom, die men tegenwoordig als het Baltische ras aanduidt en dus als een afzonderlijk sub-ras van het blanke ras beschouwt.

Wat de Friezen betreft, schijnt de mening van Bolk gerechtvaardigd. Nyèssen [2]), die de Friese en Groninger terpschedels nogmaals aan een gedétailleerd en nauwkeurig onderzoek heeft onderworpen, komt eveneens tot de conclusie, dat deze in de terpentijd overwegend dolichocephaal waren. Wel vindt hij enige verschillen tussen de schedels uit de beide provincies. Zo vertonen de Friese schedels een gemiddelde index van 74, de Groningers van 76. Verder zijn er nog enige andere verschillen. O.i. zijn ze echter niet van dien aard, dat tot een belangrijk verschil in rassamenstelling mag worden geconcludeerd, temeer daar het beschikbare materiaal daarvoor te gering is. De torenhoge conclusies, die Nyèssen er zelf op bouwt, zijn zeker niet gerechtvaardigd. Hun overwegend Nordisch type hebben de Friezen tot diep in de middeleeuwen bewaard. Nyèssen vindt tenminste voor een aantal laat-middeleeuwse terpschedels uit Groningen een gemiddelde index van 75.9. De Friezen, zoals we die hebben gedefiniëerd, waren dus waarschijnlijk in hoofdzaak van het Nordische ras, althans dolichocephaal.

Veel minder gefundeerd is de opinie van Bolk over de Saksen. Dat de bevolking van de zandstreken in het Noordoosten van ons land hier eerst in de tijd van de Volksverhuizing zou zijn binnengekomen, wordt door niets bevestigd. Bolk vindt hier dan ook een archaeoloog als van Giffen tegenover zich [3]). Deze meent, dat de grote Volksverhuizing op de samenstelling van de bevolking dáár

---

[1]) Zie de genoemde artikels in Gallée, Boerenhuis, blz. 183 e.v. en in het Tijdschr. v. Geneesk., 1924, blz. 672 e.v.

[2]) Frisians.

[3]) A. E. van Giffen, Over de oudste bevolkingselementen van ons land, Mensch en Maatschappij, 1925, blz. 257 e.v.

weinig of geen invloed heeft gehad. Ook Holwerda [1]) ziet in de Saksen geen nieuwkomers uit die tijd, doch veronderstelt, dat zij zich ontwikkelden uit reeds lang aanwezige stammen, die hij als proto-Saksen aanduidt. Ook de veronderstelling, dat de Saksen van de aanvang af kortschedelig waren, mist ieder historisch fundament. Van Giffen merkt op, dat er maar één schedel van een behoorlijke ouderdom uit het Saksische gebied bekend is. En deze éne is lang.

Is de theorie van Bolk over de Saksen dan misschien gebaseerd op de hedendaagse anthropologische verhoudingen? Zo ja, dan mag men, wat de schedelvorm betreft, in de drie noordelijke provincies ongeveer het volgende verwachten: 1) dat in Friesland, waar volgens Bolk het oude Friese type het zuiverst bewaard is gebleven, de schedels naar verhouding sinds de terpentijd weinig korter geworden zijn. De schedels moeten daar nu belangrijk langer zijn dan in Drente; 2) Drente moet beslist korte schedels vertonen; 3) Groningen als menggebied van Friezen en Saksen moet tussen de beide provincies een middenpositie innemen; 4) onder de onderdelen van Groningen moet het Oldambt zich kenmerken door een relatief lage schedel-index (meer Friezen, dus meer langschedeligen).

We vonden de volgende cijfers:

Bolk, 1908 [2]), hoofd-index: Groningen ten Oosten van de stad 81.2; Friesland (het Westen) 80.4;

Bolk, 1920 [3]), hoofd-index: Drente 81; Friesland 80.4; Groningen 81.2;

Nieuwzwaag [4]), hoofd-index: Noordbroek (Oldambt), 158 personen 81.9;

Dijkstra [5]), schedel-index: prov. Groningen (128 schedels) 79.9. Deze zijn te verdelen in: stad Groningen (28) 80.4; Veenkoloniën (22) 79.7; Oldambt (26) 80; Hunsingo en Fivelgo (15) 79.1; één schedel uit het Westerkwartier. Voor 9 Friese schedels vond Dijkstra gemiddeld 80.8, voor 23 Drentse 79.3.

Vergelijkt men deze cijfers, nadat men de in verband met het verschil tussen hoofd- en schedel-index noodzakelijke correctie

---

[1]) Dr. J. H. Holwerda, Nederland's vroegste geschiedenis, 1918, blz. 190 e.v.

[2]) Boerenhuis, blz. 170.

[3]) Over den Index cephalicus en de absolute maten van het hoofd der bevolking van Nederland, Mededeelingen van de Kon. Acad. van Wetensch., afd. Lett., deel XXVIII, 2de gedeelte, 1920.

[4]) S. A. Nieuwzwaag, De constitutie als ziektefactor, diss. Groningen, 1931, blz. 33.

[5]) O. H. Dijkstra, Bijdrage tot de physische anatomie van schedel en hersenen, Geneeskundige Bladen, 1927, blz. 171 e.v.

heeft aangebracht [1]), dan valt in de eerste plaats op, dat de gemiddelde indices van de verschillende provincies en delen van provincies al zeer weinig uit elkaar lopen. De verschillen tussen de waarnemingen van de diverse onderzoekers van eenzelfde groep zijn haast even groot, als de tussen de groepen onderling geconstateerde verschillen. De laatste zijn zó klein, dat men met recht kan betwijfelen, of zij een aanwijzing van betekenis geven voor eventuele verschillen in rassamenstelling tussen de verschillende gebieden in het Noorden van ons land.

Wil men echter conclusies trekken, dan moeten het o.i. de volgende zijn: 1) sedert de vroege middeleeuwen is het percentage langschedeligen in Groningen en Friesland belangrijk gedaald en het percentage kortschedeligen dienovereenkomstig gestegen. Neemt men de verschillen in aanmerking, die Nyèssen reeds in de vroegste terpentijd tussen Groningen en Friesland aantoont, dan blijkt deze verkorting van de schedel in Friesland minstens even sterk, ja sterker te zijn geweest dan in Groningen; 2) de gemiddelde hoofd-index van de Drenten is slechts zeer weinig hoger dan die van de bewoners van het tegenwoordige Friesland; 3) de gemiddelde hoofd-index in Drente is niet hoger, maar lager dan in Groningen; 4) onder de verschillende delen van het platteland van Groningen munt het Oldambt niet uit door een bizondere langschedeligheid. De index is er eerder hoger dan in andere delen van de provincie.

Dat deze conclusies in alle opzichten strijdig zijn met de theorie van Bolk, behoeft nauwelijks meer betoog; ook in de hedendaagse anthropologische verhoudingen vinden zijn opvattingen dus geen steun. Vooral het feit, dat de Drenten langere schedels bezitten dan de Groningers, is geheel in strijd met zijn theorie. Dat in Friesland de schedels in de loop van de tijd nog meer zijn verkort dan in Groningen, laat zich er trouwens ook op geen enkele manier mee rijmen. Hoe Bolk zich eigenlijk deze verkorting van de Friezenschedel wel tot stand gekomen denkt, vermeldt hij, voor zover ons bekend, nergens [2]).

We menen dus te kunnen zeggen, dat niets er op wijst, dat de Drenten of in het algemeen de Saksen „schuldig" zijn aan het verkortingsproces, dat de schedel van den Groninger heeft onder-

---

[1]) Zoals bekend, ligt de hoofd-index $\left(\frac{\text{grootste breedte}}{\text{grootste lengte}} \times 100\right.$, van het hoofd met haar en hoofdhuid) gemiddeld 1 à 2 punten hoger dan de schedel-index $\left(\frac{\text{grootste breedte}}{\text{grootste lengte}} \times 100\right.$, van de onbedekte schedel).

[2]) Ook Huizinga veronderstelt, dat er maar zeer weinig Saksen in Friesland zijn binnengedrongen en hij wijst dan ook reeds op de genoemde inconsequentie in de theorie van Bolk. Zie: Hoe verloren enz., blz. 64 en 65.

gaan. Het is haast onbegrijpelijk, hoe Bolk uit zijn eigen materiaal de omgekeerde conclusie kon trekken en op grond daarvan de bewoners van Friesland tot de nog meest zuivere vertegenwoordigers van het langhoofdige Nordische ras kon verklaren en aan de andere kant de voorvaderen van de Drenten tot de zuivere rondhoofden kon rekenen. De eigenaardige neiging van ons volk om de Friezen een beetje te verheerlijken en hen te verklaren tot de „Germanen" par excellence, zal hem hier misschien parten hebben gespeeld [1]).

Hoe de verkorting van de schedel van Groningers en Friezen dan wel tot stand gekomen is, is nog steeds een open vraag. Nyèssen, die ook Bolk's opvattingen aanvalt, komt zelf met de theorie, dat de korthoofdige elementen via de steden zouden zijn binnengedrongen [2]). Voor ons klinkt dat al evenmin overtuigend, alleen al vanwege het simpele feit, dat migratie van de stad naar het platteland altijd een zeer ongewoon verschijnsel is geweest. Het lijkt ons het meest waarschijnlijke, dat we hier te doen hebben met een intern selectieproces [3]), m.a.w., dat verandering is opgetreden zonder dat we aan het binnendringen van „rasvreemde" elementen behoeven te denken. In dit proces zal Drente dan misschien evenzeer deel hebben gehad als Friesland en de Ommelanden.

De pigmentatiekaart van Bolk [4]) geeft ook weinig meer inzicht in de geschiedenis van de bevolkingssamenstelling in het Noorden van ons land. Groningen heeft de meeste blondharigen van al onze provincies (81 %), Friesland de meeste blauw- en grijsogigen (81.5 %). In beide opzichten worden de noordelijke provincies echter op de voet gevolgd door Drente en Overijsel. Zoals Bolk opmerkt, vormen deze vier tezamen een blok van geringe pigmentatie. Het Oldambt sluit zich bij het algemene Groninger beeld aan. De velden van gelijke pigmentatie liggen overigens zo grillig over de provincies verspreid, dat men moet fantaseren als men daaruit

---

[1]) Zowel in de literatuur als bij gesprekken trof ons bij onze studie telkens weer deze hoge waardering voor alles, wat Fries is. Zo schrijft Kloeke: „. . . ., dat de Friezen — in velerlei opzicht het voortreffelijkste element in ons Nederlandsche volk — enz." (Hollandsche expansie, blz. 81). N. Lofvers, Enkele opmerkingen over den aard en de vroomheid van den Noord-Groninger, Nieuw Evangelisch Tijdschrift, 1922, blz. 256 e.v., neigt er toe om alles, wat hem in het karakter van den Groninger sympathiek voorkomt, aan de Friese invloed toe te schrijven en het minder aangename te wijten aan de menging met de Saksen. Bij bezoeken, die we bij verschillende landbouwers in het Oldambt aflegden, viel het ons telkens weer op, dat ze met een glimlach van voldoening luisterden, als we in de loop van het gesprek de mening uitten, dat de Oldambsters en speciaal de landbouwers grotendeels van Friese oorsprong waren.

[2]) Frisians, blz. 259.

[3]) Van Giffen wijst er nog eens op, dat de verkorting van de schedel een algemeen proces is, dat sinds duizenden jaren gaande schijnt te zijn en dat niet alleen de mensen, maar ook de huisdieren ondergaan.

[4]) Plaat LIII van de Atlas behorende bij het „Boerenhuis".

(behalve dan in de grote lijnen) conclusies wil trekken. Zo vertoont b.v. het dorp Noordbroek [1]) een wat sterkere pigmentatie dan de omgeving (slechts 75.2 % blauw- en grijsogigen) zonder dat zich daarvoor één oorzaak laat aanwijzen, of zelfs maar gissen.

Zo komen we tenslotte tot de eindconclusie, dat niet is aangetoond, dat er anthropologische verschillen van betekenis bestaan of bestonden tussen de Friezen en de Saksen en dat dus van een verandering van het anthropologisch type van de Groningers door het eventuele binnenstromen van Saksen niet kan worden gesproken. De bevolking van onze beide noordelijke provincies en dus ook van het Oldambt bestond in de middeleeuwen waarschijnlijk uit dolichocephale en mesocephale blonden en ze bestaat nu hoofdzakelijk uit mesocephale en brachycephale idem. De verkorting van de schedel stamt waarschijnlijk uit de laatste 4 à 5 eeuwen. Het is niet mogelijk voor deze verkorting enige oorzaak met zekerheid aan te wijzen [2]).

Bij de indeling in rassen wordt gewoonlijk weinig rekening gehouden met de absolute maten van de schedel. Zo vindt men schedelinhoud en het daarmee in verband staande hersenvolume slechts zelden opgegeven. Bestaat er echter inderdaad verband tussen hersenvolume en geestelijke vermogens, zoals men geneigd is aan te nemen, dan zou het van het grootste belang zijn, dat we over de verschillen, die er in dit opzicht tussen de verschillende bevolkingsgroepen bestaan, voldoende waren ingelicht. Toevallig beschikken we in ons geval over enkele vergelijkbare gegevens, die van waarde zijn. Prof. Bolk merkte reeds op [3]), dat als men de lengte en de breedte van de schedel optelt deze som, met 348 m.m., in Groningen gemiddeld hoger is, dan in enige andere provincie van ons land. Het laagst staat Noord-Holland met 343 m.m. In Groningen vindt men dus de meeste „dikkoppen".

Op merkwaardige wijze wordt deze conclusie bevestigd door enkele onderzoekingen over de schedelinhoud. Bolk vond bij een onderzoek te Amsterdam als gemiddelde inhoud voor mannen 1455 c.m.[3]), Dijkstra te Groningen 1542. Voor de vrouwen vond Bolk 1237, Dijkstra 1359. Er bestaat dus wat schedelinhoud betreft een enorm verschil tussen de Amsterdamse bevolking en de Groningers. Met dit verschil loopt een verschil in hersengewicht en hersenvolume parallel.

---

[1]) Nieuwzwaag, Constitutie, blz. 32.

[2]) We hebben bij onze beschouwing over de rassamenstelling de lichaamslengte geheel buiten beschouwing gelaten, daar deze o.i. te veel van de sociaaleconomische verhoudingen afhankelijk is, om in ons gebied als indicatie voor een bepaalde rassamenstelling te kunnen dienen.

[3]) Over den index cephalicus enz.

Nu vertonen echter, zoals bekend, de Groningers een relatief grote lichaamslengte, waarmee een groter lichaamsvolume gepaard gaat. Dit grotere lichaamsvolume brengt in het algemeen weer een groter hersenvolume mee en men zou dus kunnen denken, dat langs deze weg het grotere hersenvolume van de Groningers moest worden verklaard. Dat is echter niet het geval, want volgens de berekening van Dijkstra geeft een lengte-toename van 5 c.m. gemiddeld slechts een toename van het hersengewicht van 20—30 gram [1]). We hebben hier dus wel te maken met een typisch kenmerk van de Groninger bevolking. Bestaat dus inderdaad het genoemde verband tussen hersenvolume en geestelijke vermogens, dan zou dit een gunstig getuigenis voor de Groningers afleggen.

Tenslotte willen we nog het onderzoek vermelden, dat Nieuwzwaag [2]) te Noordbroek (Old.) instelde naar het verband tussen constitutie (naar Kretschmer [3])) en het voorkomen van bepaalde ziekten. Bij de beoordeling van het constitutietype van 1189 Noordbroeksters vond N. 25 % leptosomen, 30 % musculairen (athletische type) en 45 % pycnikers. Daar vergelijkingsmateriaal ontbreekt, vallen hier direct geen nadere conclusies te trekken. Wel echter zullen we in ons volgende hoofdstuk nagaan, of we er iets aan hebben bij de verklaring van de eigenaardigheden van het Oldambster karakter, want, naar men weet, bestaan er volgens Kretschmer nauwe betrekkingen tussen het lichamelijk constitutietype en het geestelijk type van de mensch.

---

1) Zie bovengenoemd artikel.
2) Constitutie enz.
3) De typen van Kretschmer laten zich ongeveer als volgt omschrijven: Leptosomen: lang, opgeschoten, tenger, langer lijkend dan ze zijn; Athleten: van middelmatig tot grote lichaamslengte, stevig gebouwd, hoofd vrij op de schouders; Pycnikers: gemiddelde lengte, afgeronde lichaamsvormen, hoofd tussen de schouders.

II. HET KARAKTER DER OLDAMBSTERS.

Bestaat er een eigen Oldambster karakter en zo ja, is dit, althans tendele [1]), erfelijk bepaald? Er zullen er misschien zijn, die er toe neigen, zowel het ene als het andere te ontkennen. Ongetwijfeld begeven we ons hier op een uiterst moeilijk terrein. Reeds over de kwestie, wat we onder karakter moeten verstaan, zijn de deskundigen het allerminst eens; de definities, die zij geven, zijn zeer uiteenlopend en soms tegenstrijdig [2]). Om verwarring te voorkomen zullen we dus moeten beginnen met aan te geven in welke zin wij dit woord hier willen gebruiken. We zouden uit willen gaan van de volgende definitie: het karakter van een bepaald *individu* is de bizondere, voor hem kenmerkende vorm, waarin de menselijke zielseigenschappen, in hun onderlinge samenhang, zich bij hem voordoen.

De karakterkunde onderzoekt dus de *bouw* van de menselijke ziel, d.w.z. de aard van het menselijke denken, voelen en willen bij de individuen in hun verscheidenheid. De *inhouden*, de producten van het zieleleven (gedachten, gevoelens enz.), behoren o.i., op zich zelf beschouwd, niet tot het terrein van de karakterkunde. Wel zijn ze voor haar natuurlijk van het hoogste belang, daar men enkel via de tot uiting gebrachte gedachten, gevoelens enz. de bouw van de ziel kan leren kennen [3]).

---

[1]) Het feit, dat we dit hoofdstuk hier plaatsen, houdt in, dat we de mening toegedaan zijn, dat het karakter tendele door erfelijkheid wordt bepaald en dus een *factor* is, die mede de aard der samenleving bepaalt. Aan de andere kant is het karakter natuurlijk onderhevig aan milieu-invloeden en daardoor *product* van de samenleving. Met enig recht zou men dus ook een overzicht over het karakter bij de beschrijving van de hedendaagse sociale toestand onder kunnen brengen. We menen echter, dat het hier meer op z'n plaats is.

[2]) Men zie over deze verwarring in de definities o.a. Dr. H. C. Rümke, Inleiding in de karakterkunde, 1929, blz. 21 e.v.

[3]) We gebruiken „karakter" dus in een ruimere zin dan Heymans, die deze term gewoonlijk niet gebruikt in de zin van „tout ce qui caractérise une personne", doch speciaal voor de sterkteverhouding der neigingen. Het woord „ziel" gebruiken we in de ruime betekenis, die het ook heeft in ons woord „zielkunde" = psychologie en dus geheel anders dan Klages, wanneer hij onderscheid maakt tussen „Seele" en „Geist".

Het wil ons voorkomen, dat het maken van een duidelijk onderscheid tussen *bouw* en *inhoud* van het zieleleven een van de eerste vereisten is, voor een juiste analyse van het psychisch gebeuren. Bij verschillende Duitse psychologen vindt men de opvatting, dat „karakter" identiek is met „persoonlijkheid". Deze opvatting lijkt ons verwarrend, daar iemands persoonlijkheid, behalve door de bouw, ook in belangrijke mate wordt bepaald door de inhoud van zijn zieleleven. Zo behoort het b.v. tot iemands persoonlijkheid, dat hij communistische denkbeelden heeft. Voor het karakter echter gaat het alleen om de aard van het *denken* en niet om de aard van het *gedachte*, al is kennis van het gedachte als middel om inzicht in het denken te krijgen natuurlijk onontbeerlijk.

Ook complexen, attitudes (en hoe men dergelijke uitgebreide, ingewikkelde en in het zieleleven vastverankerde producten van de aanraking van den mens met de hem omgevende wereld ook moge noemen) zijn enkel zielsinhouden en vormen dus

Aansluitend aan onze bovenstaande definitie willen we als groeps-(ras-, volks-, streekgroeps-)karakter aanduiden, de bizondere, voor haar kenmerkende vorm, waarin zich de menselijke zielseigenschappen, in hun onderlinge samenhang, bij een bepaalde groep voordoen. Het bovenstaande is niet zonder meer duidelijk. Hoe moeten we ons een dergelijk groepskarakter voorstellen? De groep als zodanig heeft feitelijk geen karakter. Slechts in overdrachtelijke zin kan men haar een eigen persoonlijkheid toekennen; ze bestaat slechts uit en door haar individuele leden.

Het is Steinmetz geweest, die duidelijk heeft uiteengezet, hoe we de groepskarakters en de verschillen, die er tussen deze groepskarakters bestaan, hebben te zien [1]). Hij onderscheidt *elementaire* en *distributieve* karakterverschillen.

We zeggen, dat twee groepen elementaire karakterverschillen vertonen, als *alle* leden van de ene groep een karaktereigenschap vertonen, die *alle* leden van de andere groep missen. Dit zou b.v. het geval zijn, als *alle* Duitsers muzikaal en *alle* Engelsen onmuzikaal of tenminste *allen* veel minder muzikaal waren. Van distributieve karakterverschillen spreken we, als van de ene groep een hoger percentage van de leden een bepaalde eigenschap bezit, dan van de andere groep; b.v. als 80 % van de Duitsers muzikaal zijn en 40 % van de Engelsen.

Het is twijfelachtig, of er op aarde wel twee mensengroepen zijn, die werkelijk elementaire karakterverschillen vertonen [2]). Tussen de Oldambsters en de groepen, waarmee we ze willen vergelijken (het Nederlandse volk in het algemeen, andere onderdelen van ons volk), bestaan ze zeker niet. Wanneer we dus in het vervolg

---

geen deel van de bouw, van het karakter. Complexen, attitudes etc. zijn tenslotte niet anders dan een samenstel van gedachten en gevoelens, die door aanraking met het milieu worden teweeg gebracht. *Om die gedachten en gevoelens te kunnen vormen, moet men kunnen voelen en denken. En de aard van dat denken en voelen, dat juist is o.i. het karakter.*

Hiermee wil natuurlijk niet gezegd zijn, dat complexen enz. op het karakter geen invloed hebben. Het postvatten en doordringen van bepaalde (bewuste of onbewuste) gedachten en gevoelens (als men wil dus b.v. complexen) in het zieleleven kan de ontwikkeling van bepaalde karaktertrekken remmen of wel bevorderen en op deze wijze de bouw van het zieleleven, het karakter, beïnvloeden. Over de kwestie, hoe groot deze invloed is, kan men dan verder van mening verschillen.

De studie van de zielsinhouden behoort dus o.i. niet tot de taak van de karakterkunde (eventueel groepskarakterkunde). Voor zover hun ontstaan, hun ontwikkeling en hun invloed verband houden met en betekenis hebben voor het sociale leven, is het de sociale psychologie, die zich met hun bestudering bezig houdt.

[1]) Der erbliche Rassen- und Volkscharakter, Gesammelte kleinere Schriften, deel II, blz. 244 e.v.

[2]) Ook Steinmetz zelf is deze mening toegedaan, blijkens een uitlating in zijn „Aphorismen", Ges. kl. Schr., deel III, blz. 472.

aan de Oldambsters de één of ander eigenschap zullen toekennen, dan betekent dat steeds, dat naar onze mening een relatief hoog percentage van de Oldambsters die eigenschap bezit, meer niet. Of er, in deze zin genomen, werkelijk een Oldambster karakter bestaat, of dus de distributie van de verschillende karaktereigenschappen hier werkelijk een eigen, voor deze groep kenmerkend beeld vertoont, zal ons onderzoek moeten uitwijzen.

Mocht de uitkomst positief zijn, hebben we dan het recht te verwachten, dat dit Oldambster karakter voor een belangrijk deel erfelijk is vastgelegd? Deze vraag is er in de eerste plaats een naar de erfelijkheid van het individuele karakter. Misschien, dat een positief antwoord op deze vraag voor sommigen niet meer zo vanzelfsprekend is, als een 10 à 15 jaar geleden. Waarschijnlijk onder invloed van de geweldige, schijnbaar „sprunghafte" verandering in het geestelijk leven, die we in onze tijd op kunnen merken, zijn er velen, die er toe neigen om weer het milieu (in de ruime zin) als de allesbeheersende factor in de karaktervorming te beschouwen. Wel laten zich niet alleen in het buitenland, maar ook in ons land, tendenzen gevoelen, die juist in tegengestelde richting gaan (Blut und Boden!), doch het is opvallend, dat een karakterkundige studierichting van iemand als Heymans, die aan het onderzoek naar de overerving van karaktertrekken een groot deel van zijn leven wijdde, min of meer op de achtergrond is geraakt [1]). Veel belangstelling heeft men daarentegen voor de theoriën van Klages [2]), Spranger [3]), en Freud [4]) en vooral voor die van Adler [5]) en Künkel [6]). Waarin deze psychologen (wier betekenis in ander opzicht we hier buiten beschouwing laten) ook mogen verschillen, allen hebben ze gemeen een negeren, ja een ontkennen van de erfelijkheid van het karakter. In dit opzicht komen ze overeen met de Amerikaanse „Behavioristen" [7]) en „Attitudinisten" [8]).

Veelal ziet men op het ogenblik in verband met het karakter het modewoord „dynamisch" gebruikt, waarmee men dan aan wil duiden, dat men het ziet als iets, wat voortdurend en in alle rich-

---

[1]) Kenmerkend is b.v. de wijze waarop G. van Veen over Heymans spreekt (Nederland's geestesmerk, Volksontwikkeling, 1935, blz. 273).

[2]) L. Klages, Prinzipien der Characterologie, 1910. Over de opvattingen van Klages ook Rümke en verder Arthur Kronfeld, Lehrbuch der Characterkunde, 1932.

[3]) Ed. Spranger, Lebensformen, 4e Auflage, 1924.

[4]) Sigm. Freud, Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, 1933; dezelfde, Zur Psychopathologie des Alltagslebens, 1919. Over de denkbeelden van Freud over het karakter ook Kronfeld.

[5]) Alfr. Adler, Praxis und Theorie der Individualpsychologie, 4e Aufl., 1930 en ook Kronfeld, Lehrbuch.

[6]) Fr. Künkel, Einführung in die Characterkunde, 1928.

[7]) Over het Behaviorisme o.a. Krueger and Reckless, Social Psychology, 1931.

[8]) Zie o.a. Kimball Young e.a., Social Attitudes, 1931.

tingen kan veranderen. Het wil ons voorkomen, dat men op deze wijze van de ontwikkeling van het karakter een eenzijdige en scheve voorstelling geeft. Zeker, het karakter is niet onveranderlijk, niet „statisch"; niemand heeft dat, voor zover ons bekend, ook ooit beweerd. Maar er zit in ieder karakter een constant element, een vaste basis, die werd gelegd door overerving.

Ontdaan van alle bijkomstigheden, is de erfelijkheid van karaktertrekken [1]) een nauwelijks te loochenen feit. Om principiëel van het bestaan ervan overtuigd te zijn, hoeft men slechts in te stemmen met de volgende stellingen: 1) dat een kind reeds bij zijn geboorte de kiemen tot geestelijke menswording in zich draagt; 2) dat in die aanleg tot menswording individuele verschillen voorkomen, m.a.w., dat ieder kind met een eigen aanleg wordt geboren; 3) dat deze aanleg in hoofdzaak wordt bepaald door de erfelijke aanleg van de beide ouders. Neemt men 1 en 2 aan (en het is bijna onmogelijk ze af te wijzen), dan dwingen de uitkomsten van het biologisch erfelijkheidsonderzoek tot aanvaarding van 3 en daarmee in principe van de juistheid der erfelijkheidsgedachte. De wetten, volgens welke de psychische erfelijkheid verloopt, zijn nog slechts tendele bekend. Het is zeker, dat ze niet eenvoudig zijn.

Uit de aangeboren aanleg (het genotype) ontwikkelt zich onder invloed van het milieu het karakter, zoals zich dat op een bepaald moment aan ons voordoet (het phaenotype). Zelfs al is men ervan overtuigd, dat zich onder invloed van het milieu nooit een eigenschap kan ontwikkelen, die niet reeds in de aangeboren aanleg sluimerde, dan moet men zich er toch voor hoeden, de invloed van dit milieu, waarin het mensenkind opgroeit, te gering aan te slaan. Het pasgeboren kind heeft eigenlijk nog geen karaktereigenschappen, het heeft enkel kiemen van eigenschappen (disposities). Zo kan men b.v., zolang het nog niet met mensen in aanraking geweest is, onmogelijk zeggen, dat het wreed is, enkel dat het gepraedisponeerd is om tot een wreedaardig mens uit te groeien. We kunnen misschien deze eigenschapskiemen het beste vergelijken met plantenkiemen. Komen ze in een gunstige omgeving, dan worden ze op de voorgrond tredende eigenschappen. Groeien ze bizonder voorspoedig uit, dan kunnen ze het hele zieleleven beheersen. Andere zullen in de omgeving een slechte voedingsbodem vinden; ze verkommeren, verschrompelen of leiden een kwijnend bestaan. Evenals bij planten, kan ook bij zielseigenschappen een verandering van omgeving een grote ommekeer teweeg brengen.

---

[1]) Voor het volgende vooral W. Peters, Vererbung geistiger Eigenschaften und psychische Konstitution, 1925. Verder ook Dr. J. P. Kruijt, Het Nederlandse volkskarakter en het Socialisme, 1934, hoofdstuk II en van dezelfde, Sociologie en Paedagogiek, Volksontwikkeling, 1935, blz. 69 e.v.

Eigenschappen, die in de vroegere omgeving uitstekend groeiden, gedijen in de nieuwe omgeving niet; andere vinden daar juist wat ze nodig hebben. Zo kan een mens in een nieuw milieu schijnbaar geheel van karakter veranderen. Nooit vermoede krachten treden uit zijn ziel naar voren, de vroegere geestelijke kledij schijnt geheel afgeworpen. Komt door bepaalde omstandigheden een geheel volk of volksdeel in andere levensomstandigheden (b.v. bij revolutie, landverhuizing enz.), dan kan het schijnen of het gehele volkskarakter verandert [1]).

Is dus de invloed van de omgeving groot, zeer groot, de invloed van de aangeboren aanleg blijft even goed bestaan. Een kiem, waarin geen kiemkracht schuilt, groeit ook onder de beste omstandigheden niet uit tot een krachtige plant; een sterke scheut zal ook onder moeilijke omstandigheden vrucht dragen.

De kwestie, waar het eigenlijk op aan komt, is in welke mate elk der beide factoren, erfelijkheid en milieu, tot de vorming van het phaenotype bijdragen.

Op grond van studies, als die van Heymans en Wiersma [2]) en Peters, menen we te mogen aannemen, dat de betekenis van de overerving zeer groot, zo niet overwegend is.

Door het bovenstaande is de vraag of ook het groepskarakter, althans tendele, erfelijk is, feitelijk reeds beantwoord. Door de haar samenstellende individuen zal iedere groep de haar kenmerkende aangeboren aanleg (en daarmee een groot deel van haar karakter) van generatie op generatie overdragen.

Eén beperking moeten we hier echter maken. Door *selectie* kan geleidelijk een bepaald karaktertype binnen de groep in sterkere mate gaan overheersen dan in de vorige generaties het geval was. Gebeurt dat, dan wijzigt zich dus de distributie van de verschillende karaktertrekken en verandert daarmee het groepskarakter. Op verschillende wijzen kan een dergelijke selectie tot stand komen. In de eerste plaats kunnen door immigratie mensen binnen komen, die gemiddeld een ander karakter vertonen dan de reeds aanwezige leden van de groep. Verder kunnen door emigratie leden van de groep wegtrekken, die niet het doorsnee-type vertonen (zo kan men b.v. veronderstellen, dat de meest energieken emigreren). Tenslotte kan er een inwendige selectie optreden, doordat mensen van een bepaald karaktertype zich minder snel, of sneller voortplanten dan de overige leden.

---

[1]) Men zie o.a. Steinmetz, Verandering bij de Nederlandsche Landverhuizers in Amerika, Ges. kl. Schr., deel III, blz. 286 e.v.

[2]) Hiervoor o.a. G. Heymans, Inleiding tot de Speciale Psychologie, deel II, blz. 220 e.v.

Voor het Oldambt behoeven we met de eerstgenoemde mogelijkheid o.i. weinig rekening te houden. Al zijn er in de loop van de eeuwen natuurlijk wel wat mensen van buiten in het gebied binnengekomen, de immigratie heeft zich bijna geheel beperkt, tot ambtenaren, dominee's enz. Het nageslacht hiervan trok meestal weer weg, zodat hun invloed op de erfelijke samenstelling van de bevolking waarschijnlijk zeer gering geweest is. Het valt gemakkelijk aan te tonen, dat de meeste boerenfamilies reeds eeuwenlang in het Oldambt wonen, terwijl meestal binnen het gebied gehuwd werd. Voor de arbeiders hebben we minder zekerheid, doch nergens is een spoor te vinden van belangrijke toevloeiing van arbeidskrachten uit den vreemde. Hiervoor zou ook geen plaats geweest zijn.

Wel echter zijn er veel Oldambsters uit hun gebied weggetrokken. Reeds in de 17de en 18de eeuw vinden we, zoals vroeger reeds is opgemerkt, veel Oldambsters onder degenen, die zich in de Groninger Veenkoloniën een nieuw bestaan trachtten te scheppen [1]). En gedurende de laatste decennia trekt jaar op jaar een groot aantal naar andere delen van ons vaderland, terwijl destijds ook de Verenigde Staten een grote aantrekkingskracht hadden. Hier en daar neemt zelfs, ondanks een behoorlijk geboortecijfer, de bevolking in aantal af. Of dit alles selectie meebrengt en meebracht en in welke richting deze dan ging? Het is natuurlijk onmogelijk, hierop een exact antwoord te geven. Onze eigen waarneming op een beperkt gebied voerde ons tot de conclusie, dat over het algemeen die mensen wegtrekken, die in de een of andere richting (soms enkel in uiterlijke dingen) enigszins afwijken van het doorsneetype, die, zoals men op het dorp pleegt te zeggen, „gain gewonen" zijn. Het zijn niet speciaal de meer begaafden, doch de mensen die „anders" zijn en daarom juist door de naar egalisering strevende dorpsgeest worden uitgebannen. Een zekere selectie geeft het dus wel. De zuiverheid van het type wordt op deze wijze in de hand gewerkt.

De voortplanting is niet in alle lagen van de bevolking gelijk. Het kindertal bij de boeren is veel geringer dan bij de arbeiders en bij de iets beter gesitueerde arbeiders is het weer lager dan bij de armste. In hoeverre hierdoor een nadelige selectie wordt uitgeoefend, kan onmogelijk worden vastgesteld. Dat het echter selectie meebrengt, valt nauwelijks te betwijfelen.

Als we dus geneigd zijn aan te nemen, dat het straks te onderzoeken Oldambster karakter in de loop der tijden een zekere constantheid heeft vertoond, omdat we het in sterke mate bepaald zien door overerving, dan verliezen we dus toch de mogelijkheid

---

[1]) Keuning, Veenkoloniën.

van een geleidelijke en gedeeltelijke verandering van de erfelijke aanleg tengevolge van selectieve invloeden niet uit het oog.

De methoden, die we kennen, om het karakter van een volk of een andere groep te onderzoeken, zijn nog steeds alles behalve ideaal. Zelfs als men de beste auteurs op dit gebied, zoals b.v. Hurwicz [1]) leest, dan laat hun werk bij den lezer nog steeds het gevoel achter, dat het in sterke mate subjectief is en dat men weinig zekerheid heeft, dat hier inderdaad het karakter van een volk is gegeven, zoals het werkelijk is.

De beste werkwijze lijkt ons de door Prof. Steinmetz op z'n colleges gevolgde, die naderhand o.a. ook door Kruijt werd toegepast [2]).

Volgens deze methoden verzamelt men *zoveel mogelijk* uitlatingen over het karakter van een bepaald volk of volksdeel van betrouwbare auteurs, die de groep in kwestie goed kennen. Door deze gegevens ondering te vergelijken en ze aan elkaar te toetsen, tracht men een zo betrouwbaar en objectief mogelijk beeld te krijgen. Het element van eenzijdigheid en subjectiviteit, dat bij karakterbeoordeling haast onvermijdelijk is, schakelt men op deze wijze zoveel mogelijk uit.

Het was ons natuurlijk niet mogelijk om, zoals Prof. Steinmetz en Kruijt bij hun studie deden, onze gegevens te verzamelen uit gedrukte bronnen. Gedrukte opmerkingen en mededelingen over het karakter der Oldambsters bestaan er feitelijk in het geheel niet. We moesten ons grondmateriaal dus op een andere wijze zien te krijgen. We wendden ons daarom met een vraag [3]), het karakter van den Oldambster betreffende, tot alle hoofden van scholen, medici en predikanten in ons gebied. Als schriftelijk en mondeling antwoord hierop ontvingen we een vijftigtal min of meer volledige beschrijvingen, die we hierachter afdrukken. We menen, dat de

---

[1]) E. Hurwicz, Die Seelen der Völker, 1920.

[2]) Het Nederlandse volkskarakter en het Socialisme.

[3]) De vraag luidde: „Indien U uit een ander deel van het land komt, of om andere redenen tot vergelijking in staat bent, zou ik gaarne Uw oordeel vernemen over psyche der Oldambsters, vergeleken met die van een ander deel van ons volk, of met die van het Nederlandse volk in het algemeen".

Met opzet werd de vraag zo eenvoudig mogelijk gehouden en de term „karakter" vervangen door het nog vagere „psyche" om te voorkomen, dat we door onze wijze van vragen onze berichtgevers als het ware het antwoord al min of meer in de pen gaven. Wel had deze wijze van vragen vaak het nadeel, dat de antwoorden minder volledig waren, dan we wel hadden gewenst. We meenden echter, dat volstrekte objectiviteit als de eerste eis moest gelden en al het andere daaraan ondergeschikt moest zijn. Wat de intelligentie betreft, hierover kan nog worden opgemerkt, dat we ook gebruik gemaakt hebben van de antwoorden op een vraag betreffende de aangeboren intelligentie van de schoolkinderen in het algemeen en van de kinderen uit de verschillende sociale groepen, die op onze vragenlijsten aan de hoofden van scholen voorkwam.

personen, die ons zo welwillend behulpzaam waren, in het algemeen voor dit doel de meest geschikten zijn. Door hun beroep komen ze allen met mensen uit alle lagen van de bevolking voortdurend in aanraking en vaak zeer intiem. Ze behoren niet alleen tot de meest ontwikkelden in de streek, doch door hun opleiding zijn ze allen met de psychologie min of meer bekend en dus tot oordelen in staat. Daar het ons in de karakterkunde aan vaste maatstaven ontbreekt, moet ieder karakterkundig oordeel eigenlijk steeds een vergelijkend oordeel zijn. Om deze reden kwam bij de vragen dan ook het verzoek voor om de Oldambsters te vergelijken met andere delen van het Nederlandse volk, of met ons volk in het algemeen. Voor het maken van dergelijke vergelijking waren onze berichtgevers ook de aangewezen personen, daar ze bijna zonder uitzondering buiten het gebied zijn geboren of werkzaam geweest.

Tenslotte nemen ze door de aard van hun ambt allen een min of meer onafhankelijke positie in, zodat ze minder dan vele anderen uit voorzichtigheid of om andere redenen een blad voor de mond behoefden te nemen.

Opmerkelijk is, dat op één uitzondering na, onze berichtgevers de vragen als vanzelfsprekend beschouwden, dus inderdaad van mening waren, dat de Oldambsters in psychisch opzicht een min of meer zelfstandige groep vormen. Wel blijkt, dat velen hen in dit opzicht als naverwant aan de overige Groningers beschouwen. Afwisselend spreekt men van Oldambsters en van Groningers in het algemeen. Dat ondanks de bovengenoemde goede eigenschappen van onze berichtgevers, vele mogelijkheden voor het maken van fouten blijven bestaan, spreekt haast vanzelf. Niet zelden wordt het oordeel door persoonlijke waardeschattingen vertroebeld. Ook bekijken niet al onze waarnemers de mensen uit het zelfde oogpunt. Een predikant ziet zijn kudde met een ander oog, dan een dokter zijn patiënten. We hopen echter door onderlinge vergelijking deze fouten te kunnen elimineren. Dat een groot deel van degenen, die ons van inlichtingen voorzagen, ons persoonlijk min of meer bekend zijn, maakt dit gemakkelijker. Tot onze spijt zijn we gedwongen, terwille van de discretie, woonplaats, naam en functie van onze berichtgevers niet te vermelden. Ook de vroegere woonplaats, die, om een goede vergelijking mogelijk te maken, bijna steeds werd meegedeeld, zullen we als regel verzwijgen. De volgorde der berichten is volmaakt willekeurig.

1) Ik vond de Oldambsters gesloten; men kon met weinig van hen een vertrouwelijk gesprek voeren; voorzichtig van aard; kijken de kat uit de boom. De grote massa is weinig intellectueel. Ook de burgers hechten veel waarde aan wereldse welstand en delen zich daarna in groepen in. Overal elders in Groningen woont gemoede-

lijker volk, meen ik, al heeft de Groninger in het algemeen iets over zich, waardoor hij zich niet gemakkelijk geeft. Men leert den Groninger, den verborgen mens des harten, niet gemakkelijk kennen.

2) In rekenen munt zo goed als geen enkele leerling uit. Integendeel, het is voor het grootste aantal hier een werkelijk struikelblok. De Oldambster is zeer materialistisch. De vraag is altijd: „Wat is er aan te verdienen?", bij alle standen. Zin voor humor. Mogen elkaar er graag doorhalen. De arbeidersbevolking heeft een revolutionnaire geest, maar mist durf. Ik geloof zelfs, dat ze lafhartig zijn. In geen geval zijn ze moedig. Eén veldwachter houdt heel.... in bedwang. Zuinigheid is hier een grote deugd. Netheid — aan de buitenkant dan — eveneens. Liefde voor de natuur kennen ze niet. Wel voor dieren.

3) De Oldambsters zijn niet moedig.

4) Niet soepel.

5) Mijn voorlopige indruk is, dat de Oldambster stug van karakter en traag van temperament is. De arbeidersbevolking is onontwikkeld en achterlijk, de boerenstand tamelijk ontwikkeld; beide zijn nuchter, zakelijk en materialistisch, weinig vatbaar voor religieuze en idealistische motieven.

6) Direct thuis voelden wij ons er niet. Dat is toch zo veranderd, dat we ons nu bij de Groningers wel thuis voelen. Zij geven zich niet spoedig. Laten hun sympathie wel wat laat merken. Ik mag den Groninger om zijn trouw. De wufte oppervlakkigheid van den Hollander komt er niet vaak voor. Lang voelde ik, dat men mij als een geïmporteerde beschouwde. Toch heb ik gemerkt, dat het niet zo was. Als er familiebezoek was, kwam ik vaak niet verder dan de mat. Was dit belediging? Zo voelde ik het wel. Toch meen ik nu, dat het niet zo was.

7) Taal: grammatisch goed, doch uitdrukking van gedachten slecht. Kennisvakken middelmatig. Bepaald achterlijk in het uitdrukken van gedachten, zowel mondeling als schriftelijk. Principes heeft men in het Oldambt niet veel. Niet ijverig. Allerminst actief. Oppervlakkig. Een hele dunk van zich zelf. Ze kunnen de mening van een ander niet eerbiedigen en niet in zijn argumentatie treden. Men krijgt nooit het vertrouwen van de.... Sterk materialistisch. Zullen geen ongelijk erkennen. Men beoordeelt de waarde van het gezegde niet naar de inhoud, maar naar de vraag: „Heeft degene, die het zegt mijn vertrouwen?" Geen samenwerking. Ieder moet maar voor zich zelf zorgen. Men is niet verontwaardigd over het onrecht, dat anderen wordt aangedaan.

8) Rekenen niet het beste vak. Talen beter. De Oldambster is stug. De kinderen zeggen niet direct de waarheid. Ze liegen niet veel, maar ze houden hun mond. In Friesland zeggen de kinderen direct, wie het gedaan heeft. Werkkracht groter dan van de Friezen. Meer volharding dan de Friezen. Valt iemand in het

Oldambt in de smaak, dan heeft hij het goed. Zo niet, dan heeft hij er geen leven.

9) De mensen in .... zijn opbruisender van aard, dan b.v. de Hogelandster bevolking, waar men er meer op uit is om het uiterlijke fatsoen te bewaren. Ik voor mij houd het in dit opzicht met de ....; die zeggen je wat ze op je tegen hebben „liek veur de kop", terwijl een Hogelandster tegenstander meer een stiekeme vijand zal zijn. De Friese .... waar ik nu verkeer, lijken in dit opzicht op ... naar het mij voorkomt.

10) Over het algemeen krachtig van temperament; eerlijk karakter; vrij goed ontwikkeld, doch stijf in hun opvattingen.

11) Over het algemeen is de Oldambster rustig, niet heftig, niet emotioneel, langzaam en eerlijk. Intellect gering.

12) Tegenover de Veenkoloniaal is de Oldambster veel stugger; moeilijker in beweging te brengen, schijnbaar ruwer, nog banger om zijn ware aard te tonen, die vaak veel beter en zuiverder is dan hij voorgeeft. Noemt iets gauw „aanstellerij" en is daar vreselijk bang voor.

13) Alle richtingsbesef ontbreekt in mijn gemeente en men weet niet eens van confessioneel, ethisch etc. Er is zelfs maar een heel enkele, die de naam van die richtingen kent en ook enigszins de betekenis meent te begrijpen. Ik kom uit Friesland. De Oldambster is zeer stug, moeilijk in beweging te brengen en zeer materialistisch. Ook zijn enthousiasme, dat wel bestaat, toont hij niet gauw, want hij stelt er een eer in, zich zelf gelijk te blijven. Toch is hij zeer getrouw, wanneer men eenmaal zijn vertrouwen heeft. Van een intellectuele trek heb ik nog bitter weinig gemerkt. Daarin staat hij m.i. ver achter bij den Fries. Bij de Groningers, althans in deze streek, is een enkeling intellectueel van aanleg, bij de Friezen is het volk over het algemeen intellectueel aangelegd, waardoor de enkelingen, die er nog weer boven uitsteken niet zo sterk opvallen.

14) Een der kenmerkende trekken van den Oldambster is, geloof ik, de nuchterheid. Daardoor houdt hij niet veel van praatjes of complimenten, maar van daden, van plichtsbetrachting. Men wil echtheid zien. Waar men zich voor uitgeeft, dat moet men zijn. Vandaar veel flinkheid onder de Oldambsters. Veel eerlijkheid, vooral in het negatieve om het zo uit te drukken. B.v. iemand die men niet gaarne mag lijden zal men niet groeten en niet openlijk prijzen; wie niet van de kerk houdt, zal er in het algemeen niet heen gaan. De Oldambster maakt een stugge indruk, maar dat komt, geloof ik, omdat hij niet vlot is in het spreken en in de omgang. Daardoor is hij bij de eerste kennismaking gereserveerd. Dit is zozeer een karaktertrek van den Groninger in het algemeen, dat, wanneer men eens een bizonder vlotten Groninger aantreft, men bevreesd is, dezen niet te kunnen vertrouwen en dikwijls is dit ook het geval. Verder is de Groninger en vooral de Oldambster volstrekt niet slaafs onderdanig; hij wenst meegeteld te worden. De aard is overigens kalm. De Oldambster is, evenals de Groninger

in het algemeen, intellectueel, dunkt me, gewoon; hiervan kan niets bizonders worden gezegd. Doordat hij zich echter niet bizonder vlot uitdrukt (er zijn, merkte iemand op, onder de Groningers niet veel sprekers) maakt hij een mindere indruk, dan een Hollander met dezelfde kennis.

15) Het spel van de Oldambster jongens is veel luidruchtiger dan dat van de Westerwolders. Drukker, veel vechten. De Westerwolder jongens houden van stille spelen, de Oldambster jongens van wilde. Nergens heeft men zo gauw de klomp van de voet. In dienst is de Hollander den Groninger met de mond de baas, doch als het ernst wordt, de Groninger. Als een onderwijzer in Drente weggaat, krijgt hij een cadeau, dat klinkt als een klok; in het Oldambt komt dit weinig of niet voor. Niet gemoedelijk; het harde treedt meer naar voren dan het gemoedelijke. Iemand, die uit een gemoedelijke kring komt, kijkt eerst raar uit zijn ogen. Materialistisch. Echter niet om zich zelf genot te verschaffen. Spaarzin. Toch heeft men meer zin voor geestelijke waarden dan in Drente. De godsdienstzin in het Oldambt is dieper. Het streven om vooruit te komen is in het Oldambt veel sterker dan in Drente. In Drente: in de zomer geld verdienen en in de winter het opmaken. In het Oldambt zijn allen spaarzaam. Ook de boeren zijn matig in eten en drinken. Intellectueel staan de Oldambsters niet laag. Om aan de geestelijke behoeften te voldoen, moet men zich meer inspannen, dan b.v. in Drente. Een Groninger heeft veel meer wilskracht dan de Drent. Een veel steviger figuur. Niet rijk aan woorden. Het religieus leven kenmerkt zich door een sterk individualisme. Het is een heel werk om de gelovigen kerkbesef bij te brengen.

16) Ze denken, dat ze vrijzinnig zijn, maar de Groninger heeft een neiging naar het conservatieve, naar de orthodoxie. De Groninger is veel gevoeliger, dan wij Hollanders eerst denken. Ze voelen alles scherp aan, maar ze praten er onder elkaar niet over. Ze zijn b.v. bij een sterfgeval veel meer ontroerd, dan men zou veronderstellen. Werkelijk innerlijk bewogen. Materialistisch. Ze houden de dingen lang vast. Gaan niet gauw tot iets nieuws over. Willen geen experiment. Tonen heel moeilijk, wat er in hun omgaat. Maar als ze los komen, dan dondert het. Dan is het een katarakt. Erg bedachtzaam en bedacht. Bedacht in de eerste plaats op eigen belang. Hollanders vindt de Groninger onberekenbare lieden. Op een Groninger kun je aan. Het karakter is beter dan men denkt. Maar om ze te krijgen is een duivelse kunst.

17) De Oldambster is niet spontaan; voorzichtig in zijn uitdrukking; laat zich niet gaan. Weinig idealistisch. Moeilijk voor iets warm te krijgen. Niet al te veel belangstelling voor het intellectuele. Materialistisch.

18) Als ik het religieuze leven hier vergelijk met dat uit het Noorden van Friesland en Groningen, dan lijkt het me toe, dat het hier minder diep is, minder inhoud heeft, mede door de geringe ontwikkeling.

19) De gemeente mist — op enkele uitzonderingen na — alle

begrip van richtingen. Over het karakter kan ik niet veel nieuws vertellen. De spreekwoordelijke stugheid alleen valt mee. Ik waardeer hun soms grove openheid, waarmee ze de dingen zeggen. Liegen en ongegeneerd vleien ontmoet ik vooral onder de arbeiders weinig. De boeren verliezen veel van hun Groninger eigenschappen door contact met de buitenwereld. De arbeiders waarderen het over het algemeen, wanneer zij ondervinden, dat men hen ook mee rekent.

20) Betrouwbaar. Als hij zegt, dat hij in de kerk komt, dan doet hij het ook. In Zeeland zeggen de mensen vaak dat ze zullen komen en komen dan niet. Als een Groninger zegt: „Ik kom niet", dan is ook alle verdere moeite tevergeefs. Spaarzaam. Zeer ijverig. Als een Groninger met een ander iets heeft, dan wordt het nooit weer goed. Dan lopen ze elkaar straal voorbij.

21) Ze doen koud en koel aan.

22) Men schijnt moeite te hebben, om persoon en zaak van elkaar te scheiden. Dat is een verschijnsel, dat zich bij alle groepen gelijkelijk voordoet. Opvallend is de mildheid, waar het geldt, de schoolkinderen een of ander vermaak te verschaffen. In de arbeiderskringen onderlinge afgunst, betreffende een beetje meer of minder welstand. Algemeen materialistische levensopvattingen van alle groepen der bevolking. Zuiver ideële kwesties hebben zeer weinig belangstelling, ook niet bij de jeugd.

23) Onverschillig voor alles, behalve de dingen die voor- en nadeel brengen. Ruwheid. Onbetrouwbaarheid. Lage ontwikkelingstrap.

24) Den doorsnee Oldambster acht ik een flinke werkkracht.

25) Weinig emotioneel. Zo nodig actief, maar ook gaarne van zijn rust genietend. Secundaire functie in meer of mindere mate. Karakter vrij gemoedelijk, met egoïstische inslag. Intellect middelmatig, tendele slecht, tendele zeer goed.

26) Als ik de .... vergelijk met de Friezen, krijg ik de indruk, dat de geestelijke belangstelling van de Friezen meer uitwendig is. Ze zijn veel eerder uitbundig en enthousiast, maar het gaat veel minder diep. De Friezen zijn oppervlakkiger. Gauw is iets schitterend en reusachtig, maar de diepte van gevoel en denken valt bij de Friezen niet mee. Het richtingsbesef is bij een groot gedeelte van de gemeente al zeer gering. Men vindt onder de mensen, die zich vrijzinnig noemen, soms opvattingen, die rein orthodox zijn.

27) Een collega uit Friesland, die aan onze school werkzaam is, denkt er aldus over (dus vergeleken met de Friese jeugd).
1. intellectueel ongeveer gelijk (rekenen hier iets minder);
2. hier iets lauwer; minder spontaan enthousiasme;
3. hier minder mededeelzaam;
4. laten gauwer de moed zakken; minder doorzettingsvermogen.

28) Stug, terughoudend, niet veel uiterlijke levensvreugde tonend. Ernstig. Munten niet uit door overdreven vriendelijkheid.

29) Geweldig gereserveerd. Vaak pienter als het hun eigenbelang betreft. De rest laat hun koud.

30) De Groningers in het Oldambt zijn hard, ruw, grof en bot. De Friezen worden stijfkoppen genoemd, de Groningers zou men dwarskoppen kunnen noemen. Ook zijn ze stiekum, achterdochtig en wantrouwig.

31) Groningers goed ontwikkeld en vooruitstrevend, Friezen geestelijk fijner ontwikkeld. Groningers energiek, veel meer dan de Geldersen. Arbeidzamer dan de Friezen. Groningers veel overeenkomst met de Duitsers. In hetzelfde huis leven de mensen als vreemden naast elkaar. Vaak een afzonderlijke tafel, vaak afzonderlijke kost. Ieder gaat bij dag en bij nacht zijn eigen gang. Het harde geld heeft de harten der bezitters verhard en verkild. Bij een huwelijk huwen niet twee harten, maar twee beurzen.

32) In Noord-Holland bestaat tegenover de godsdienst een werkelijke onverschilligheid. In Noord-Holland zal men glimlachend de schouders ophalen voor een straatevangelisatie. In Groningen zal men er vaak heftig tegen ageren en ze onmogelijk maken. „Den Noordhollanders is het evangelie een dwaasheid, den Groningers een ergernis". De Groninger is niet zakelijk. Hij is b.v. op een vergadering dadelijk geneigd een kwestie van het zakelijke in het persoonlijke te transponeren.

33) De Groninger valt wel iets anders uit dan de Geldersman. De Groninger wordt vaak geschilderd, als nuchter te zijn in heel zijn doen. Nu is niet te ontkennen, dat deze trek sterk op de voorgrond treedt, maar ze schijnt me enigszins gewild te zijn. Vooral op vergaderingen en in gesprekken komt dit tot uiting. Dan lijkt me de nuchterheid meer een mom (misschien te sterk uitgedrukt), waarachter misschien toch wel een grote emotionaliteit ligt opgesloten, die soms sterk naar voren komt en tot plotselinge uitbarstingen aanleiding geeft. Een kleinigheid wordt dan vaak voorgesteld als iets heel gewichtigs. 't Flegmatische in ons volkskarakter spreekt m.i. even sterk, zo niet sterker, uit den Hollander en den Geldersman dan uit den Groninger. Ook in godsdienstig opzicht meen ik dit te zien. De Geldersman is vaak verstandelijk wat zijn godsdienst betreft. 't Dopen, belijdenis afleggen, wordt soms beheerst door verstandelijke motieven. 't Belijdenis doen wordt hier soms vaak uitgesteld tot gevorderde leeftijd; moeilijk kan men tot het doen van een dergelijke gewichtige stap besluiten.

34) In Westerwolde waren de jongens veel gemener dan hier. Ze zijn daar niet betrouwbaar. Hier wel. Zeer sterk is de valse schaamte bij de kinderen. Generen zich te zeer voor andere kinderen om b.v. zo goed te lezen als ze kunnen.

35) Er bestaat wel overeenkomst met de Westfriezen. Nuchter.

Niet erg intellectueel. Als ik op de catechisaties wat dieper op de dingen inga, snappen ze me niet.

36) Een predikant, die werkelijk voor zijn ambt voelt, moet hier niet komen. Hij wordt hier doodgemaakt. Inderdaad, het was een ploegen op rotsen. Het botte egoïsme viert er hoogtij. De afgunst was groot onder de arbeidende klasse; ook onderling gunden ze elkaar het licht in de ogen niet. Het laatste viel me telkens weer op. „Ieder voor zich", was de leus. Wanneer ik nu vergelijk met mijn standplaatsen in Zeeland, Zuid-Holland en Noord-Brabant, dan komt het mij voor, dat de mensen daar meer gemoedelijk, meer hulpvaardig en meer gastvrij waren. Het is me opgevallen, dat een Groninger een eenmaal gevestigde mening niet of zeer moeilijk prijs geeft. Aanvankelijk blijft hij op een afstand, om eerst de kat uit de boom te zien. De Groninger maakt U niet gauw deelgenoot van wat er in hem omgaat. Hij houdt veel voor zich alleen. Onder de mensen z.g.n. van het kapitaal waren er veel, die een groot gevoel van eigenwaarde hadden in de minder gunstige zin van het woord: arrogant misschien. Zij alleen weten het, een ander niet. Precies als in Noord-Holland. Als een vreemdeling, of liever een niet-Groninger, dan niet voorzichtig is, dan kan men spoedig moeilijkheden krijgen.

37) Sterk valt me op de geslotenheid der mensen. Om er maar van af te zijn zeggen groot en klein: „Wait nait". De mensen zijn vriendelijk, beleefd, hulpvaardig, arbeidzaam.

38) Wat tegenwoordig overal geldt, geldt voor deze streken dunkt me in het bizonder, n.l. dat er weinig principiëel gedacht en geleefd wordt.

39) Ik kom uit het Oosten van Friesland. De mensen hebben daar meer karakter, zijn principiëler, over het algemeen beter ontwikkeld. De Oldambster is ruwer, heeft minder ruggegraat, maar bezit een schat van humor, die te benijden is.

40) De godsdienst zit m.i. bij den Oldambster erg diep. Zelden komt hij godsdienstig vlot voor den dag. Er is m.i. een vrees zich bloot te geven. Een zekere aangeboren schroom. Bovendien is het godsdienstige leven door het materiële bij velen overstoven. De Oldambster praat niet gemakkelijk over godsdienst en vooral niet over zijn eigen gevoelens.

41) Wat ethisch en confessioneel is, weet men hier in het algemeen niet.
Materialistisch. Geld verdienen staat voorop. Niet om er later nu eens duchtig van te genieten, want ze zijn zuinig en spaarzaam. Zeer individualistisch in hun godsdienstig leven. Ongeschoold in geloof en godsdienst. Geen geloof in de verlossing door de dood van Christus. Als je je er zelf niet brengt, kom je er niet.

42) Volgens mijn ervaring onderscheidt de Groninger, zoals ik hem heb leren kennen, zich b.v. van den Drentenaar, doordat hij

meer plompverloren met zijn mening voor den dag komt. Hij is meer lomp en onbeschaafd, toch ook weer van een ruwe rondborstigheid en openhartigheid. Hij windt er geen doekjes om. In dit opzicht kan een predikant uit een andere provincie wel eens onaangename dingen beleven.

43) Mij dunkt, er is bij den Groninger (Oldambster) een sterke gemeenschapszin, zin voor gezelligheid, humor, openheid, trouwhartigheid, spaarzaamheid. Prediking, die op het gemoed werkt, wordt er het meest gewaardeerd.

44) In Friesland zijn de mensen over het algemeen netter, beschaafder in hun optreden dan in Groningen. Meer religieus ontwikkeld, fijner voelend. De Bijbelkennis der gelovigen in Friesland is meestal dieper. Maar het wikken en wegen van predikanten is er dan ook vaak bedenkelijker.

45) Het best ben ik bekend in N.W. Groningen. Ik geloof, dat de psyche daar bezadigder en vaster is.

46) De Groninger is bedeesd, uiterlijk ruw, doch van binnen gevoelig; de arbeider is onderworpen, afstand tussen boer en arbeider moet er zijn.

47) Ja, voor het werk van den dokter zijn ze veel dankbaarder, dan ze zich kunnen uiten. Zij spreken er b.v. met de Zuster over; zenden het dikste konijn uit het hok en de grootste kool; vangen ze eens een haas bij het werk, dan wordt die stilletjes gebracht. Ze zijn blij, als ze vruchten kunnen zenden. Ze zijn zeer trouw, vaak de ruwste kerels het meest. Ze zijn secundair, stug, kalm en weinig intelligent.

48) Niet oppervlakkig. Wel belangstelling voor het religieuze leven. Trouw. Zeggen je de waarheid recht in je gezicht. Het duurt lange tijd, voor men contact met ze krijgt. In het begin gesloten, pas op den duur komen ze los.

49) Ik ben 6 jaar in Friesland geweest en uit .... afkomstig. Mijn indruk van de .... is, dat ze gemoedelijk zijn, volgzaam en zeer gevoelig voor onderling samenleven. De Friezen zijn meer nuchter, beslister, principiëler, zodat ze niet zo gauw bewogen worden en niet zo gevoelig zijn, maar vaster in hun schoenen staan; vandaar, dat de mensen zich hier gemakkelijker laten meeslepen door volksmenners. Wat het godsdienstig leven aangaat, wil ik enige opmerkingen maken over de gereformeerde en orthodoxhervormde volksgroep. Over de Gereformeerden kan ik zeggen, dat ze het principiëelst zijn, wat gezien de kerkleer ook niet te verwonderen valt. De Calvinistische levensbeschouwing drukt op hen een stempel. Maar toch is de ziel van den doorsnee-Gereformeerde ook op 't godsdienstig terrein mystiek van uiting. De zielservaringen staan dikwijls de objectieve aanvaarding van Gods woord in de weg, zodat de toon van hen meer een hopen is dan een wetén, wat twijfel in de hand werkt. Een rusten in Gods belofte wordt dan ook minder gevonden, dan bij de Friezen het

	+	±	—
1. Materialistisch	1. 2. 5. 7. 13. 15. 16. 17. 22. 23. 29. 31. 36. 40. 41. 50. 51. —	— — — — — — — — —	— — — — — — — — — — — —
2. Gesloten, stug, zich moeilijk gevend, koel, beheerst, bedachtzaam, voorzichtig, niet spontaan, achterdochtig, stijf.	1. 4. 5. 6. 7. 8. 10. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 21. 27. 28. 29. 30. 36. 37. 40. 47. 48. —	19. — — — — — — — — — — —	43. — — — — — — — — — — — — — — —
3. Spaarzaam	2. 15. 20. 41. — —	— — —	— — — —
4. Ernstig, niet oppervlakkig	6. 26. 28. 48. — —	— — —	7. — — —
5. Niet vlot (zijn gedachten mondeling en schriftelijk moeilijk uitdrukkend)	7. 14. 15. 40. 47. — — — — — — —	— — — — — —	— — — — — — — —
6. Volhardend, wilskrachtig, flink	8. 14. 15. 31. — —	— — —	27. — — —
7. Eerlijk, betrouwbaar	10. 11. 14. 16. 19. 20. 34. 35. 42. 43. 50. 52.	— — — — — —	23. — — — — — — —
8. Moeilijk in beweging te brengen, moeilijk besluitend, traag van temperament, langzaam	5. 11. 12. 13. 16. 33. 52. — — — — —	— — — — — —	— — — — — — — —
9. Niet moedig	2. 3. — — — —	— — —	— — — —
10. Plichtsgetrouw	14. — — — — —	— — —	— — — —
11. Trouw	6. 13. 43. 47. 48. —	— — —	— — — —
12. Matig	15. — — — — —	— — —	— — — —
13. Hang naar orthodoxie en conservatisme	16. 26. — — — —	— — —	31. — — —
14. Niet vergevensgezind	20. — — — — —	— — —	— — — —
15. Nuchter, zakelijk, verstandelijk	5. 14. 35. 50. (?) 51. — — — — — —	— — — — — —	32. 33. 49. 50. (?) —
16. Niet idealistisch	5. 17. 22. 50. — —	— — —	— — — —
17. Niet gemoedelijk	1. 15. 30. 36. — —	25. — —	49. — — —

20.	Weinig belangstelling voor religieuze en geestelijke zaken	17. 23. 29. 31. 44. —	— — —	15. 26. 48.
21.	Liefde voor dieren	2. — — — — —	— — —	— — — —
22.	Mild voor kinderen	22. — — — — —	— — —	— — — —
23.	Weinig vriendelijk, beleefd, hulpvaardig en dankbaar	21. 28. 30. 36. 51. —	— — —	37. 47. —
24.	Neiging tot mystiek	49. — — — — —	— — —	51. — — —
25.	Heftig, krachtig reagerend, opbruisend, gauw kwaad, plotseling losbarstend	2. 9. 10. 15. 16. 32. 33. 45. 51. — — —	— — — — — —	11. 14. 47. — — — —
26.	Afkerig van vleierij, onaangename waarheden recht in het gezicht zeggend, geen vriendelijkheid veinzend	9. 14. 19. 20. 42. 48. 50. — — — — —	— — — — — —	— — — — — — — —
27.	Gevoelig voor indrukken	16. 33. 43. 46. 49. 50.	— — —	11. 25. 51.
28.	Bang om zijn meer tedere gevoelens te tonen, zijn ware aard verbergend, afkerig van openlijk betoon van hartelijkheid, dankbaarheid, beleefdheid en enthousiasme, zijn ruwe kant met opzet naar buiten kerend, valse schaamte	12. 14. 34. 40. 46. 51. 6. 13. 47. — — — — — — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — — —	— — — — — — — — — — — — — — — —
29.	IJverig	8. 20. 24. 37. — —	25. — —	7. — — —
30.	Weinig intelligent	11. 13. 35. 47. 51. 52. — — — — — —	14. 15. — 25. 27. —	— — — — — — — —
31.	Weinig aanleg voor rekenen	2. 8. 27. — — —	7. — —	— — — —
32.	Subjectief, op persoonlijke gronden oordelend	7. 22. 32. 49. — —	— — —	— — — —
33.	Weinig dogmatisch (weinig belangstelling voor kerkelijke richtingsverschillen)	13. 16. 19. 26. 41. 44. — — — — — —	— — — — — —	— — — — — — — —
34.	Geen ongelijk erkennen. Zijn mening niet prijsgeven, niet vatbaar voor de redenering van een ander	7. 30. 36. — — — — — — — — —	— — — — — —	— — — — — — — —
35.	Zelfingenomen, arrogant	7. 35. 51. — — —	— — —	— — — —
36.	Egocentrisch, egoïstisch, afgunstig	7. 15. 16. 22. 25. 36. 51. — — — — —	— — — — — —	— — — — — — — —
37.	Individualistisch	7. 15. 31. 36. 41. 51.	— — —	43. 49. (?)
38.	Hard	15. 30. 31. — — —	— — —	— — — —
39.	Niet onderdanig, wensende meegeteld te worden	14. 19. — — — —	— — —	46. — — —
40.	Ruw	15. 23. 30. 39. 44. 51.	— — —	— — — —

geval is. De hervormde groep is veel meer mystiek. Daar wordt het leven niet zo gevangen gelegd onder het Woord, zodat de inwerking van de leer niet zo gevonden wordt in het leven. Het vrijzinnige beginsel heeft in deze omgeving zijn uitwerking niet gemist, want de volksziel is onvast, niet beginselvast in het algemeen genomen.

50) Materialistischer dan de Friezen. Weinig idealistische overtuiging. Nuchter, doch ook sentimenteel. Eerlijk en ronduit. Vallen niet tegen. Geen vleiers; je weet wat je er aan hebt. Wie er op speculeert kan de Groningers gemakkelijk aan het huilen krijgen.

51) Ruw is m.i. de jeugd wel. Ongunstig steekt ze daarin af bij de jeugd van het z.g.n. Hogeland. Daar was de schooljeugd zeer zeker rustiger, kalmer, bescheidener van aanleg; wilskracht en netheid beter. Onderling fatsoenlijk spelen kunnen ze hier niet. Altijd, wanneer men niet de hand er aan houdt, stompen, trekken, slaan en slepen op het schoolplein; graag de mond vol scheldwoorden en bijnamen. De jeugd is vrij; tegenover hun onderwijzer onbeleefd; beleefdheid vinden ze belachelijk; gauw met zich zelf en hun werk ingenomen. Algemene begaafdheid zeer middelmatig. De bevolking is materialistisch, egoïstisch. „Wat baat het mij?"; „Word ik er beter van"? De godsdienstige gevoelens van de z.g.n. Christelijke groepen zijn m.i. niet warm, maar koel, beredeneerd, verstandelijk; niet gauw bewogen, geen behoefte aan mystiek. Voor vrije meningsuiting. De jeugd blijft ook bij de meest gevoelige vertelling onbewogen. Men loopt niet gauw met iemand weg. Daarvoor is men te zeer ingenomen met zich zelf. Men voelt weinig voor jubilea, feesten en geschenken aan predikanten etc. Een schilder, een bakker en een boer houden die er toch ook niet op na? Aan waardering loopt men heus niet over. Maar als iemand zijn plicht verstaat, is men ook niet lastig. De arbeiders zijn voor 95 % onkerkelijk en aanhangers van de klassenstrijd, maar voor organisatie voelen ze weinig. Het tast teveel de persoonlijke vrijheid aan.

52) Weinig temperament. Eerlijk, open karakter. Weinig intelligent.

Terwille van de overzichtelijkheid hebben we verschillende antwoorden samengevat tot een lijst van eigenschappen en groepen van eigenschappen (zie blz. 54 en 55).

De onder + gerangschikte berichtgevers zijn van oordeel, dat de betreffende eigenschap sterk op de voorgrond treedt, de onder de — gerangschikte, dat deze weinig voorkomt. De onder ± genoemde zijn van oordeel, dat de Oldambster in dit opzicht niets bizonders vertoont of de middelmaat houdt.

Een eenvoudig beeld en een begrip van het karakter van den Oldambster geeft deze lijst nog allerminst. Om dit begrip te krijgen, d.w.z. om de onderlinge samenhang tussen verschillende eigenschappen te verstaan, is het noodzakelijk, dat we deze analyseren, ze in de verschillende psychische grondtrekken uiteenleggen.

Hebben we op deze wijze de verschillende grondtrekken van het Oldambster karakter leren kennen, dan kunnen we deze in een karakterologisch systeem rangschikken en op deze wijze het karakter-type van den Oldambster bepalen.

Een dergelijk type-onderzoek heeft zijn bezwaren. Ieder in-systeem-brengen is noodzakelijkerwijs min of meer een in-systeem-persen. Al is het schema nog zo ruim, het blijft enigszins een Procrustesbed. O.i. is het echter de enige weg om van een bepaald individueel- of groepskarakter een zo duidelijk en zo objectief mogelijk beeld te geven.

Als systeem kiezen we dat van Heymans en wel op de volgende gronden: 1) het systeem van Heymans is — voor zover wij hierover kunnen oordelen — een van de beste, zo niet het beste, dat we kennen; 2) geen der andere systemen kan bogen op een dergelijk uitgebreid en nauwkeurig correlatieonderzoek. Dit maakt het veel gemakkelijker te hanteren, dan één van deze; 3) geen karakterologisch systeem geniet in ons land nog steeds een zo grote bekendheid als dit [1]).

Naar men weet, onderscheidt Heymans in het karakter de volgende drie grote groepen van eigenschappen: 1) *het temperament;* 2) *de neigingen* in hun onderlinge sterkteverhoudingen; 3) *het intellect* [2]).

Het temperament bepaalt *de vorm,* waarin op een zekere in- of uitwendige prikkel wordt gereageerd. H. ziet het temperament opgebouwd uit drie grondtrekken:

---

[1]) Hoewel het werk van Heymans natuurlijk nog in vele opzichten valt te verbeteren en uit te breiden (dat H. daar zelf van overtuigd was, blijkt uit het enorme werk, dat hij te dien einde met Steinmetz heeft ondernomen, zie Steinmetz, Ges. Schr. deel III, blz. 477 e.v.), lijken ons de principiële bezwaren, die tegen zijn werk worden aangevoerd weinig steekhoudend. Zo zegt Kronfeld, dat het stelsel van H. niet deugt, daar de trekken, die Heymans als grondslag voor zijn indeling neemt, niet essentiëel zouden zijn. H. had zich volgens hem eerst filosofisch op het „Wesen" van het karakter moeten bezinnen voor hij zijn indeling ontwierp! En dit, terwijl H. de eerste en, voor zover we weten, de enige is, die door omvangrijke enquête's en statistische berekeningen heeft aangetoond, dat inderdaad de door hem als grondtrekken aangenomen eigenschappen van het uiterste gewicht waren voor de bouw van het karakter als geheel.

Enigszins eigenaardig doet ook de bewering aan, dat de opvattingen van Heymans zouden zijn verouderd. Voor zover we weten, is sinds de tijd, dat H. nog in volle aanzien stond, geen grote nieuwe gedachte op het gebied der karakterkunde uitgesproken; Freud, Adler, Jung, Spranger, Klages enz. waren allen zijn tijdgenoten.

Een andere kwestie is, dat de streng analytische methode van onderzoek, die H. toepaste, niet goed past in de sfeer van indeterminisme en irrationalisme, die niet alleen in Duitsland, maar tendele ook in ons land onder de beoefenaars der geesteswetenschappen rondwaart.

Voor de vergelijking van de verschillende psychologische stelsels gebruikten we, behalve de reeds genoemde werken, ook nog B. ter Haar Dzn., Hedendaagsche karakterkunde, 1931.

[2]) Voor het volgende Heymans, Inleiding.

a. de mate van emotionaliteit. De ene mens reageert op een onbeduidende gebeurtenis met intensieve, diepe gevoelens, anderen blijven bij de schokkendste gebeurtenissen „koud als een steen";

b. de mate van nawerking (secundaire functie). Een prikkel (b.v. het overlijden van een geliefd persoon) kan bij de ene mens een reactie teweeg brengen (smart b.v.), die echter slechts kort duurt. Bij een ander daarentegen kan deze smart nog lang blijven nawerken en bewust of onbewust het hele zieleleven blijven kleuren;

c. de mate van activiteit. Bij sommige mensen geeft een prikkel direct aanleiding tot een daad, een actie. Anderen daarentegen zijn uiterst moeilijk in beweging te brengen.

Volgens Steinmetz wordt door deze drie grondtrekken het temperament nog niet geheel bepaald. Hij voegt er nog enige aan toe, waarvan de belangrijkste is de mate van *psychische potentie,* van algemene geesteskracht.

De neigingen[2]) zijn de zielseigenschappen, die de zedelijke waarde van het individu in kwestie vastleggen, die ons zeggen of iemand „goed" of „slecht" is. Hun onderlinge sterkteverhouding bepaalt, welke motieven aan een zekere reactie ten grondslag liggen. In het voetspoor van Paulhan onderscheidt H. de volgende groepen van neigingen:

a. de vitale neigingen. Deze zijn weer te onderscheiden in organische en geestelijke. Tot de organische behoren eigenschappen als gulzigheid en matigheid (in de meest ruime zin), smaak voor eten, drinken enz. De geestelijke tegenhanger van de organische gulzigheid is de drang naar voortdurende occupatie van de opmerkzaamheid. In zijn verfijnde vorm doet deze zich kennen als schoonheidsbehoefte;

b. de egoïstische neigingen. Hiertoe behoren hebzucht, gierigheid, eigenliefde, heerszucht en verwante eigenschappen;

c. de sociale of altruïstische neigingen. Hiertoe behoort de liefde in haar meest uiteenlopende uitingsvormen;

d. de supra-sociale of abstracte neigingen, waaronder eigenschappen als waarheidsliefde, betrouwbaarheid, zin voor rechtvaardigheid en plichtsbesef vallen.

Het intellect staat volgens H. in nauw verband met verschillende temperamentseigenschappen. De samenhang is echter niet zo eenvoudig en zo direct, dat het intellect niet als een zelfstandige eigenschappengroep zou moeten worden beschouwd. Het hoogste intellectuele type, het genie, is gekenmerkt door een sterke en harmonische ontwikkeling van: *a. secundaire functie; b. concentratie; c. fantasie.*

---

[1]) Over de neigingen ook Heymans, Einführung in die Ethik, 1914, blz. 38 e.v.

Het psychisch type der Oldambsters.

I. Het temperament.

a. De emotionaliteit.

In den regel wordt de Groninger aangeduid als nuchter. Gewoonlijk gebruiken we dit woord in de zin van zakelijk, verstandelijk. De nuchtere is van een psychologisch type, dat zo ongeveer samenvalt met dat der phlegmatici uit het temperamentensysteem van Heymans, dus met dat van de *niet-emotionele,* sterk secundairfunctionerende actieven. We zullen hebben te onderzoeken, of dit oordeel, althans wat den Oldambster betreft, juist is.

De eigenschappen van onze lijst, die direct en duidelijk verband houden met de mate van emotionaliteit zijn 15, 21, 22, 24, 25, 27, 32. Gaan we na, wat onze berichtgevers hier van zeggen, dan blijkt, dat in meerderheid aan den Oldambster eigenschappen worden toegekend, die *wel* wijzen op sterke emotionaliteit. De publieke opinie blijkt dus niet zo stevig te staan, als men zou verwachten. Daartegenover valt echter op te merken, dat over deze groep van eigenschappen een belangrijk geringere mate van overeenstemming bestaat, dan over de andere in de lijst genoemde. 25 uitlatingen pleiten vóór, 12 tegen emotionaliteit (een verhouding dus ongeveer als 2—1), terwijl als we al de andere eigenschappen van de lijst samennemen, deze door 178 uitlatingen worden bevestigd en slechts door 15 ontkend (een verhouding dus als 12—1). Hoewel natuurlijk aan deze verhoudingscijfers geen absolute waarde mag worden toegekend, ligt hier toch voor de hand, dat er een bizondere oorzaak moet zijn, waardoor dit opvallende gebrek aan eenstemmigheid over deze „emotionele" eigenschappen is te verklaren. Men kan de gemakkelijkste weg kiezen en veronderstellen, dat de waarheid wel zo ongeveer in het midden zal liggen, m.a.w., dat de Oldambster wel niet weinig emotioneel zal zijn, maar toch ook niet zo heel erg. De één zal in dat geval de indruk krijgen, dat ze een vrij grote emotionaliteit vertonen, de ander, dat ze deze eigenschap slechts in geringe mate bezitten. Het ontbreken van neutrale mededelingen, die dan theoretisch in groten getale aanwezig zouden moeten zijn, zou men kunnen verklaren uit het feit, dat het normale niet opvalt en men zich er dus geen rekenschap van geeft.

We moeten echter ook rekening houden met de mogelijkheid, dat door onze waarnemers fouten zijn gemaakt, die het totaalbeeld van de emotionaliteit van de Oldambsters, dat zij ons geven, in een bepaalde richting hebben verschoven. Dit kan gebeuren, als de Oldambsters zich uiterlijk heel anders voordoen, dan ze innerlijk zijn. De kans op foutieve waarneming is dan natuurlijk zeer groot.

In dit geval doen zich twee mogelijkheden voor: 1) ze zijn niet of weinig emotioneel, doch trachten te doen voorkomen, of ze het wel zijn. Een deel der waarnemers wordt daardoor op een dwaalspoor geleid; 2) ze zijn wel sterk emotioneel, doch trachten dit zoveel mogelijk te verbergen; ze doen zich dus zoveel mogelijk voor als niet-emotioneel. Ook dan bestaat de mogelijkheid van te goeder trouw gemaakte waarnemingsfouten.

Het onder 1) genoemde moet uitgesloten worden geacht. Het voorwenden van niet-aanwezige gevoelens wordt door iedereen aangevoeld als huichelarij, oneerlijkheid en onbetrouwbaarheid. Echter ook zij onder onze waarnemers, die de Groningers als niet-emotioneel aanmerken — en dus, als deze veronderstelling juist was, het simuleren van de niet-aanwezige gevoelens zouden hebben doorzien — stemmen met de anderen in, als deze de Oldambsters eerlijk en betrouwbaar (7), trouw (11) en afkerig van vleierij en veinzen (26) noemen. Ook de algemeen erkende stugheid en geslotenheid (2) pleit sterk tegen deze veronderstelling, die wij dan ook gerust als ongerijmd terzijde kunnen stellen. Geheel anders echter staat het met de mogelijkheid, dat door het *onderdrukken* van gevoelsuitingen door de Oldambsters verschillende waarnemers tot verkeerde conclusies gekomen zijn. Negen getuigen (28), die door niemand worden tegengesproken, verzekeren ons, dat de Oldambster steeds tracht zijn gevoelens te verbergen. Hij stelt er een eer in om „zich zelf gelijk te blijven", d.w.z. te doen, alsof hem alles steenkoud laat. Hij wil doen voorkomen, alsof hij onberoerd door alles wat er om hem heen gebeurt, door de wereld gaat. Hij geneert zich er voor te tonen, dat hij ook gevoelens heeft en stelt zich liever een beetje ruw aan om toch maar vooral niet te laten merken, dat hij door het een of ander bewogen is. Deze trek vertoont hij overal en altijd, ook tegenover groepsgenoten en zelfs in eigen gezin. Maar het sterkst komt ze tot uiting t.o.v. vreemden. Misschien kan men het als een zeker bezwaar tegen de aard van onze berichtgevers voelen, dat h o e goed zij om bovengenoemde redenen ook met de bevolking *bekend* zijn, ze voor het grootste gedeelte, sociaal-psychologisch gezien, waarschijnlijk *vreemden* zullen blijven [1]). De meesten van hen worden door de bevolking ongetwijfeld niet als „eigen" aanvaard. Nu hebben ze in de door hun beroep en opleiding verworven mensenkennis en psychologisch inzicht zeker een wapen tegen dit gebrek aan „eigenheid". Ze zullen daardoor veelal in staat zijn waar van onwaar te onderscheiden en ze zijn o.i. alleen al op deze grond ook voor deze „emotionele"

---

[1]) Een aardige onderscheiding van de soorten van onbekendheid en vreemdheid geeft P. A. Barentsen in zijn: Het oude Kempenland, 1935, blz. 191 e.v.

eigenschappen als waarnemers boven de „echte" Oldambsters te verkiezen.

Dit neemt echter niet weg, dat naar onze mening, verschillende van hen zich ongetwijfeld door de uiterlijke schijn hebben laten bedriegen en dat tengevolge daarvan het totaalbeeld, dat de verschillende uitlatingen ons geven, ten onrechte in de richting van de niet-emotionaliteit is verschoven.

Dat vooral zij, die nog slechts kort in het Oldambt werkzaam zijn, kans lopen zich te vergissen is begrijpelijk, ja, vanzelfsprekend. Het is ons dan ook opgevallen, dat zij, die door langer verblijf, of om een andere reden, de bevolking beter kenden dan onze berichtgevers in doorsnee, meer geneigd waren om aan de Oldambsters grote emotionaliteit toe te kennen dan de anderen. „De Groninger is veel gevoeliger, dan wij Hollanders eerst denken," zei ons iemand, die lange jaren in het Oldambt had doorgebracht (zie bericht 16). Dit oordeel lijkt ons volkomen juist en we twijfelen er dan ook niet aan, dat velen van hen, die nu den Oldambster als niet-emotioneel beschouwen, tot heel andere conclusies zullen komen, als ze „den verborgen mens des harten" beter leren kennen.

De 12 getuigen tegen emotionaliteit verliezen hierdoor een groot gedeelte van hun gezag. Daar ze toch reeds sterk in de minderheid waren, is de veronderstelling, dat de Oldambster relatief sterk emotioneel is, als voorlopige hypothese niet al te gewaagd. Om tot zekerheid te worden, moet ze echter in andere richting steun vinden.

Tot nu toe hebben we ons bezig gehouden met eigenschappen, waarvan het verband met emotionaliteit zonder meer duidelijk was. Daarnaast echter zijn er verschillende eigenschappen, die volgens de onderzoekingen van Heymans wel in nauw verband staan met deze grondtrek, doch die, oppervlakkig genomen, iemand niet direct tot een „gevoelig" mens stempelen. Iemand, die graag voor „nuchter" door wil gaan, zal zich dus geen moeite geven om deze eigenschappen te verbergen. Vinden we, dat dergelijke trekken *zonder tegenspraak* aan de Oldambsters worden toegekend, dan is dit een sterk bewijs voor de juistheid van onze voorlopige hypothese.

Een der meest karakteristieke trekken van de Oldambsters is hun uitgesproken materialisme. Met dit woord duiden onze berichtgevers niet een bepaalde levensbeschouwing aan, doch enkel een sterke hang naar aardse goederen. Zet men nu (dit laatste in aanmerking genomen) „materialistisch" (1) op één rij met „niet idealistisch" (16), „weinig principiëel" (19), „subjectief, op persoonlijke gronden oordelend" (32) en „weinig dogmatisch" (33), dan geeft dit 35 positieve uitlatingen, zonder enige tegenspraak, die alle wijzen in één richting en wel in die van *een sterke*

hang tot het concrete en het reële en een geringe zin voor het abstracte. Het merkwaardige is nu, dat Heymans, zoals bekend, deze zelfde trek terugvindt als een der typische eigenschappen, die de gemiddelde vrouw onderscheidt van den gemiddelden man [1]). Ook de vrouw heeft een uitgesproken neiging naar het concrete en afkeer van analyse en abstractie. De persoon zegt haar meer dan de zaak, het tastbaar reële meer dan een theoretische constructie. Algemene begrippen als rechtvaardigheid zeggen haar weinig; ze handelt, zoals in het concrete geval haar gevoel haar ingeeft.

Idealen en principes, theoretische „Gedankengebäude" over de verhouding tot de medemens en tot de wereld in het algemeen, dogmata, theoriën over de verhouding tot God en godsdienst, al deze abstracte begrippen trekken den Oldambster evenmin als de vrouw. De persoon, die de theorie voordraagt, bepaalt het oordeel in sterkere mate, dan de objectieve waarde van het voorgedragene.

Heymans ziet de vrouwelijke hang naar het concrete als een karakteristieke uiting van de relatief sterke emotionaliteit, die de vrouw eigen is en wij menen, in navolging daarvan, in de neiging naar het concrete van de Oldambsters een duidelijk bewijs te mogen zien voor hun sterke emotionaliteit [2]).

Natuurlijk is hier slechts sprake van een vergelijking met het vrouwelijk karakter, niet van een gelijkheid. De Oldambster psyche is zeker niet vrouwelijk; ze herinnert alleen door deze hang naar het concrete aan de vrouwelijke psyche. De hang naar het concrete kan zich echter op zeer verschillende wijzen uiten; in het zich geheel wijden aan en verdiepen in een geliefd persoon, in een dogmaloze vroomheid even goed als in een uitgesproken materialisme. Het laatste is zeker geen specifiek vrouwelijke trek, al zijn er niet weinig vrouwen, bij wie de hang naar het concrete aanleiding geeft tot een „soms in gierigheid ontaardende zuinigheid". Andere eigenschappen, o.a. verschillende neigingen, spreken hierin ook een woordje mee.

Het wil ons voorkomen, dat deze neiging naar het concrete,

---

1) Heymans, Inleiding, deel II, blz. 65 e.v.

2) Heymans gaat o.i. te ver, als hij de hang naar het concrete bij de vrouw *alleen* verklaart uit de relatief sterke emotionaliteit. Ongetwijfeld is deze eigenschap zonder sterke emotionaliteit ondenkbaar, doch men kan o.i. sterk emotioneel zijn zonder deze hang naar het concrete te vertonen. Naar we menen berust deze behalve op sterke emotionaliteit op een zekere beperktheid van belangstelling, een geringe omvang van de geestelijke interessesfeer. De wijdte van geestelijk leven, volgens Steinmetz een belangrijke eigenschap, die in de klassificatie van Heymans onvoldoende tot haar recht komt (Aphorismen, Ges. Schr. deel III, blz. 471), is bij de Groningers, zowel als bij de vrouwen gering. Het wil ons voorkomen, dat deze geringe wijdte van geest bij de vrouwen biologisch en kultuur-historisch al heel gemakkelijk is te verklaren. Bij de Groningers vindt ze o.i. haar oorsprong in een uitgesproken egocentrisme (waarover later).

deze werkelijkheidszin, een der meest opvallende eigenschappen der Oldambsters is. Hun hele psyche is er als het ware van doortrokken. Zo hangen ook hun eerlijkheid, hun afkeer van conventies, van inhoudsloze plichtplegingen, van vleierij en veinzerij, hun neiging om zich niet mooier voor te doen dan ze zijn, ja zich liever lelijker te laten zien, er geheel of gedeeltelijk mee samen [1]). Zou men, bij wijze van spreken, een centraalpunt zoeken, om van daaruit het karakter der Oldambsters te overzien, dan zou men het vinden in deze eigenschap.

Pleit deze werkelijkheidszin *voor* emotionaliteit, dan pleit hij in even sterke mate *tegen* de z.g.n. nuchterheid, die we immers omschreven als zakelijkheid, verstandelijkheid, phlegmatisme, dus o.a. als niet-emotionaliteit. Het is echter merkwaardig, dat anderen deze eigenschap juist als identiek met nuchterheid beschouwen. Klages [2]), die, zij het dan met andere woorden, over het verschil tussen man en vrouw ongeveer hetzelfde zegt als Heymans, noemt de vrouw in verband met haar neiging tot het concrete .... nuchter. Het is duidelijk, dat hier twee zeer verschillende begrippen met hetzelfde woord worden aangeduid. Want niemand en Klages allerminst, zal de vrouw als zakelijk, verstandelijk en phlegmatisch beschouwen. Hoe kan deze verwarring ontstaan, wat heeft de niet-emotionele, zakelijke mens gemeen met de emotionele werkelijkheidsmens, dat men er toe kan komen, beiden nuchter te noemen?

Hun aanrakingspunt ligt in beider belangstelling voor de werkelijkheid. Deze heeft voor ieder van hen echter een geheel verschillende waarde. De zakelijke mens *leeft niet in* de werkelijkheid, doch hij *werkt met* de werkelijkheid. De werkelijkheid is voor hem geen subject, doch object; hij ondergaat haar niet, doch hij stelt zich er tegenover. De mensheid, de wereld, is voor hem middel tot doel of een probleem, dat opgelost moet worden. Zijn denken is in feite abstract, doch hij houdt steeds rekening met de werkelijkheid. Hij staat er met zijn beide benen midden in, maar .... met zijn hart er buiten.

De werkelijkheidsmens echter *leeft in* het concrete, het levende, het voelbare, het tastbare. Voor hem bevredigt het een diepgevoelde

---

[1]) Heymans wijst er op, dat een bepaalde vorm van oneerlijkheid, die men vroeger bij de vrouw meende op te merken, haar als het ware door de omstandigheden werd opgedrongen. De sociale en juridische vrijwording van de vrouw heeft de toestand geheel veranderd. Uit de vergelijking van de oudere en de jongere generatie in de heriditeitsenquête blijkt, dat eerlijkheid bij de vrouwen snel toeneemt en de jongere generatie, overeenkomstig haar ware aard, hierin de mannen overtreft.

[2]) Volgens Klages zou de vrouw in sterke mate gekenmerkt worden door „Seele", de man door „Geist". Deze tegenstelling komt o.i. zo ongeveer neer op de oude tegenstelling tussen „gevoel" en „verstand". Zie Kronfeld, blz. 86 e.v.

gemoedsbehoefte. Het concrete is hem dierbaar, zijn geest verzet zich tegen analyse en abstractie. Wat op zich zelf objectief van aard is, krijgt voor hem pas waarde, als het hem subjectieve bevrediging kan verschaffen, iets wat zakelijk is, pas als het een persoonlijke inhoud krijgt.

Hoewel dus feitelijk de beide typen diametraal tegenover elkaar staan, hebben ze door hun gemeenschappelijke belangstelling voor de werkelijkheid bepaalde uitingsvormen gemeen. Tracht de werkelijkheidsmens bovendien de hem eigen emotionaliteit zoveel mogelijk te onderdrukken en heeft dan nog zijn werkelijkheidsbehoefte een sterk materialistische inslag, zoals dat bij de Oldambsters het geval is, dan ligt een verwarring met zakelijkheid en nuchterheid voor de hand.

Het wil ons voorkomen, dat verschillende van onze berichtgevers werkelijkheidsbehoefte en nuchterheid verward hebben, zodat ook om die reden van de getuigen tegen emotionaliteit nog weer enige moeten worden afgetrokken. Wat berichtgever 14 onder nuchterheid verstaat, is blijkens zijn verdere betoog niet anders dan werkelijkheidsbehoefte. Voor ber. 5, 50 en 51, die nuchterheid in één adem noemen met gebrek aan idealisme en met materialisme, geldt misschien hetzelfde.

Alles tezamen genomen, menen we de tegenstrijdigheden op de redelijkste wijze te hebben opgelost en onze eindconclusie, dat de Oldambsters relatief *sterk emotioneel* zijn, voldoende te hebben gerechtvaardigd.

b. De nawerking (secundaire functie).

Of de Oldambster al of niet in sterke mate secundair functionerend is, is als men de verschillende berichten heeft doorgelezen, dunkt ons, nauwelijks meer een vraag. De eigenschappen 2 t.e.m. 14 van onze lijst hangen volgens Heymans alle in meer of mindere mate samen met sterke nawerking. Voor de Oldambsters handelen geven ze zich rekenschap van de gevolgen en ze zijn daarom bedachtzaam (2), voorzichtig, stijf (2) en moeilijk in beweging te brengen (8), ja achterdochtig. Voor ze spreken bedenken ze welke indruk hun woorden zullen maken, of men ze misschien ook verkeerd zal opvatten en belachelijk zal vinden. Ze zijn dus niet spontaan (2) in hun uitingen en hun geringe vlotheid laat zich misschien ook gedeeltelijk hierdoor verklaren.

Terwijl de primair-functionerende mens spoedig vergeet en bij iedere nieuwe situatie als het ware weer een onbeschreven blad is, blijft bij de secundaire van elke ervaring bewust of onbewust iets hangen, dat zijn later handelen beïnvloedt. Heeft vroeger contact met zijn medemensen bij hem een niet in alle opzichten aangename

herinnering achtergelaten (en wanneer is dit wel het geval!), dan ontwikkelt zich bij hem gemakkelijk het onbewuste gevoel, tegenover de buitenwereld min of meer in het defensief te staan. Hij omgeeft zich met een sfeer van ongenaakbaarheid en wordt stug (2) en gesloten (2). De Oldambster is dit in hoge mate. Wie echter gesloten mensen goed kent, weet, dat hun geslotenheid voor hen zelf vaak een geestelijke gevangenis is, waarin ze zich zelf helemaal niet op hun gemak voelen. Van een vroeger Amsterdams hoogleraar wordt verteld, dat hij zei: „Wij Friezen, wij sluiten ons niet aan, maar sluiten ons af en dan.... voelen we ons alleen". Van de Oldambsters, die naar we menen geslotener zijn dan de Friezen, geldt dit zeker ook. Voor velen van hen betekent hun geslotenheid allerminst innerlijke bevrediging. Hieruit vloeit voort, dat hij, die de bizondere gave bezit dit pantser te doordringen, meestal een verrassend veel dieper verlangen naar intimiteit en gezellige omgang vindt, dan hij had vermoed. In het algemeen echter blijft men tegenover de vreemden terughoudend en slechts weinigen weten hen te benaderen. Hierin zijn onze berichtgevers 43 en 49 misschien bizonder goed in geslaagd, waardoor dan ook hun oordeel iets afwijkt van dat der anderen. Hoewel hun oordeel op zich zelf onjuist is (want de Oldambsters zijn zeker gesloten en eenzelvig), wijzen hun uitlatingen er op, dat er met onze mensen evenals met andere gesloten typen wel iets valt te beginnen, als men ze maar goed weet aan te pakken.

Onder elkaar zijn de Oldambsters over het algemeen wat vertrouwelijker dan tegenover vreemden. In hun onderling samenzijn komt vaak ook de gemoedelijkheid voor de dag, die men overigens in het Oldambt niet moet zoeken (17). Doch ook tegenover mensen, waarmee ze geheel eigen zijn zullen ze moeilijk „hun hart uitstorten" of „zeggen wat er in hen omgaat". Hun gevoelens verbergen ze ook dan nog bij voorkeur achter humor (18) en ironie. Vooral ook bezit de Oldambster een sterke neiging tot zelfbespotting.

De secundairen zijn gemiddeld eerlijker (7) [1]), betrouwbaarder (7) en trouwer (11) dan de primairen; de Oldambsters vormen op deze regel geen uitzondering. Deze eigenschappen behoren volgens Heymans tot de neigingen, doch hun ontwikkeling kan door temperamentseigenschappen worden bevorderd of geremd. Hetzelfde geldt van de neigingseigenschappen: plichtsgetrouwheid (10) en matigheid (12). Bij mensen met sterke nawerking, die voortdurend rekening houden met alles, zullen ze zich gemakkelijk ontwik-

---

[1]) Ber. 23, die de Oldambsters oneerlijk noemt, heeft persoonlijk zeer onaangename ervaringen gehad, waaraan de Oldambsters maar tendele schuld waren. Zijn bitter oordeel lijkt ons dan ook niet objectief.

kelen, evenals ernst (4) [1]), spaarzaamheid (3) en volharding (6) [2]).

Dat de Oldambster niet moedig is (9), ligt wel in de lijn. De secundairen zijn zich te veel bewust van de gevolgen en houden daarmee te veel rekening, om als moedig te kunnen gelden. Toch kunnen we aan deze twee positieve uitlatingen niet al te veel waarde hechten. Ze stammen uit hetzelfde dorp en één van beide berust op de o.i. verkeerde conclusie, dat het aan lafheid zou zijn toe te schrijven, dat één veldwachter deze sterk communistische gemeenschap in bedwang kan houden.

Over het algemeen weet de Oldambster zich sterk te beheersen (2). Al zijn gemoedsbewegingen onderdrukt hij zoveel mogelijk. Dat hij nog wel eens losbarst (25) (26), is niet het gevolg van gebrek aan beheersing, doch van de diepte van de opgekropte gevoelens van verontwaardiging en boosheid, die aan een dergelijke uitbarsting ten grondslag liggen. Als ze loskomen, „dan dondert het." Het is echter geen „onweer, dat de lucht zuivert", zoals we dat van de primairen kennen. Hun gevoelens worden er eerder door versterkt, dan dat ze daarna af zouden ebben. Want als echte secundairen zijn ze niet vergevensgezind (14). Staan ze eenmaal met iemand op voet van oorlog, dan wordt het niet gauw weer goed.

Van alle kanten dus geeft de Oldambster blijk, iemand te zijn met *sterke nawerking.*

c. De activiteit.

De verschillende gunstige opmerkingen over de ijver van den Oldambster zouden, oppervlakkig gezien, tot de conclusie „sterke activiteit" moeten leiden. IJver echter, de *wil* tot *werken,* is niet helemaal hetzelfde als activiteit, de *drang* naar *daden.* Behalve op activiteit, berust ijver ook op plichtsgevoel, terwijl ook een sterke secundaire functie in hoge mate stimulerend op de ijver kan werken. Het wil ons voorkomen, dat de verhouding het best wordt gekarakteriseerd door 25, die er op wijst, dat de Oldambster weliswaar ijverig is, doch op zijn tijd ook gaarne van zijn rust geniet. De activiteit is niet gering, doch werkelijk „verbrand" op het werk (zoals hij het zelf uitdrukt) is de Oldambster niet.

De veronderstelling, dat de ijver van den Oldambster berust op

---

[1]) Ook Ber. 7 schijnt verbitterd te zijn, zodat we zijn mededeling, dat de Oldambsters oppervlakkig zouden zijn, niet als een onbevooroordeelde mening kunnen aanvaarden.

[2]) Ber. 27, die de Oldambsters minder volhardend noemt als de Friezen, baseert zijn oordeel op de prestatie van de kinderen op de lagere school.

Daar, zoals we later zullen zien, de belangstelling voor het onderwijs door verschillende sociale omstandigheden slecht wordt beïnvloed, mag o.i. dit oordeel niet over de hele bevolking worden gegeneraliseerd, wat onze ber. dan ook niet doet.

een *middelmatige activiteit,* gesteund door een sterke secundaire functie en een zeer behoorlijk plichtsgevoel, vindt steun in enkele andere feiten. De onder (8) genoemde eigenschappen wijzen niet alleen op een bedachtzame, doch ook op een enigszins trage aard. Misschien, dat ook het *egocentrisme* (36) van den Oldambster langs deze weg kan worden verklaard. Egocentrisme (de eigenschap, zich in gevoelens en gedachten voorn. bezig te houden met zichzelf) is vaak moeilijk te onderscheiden van *egoïsme* (de neiging om zich enkel te bekommeren om eigen belangen), hoewel het in het geheel niet noodzakelijk is, dat deze beide eigenschappen samengaan. We hebben ze in de lijst dan ook niet afzonderlijk kunnen onderscheiden (36). Dat de Oldambster egocentrisch is, is o.i. niet alleen in de daar genoemde berichten duidelijk genoeg aangegeven, maar ook in tal van andere tussen de regels door te lezen.

Volgens Heymans kan deze eigenschap uit verschillende grondtrekken ontstaan. Zo is er een egocentrisme, dat berust op gebrek aan nawerking[1]). In gebrekkige nawerking is echter zeker de oorzaak van het egocentrisme der Oldambsters niet te vinden. Deze eigenschap kan echter ook voortvloeien uit geringe activiteit. De actieve mens is voortdurend bezig. Hij heeft geen tijd om zich te verdiepen in eigen ik. Heeft een bepaalde gedachte zich van hem meester gemaakt, dan geeft dat direct aanleiding tot een daad, niet tot overmatig lang nadenken en bezinnen. Zo'n daad betekent natuurlijk bijna altijd, dat hij in aanraking komt met zijn medemensen, met zijn omgeving. Hij is dus veel meer in contact met de buitenwereld en deze werkt voortdurend op hem, evenals hij op haar. Hij krijgt belangstelling voor alles, wat er om hem heen gebeurt. Het is duidelijk, dat deze belangstelling zich bij de niet-actieve veel moeilijker ontwikkelt en hij veel gemakkelijker tot een egocentrisch individu wordt[2]).

Hoewel er misschien andere oorzaken meegewerkt hebben om de Oldambsters egocentrisch te maken, wil het ons voorkomen, dat de niet overmatige activiteit er een rol van betekenis in heeft gespeeld.

d. Psychische potentie.

Wat we onder psychische potentie moeten verstaan, wordt misschien het duidelijkst, als we het definiëren als het tegengestelde van „zielig". Nu, zielig is de Oldambster allerminst, de boer niet en de arbeider niet. In doorsnee zijn het flinke kerels, stoere typen, niet van die ineengedoken, verschrompelde zieltjes, zoals we ze b.v. in sociografische en romanliteratuur over de Noordbrabantse boeren dikwijls tegenkomen.

---

[1]) Heymans, Inleiding, deel I, blz. 35.
[2]) Heymans, Inleiding, deel I, blz. 157 e.v.

Van de eigenschappen van onze lijst wijzen in de eerste plaats de onder (6) genoemde flinkheid en wilskracht op psychische potentie, terwijl ook de geringe onderdanigheid, die den Oldambster zeker eigen is (de ontkenning door ber. 46 is ons niet duidelijk), in die richting wijst.

Ook het individualisme kan enkel gepaard gaan met een behoorlijke geestkracht.

Dus zeker een *flinke psychische potentie.*

Onze analyse leidt tot de conclusie, dat in het temperamentenstelsel van Heymans de Oldambsters een plaats innemen tussen de sentimentelen en de gepassioneerden.

II. De neigingen.

a. De vitale neigingen.

De organisch-vitale neigingen vertonen een gunstig beeld. De Oldambsters zijn matig (12). Hoewel onze getuigen er verder weinig over zeggen, menen we er wel aan te mogen toevoegen, dat dit geldt zowel voor eten, drinken en sexueel leven, als voor alle verdere genietingen. De vroeger in het Oldambt, evenals elders in ons land, bestaande drinkgewoonten pleiten daar niet tegen. Integendeel, het feit, dat men in zeer korte tijd (nauwelijks een generatie) dit sociale euvel te boven is gekomen, wijst er op, dat het niet diep in de psyche van het volk verankerd lag. Zoals we reeds opmerkten, wordt de ontwikkeling van de matigheid door de sterke secundaire functie in de hand gewerkt.

Ook de geestelijk-organische neigingen zijn bij de Oldambsters niet bizonder sterk ontwikkeld. Egocentrisme en vooral de gesloten-heid wijzen, behalve op de reeds genoemde temperamentstrekken, ongetwijfeld op een niet bizonder sterke drang naar occupatie van de opmerkzaamheid. Natuurlijk moet men zich ook hier geen overdreven voorstelling van maken. Ook in het Oldambt vindt men behoefte aan gezelligheid, spelen en wedden, zucht naar avonturen, nieuwsgierigheid, reislust en alle andere eigenschappen, die uit het verlangen naar geestelijke prikkels voortvloeien, al is er dan misschien een gradueel verschil met andere streken.

De meer verfijnde vorm van de geestelijke occupatiedrang, de schoonheidsbehoefte, is, naar het ons wil voorkomen, in het algemeen bij de Oldambsters weinig ontwikkeld. Ook bij hen, die zich uit hoofde van hun welstand het genieten van de kunst niet behoeven te ontzeggen, vindt men daarvoor (gunstige uitzonderingen daargelaten) meestal weinig gevoel en interesse. De vrees, zich belachelijk te maken, door zijn bewondering voor een kunstproduct te tonen, kan hier misschien meewerken.

b. De egoïstische neigingen.

De neiging om te verwerven en te behouden, leidende in zijn verscherpte vorm tot hebzucht en gierigheid, is bij de Oldambsters in relatief hoge mate aanwezig. Al moet de sterke ontwikkeling, zoals we getracht hebben aan te tonen, ook grotendeels uit temperamentstrekken worden verklaard, daarnaast berust ze zeker ten dele op egoïstische neigingen.

Minder ongunstig staat het met de eigenliefde. Een zekere eigendunk (34) mag soms te constateren zijn, terwijl, zoals we later zullen zien, onder de meer welgestelden soms neiging bestaat om uit eerzucht de schoolprestaties van de kinderen op te voeren, eigenschappen als ijdelheid, roemzucht en behaagzucht worden nergens door onze bronnen genoemd. Van pronken met land, vee, paarden enz. merkt men bij de boeren weinig. Het enige, waarin men iets merkt van de pronkzucht zijn de woningen. Bouw en versiering zijn vaak veel royaler, dan met de werkelijke behoeften overeenkomt.

Heerszucht is den Oldambster niet vreemd. De boer voelt zich koning op zijn erf. „Boer is heer, boer is keuning", luidt een gezegde, dat men in het Oldambt nog wel eens kan horen. Bij den arbeider treedt dezelfde eigenschap in zijn negatieve vorm, als geringe onderdanigheid, naar voren. Voor hem valt er niets te heersen; hij kan dus enkel zijn afkeer van de heerschappij van anderen kenbaar maken. Naar men weet heeft hij zich daarin bij verschillende gelegenheden niet onbetuigd gelaten. Al is de Oldambster landarbeider o.i. wel wat minder rebels dan men uit verschillende van die heftige botsingen oppervlakkig zou opmaken, eerbiedig prijzen, wat de boeren hem wijzen, doet hij allerminst.

c. De sociale of altruïstische neigingen.

Het uitgesproken individualisme van de Oldambsters wijst nog niet direct op gebrek aan altruïstische neigingen. De Friezen b.v. zijn eveneens individualistisch, doch hebben een sterk altruïstische inslag. Gaat echter, zoals in ons geval, het individualisme gepaard met egoïsme, afgunst (36) en hardheid (38), dan geeft dit geen erg aantrekkelijk beeld. Ook de geringe beleefdheid, vriendelijkheid, hulpvaardigheid en dankbaarheid, die volgens de meerderheid der berichtgevers de Oldambsters eigen is, wijst niet op een overmaat van liefdegevoelens. Nu wordt onze indruk van deze eigenschappen echter zeer ten ongunste beïnvloed door de gevolgen van de sterk op de voorgrond tredende trekken als valse schaamte, geslotenheid en derg. en verder ook afkeer van veinzen en vleierij. Dat het met de sociale neigingen bij de Oldambsters niet in alle opzichten slecht staat, bewijst de liefde voor dieren (21). Het is moeilijk om over deze groep van eigenschappen een uiteindelijk oordeel te vellen

(en dit geldt eigenlijk voor de neigingen in het algemeen), omdat onze berichtgevers ons over tal van trekjes, waar we graag iets meer van zouden weten, onvoldoende inlichten. Bepaald gunstig schijnt het echter met deze groep van neigingen niet te staan.

d. De supra-sociale of abstracte neigingen.

De waarheidsliefde is bij de Oldambsters ongetwijfeld zeer behoorlijk ontwikkeld (7) (26). Wel heeft de geslotenheid, gepaard gaande met geringe vlotheid, ten gevolge, dat ze niet overal en te allen tijde zonder noodzaak getuigenis afleggen van hetgeen ze als waarheid beschouwen; in tegenstelling met den Fries is de Groninger geen propagandist. Het komt dus nog wel eens voor, dat ze de waarheid verzwijgen. Dit doet echter niets af aan de waarheidsliefde van de Oldambsters; liegen in woord, of zelfs maar in gebaar, vindt men onder hen zelden. Nooit zal men iemand vriendelijk bejegenen, als men hem niet vriendelijk gezind is.

Trouw is hij zeker, zowel in huwelijk en vriendschap als in andere verhoudingen; aan een gegeven woord en aan een gedane belofte zal hij zich houden.

De zin voor rechtvaardigheid is niet zo bizonder groot. Geringe belangstelling voor het lot van een ander, hem als egocentrisch mens eigen en ook het sterk laten meewegen van onzakelijke motieven, verhinderen de ontwikkeling van de meest abstracte der abstracte deugden.

Het plichtsbesef daarentegen is zeer behoorlijk ontwikkeld. Zelfs de toenemende verscherping van de verhouding boer-arbeider heeft hierin van de kant van den arbeider niet veel verandering gebracht. Er zijn er natuurlijk wel, die voor hun werkgever niet meer doen, dan strikt noodzakelijk is, doch niet zelden vinden de boeren onder de communisten hun betrouwbaarste arbeiders.

Vatten we onze conclusies over de verschillende neigingen samen, dan komen we tot het volgende: de vitale neigingen vertonen een gunstig, de egoïstische een vrij ongunstig, de altruïstische geen gunstig en de supra-sociale een vrij gunstig beeld.

III. Het intellect.

Het oordeel over het intellect als geheel is niet gunstig. Geen der beoordelaars kent de Oldambsters uitgesproken goede intellectuele vermogens toe. Van onze berichtgevers vinden 3 ze middelmatig, 6 beneden middelmatig. Men moet er o.i. echter rekening mee houden, dat de indruk, die men krijgt van de intellectuele gaven, in sterke mate afhankelijk is van de wijze, waarop de aanwezige kennis en het aanwezige inzicht naar voren worden gebracht. De

wijze, waarop de Oldambster dit doet, laat heel erg veel te wensen over. Het goed mondeling en schriftelijk uitdrukken van zijn gedachten valt hem uitermate moeilijk (5). Het is de vraag of alle beoordelaars daarmee wel voldoende rekening hebben gehouden. Dat het er met de werkelijk intellectuele vermogens wel wat beter uitziet dan onze inlichtingen laten vermoeden, lijkt ons dan ook zeer waarschijnlijk.

Een nauwkeuriger inzicht in het intellect en zijn mogelijke fouten geeft ons misschien een onderzoek van de verschillende grondeigenschappen, waarop deze psychische functie berust, n.l. nawerking, fantasie en concentratie.

a. De nawerking.

Deze is, zoals we hebben vastgesteld, op zichzelf groot genoeg. Er bestaat echter het gevaar, dat bij sterk emotionele mensen de secundaire functie eenzijdig gaat werken. Er wordt dan op emotionele, dikwijls persoonlijke gronden een bepaalde mening aanvaard. Heeft deze zich eenmaal vastgezet, dan wordt alles wat er voor pleit door het bewustzijn grif aanvaard, doch wat er tegen pleit wordt onbewust genegeerd. Met de vasthoudendheid, de secundairen eigen, wordt de geliefde opvatting onbewust tegen alle er mee in strijd zijnde argumenten verdedigd. Deze glijden af, als een kogel op een stalen pantser.

Dat deze intellectfout bij de Oldambsters inderdaad veel voorkomt, bewijzen de onder (32) en (34) genoemde eigenschappen. Ze oordelen subjectief en op persoonlijke gronden, kunnen zich zeer moeilijk van een eenmaal gevestigde opvatting losmaken en treden moeilijk in de argumentatie van een ander. Het gebrek aan nuchterheid speelt den Oldambster bij zijn verstandelijke prestaties dus blijkbaar parten.

Als bewijs voor de veronderstelde nuchterheid wordt nog wel eens de — eveneens veronderstelde — aanleg van den Groninger voor wiskunde aangehaald. Nu is het in de eerste plaats de vraag, of aanleg voor wiskunde mag gelden als een argument voor nuchterheid. Maar daarbij komt nog, dat — voor zover ons bekend — nooit een poging is gedaan om aan te tonen, dat deze aanleg voor wiskunde zich inderdaad in de feiten demonstreert. Opmerkelijk is wel, dat op onze vraag aan de onderwijzers naar opvallend grote, eventueel opvallend geringe begaafdheid van de kinderen in bepaalde richting, drie van hen op een geringe aanleg voor rekenen wezen en slechts één deze aanleg normaal noemde (31) [1]).

---

[1]) Wel vonden we de mededeling, dat in vroegere tijden de leerlingen in het Oldambt op het gebied van rekenen grote bekwaamheid bezaten. Het be-

b. De fantasie.

Over de scheppende fantasie, een der eerste voorwaarden voor het tot stand komen van hogere intellectuele prestaties, geeft ons materiaal niet veel inlichtingen. Over het algemeen slaat men de fantasie van den Groninger niet erg hoog aan. Zo zegt Prof. Huizinga [1]):

„Het verdwijnen van het Friesche karakter in de streken tusschen Eems en Lauwers heeft zeker niet enkel taalverlies beteekend, maar ook cultuurverlies. De nieuwe Saksische bevolking heeft er weinig van de oude Friesche overleveringen, van de gansche onderlaag van volkscultuur, opgenomen en voortgeplant en ook geen daarvoor in de plaats gebracht. Deze streken hebben in hun volksbeschaving iets dors en prozaïsch gekregen, dat meer dan in het eigenlijke Friesland het smalende „Frisia non cantat, Frisia ratiocinatur" schijnt te rechtvaardigen. Het was niet altijd rechtvaardig geweest. Van Rudolf Agricola werd nog verteld, dat hij als jongen de blinde liermannen naliep en met de herders, die den doedelzak, den horen of de fluit bliezen, uren op het veld lag.

Ja, hoe hij van wilgentakken harmonisch gestemde pansfluiten maakte en daarbij zijn makkers liet zingen. Er is iets weemoedigs in: juist het land van Bernlef verloren!"

Het is duidelijk, wat H. bedoelt. De instroming van de Saksen heeft tengevolge gehad, dat sinds 1500 de Groningers zich kenmerken door een geringe scheppende fantasie. De armelijke volkscultuur (waaronder H. naar we veronderstellen, volksliteratuur, volkspoëzie, folklore etc. verstaat) zou dit bewijzen.

Het wil ons voorkomen, dat deze mening onjuist is. In de eerste plaats is het Groninger volksleven vandaag aan de dag lang niet zo arm als H. ons wil doen geloven. Dikke bundels volksverhalen en voksliederen zijn er om ons het tegendeel te bewijzen [2]). Dat deze uit het brein van een fantasiearm volk zouden zijn gesproten, is rein ondenkbaar. Als Groningen nu in sommige opzichten de

---

roemde, spreekwoordelijke rekenboek van Bartjens was voor de leerlingen hier niet voldoende; ze hadden een „hoger" boek. Dit was echter niet te danken aan de hogere begaafdheid van de Oldambsters op dit gebied, doch aan de vele Oostfriese schoolmeesters, die toen in het Oldambt werden gevonden. Zij „waren niet alleen in de cijferkunst ver gevorderd, maar soms ook bedreven in de Meetkunde en de Algebra" (H. Dijkema, Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen, 1851, blz. 538). Onder de Oldambster schoolmeesters in de 18de eeuw waren er, die zelf rekenboekjes schreven (Dr. G. A. Wumkes, Kibbelende schoolmeesters, Groningsche Volksalmanak, 1923, blz. 48). Of de faam van de Groningers op het gebied der wiskunde misschien op de herinnering aan deze en dergelijke feiten berust?

[1]) Dr. J. Huizinga, Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?, 1914.

[2]) Om rechtvaardig te zijn tegenover prof. Huizinga dient hierbij opgemerkt, dat deze bundels zijn verschenen, nadat het artikel in kwestie was gepubliceerd.

indruk maakt arm te zijn aan folklore (wat we niet willen ontkennen), dan is er geen reden om aan te nemen, dat dit zijn oorzaak vindt in de instroming van Saksen. We wezen er reeds op, hoe er over dit nauwelijks bewezen historisch feit nog steeds een mysterieus waas hangt. Het schijnt, dat aan de tijdgenoten dit verschijnsel in ieder geval onbemerkt is voorbijgegaan en voor zover ons bekend, is er niets dat er op wijst, dat het een breuk heeft betekend in de culturele geschiedenis van Groningen, zoals H. ons wil doen voorkomen. Zelf voert hij daarvoor geen enkel bewijs aan.

De oorzaak van de relatieve armoede aan folklore ligt o.i. in de vroegtijdige en krachtige ontwikkeling van de moderne economische verhoudingen in de Groninger agrarische maatschappij. Duidelijk komt dit tot uiting in een aardig boekje over Groninger volksgebruiken, uit het jaar 1886, waarschijnlijk geschreven door een Groninger boer [1]). Aan de ene kant blijkt hieruit, welk een rijkdom toen nog bestond, vergeleken met het heden en aan de andere kant, hoeveel er in de voorafgaande decennia al verloren gegaan was. Uit de beschrijving ziet men, hoe de patriarchale verhouding tussen boeren en arbeiders de basis was, waarop de folklore berustte en de sfeer schiep, waarin deze kon groeien. Het proces van de verburgerlijking van de boeren en de proletarisering van de arbeiders, dat toen reeds tientallen van jaren gaande was, had tengevolge, dat met toenemende snelheid practisch alles, wat er aan oude zeden en gebruiken bestond, verdween.

Dat Groningen nu voor de folklorist vrijwel een kaal veld is, vindt niet zijn oorzaak in stamverschuiving en karakterverandering in de 15de eeuw, doch in economische veranderingen in de 19de eeuw, waardoor aan de folklore de sociale grondslag werd ontnomen, waarop ze zich had ontwikkeld.

Groningen is oorspronkelijk niet minder rijk geweest aan volkscultuur dan enig ander deel van ons land en er is o.i. dan ook geen enkele reden om aan te nemen, dat de Groninger bij enig deel van ons volk in de kracht van zijn scheppende fantasie ten achter zou moeten staan en dat hij daardoor in dichten en denken zou worden belemmerd.

c. De concentratie.

Ook over de concentratie, het zich verdiepen, laat ons materiaal een weinig duidelijke indruk na. Vijf van onze berichtgevers zijn van oordeel, dat de belangstelling (de eerste voorwaarde voor concentratie) voor religieuze en geestelijke zaken gering is, drie

---

[1]) Johs. Onnekens, Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen, 1886.

zijn een andere mening toegedaan. Waarschijnlijk echter is het oordeel door de geslotenheid etc. weer ongunstiger uitgevallen dan met de waarheid in overeenstemming is.

Bij het onderwijs laat de concentratie waarschijnlijk wel vaak te wensen over, daar ook hier de belangstelling veelal ontbreekt. Dit heeft echter sociale gronden (wij komen hierop later terug) en hangt dus niet met de eigenlijke intellectuele vermogens samen. Het geldt zowel voor de boeren-, als voor de arbeiderskinderen, zij het dan ook om verschillende redenen. Bij de middenstand is het beter, doch daar deze in verhouding tot boeren en arbeiders een betrekkelijk kleine groep vormt, heeft dat niet zoveel invloed. Dit gebrek aan belangstelling drukt uit de aard der zaak sterk op de onderwijsprestaties. Daar onze mededelingen over de intelligentie hoofdzakelijk van de onderwijzers stammen, is het niet onmogelijk, dat het oordeel over de intellectuele capaciteiten daardoor nogal sterk is beïnvloed. Dit zou dan ten onrechte het geval zijn, want het gebrek aan interesse betreft alleen de school en zegt dus niets omtrent de algemene belangstelling in practische en theoretische problemen en dus omtrent de werkelijke intelligentie.

Alles tezamen genomen is ons materiaal niet voldoende, om een positieve uitspraak in deze of gene richting te doen. Weliswaar heeft de Oldambster enkele eigenschappen, die een in alle opzichten gunstige ontwikkeling van zijn intellect in de weg staan, doch het is de vraag, of deze de vele ongunstige uitlatingen rechtvaardigen. Waarschijnlijk is het oordeel ongunstig beïnvloed door eigenschappen en toestanden, die buiten de eigenlijke intelligentie staan. Bovendien lichten onze berichtgevers ons, jammer genoeg, over tal van trekjes, die op de intelligentie betrekking hebben, in het geheel niet in. Voor een goed gefundeerde conclusie is een beter en vooral een gedetailleerder materiaal nodig, dan waarover we nu beschikken.

Zoals bekend, heeft men in een publicatie van het Centraal Bureau v. d. Statistiek een poging gedaan om de intelligentieverhoudingen in Nederland in cijfers vast te leggen [1]). Jammer genoeg wordt het Oldambt hierin niet als afzonderlijke eenheid genoemd. In het algemeen komen de „buitengewesten" er, vergeleken met Holland en Zeeland, niet zo goed af. Het intelligentiecijfer voor Groningen houdt in de rij der provincies zo ongeveer het midden. De economisch-geografische eenheid, waartoe het Oldambt wordt gerekend (Noord-Groningse Bouwstreek), maakt

[1]) Intelligentieverhoudingen in Nederland, 1935.

als plattelandsdistrict geen slecht figuur, terwijl bij vergelijking met andere provincies de Groninger gemeenten met minder dan 5000 inwoners (waartoe bijna het gehele Oldambt behoort) een bizonder goede plaats innemen.

Het wil ons echter voorkomen, dat men met het gebruik van de cijfers uit deze publicatie voorzichtig moet zijn. In de eerste plaats, omdat de aan het onderzoek ten grondslag liggende legertest (een vernederlandsing van de beroemde Amerikaanse army-test) waarschijnlijk niet in alle opzichten als een *intelligentie*-test kan worden beschouwd. Uit de beschrijving blijkt (jammer genoeg werd de test zelf niet gepubliceerd), dat alle opgaven binnen een bepaalde tijd moesten worden gemaakt. Deze tijd was zó gekozen, dat niemand van de ongeveer 25000 proefpersonen al het werk af kon krijgen. M.a.w., de reactiesnelheid van de proefpersoon was een zeer belangrijke factor bij het bereiken van een hoog cijfer. Nu is het een bekend feit, dat de reactiesnelheid van mensen met weinig nawerking, dus primairfunctionerenden, hoger is dan die der secundairen. Dus de secundaire functie, die volgens Heymans een der drie grondslagen vormt van de intelligentie, werkt — althans in zeker opzicht — nadelig bij het streven naar een zo goed mogelijke testprestatie! Dat de zeer secundaire, ietwat trage en weinig vlotte Groninger hier b.v. sterk in het nadeel was, spreekt vanzelf.

Weliswaar heeft men bij het vergelijken van de verschillende delen van ons land getracht de invloeden van beroep en onderwijs uit te schakelen, doch behalve deze twee kunnen tal van andere factoren van betekenis zijn voor het eindresultaat, zonder dat ze met de eigenlijke intelligentie iets hebben te maken.

Tenslotte zijn er uit statistisch oogpunt nog wel enige aanmerkingen te maken op de wijze, waarop het materiaal is verwerkt.

Al moeten we dus de poging, om de intelligentieverhoudingen in concrete cijfers vast te leggen, ten zeerste waarderen, de bezwaren zijn van zo ernstige aard, dat op de uitkomsten geen verstrekkende conclusies mogen worden gebouwd. Een vergelijking van de graad van intelligentie van de verschillende delen van ons volk kan men er niet op baseren.

We zijn hiermee gekomen aan het einde van onze analyse van het Oldambster karakter. We zijn tot conclusies gekomen, die in verschillende opzichten nogal afwijken van de meningen, die men gewoonlijk over den Groninger hoort verkondigen. Volgens onze mening en volgens die van anderen wijkt de Oldambster echter niet sterk af van den Groninger in het algemeen. Is het laatste waar, dan is òf de gangbare opinie over den Groninger onjuist, òf de uitkomst van ons onderzoek foutief. Om tot meerdere klaarheid te komen,

leek het ons gewenst, onze uitkomsten nog eens te vergelijken met de opvattingen van hen, die van het karakter van de Groningers in het algemeen of van de bevolking van een ander deel van de provincie niet alleen een oppervlakkige indruk hebben, of er terloops een opmerking over neer schreven, doch er dieper over hebben nagedacht en er studie van hebben gemaakt.

Slechts weinigen hebben er zich mee bezig gehouden. Vrij uitvoerige studies schreven N. Lofvers [1]) en E. G. van Teylingen [2]). Verder vonden we den heer K. ter Laan [3]), die misschien meer dan iemand anders vertrouwd is met het Groninger volkseigen, bereid om ons zijn oordeel over het karakter van de Groningers te geven.

De studie van Lofvers is een beetje zonderling van opbouw. Hij begint met het citeren van een lijstje van eigenschappen van den Noord-Groninger, vergeleken met den Fries. Dit lijstje [4]) geeft

---

[1]) N. Lofvers, Enkele opmerkingen over den aard en de vroomheid van den Noord-Groninger, Nieuw Evangelisch Tijdschrift, 1922, blz. 255 e.v.

[2]) E. G. van Teylingen, Eenige opmerkingen over de snelle verbreiding van de Afscheiding in het Noorden van ons land, bizonder in Groningen, Gereformeerd theologisch Tijdschrift, October, 1933.

[3]) Opmerkingen, gedurende een gesprek gemaakt, door ons opgeschreven en naderhand door den heer Ter Laan doorgezien en goedgekeurd.

[4]) Het lijstje ziet er als volgt uit:

N.-Groninger		Fries
+ +	regelmatig actief	+
—	emotioneel (? spontaan) actief	+
+	volhardend	+
+ (? + +)	zelfstandig	+ +
—	verdiept	+
—	sensitief	±
— (? ±)	heftig	±
—	idealiserend	—
+ (? —)	verdraagzaam	—
—	wisselende stemming	—
± (? +)	prikkelbaar	+
+ +	geldzucht	±
+	trots	+ +
— (? +)	eerzucht	+
— (?? + +)	ernstig	+
— (?)	godsdienstige levensopvatting	+ (?)
+	concientieus	+
+	eerlijk, waar	+
+	betrouwbaar	+
— (?)	gevoel voor muziek	+ +
+	talent voor wiskunde	+
+	punctueel en practisch	±
—	aangenaam prater	+
+	systematisch	+

Het teken + + wil zeggen sterk aanwezig, + aanwezig, — niet aanwezig, ± het midden houdend tussen al of niet aanwezig. De tussen haakjes geplaatste vraagtekens, tekens en opmerkingen houden onze kritiek op dit lijstje in. „Godsdienstige levensopvatting" lijkt ons zo'n gecompliceerd iets, dat men het onmogelijk als een zelfstandige eigenschap kan beschouwen.

echter niet zijn eigen mening weer, doch die van een ongenoemden collega-predikant, die het hem verschafte. Hij is het er zelf maar tendele mee eens.

De traditionele nuchterheid neemt hij echter als vanzelfsprekend van het lijstje over. Dan noemt hij den Noord-Groninger verder: niet-idealiserend, eerlijk, eerzuchtig en trots. „Een beleedigde Noord-Groninger zal niet veel zeggen; hij is niet spraakzaam, maar hij trekt zich in zijn innerlijk terug . . . ." „En als dan soms nog eens zijn tong doorslaat, dan is hij geen diplomatisch spreker, die zijn woorden gebruikt om zijn gedachten te verbergen." Dan wijst L. op het uitgesproken materialisme. Van de geslotenheid zegt hij: „. . . . een Noord-Groninger loopt niet te koop met zijn ziele-emoties."

Zijn hoofdbetoog echter loopt over de aard van de vroomheid der Noord-Groningers. Daarvan zegt hij: „Maar de vroomheid van den Noord-Groninger heeft in de loop der eeuwen wel haar eigen aard gehad en grootendeels gehouden. En dan zou ik willen zeggen, dat die vroomheid geen starre, dogmatische vroomheid is, maar veel meer echt een vroomheid voor het hart." En verder: „Van den aanvang af is ons voorgeslacht hier meer vatbaar geweest voor echt Bijbelsche vroomheid, dan dat het zich warm maakte om dogmatiek en theologische kwesties". En dan: „Want het wil me voorkomen, dat in den arbeid van Prof. Hofstede de Groot en zijne medewerkers, de Groninger Godgeleerden, een herleving te zien is van de oude vroomheid, zooals die zich in 't verleden leerde kennen, een geest van innige Bijbelsche vroomheid . . . ."

Van ds. van Teylingen citeren we:

„Men zegt veelal: de Groningers zijn nuchtere verstandsmenschen. Doch dat is slechts een oppervlakkig oordeel, niet meer dan een karakteristiek op eersten indruk. Bij nadere kennismaking blijkt over 't algemeen, dat niet het verstand, maar het gevoel domineert. In verband daarmee moeten we onderscheid maken tusschen waarheid en werkelijkheid. De Groninger aanleg is er niet naar de werkelijkheid onder de tucht der waarheid te brengen: dan moest inderdaad het verstand: nader het geloovige verstand, vergezeld door den geheiligden wil, domineeren. Maar juist omgekeerd is daar de neiging uit de werkelijkheid, ook de geestelijk doorleefde, te besluiten tot de waarheid. De Groningers hebben een hartstocht voor de werkelijkheid, want in de werkelijkheidsbeleving wordt het gevoel bevredigd".

„De Groninger heeft, en daarin is hij ook mensch als ieder ander, een sterke hang naar materialisme. Dat is al een heel oude trek. Bezit en geld nemen een groote plaats in. Maar niet om er, zooals

in het Zuiden veelal 't geval is, genot van te hebben en royaal van te leven. Neen, het wordt gespaard, want het geeft een gevoel van levenszekerheid. Hier is een werkelijkheid, die niet weg valt te redeneeren, iets tastbaars en zichtbaars."

„Van deze zijde uit valt ook licht, op wat men het Groningsche conservatisme noemt. Conservatisme in den echten zin van het woord beteekent gehecht te zijn aan het oude, omdat het oud is, er zit iets onpersoonlijks in. Doch wil men in Groningen van conservatisme spreken, dan is dat toch iets anders n.l. toepassing van den regel: je weet wel wat je hebt, maar niet wat je krijgt. Een zeer realistische opvatting dus. Iets nieuws dreigt onzekerheid mee te brengen — en dan is de gevoelsrust gestoord. Het is dus te begrijpen, dat ingrijpende veranderingen, vooral op geestelijk gebied, zich slechts langzaam voltrekken."

„. . . er is een intuïtief verzet tegen verandering in de haar bekende en vertrouwde werkelijkheid. Ook hier domineert het gevoel. Dit spreekt in Groningen te sterker, omdat hier over het algemeen het denkproces langzaam verloopt. Men heeft tijd noodig om te begrijpen en te verwerken. Men abstraheert moeilijk; het concreete verdringt het algemeene. Men vindt dikwijls moeilijk zijn woorden, die lastige onstoffelijke klanken en begrippen voor zoo hoogst reëele zaken! Voor kunstuitingen is er weinig belangstelling".

„Een Groninger is over het algemeen gesloten. Hij kijkt de kat uit den boom en gaat niet over één nacht ijs. Wat schuilt daar achter? Koudheid, berekening? Volstrekt niet. Veeleer een elementair wantrouwen. Werkelijkheid is voor hem allereerst hijzelf en z'n naaste levenskring. Daar krijgt ook een ander niet spoedig toegang toe. Gebeurt het, dan is er ook warme trouw en vriendschap. Maar overigens is er afweer. In allerlei voelt hij spoedig inbreuk op eigen terrein, op hem zelf. Vandaar ook het telkens voorkomende ongemotiveerde transponeeren van het zakelijke in het persoonlijke."

Het oordeel van den heer Ter Laan luidt als volgt:

„De heersende mening, dat de Groninger nuchter zou zijn, vindt zijn oorsprong in onvoldoende kennis. De Groningers zijn niet nuchter; integendeel, ze hebben een rijk en diep gemoedsleven. Het is echter naar binnen gekeerd; de Groningers zijn doodsbang hun gevoelens te uiten. Voor een deel berust dit op valse schaamte; ze zijn doodsbang zich belachelijk te maken. Hun gevoelens zijn hun eigen intieme bezit, waar ze een ander niet gemakkelijk in laten kijken. Omgekeerd vermijden ze ook het gevoelsleven van een ander te na te komen. Ze zijn wat ze zelf noemen „miedzaom".

„Aan fantasie en gevoel voor romantiek ontbreekt het hun niet.

De vele Groninger volksverhalen en de volkspoëzie logenstraffen het „Frisia non cantat." Kenmerkend is ook de zin voor humor."

„Een der meest op de voorgrond tredende trekken is de zin voor werkelijkheid. Uit de zin voor werkelijkheid vloeit voort de zucht naar weten. Van de wetenschappen vinden vooral de geschiedenis en de wiskunde veel beoefenaars. Met de zin voor werkelijkheid hangt ook samen de zucht om zich te handhaven, de zucht naar bezit, naar macht en gezag en de neiging tot verbeteren (b.v. het verbeteren van grond door inpoldering en ontginning)."

„De Groninger is taai en volhardend en het eens verworvene verdedigt hij met hand en tand. Hij vecht graag, als er iets bij te winnen valt. Hij is niet bang, al begeeft hij zich niet onnodig in gevaar. Een Fries vliegt er eerder op in."

„De Groningers zijn uitgesproken individualisten. Ieder vecht zijn eigen moeilijkheden alleen uit."

„De Oldambsters onderscheiden zich van de overige Groningers, doordat ze verschillende eigenschappen in nog sterkere mate bezitten; zo is b.v. het individualisme bij de Oldambsters sterker ontwikkeld dan bij de overige Groningers."

Het wil ons voorkomen, dat de opvattingen van de drie heren een onverwacht grote overeenkomst vertonen met de uitkomsten van ons onderzoek. Wat allen duidelijk naar voren brengen, is de zin voor werkelijkheid, de neiging naar het concrete, de geringe liefde voor abstractie en theorie. Van Teylingen en Ter Laan komen daarbij tot dezelfde conclusie als wij: een sterk gemoedsleven, een grote emotionaliteit. Lofvers had o.i. uit de door hem genoemde feiten dezelfde slotsom moeten trekken. Het is onmogelijk, om innige vroomheid, vroomheid voor het hart, afkeer van dogmatiek en theologiseren te combineren met nuchterheid, zakelijkheid en verstandelijkheid. Dat (zoals hij zelf zegt) een Noord-Groninger met zijn zieleëmoties niet te koop loopt en hij zijn innerlijke aandoeningen slecht onder woorden kan brengen, had hem een waarschuwing moeten zijn, om niet te gauw aan de traditionele nuchterheid te geloven en om koele zakelijkheid niet te verwarren met een zich in de werkelijkheid verdiepend gemoedsleven. Ook zijn mededelingen leveren het bewijs, dat we er bij de Groningers met nuchterheid niet komen. De kern van zijn betoog bewijst de onhoudbaarheid van deze opvatting.

We menen dan ook, in de bovenstaande uitlatingen aan de ene kant een solide bevestiging te hebben gevonden van onze eigen resultaten, terwijl ze ons aan de andere kant de overtuiging geven, dat de heersende mening over de Groningers moet worden herzien. *De zich in een hang naar werkelijkheid het duidelijkst uitende*

sterke emotionaliteit is een der meest typische kenmerken van dit deel van ons volk.

Het zal veel Groningers verdriet doen, dit te horen; ze waren zo trots op hun nuchterheid!

Het zou voor ons van het grootste belang zijn, om te weten, in hoeverre het door ons gevonden Oldambster karakter gevormd is door de omgevingsinvloeden en in hoeverre het een product is van overerving. We kunnen er zeker van zijn, dat we er niet in zullen slagen om hier een zuivere scheiding te maken. Een poging om althans enige van de hoofdzaken vast te stellen willen we echter ondernemen.

I. Omgevingsinvloeden.

Wanneer we gemakshalve spreken van de „omgeving" als de invloed, die samen met de aangeboren aanleg het karakter van een individu of groep bepaalt, dan vatten we in dit ene woord een bijna onontwarbaar kluwen van telkens veranderende, met elkaar in voortdurende wisselwerking tredende krachten samen. Het klimaat, de bodem en alle verdere physiografische factoren, de wijdere en engere sociale omgeving, waarin de groep is geplaatst, de traditie en de materiële erfenis, die zij van de voorvaderen heeft meegekregen, dus alle invloeden, behalve de erfelijkheid, worden samengevat in dit éne woord.

Op tweeërlei wijze kan het milieu het karakter beïnvloeden: 1) *langs organische weg,* 2) *langs geestelijke weg.*

1) *De beïnvloeding langs organische weg.*

Tussen lichaam en geest bestaat een nauw verband en daardoor bestaat de mogelijkheid, dat de lichamelijke toestand, waarin een persoon of groep verkeert, een belangrijke *directe* (dus zonder de omweg langs begrippen, voorstellingen en andere zielsinhouden) invloed heeft op het karakter. Behalve van de erfelijk lichamelijke aanleg (die hier uit de aard der zaak onbesproken blijft) is de physieke toestand van de groep afhankelijk van het geografisch milieu (klimaat, hydrografische toestand enz.) en van de sociale toestand, waarin ze verkeert, vooral van de sociaal-materiële verhoudingen (voeding, kleding, huisvesting, arbeid enz.). Deze beide milieufactoren kunnen dus langs organische weg op het karakter inwerken. Dat ze dit ook inderdaad doen, valt nauwelijks te betwijfelen. Huntington [1]) heeft trachten aan te tonen, dat de invloed van het klimaat b.v. op het karakter bizonder sterk kan zijn en al

---

[1]) E. Huntington, Civilisation and Climate, 1915.

moge zijn voorstelling overdreven zijn, een stuk waarheid bevat ze zeker. En wat de sociaal-materiële verhoudingen betreft, dat b.v. een chronische ondervoeding ook de geestelijke krachten sloopt, zal wel niemand willen ontkennen.

We menen echter, dat in ons geval deze factoren geen verklaringsmogelijkheid van betekenis leveren. Wat het klimaat aangaat, men bedenke, dat we de Oldambsters vergelijken met andere delen van het Nederlandse volk. Het verschil in klimaat tussen het Oldambt en welk ander deel van ons land ook is zó gering, dat de eigenaardigheden van de Oldambster psyche zich onmogelijk hierdoor kunnen laten verklaren. Hetzelfde geldt van de andere physisch-geografische verschijnselen.

Van een beïnvloeding langs organische weg door de sociaal-materiële toestand is evenmin een spoor te vinden. Zelfs onder de medici, die ons inlichtten, was er geen, die aan voeding, kleding enz. enige directe invloed op het karakter toekende.

2. *De beïnvloeding langs geestelijke weg.*

Beïnvloeding van het karakter langs geestelijke weg vindt plaats, doordat zich bij individu of groep bepaalde zielsinhouden (gedachten, gevoelens, voorstellingen, als men wil complexen en „attitudes") vormen, die de ontwikkeling van bepaalde karaktertrekken bevorderen of wel remmen. Onderzoek naar de beïnvloeding door het milieu langs geestelijke weg wil dus zeggen, onderzoek naar de invloed, die het milieu uitoefent, op het ontstaan van deze karaktervormende zielsinhouden.

De som van zielsinhouden, die op een zeker moment bij de groep aanwezig zijn, is het product van het karakter zelf en van de ervaringen, die de groep heeft opgedaan. Niet enkel de ervaringen in het heden of van de laatste generatie spelen een rol, doch ook die uit het verleden, die in de vorm van traditie, zede en gewoonte hun neerslag hebben gevonden.

Al deze ervaringen, van het vroegste verleden tot op de dag van heden, zijn het product van het geografisch milieu, de wijdere en engere sociale omgeving, de lichamelijke eigenschappen van de groepsleden, het historisch toeval en tenslotte van het karakter zelf. Het karakter doet dus tweemaal mee als ontstaansoorzaak van de zelf weer karaktervormende zielsinhouden. In de eerste plaats is het een van de factoren, die de aard van de ervaringen van de groep bepalen en in de tweede plaats maakt het uit, hoe de opgedane ervaring geestelijk wordt verwerkt, m.a.w., welk psychisch residu, welke zielsinhoud, er van over blijft.

Een juiste bepaling van de invloed, die ieder van de zes genoemde krachten in de loop van de geschiedenis heeft gehad, is

onmogelijk. Nooit werkt één alleen, steeds werken ze samen, terwijl ze onderling van elkaar afhankelijk zijn. Bovendien wisselen ze in de loop van de geschiedenis voortdurend in richting en kracht. Ze zijn zelf historisch product en ze zijn van de aanvang af alle met elkaar in voortdurende en universele wisselwerking.

De meeste studies, die zich bezighouden met de beïnvloeding van het karakter door het milieu, zijn van min of meer eenzijdige aard. Meestal kent men daarin aan één bepaald deel van het sociale leven, zoals zich dat in de loop van de geschiedenis heeft gevormd, een overwegende invloed toe, terwijl men de andere delen bewust of onbewust negeert. Weinig hebben de milieu-theoretici rekening gehouden met de bovengenoemde dubbelzijdige invloed, die het karakter zelf op het ontstaan van de karaktervormende zielsinhouden uitoefent. Uit de aard der zaak neigen zij er gemakkelijk toe, de menselijke ziel te beschouwen als „tabula rasa".

Sociale verschijnselen, waaraan men bij afwisseling een grote invloed op de karaktervorming heeft willen toekennen, zijn: *a*) de economisch-technische toestand in zijn historische ontwikkeling; *b*) de strijd tegen en de aanpassing aan het geografisch milieu; *c*) de godsdienst en de kerk; *d*) opvoeding en onderwijs; *e*) directe geestelijke beïnvloeding door de aanraking met de omgevende sociale groepen.

a) de economisch-technische toestand in zijn historische ontwikkeling.

Het is bekend, dat van Marxistische zijde de nadruk is gelegd op het verband tussen de economisch-technische toestand en het geestelijk leven. Al mag men van oordeel zijn, dat men hierbij vaak te eenzijdig te werk is gegaan, het valt niet te ontkennen, dat de wijze, waarop productie, distributie en consumptie plaats vinden, van grote betekenis is voor het psychisch leven der mensen.

De loop van de geschiedenis heeft het Oldambt gemaakt tot een bij uitstek agrarisch gebied. Het agrarisch systeem wordt er gekenmerkt door, voor Nederlandse verhoudingen, opvallend grote bedrijven. Mede in verband hiermee heeft de kapitalistische bedrijfsvoering er reeds vroeg haar intree gedaan en ze heeft zich er misschien sterker ontwikkeld, dan in enig ander deel van ons platteland.

Zowel de ontwikkeling tot landbouwgebied, als de vroegtijdige en krachtige groei van het kapitalisme, zijn meer te danken aan verschillende omgevingsfactoren, dan aan aanwezige karaktereigenschappen, hoewel de ontwikkeling van de kapitalistische bedrijfsvoering misschien enigszins in de hand is gewerkt door een, van oudsher bestaand, uitgesproken individualisme. De zielsinhouden, die met de economisch-technische toestand in ver-

band staan, kan men dus inderdaad beschouwen als grotendeels door het milieu veroorzaakt.

Veel is er reeds geschreven over bepaalde karaktertrekken, die aan agrarische bevolkingsgroepen, aan de „boeren", eigen zouden zijn. Jammer genoeg bestaat er, voor zover ons bekend, geen werkelijk *vergelijkende* studie op dit gebied. De schrijvers zijn meestal slechts bekend met één of enkele groepen van boeren en hun generalisaties kan men dan ook moeilijk beschouwen als geldende voor „de" boeren. Zo beschrijft l'Houet [1]) in zijn „Zur Psychologie des Bauerntums" een boerentype, zoals in ons land reeds lang niet meer voorkomt. Ook Sorokin en Zimmerman [2]) beschrijven feitelijk slechts twee soorten van boeren, n.l. de Amerikaanse „farmer" en de Russische „moezjiek". Het hoofdstuk, dat Prof. Diepenhorst [3]) in zijn boek over de Nederlandse landbouw wijdt aan de boerenziel, is al zeer mager aan feitelijke inhoud. Veel meer dan wat vage algemene opvattingen bezitten we op dit gebied dus feitelijk niet.

In ons lijstje van eigenschappen vindt men verschillende trekken, zoals materialisme, geslotenheid, gebrek aan idealisme e.d., die dikwijls worden beschouwd als typische boerentrekken. Mogen we dus deze kenmerken van de Oldambsters geheel verklaard achten door te wijzen op het agrarisch karakter der samenleving? De feiten wijzen er op, dat we voorzichtig moeten zijn met een dergelijke conclusie. Het zou b.v. gemakkelijk zijn uit ons eigen materiaal en van elders getuigen aan te voeren, die ons meedelen, dat de Friese plattelanders minder materialistisch en sterker idealistisch zijn dan de Groningers. Wie naast de Oldambsters andere plattelanders uit ons land kent, zal tot de conclusie komen, dat de algemene boerengeslotenheid iets anders is, dan de geslotenheid der Oldambsters.

Het is in dit verband van belang er aan te denken, met welke delen van het Nederlandse volk onze berichtgevers de Oldambsters hebben vergeleken, m.a.w., in vergelijking met welke groepen van ons volk de Oldambsters de gevonden eigenschappen in hoge mate vertonen.

Daar we dit in onze vragen uitdrukkelijk hadden verzocht, hebben bijna al onze berichtgevers meegedeeld, welk ander volksdeel ze bij het uitspreken van hun oordeel over de Oldambsters voor ogen hadden. Uit de mededelingen daaromtrent (die we, zoals gezegd, terwille van de discretie slechts tendele kunnen publiceren) blijkt, dat bijna allen daarbij dachten aan andere groepen van onze

---

[1]) A. l'Houet, Zur Psychologie des Bauerntums, 1905.
[2]) Sorokin and Zimmerman, Principles of Rural-Urban Sociology, 1929.
[3]) P. A. Diepenhorst, Onze Landbouw, 1933, blz. 88 e.v.

*plattelands*bevolking. Het ligt trouwens ook voor de hand. Wanneer men denkt aan het karakter van een deel van ons volk, dan denkt men als vanzelf niet aan stedelijke agglomeraties met hun gemengde bevolking, doch aan plattelandsgebieden. Bovendien zijn de meesten van onze berichtgevers (predikanten, onderwijzers) vroeger elders op het platteland werkzaam geweest en van het platteland afkomstig.

Het bovenstaande houdt in, dat in verreweg de meeste gevallen in het oordeel de algemene plattelandseigenaardigheden geen rol spelen, omdat deze als het ware van te voren reeds zijn afgetrokken. In het agrarisch karakter van de samenleving ligt dus geen verklaring voor de typische kenmerken van het Oldambster karakter. Had men ze als regel vergeleken met stedelingen of met de Nederlanders in het algemeen, dan bestond inderdaad de mogelijkheid, dat hierin een belangrijke verklaringsgrond te vinden was. Nu zullen wij echter naar andere oorzaken moeten zoeken.

Het Oldambt is echter, zoals reeds gezegd is, niet agrarisch zonder meer. Het grootbedrijf en de vroege en sterke ontwikkeling van de kapitalistische wijze van bedrijfsvoering geeft het onder de Nederlandse en zelfs onder de Groninger agrarische gebieden een bizondere plaats.

Bijna even moeilijk als het was om uit te maken, welke karaktertrekken aan een agrarische groep toekomen, is het om vast te stellen, welke psychische eigenschappen zich met de groei van het kapitalisme in het algemeen ontwikkelen, m.a.w., wat „burgerlijk" is en wat niet. In de eerste plaats, omdat met weinig woorden zoveel „Unfug" is bedreven, als met „burgerlijk". „Le bourgeois c'est l'homme, qui n'a pas mes idées", citeert Huizinga ergens [1]) en inderdaad is het in bepaalde kringen gewoonte, om alles wat hen persoonlijk niet aan staat, als burgerlijk te kwalificeren. In de tweede plaats, omdat het woord „kapitalistisch" wordt gebruikt voor begrippen, die onderling enorm uiteen lopen. Het kapitalisme heeft zich in de loop der geschiedenis in tal van vormen voorgedaan, terwijl ook van plaats tot plaats de verschillen groot waren en zijn. Daardoor moeten ook de invloeden, die het kapitalisme op het psychisch leven heeft uitgeoefend, zeer verschillen. Een onderzoek naar de kenmerken van de „burgerlijke ziel" zou dus feitelijk moeten berusten op afzonderlijke studies van de burgerlijke mentaliteit in alle landen en gedurende alle phasen van de kapitalistische ontwikkeling. Het is duidelijk, dat van een degelijk onderzoek voorlopig nog geen sprake kan zijn. Dit neemt echter niet weg, dat er over dit onderwerp reeds belangrijke studies zijn ver-

---

[1]) Nederland's Geestesmerk, 1935, blz. 10.

schenen [1]) en we over de „burgerziel" zeker beter ingelicht zijn, dan over de boerenziel.

De resultaten van deze studies in aanmerking genomen, lijkt het ons aannemelijk, dat het groeiend kapitalisme, zoals zich dat in het Oldambt voordeed, de ontwikkeling van de volgende door ons gevonden trekken kan hebben bevorderd: individualisme, egoïsme, hardheid, ijver, geslotenheid, materialisme en eerlijkheid.

Vooral het 19de eeuwse kapitalisme heeft de economische vrijheid en het economisch individualisme sterk op de voorgrond geschoven. Dit heeft tot het verbreken van de oude patriarchale banden tussen werkgever en werknemer aanleiding gegeven. Een toenemende zelfstandigheid en een versterking der egoïstische neigingen is hiervan het gevolg. Pas zeer laat komen voor de oude patriarchale banden nieuwe banden tussen de arbeiders onderling in de plaats. De gehele 19de eeuw kenmerkt zich in dit opzicht door afbraak van het oude, zonder dat er iets nieuws voor terug komt. Ongetwijfeld is een toenemend antagonisme tussen boer en arbeider er uit voortgevloeid. Een zekere hardheid tegenover den medemens kan hieruit weer zijn ontstaan. De gemoedelijkheid verdwijnt, mede ten gevolge van de grotere mogelijkheden van winst en verlies en de daaruit voortspruitende onrust; achterdocht en geslotenheid komen er aan weerszijden voor in de plaats. De verzakelijking van de verhouding tussen boeren en arbeiders heeft zeker geleid tot het stellen van hogere eisen aan de ijver en het arbeidsvermogen van de arbeiders. Eerlijkheid is een van de eerste voorwaarden voor het goed functioneren van het kapitalistisch economische systeem.

We menen echter, dat de opgesomde eigenschappen slechts ten dele op bovenstaande wijze kunnen worden verklaard. Individualisten waren de Groningers, evenals de Friezen, reeds lang vóór er van kapitalisme sprake was. Zo hadden ze (we hebben dit elders trachten aan te tonen) reeds van oudsher een hang naar individueel grondbezit [2]) en zelfstandige bedrijfsvoering. Er kan hier enkel sprake zijn van versterking van een bestaande eigenschap.

Gesloten zijn de Groningers vermoedelijk ook altijd wel geweest. Het „Frisia non cantat" moge dan in ruimere zin genomen niet juist zijn, het wijst er toch wel op, dat de noorderlingen ook vroeger al de indruk maakten van zich weinig te uiten. Dat de geslotenheid

---

[1]) Men zie o.a. Werner Sombart, Der Bourgeois, 1913; H. de Man, De Socialistische Idee, vooral hoofdst. IV, V en VI. Verder Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, deel II, blz. 407 e.v.

[2]) Bespreking van O. Postma, De Friesche Kleihoeve, in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1935, blz. 201 e.v.

in het Oldambt niet zelden de vorm aanneemt van een verbeten zwijgzaamheid, mag men waarschijnlijk op rekening van de bizondere sociaal-economische verhoudingen schuiven.

Het egoïsme laat zich ook slechts tendele langs deze weg verklaren. Het hangt o.i. in sterke mate samen met het reeds genoemde egocentrisme der Oldambsters. Deze trek staat weer in verband met tal van andere, die door de groei van het kapitalisme niet kunnen worden verklaard. Wel echter heeft waarschijnlijk door de ontwikkeling van de moderne economische verhoudingen en de daarmee gepaard gaande denkwereld het egocentrisme als het ware een materialistische inslag gekregen. De belangstelling in eigen persoon, in eigen gevoelens en gedachten, werd belangstelling in eigen materiëel welzijn, dikwijls zonder dat men zich daarbij bekommerde om de geestelijke en stoffelijke belangen van anderen. Egocentrisme werd gemakkelijk tot egoïsme.

Iets soortgelijks is het geval met het materialisme en de neiging tot realia. De laatste kan zich op tal van wijzen uiten. In de 18de eeuw deed ze zich b.v. op typische wijze kennen in verschillende, nader te bespreken godsdienstige stromingen. In de 19de eeuw verslapt bij het grootste gedeelte van de Oldambster bevolking de belangstelling voor het religieuze leven steeds meer en meer. Deze toenemende ongodsdienstigheid, samen en in verband met de zich ontwikkelende kapitalistische bedrijfsvoering, werkten een toenemende belangstelling voor het zuiver stoffelijke in de hand, een belangstelling, die door de toen onder de boeren heersende geestelijke stroming (het liberalisme) in vele opzichten eerder werd gesteund dan geremd. Op de basis van de hang naar realia ontwikkelde zich daardoor een steeds dieper dringend materialisme, dat nu nog kenmerkend is voor de Oldambsters.

Wat de eerlijkheid betreft, zij hier tenslotte nog opgemerkt, dat ook deze te zeer met de gehele geestelijke structuur van de Oldambsters samenhangt, om alleen als een gevolg van de kapitalistische ontwikkeling te kunnen gelden.

b) De strijd tegen en de aanpassing aan de geografische omgeving.

Dikwijls heeft men in de strijd tegen het water in de lage delen van ons land een factor van grote betekenis willen zien ter verklaring van de karaktervorming van de betreffende groepen. Zo zou het gemeenschapsgevoel, nodig voor de samenbinding van ons volk tot natie, ontstaan zijn in deze strijd. Ter Veen [1]) heeft er

---

[1]) Dr. H. N. ter Veen, De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, 1925, blz. 5.

reeds op gewezen, hoezeer deze bewering in tegenspraak is met de werkelijkheid van het waterschapswezen, dat zo vaak juist het toneel was van het engste egoïsme en het bekrompenste particularisme. De juistheid van deze opmerking zou met tal van feiten uit de hydrografische geschiedenis van het Oldambt kunnen worden gestaafd. Ook hier groeide geen gemeenschapszin uit gemeenschappelijke nood. Het ontstaan van de Dollard is grotendeels te wijten aan gebrek aan samenwerking. Eerst toen het feitelijk al te laat was, was men bereid om onderling en met de stad samen te werken, om de algehele ondergang van de gouw te verhinderen.

Een andere theorie lanceert Lofvers [1]). Hij wil uit de strijd tegen het water het doorzettingsvermogen, de stoere kracht en de volharding der Groningers verklaren. Terecht? We betwijfelen het. Wil iets invloed hebben op het karakter van den mens, dan moet het in zijn ziel leven. En leeft de strijd tegen het water in de ziel van de bewoners van Neerland's lage landen? Voelen zij de maatregelen, die worden genomen tegen overstroming door het overtollige binnenwater en tegen het binnendringen van de zee, werkelijk als een voortdurende strijd? We durven die vraag niet voor ons gehele land te beantwoorden, maar voor het Oldambt is het antwoord zeker ontkennend. Enkel valse romantiek kan aan de Groningers dergelijke gevoelens toekennen. Het enige, wat de boer merkt van de strijd tegen het water, zijn de jaarlijks terugkerende polderlasten en een beetje ergernis, als het water niet zo gauw verdwijnt als hij wel zou willen. Voor de rest is het een zuiver technische en administratieve kwestie, die door de besturen van de waterschappen wordt opgelost. Ook de laatsten voelen zich allerminst als aanvoerders in een heroïsche strijd. En toch, als er een deel van ons land „der zee ontrukt" is, dan is het zeker het Dollardgebied.

Men zal misschien opmerken, dat de bovengeschetste toestand voor de laatste honderd jaar mag gelden, maar dat in vroegere eeuwen, toen men zich voortdurend door dijkdoorbraak en overstroming bedreigd wist, de verdediging tegen het water een heel wat grotere plaats in het bewustzijn van het volk innam dan nu.

Het is in de eerste plaats de vraag, of dit nog nawerkt. Bewust zeker niet meer. Onder het volk weet men van de geschiedenis van dijkdoorbraken enz. niets meer te vertellen. Behalve bij een enkeling, die zich er toevallig voor interesseert, leeft trouwens van de locale geschiedenis niets meer onder de mensen.

Inderdaad zal men vroeger door de grotere frequentie van de dijkdoorbraken vaker aan het water gedacht hebben dan nu. We

---

[1]) In zijn genoemde artikel.

zijn waarschijnlijk echter gauw geneigd, dit te overschatten. Overstromingen van enige betekenis kwamen slechts met tussenpozen van één of meer generaties voor. En men is gauw geneigd om te vergeten. Uit de geschiedenis der overstromingen krijgt men tenslotte niet de indruk, dat deze aanleiding gaven tot de ontwikkeling van een vastberaden ijver om het vernielde weer op te bouwen. Meestal volgden na zo'n ramp eindeloze onderhandelingen, om vast te stellen, wie nu het herstel van de dijken moest betalen. Men krijgt niet de indruk, dat men dan te maken had met door tegenspoed gestaalde mensen, die meteen ferm de handen uit de mouwen staken. Veeleer schijnt men het met een soort van gelatenheid te hebben aanvaard. Dat men tenslotte de dijken herstelde, ja dat spreekt eigenlijk vanzelf. Men kon zijn land, zijn enigste middel van bestaan, toch niet anders dan in geval van uiterste noodzaak in de steek laten?

De Javanen zijn geen kloeke en vastberaden lieden geworden, ondanks het feit, dat ze na iedere uitbarsting van een vulkaan opnieuw de gevaarlijke, maar vruchtbare helling weer opzochten. Dat de Groningers wel kloek en vastberaden zijn, vindt o.i. ook niet zijn oorzaak in het steeds weer herstellen van doorgebroken dijken in vroegere eeuwen.

c) De godsdienst en de kerk.

Het geloof kan het zieleleven van een mens geheel doortrekken en zodoende een belangrijke invloed uitoefenen op het karakter. Dat b.v. het Calvinisme op de vorming van het karakter van het Nederlandse volk grote invloed heeft gehad [1]), valt niet te ontkennen.

Kunnen echter de godsdienstige verhoudingen, zoals die zich in het Oldambt in de loop der geschiedenis ontwikkelden, een verklaring geven van de eigenaardigheden van de Oldambster psyche? In grote lijnen gezien is de geschiedenis van de godsdienst in het Oldambt geen andere geweest dan die in de andere delen van ons land ten Noorden van de grote rivieren, d.w.z. van de streken, waarmee onze berichtgevers ze in hoofdzaak hebben vergeleken. Hier, zowel als daar, vond men gedurende de laatste eeuwen een overheersend Calvinisme. M.a.w., het Calvinisme in het algemeen geeft geen verklaringsmogelijkheid voor de verschillen tussen de Oldambsters en andere niet-katholieke delen van ons volk, omdat met deze algemeen-Calvinistische invloed door onze zegslieden onwillekeurig reeds rekening is gehouden.

Doch evenmin als b.v. alleen maar agrarisch, is het Oldambt

---

[1]) G. van Veen wijst hier in zijn genoemde artikel nog weer eens op.

alleen maar Calvinistisch (of ex-Calvinistisch). Evenals elders heeft in het Oldambt het religieuze leven zijn eigen vorm aangenomen. De oorzaken van het ontstaan van deze, voor het Oldambt typerende vorm van het religieus leven zijn in de eerste plaats te zoeken in het karakter zelf, in de engere sociale omgeving (Groningen) en in het historisch toeval.

De ontwikkeling van het godsdienstig leven in het Oldambt en in het overige Groningen loopt in hoofdzaak parallel, elkaar over en weer aanvullend en versterkend.

Een leidende invloed in het religieuze leven ging, uit de aard der zaak, dikwijls uit van de stad, terwijl in het geval van de Afscheiding de stoot kwam van een ander deel van het platteland van Groningen. Bij alle nieuwe religieuze stromingen echter, die zich in het Oldambt door een stoot van buitenaf ontwikkelden, valt steeds een sterke innerlijke bereidheid van de Oldambsters, om deze te aanvaarden, op te merken. Zo had b.v. de Afscheiding evengoed ergens in het Oldambt als in Ulrum kunnen ontstaan. Ze was het eindpunt van een historische ontwikkeling, die zich vooral ook in het Oldambt sterk had doen gevoelen en die geheel in overeenstemming was met het karakter der Oldambsters. Dat de engere sociale omgeving via de godsdienst een belangrijke oorzaak is van het ontstaan van bepaalde karaktertrekken bij de Oldambsters, is dus niet waarschijnlijk.

Het historisch toeval is verantwoordelijk voor de splitsing van het Oldambt in een kerkelijk en een sterk onkerkelijk gedeelte (hierover later). Op den duur zal deze tegenstelling waarschijnlijk wel geestelijke residuen achter laten, die een belangrijke invloed uit kunnen oefenen op de karakters. Voorlopig is hier echter nog weinig van te merken. Onze berichten over de onkerkelijke dorpen geven ongeveer hetzelfde beeld van het karakter, als die over de kerkelijke.

In hoofdzaak lijkt ons de diepere inhoud van het geloofsleven der Oldambsters bepaald door het karakter zelf. We hopen dit verderop uiteen te zetten. Dit betekent natuurlijk niet, dat het godsdienstig leven als verklaringsbron voor de eigenaardigheden van het karakter daarmee geheel is uitgeschakeld. Onder andere omstandigheden kan hetzelfde karakter tot andere godsdienstvormen aanleiding geven. De vroegere opvattingen kunnen dan tradities achterlaten, die in een latere periode het karakter weer als zelfstandige factor beïnvloeden. Bovendien kunnen trekken van het religieus leven, die uit bepaalde karaktereigenschappen voortkomen, deze eigenschappen weer versterken. Dat egocentrisme en de hang naar werkelijkheid op deze wijze zijn verstevigd, lijkt ons niet onwaarschijnlijk. Grote invloed mag o.i. echter aan het kerkelijk-religieus

leven bij de verklaring van de karaktertrekken der Oldambsters niet worden toegekend.

d) Onderwijs en opvoeding.

Van het onderwijs geldt hetzelfde als van de godsdienst: het is van grote betekenis voor de karaktervorming, doch het kan in ons geval enkel verklaringsfactor zijn, voor zover het in het Oldambt eigenschappen vertoont, die afwijken van hetgeen voor ons land als het normale kan gelden.

Opvallend is (natuurlijk samenhangende met de kerkelijke verhoudingen) het sterk overwegen van het openbare onderwijs. Welke invloeden op het karakter op den duur van de verschillende onderwijssoorten uit zullen gaan, valt nu nog niet te zeggen. Voorlopig schijnt het nog niet groot te zijn. Het beeld, dat de onderwijzers van beide kanten van hun leerlingen geven, is ongeveer hetzelfde en sluit aan bij dat, wat we ons van het Oldambt in het algemeen hebben gevormd.

De opvoeding, in de meest ruime betekenis van het woord, dus in de zin van alle opzettelijke en onopzettelijke invloeden, die door de oudere generatie op de jongere worden uitgeoefend, is natuurlijk eveneens van grote betekenis voor de vorming van het karakter van een groep. Toch mag men o.i. voor de *verklaring* van het karakter niet naar de opvoeding verwijzen. Deze toch is grotendeels niets anders, dan het projecteren van de persoonlijkheid (en daarmee van het karakter) van de oudere generatie in de jongere. Verklaren van het karakter door de opvoeding betekent dus eigenlijk verklaring van het verschijnsel door zich zelf. Het probleem blijft; men legt het enkel een generatie verder terug.

e) Directe geestelijke beïnvloeding door aanraking met de omgevende sociale groepen.

Dat deze groot is, staat weer zonder meer vast. Als de Oldambsters, met dezelfde erfelijke aanleg, woonden temidden van primitieve negerstammen, zou hun karakter heel anders zijn dan nu. Toch valt van te voren, om de reeds enkele malen genoemde reden, te zeggen, dat deze invloed maar in beperkte mate ter verklaring kan dienen; de belangrijkste krachten, die van de omgeving uitgaan, ondervinden de groepen, waarmee we het Oldambt hebben vergeleken, evenzeer; ze zijn algemeen Nederlands. Slechts de invloeden van de engere sociale omgeving, dus in hoofdzaak de invloeden, die van het overige Groningen uitgaan, komen in aanmerking.

Zoals we reeds opmerkten, lopen de bewoners van het overige Groningen en de Oldambsters in karakter niet zo erg ver uiteen.

Dat kan natuurlijk het gevolg zijn van het feit, dat overal in Groningen soortgelijke voorwaarden van erfelijkheid en omgeving heersten. Men kan zich echter ook voorstellen, dat van een bepaald centrum (i.c. natuurlijk de Stad) invloeden uitgingen, die aanleiding gaven tot de ontwikkeling van dezelfde karaktertrekken in al de omringende gebieden.

Het is Lofvers, die in het voetspoor van Wumkes, het laatste verdedigt in zijn meergenoemd artikel. De stad zou de Ommelanden hebben vermaterialiseerd. Niet alleen door menging met Saksen zouden ze zijn veranderd, doch ook, doordat ze zo nauw in aanraking kwamen met de materialistische Stad. Het wil er bij ons niet best in, die boosheid van de Stad en de Saksen. Wumkes en Lofvers (en als „Dritter im Bunde", feitelijk Huizinga) hebben een neiging, om alles wat ze in de Groningers aan goeds zien, aan de Friezen toe te schrijven, terwijl al het verkeerde volgens hen van de Saksen stamt. In hun afkeer van de „Sassen" en speciaal van het „Sasse Grins", tonen zij zich waardige afstammelingen van hun Friese voorvaderen. Het lijkt ons moeilijk vol te houden, dat de Stad zo materialistisch is geweest en dat zij de Ommelanden in dit materialisme heeft meegesleept. Sedert eeuwen heeft ze een bevruchtende werking uitgeoefend op het culturele leven van het hele gewest. De universiteit, door haar met zorg gekoesterd, heeft ook voor de provincie een moeilijk te overschatten betekenis gehad. Het onderwijs in het algemeen heeft haar steeds na aan het hart gelegen. Vandaag aan den dag is Groningen relatief een van de meest onderwijsrijke steden van ons gehele land. Van dit onderwijs profiteerde het omringende gebied in hoge mate. En niet enkel „practische" cultuur heeft de Stad aan haar omgeving gebracht. Gantfort en Praedinius, de beide grote humanisten, leefden in de Stad; in latere jaren vonden mannen als Hofstede de Groot en Heymans er hun plaats. Ze hebben er hun leerlingen en volgelingen kunnen kweken, die hun gedachten weer uitdroegen over de omringende gouwen. Zouden deze mensen zich thuis hebben gevoeld in een stad, die zo materialistisch was, als men ons van Groningen wil doen geloven? Zeker, de Stad heeft steeds met energie en kracht datgene verdedigd, wat zij als haar belang beschouwde. Maar betekent dat een gebrek aan waardering voor geestelijke waarden?

Het Oldambt is het deel van de provincie, dat het meest direct de invloed van de Stad heeft ondervonden. Er is echter niets te vinden, waaruit blijkt, dat de Stad daar de ontplooiing van het geestelijk leven zou hebben geremd, of ook maar een strobreed in de weg gelegd. Integendeel, aan haar invloed is het te danken, dat het Oldambt vrij bleef van het collatierecht, dat in de eigenlijke

Ommelanden zo dikwijls leidde tot droevige en onwaardige tonelen bij de predikantsbenoemingen, die zeker niet bevorderlijk zijn geweest voor het kerkelijk en religieus leven.

De periode van het sterkste geestelijke leven, die het Oldambt heeft gekend, was waarschijnlijk de 18de eeuw, toen de macht van de Stad er steviger gevestigd was dan ooit te voren!

De invloed, die de Stad heeft gehad op de sociale geschiedenis van het gehele gewest, is ongetwijfeld groot geweest. Of ze echter direct veel invloed uitgeoefend heeft op het karakter, is de vraag. Dat zij het is geweest, die de Groningers tot materialisten heeft gemaakt, lijkt ons niet vol te houden.

Onze eindconclusie is, dat aan de omgeving geen te grote betekenis moet worden toegekend als factor voor de verklaring van de verschillen in karakter tussen de Oldambsters en de andere delen van ons volk, waarmee we ze hebben vergeleken.

Een enkel woord moeten we nog wijden aan omgevingsverschillen binnen de groep, nl. verschillen in levenswijze tussen boeren en arbeiders. Zoals bekend, zijn deze zeer groot. We menen echter, dat de karakterverschillen tussen deze beide hoofdgroepen van de bevolking, gering zijn. Hun uiterlijk gedrag loopt, zoals vanzelf spreekt, in tal van opzichten sterk uiteen, doch hun innerlijke aard is dezelfde.

II. De erfelijke aanleg.

Evenmin als de betekenis van de omgeving, kunnen we de waarde van de erfelijke aanleg voor de ontwikkeling van het karakter zuiver afwegen. We kennen van het genotype slechts datgene, wat zich in het phaenotype manifesteert. Er kunnen in de erfelijke aanleg eigenschappen sluimeren, die nooit aan het licht gekomen zijn, omdat de omgeving voor de ontwikkeling niet gunstig was en die we dus ook nooit leren kennen. Van een bepaalde eigenschap kunnen we nooit zeggen, in hoeverre deze berust op erfelijkheid en in hoeverre op omgevingsinvloeden.

We kunnen echter aannemen, dat een bepaalde trek waarschijnlijk in belangrijke mate op erfelijke aanleg berust als:

1) *het een trek is, die in de regel met bepaalde erfelijk lichamelijke eigenschappen samengaat en de Oldambsters deze lichamelijke eigenschappen blijken te bezitten;*

2) *in het verleden onder geheel andere omstandigheden dezelfde trek naar voren kwam;*

3) *bij delen van ons volk, die met de Oldambsters na verwant zijn, doch in andere omstandigheden verkeren, dezelfde trek aanwezig is.*

1) *Karaktertrekken, die met lichamelijke eigenschappen samengaan.*

De leer der Anthroposociologie heeft, naar men weet, getracht verband te leggen tussen ras en karakter. Volgens de anthroposociologen zou ieder ras en zo ook ieder subras van het blanke ras zijn eigen, bizondere karaktereigenschappen bezitten. De wijze, waarop een volk of volksdeel uit de verschillende sub-rassen is samengesteld, zou in hoofdzaak zijn karakter en daarmee zijn geschiedenis bepalen. We weten hoe deze, op zichzelf vruchtbare gedachte jammer genoeg spoedig is ontaard in een even onwetenschappelijke als gevaarlijke verering van een der sub-rassen, n.l. het Noordse ras. Van een objectief zoeken naar de voor ieder ras kenmerkende eigenschappen was weldra geen sprake meer, zodat we nog steeds niet een enigszins betrouwbaar overzicht van de eigenschappen van ieder dier groepen bezitten. Het is te hopen, dat men in de toekomst, door exacte en onbevooroordeelde studies, nog eens zal komen tot nauwkeurige kennis van de samenhang tussen ras en psyche. Misschien zal dan blijken, dat het karakter der Oldambsters tendele samenhangt met de wijze, waarop de bevolking uit de verschillende sub-rassen van het blanke ras is samengesteld. Nu is het echter nog niet mogelijk in dit opzicht conclusies te trekken. Trouwens, al was onze kennis van de samenhang tussen ras en karakter voldoende, dan zouden er in dit geval nog vele moeilijkheden overblijven, daar, zoals we in het vorige hoofdstuk getracht hebben aan te tonen, de kwestie van de rassamenstelling in onze noordelijke provincies in vele opzichten nog een open vraag is.

Een andere weg, om het verband tussen erfelijk lichamelijke en geestelijke eigenschappen vast te leggen, heeft Kretschmer [1]) ingeslagen, toen hij trachtte aan te tonen, dat het karakter nauw samenhing met de verschillende erfelijke constitutietypen, die hij bij de mensen onderscheidde. Bij zijn karakterindeling vat hij zijn drie, vroeger genoemde typen samen tot twee; aan de ene kant de leptosomen en de athleten en aan de andere de pyknikers. De mensheid wordt dus verdeeld in twee soorten, die we enigszins oneerbiedig zouden kunnen aanduiden als de langen en de dikken. Aan de langen zou het z.g.n. schizothyme, aan de dikken het zyklothyme temperament eigen zijn. Nu is het de vraag, of een dergelijke tweedeling ons in het algemeen bij de klassificaties der karakters erg veel verder brengt. De beide groepen zijn zo ruim, dat geheel verschillende karaktertypen er hun plaats in kunnen vinden. Bovendien

---

[1]) Over de temperamentstypen van Kretschmer schrijft o.a. Kronfeld op blz. 278 e.v.

wil het toeval in ons geval nog, dat (als we de cijfers voor Noordbroek tenminste als voor het gehele Oldambt geldig mogen beschouwen) er van beide groepen elk ongeveer 50 % in het Oldambt aanwezig zijn. M.a.w., welke trek men aan de Oldambsters ook moge toekennen, men is er van tevoren zeker van, dat deze in het systeem van Kretschmer past.

Ook langs deze weg komen we dus niet verder.

Tenslotte hebben we nog in ons vorige hoofdstuk gewezen op enkele metingen van de schedelcapaciteit, waaruit zou blijken, dat de Groningers een belangrijk grotere schedelinhoud bezaten dan de Amsterdammers. Onze voorlopige veronderstelling, dat dit zou wijzen op hogere intelligentie van de Groningers, blijkt niet met de psychologische feiten te kloppen. Zelf vonden we zeker geen opmerkelijk hoge intelligentie en ook de resultaten van het onderzoek van het Bureau v. d. Statistiek, voor zover men daar waarde aan wil hechten, wijzen in andere richting.

2) *Karaktertrekken, die in het verleden onder andere omstandigheden, eveneens naar voren kwamen.*

Om bij het bespreken van de geschiedenis niet in herhaling te vervallen, volstaan we hier met een korte opsomming van de trekken, die o.i. in vroegere eeuwen ook reeds de aandacht trokken.

Het zijn: het diepe gemoedsleven, de geringe neiging tot theorie en abstractie en de hang naar het concrete, geringe onderdanigheid, individualisme, egocentrisme.

3) *Karaktertrekken, voorkomende bij verwante groepen, die in andere omstandigheden leven.*

Dat de Oldambsters en de Groningers in het algemeen, in oorsprong het nauwst verwant zijn aan de Friezen, mag wel als een feit worden aangenomen. Is het verschil in uiterlijke levensomstandigheden tussen Groningers en Friezen echter wel van dien aard, dat, indien we merkwaardige overeenkomsten in karakter tussen beide vinden, deze met enig recht aan deze verwantschap (dus waarschijnlijk aan erfelijkheid) en niet aan een overeenkomstige omgeving moet worden toegeschreven? We menen van wel. Sinds eeuwen gaat de geschiedenis van Groningen en Friesland in verschillende richting. In Friesland ontbreekt de machtige factor, die de historische ontwikkeling van Groningen zo sterk beïnvloedde: de Stad. Aan de versaksing, die Groningen en Oostfriesland hebben ondergaan, is Friesland ontkomen. De omgevingsinvloed, die in het Oldambt, van alle krachten van dien aard, de grootste betekenis bleek te hebben, n.l. de economische ontwikkeling, was in Friesland geheel anders dan in Groningen. De grootte der boerenbedrijven

in Friesland is veel geringer dan in Groningen. Terwijl Friesland zucht onder slechte pachtverhoudingen en absenteïsme, vertoont Groningen zeer gunstige cijfers voor eigen bezit. Groningen is in de eerste plaats een landbouwprovincie, Friesland een veeteeltland bij uitnemendheid. De verhouding tussen boeren en arbeiders is in den regel in Friesland geheel anders dan in Groningen. Het lijstje valt nog te verlengen; het is echter voldoende om aan te tonen, dat in uiterlijke omstandigheden Friesland even sterk van Groningen afwijkt, als verschillende andere gebieden, waarmee we het Oldambt hebben vergeleken, zoals b.v. het platteland van Zuid-Holland of Zeeland.

Hoe is nu het karakter der Friezen? [1])

Volgens van Dijk zijn de Friezen in de eerste plaats *verstandelijk*. Ze hebben een goed verstand en gebruiken het graag. Ze houden van redeneren, debatteren en discussiëren. De dingen worden vooral beoordeeld naar de vraag, of en in hoeverre ze het verstand bevredigen. Een voor het gemoed bedoelde stemmingspreek wordt meestal minder gewaardeerd dan een exegetische preek. De verstandelijkheid ontaardt niet zelden in eigenwijsheid en oppervlakkigheid. De Fries is overtuigd van eigen gelijk en houdt vol tegen beter weten in. Hij komt er gemakkelijk toe, om de mystieke kant van het geloof, die zich door het gezond verstand niet laat grijpen, voorbij te zien, zodat hij niet zelden zijn hart verpandt aan oppervlakkige verstandsgodsdienst en dode orthodoxie. Behalve door verstandelijkheid, zijn de Friezen vooral gekenmerkt door *zin voor het ideële*, in tegenstelling tot materialisme en platvloersheid. De sterke ontwikkeling van het socialisme en vooral ook het religieus socialisme, de drankbestrijding en de Friese beweging, zijn er bewijzen voor. Uit de neiging naar het ideële vloeit voort de dichterlijkheid der Friezen, die misschien weer aanleiding geeft tot een grote mate van levensvreugde.

Bij Wumkes vinden we de volgende trekken: krachtig, niet onderdanig, goed intellect, moreel hoogstaand, beheerst, vertrouwende op eigen kracht. Het duurt enige tijd voor een indruk op hem inwerkt, maar deze wordt dan ook niet gauw weer losgelaten. Ze zijn karig met lof en blaam, doch vertonen een neiging tot dwepen en zijn idealistisch van aanleg.

Voor de eigenschappen, die in het lijstje van Lofvers worden genoemd, verwijzen we naar aantekeningen op blz. 76.

We geloven, dat na vergelijking, de lezer het wel met ons eens

[1]) Als bronnen gebruikten we: D. van Dijk, Het Friesche karaktertype, De Reformatie, 1927, blz. 234 enz.; Dr. G. A. Wumkes, Friezendom en Christendom, 1916. Verder het door Lofvers opgenomen lijstje. Het laatste met enige reserve, daar we niets weten omtrent de betrouwbaarheid van den onbekenden auteur.

zal zijn, dat er opvallend grote overeenkomsten in karakter bestaan tussen Groningers en Friezen, al vallen er ook verschillen van betekenis aan te wijzen.

Naast tal van andere overeenkomsten valt vooral op, dat beide zo zeer de indruk maken van een krachtig volk, een stevig mensenslag, of om het woord van Steinmetz te gebruiken, mensen met een sterke psychische potentie te zijn. Noch de Friezen, noch de Groningers zijn slappelingen, die voortdurend moeten steunen; ze zijn uitgesproken individualisten, die hun eigen weg gaan. Ze vertonen dezelfde beheerste kracht, dezelfde onwil om zich te buigen [1]), dezelfde koppigheid en eigengereidheid. Ze gaan hun eigen weg, de mensen van Friese stam. Duidelijk hebben ze dit b.v. getoond op het gebied van de godsdienst. Groningen en Friesland zijn beide brandpunten van landelijke onkerkelijkheid [2]); verloor men hier het geloof, dan hield in veel minder mate dan elders de macht van de gemeenschap, de dorpszede, de mensen in de kerk. Niet slechts naar links, ook naar rechts durfden de Groningers en Friezen uittreden; in beide provincies is het aantal Gereformeerden, naar men weet, opvallend groot. Niet alleen in de laatste eeuw vertonen ze deze onafhankelijkheid op religieus gebied. Voortdurend had de kerk hier ook in vroegere eeuwen te worstelen met mensen, die het bij haar niet konden vinden en dan naar de „vermaning" der Mennisten trokken. Nog steeds vindt men in beide provincies een groot aantal Doopsgezinde gemeenten.

In kerkelijk-religieus opzicht herinneren Groningen en Friesland vooral aan Holland's Noorderkwartier, dat, zoals bekend, ook een sterke Friese inslag heeft [3]). Trouwens, overeenkomsten in karakter vallen niet te loochenen; de Hollanders boven het IJ vertonen b.v. eveneens uitgesproken individualistische neigingen [4]).

Ons volk heeft de naam een individualistisch volk te zijn; het is zeer waarschijnlijk, dat het de Friese stam is geweest, die deze trek aan ons volkseigen heeft geschonken.

Van de geestelijke erfenis, die de Groningers van hun Friese

---

[1]) Men zou misschien geneigd zijn aan te nemen, dat deze onafhankelijkheidszin voortkwam uit de grote mate van politieke vrijheid, die de Friezen tot aan de tijd van Karel V hebben bezeten. Misschien heeft dat meegewerkt, maar hoofdzaak is het niet, het zit dieper. Drente, dat practisch in dezelfde positie verkeerde (geen feodalisme, feitelijk geen landsheerlijk gezag), heeft een bevolking, die in dit opzicht net precies het omgekeerde vertoont: slap, collectivistisch, afhankelijk.

[2]) Zie Dr. J. P. Kruijt, De onkerkelikheid in Nederland, 1933.

[3]) Zie over het karakter van de Noordhollanders boven het IJ: H. J. Heynes, Noord-Hollandsche menschen en dingen, 1912; dezelfde, Uit kerkelijk Noord-Holland, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1923, blz. 513 e.v. en verder J. P. Kruijt, De bevolking der Zaanstreek, Mensch en Maatschappij, 1928, blz. 221 e.v. en 306 e.v.

[4]) Zie ook J. P. Kruijt, Onkerkelikheid.

voorouders hebben meegekregen, lijkt ons dus een grote psychische potentie, zich vooral manifesterende in een uitgesproken individualisme, de voornaamste trek.

Verschillen tussen Groningers en Friezen bestaan er aan de andere kant ongetwijfeld. We willen de voornaamste even bespreken, daar hierdoor het karakter der Groningers in het algemeen en dat der Oldambsters in het bizonder, misschien nog duidelijker uitkomt.

De Groningers zijn niet verstandelijk, de Friezen zijn het wel; de Groningers zijn niet idealistisch, de Friezen zijn het zeer. De bewering van Huizinga, dat het „Frisia non cantat, Frisia ratiocinatur" voor de Groningers meer gold dan voor de Friezen, blijkt, althans wat het tweede deel betreft, nogmaals niet juist te zijn. Het „Frisia ratiocinatur" geldt voor de verstandelijke Friezen en niet voor de in het concrete levende Groningers. Onze veronderstelling, dat het geringe idealisme der Oldambsters z'n oorsprong vond in hun geringe neiging tot het theoretische en abstracte, hun geringe verstandelijkheid, vindt bij de Friezen bevestiging in het omgekeerde verschijnsel; verstandelijkheid gaat gepaard met idealisme. Natuurlijk wil hiermee niet gezegd zijn, dat verstandelijkheid alléén idealisme geeft. Daarnaast is natuurlijk een behoorlijke emotionaliteit noodzakelijk, terwijl ook de aard van de sterkteverhouding der neigingen van grote betekenis is.

De Groningers zijn gesloten en weinig vlot; de Friezen zijn wel geen veelpraters, maar ze discussiëren graag; ze komen graag voor hun mening uit, getuigen van hetgeen ze als waarheid beschouwen. De Friezen komen, in veel sterkere mate dan de Groningers, naar buiten met hun gevoelens, zó, dat ze oppervlakkig zelfs de indruk maken, sterker emotioneel te zijn dan de Groningers. Ze *durven* hun gevoelens aan de buitenwereld te tonen. De Friese poëzie heeft een niet onbelangrijke lyriek; hun idealen dragen de Friezen niet zelden uit met heilig vuur. De Groninger poëzie, voor zover ze bestaat, is overwegend humoristisch. Een lyrisch gedicht in het Gronings, geeft een Groninger een licht gevoel van onbehagen. In hun uitingen zijn de Groningers zeer geneigd tot ironie en zelfbespotting.

Het gevoelsleven van den Groninger blijft zoveel mogelijk verborgen binnen zijn eigen ik, terwijl het zich in de eerste plaats concentreert om eigen persoon. Kortom, de Groninger is sterk egocentrisch, de Fries is het niet, althans in veel mindere mate.

We hebben het egocentrisme van de Groningers aan een niet overmatig grote activiteit toegeschreven. Is dit juist, dan zouden de Friezen een grotere activiteit moeten bezitten dan de Groningers. We menen, dat er redenen zijn om aan te nemen, dat dit inderdaad

het geval is. De Friezen hebben iets „viefs" en „draufgängerisch", wat de Groningers missen. De Groningers hebben iets zwaars en zwaarwichtigs, de Friezen zijn monterder en levendiger. De Friezen vliegen er meteen op af, de Groningers kijken eerst nog eens even toe. Op het Hogeland, waar vroeger veel Friese arbeiders naar toe trokken, stonden deze bekend als rappe werkers.

Dit betekent niet, dat de Friezen ijveriger zouden zijn, in de zin van regelmatiger actief, dan de Groningers. Eerder haast het tegendeel. Zijn sterke secundaire functie geeft den Groninger dat stoere doorzettingsvermogen, die onverzettelijke wil, om zijn taak te volbrengen. Als hij een keer aan het werk is (en zijn plichtsgevoel zorgt wel, dat hij aanpakt), dan laat hij zich waarschijnlijk minder gemakkelijk afleiden dan de Fries, juist omdat de prikkel om weer iets anders te ondernemen bij hem sterker moet zijn.

In de verplichte actie staat de Groninger waarschijnlijk niet bij den Fries ten achter; wel echter in de onverplichte, de spontane. Dit bedoelde de auteur van het lijstje van Lofvers (zie het lijstje op blz. 76) waarschijnlijk ook zo ongeveer, toen hij den Noord-Groninger voor regelmatige activiteit + + gaf en de Friezen +, doch de Groningers voor emotionele activiteit een — en de Friezen een +. Het woord „emotioneel" lijkt ons hier echter onjuist, „spontaan "veel beter.

Het is merkwaardig, hoe de door Heymans gevonden correlaties der activiteit overeenstemmen met de eigenschappen, die de Friezen, in tegenstelling met de Groningers, bezitten [1]). Volgens H. zijn de actieven, vergeleken met de minder actieven, verstandig; bij gelijke emotionaliteit voeren de gevoelens bij hen minder de boventoon, ze zijn dus verstandelijker; ze houden zich ook in de praktijk aan de beginselen, die ze in theorie hebben aanvaard (vooral de berichtgevers, die vroeger in Friesland hadden gewerkt, wezen op het weinig principiële der Oldambsters); ze bezitten al de eigenschappen, die de mens ontvankelijk maken voor idealistisch streven; ze spreken gemakkelijk in het openbaar; ze zijn vlot.

Men heeft wel eens de veronderstelling geuit, dat het verschil tussen de Groningers en Friezen zou berusten op een relatief geringe emotionaliteit van de Groningers. We menen te hebben aangetoond, dat de emotionaliteit van de Groningers niet gering, doch groot is. Hiermee vervalt deze verklaringsmogelijkheid. Een wat grotere activiteit aan de kant van de Friezen veronderstellende, geeft men o.i. een ongezochte en betere verklaring van de psychische verschillen, die inderdaad tussen de inwoners van onze beide noordelijke provincies bestaan.

---

[1]) Inleiding, deel I, blz. 155 e.v.

Heeft Huizinga [1]) gelijk, dan zit in den Groninger, behalve Fries, ook nog een belangrijk percentage Saksisch bloed. We zijn dus verplicht, om eveneens naar de Saksen, i.c. de Drenten, te zien en te onderzoeken of we ook bij hen karakterkenmerken terugvinden, die we bij de Groningers hebben ontdekt.

Een aardige beschouwing over de Drenten geeft Beks [2]). Kenmerkend voor Drente vindt hij in de eerste plaats het dorpscommunisme. Het dorp, de collectiviteit, bepaalt voor den Drent, wat gedaan en niet gedaan moet worden, wat goed en wat niet goed is. Het individu, de persoon, wordt sterk op de achtergrond geschoven. „Men zegt", is voor den Drent het begin en het einde van alle wijsheid. Nergens wordt volgens B. het dorpsleven zózeer door het collectivisme beheerst als in Drente. Als tweede grondtrek beschouwt hij het sterke afhankelijkheidsgevoel, zich uitende in slapheid, gelatenheid en fatalisme.

Uit een artikel van van der Kley [3]) blijkt, dat het collectivisme zich ook nog in de tegenwoordige tijd handhaaft. Nu de marke als kern van de collectiviteit zijn betekenis heeft verloren, groepeert deze zich om een nieuwe vorm van gemeenschappelijk bezit, n.l. de coöperatie. Om de verschillende coöperaties schaart zich het hele dorp; iedere boer is er lid van. In Holland is de ene boer lid van de ene zuivelfabriek, de andere van een tweede, de derde van geen enkele. In Drente zijn alle boeren lid van de zuivelfabriek van het dorp, van *hun* fabriek.

Het collectivisme schijnt bij de Drenten dus wel diep te zitten. Uit de beschrijving, die Beks van zijn landgenoten geeft, valt op te maken, dat deze geringe neiging tot individualisme een uitingsvorm is van een geringe psychische potentie. In de trekken, die hij voor hen als essentiëel beschouwt, is niets terug te vinden van het karakter van de Oldambsters en van de Groningers in het algemeen. Het schijnt dus, dat de instroming van Saksen in Groningen, zo deze heeft plaats gevonden, op het karakter der Groningers weinig invloed heeft gehad. Van een sterk uitgesproken materialisme, dat we, als bovengenoemde opvatting van Wumkes, Lofvers en Huizinga juist zou zijn, bij de Drenten hadden moeten vinden, blijkt uit de beschrijving van een uitstekend kenner als Beks niets.

Onze verklaringsmogelijkheden voor het ontstaan van het

---

[1]) Hoe verloren enz.

[2]) Johs. Beks, Belemmerende invloeden van het Drentsche volkskarakter op de doorwerking van het Evangelie, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1912, blz. 514 e.v.

[3]) K. van der Kley, Drentsch dorpsleven, Mensch en Maatschappij, 1932, blz. 387 e.v.

Oldambster karakter zijn hiermee uitgeput. Zoals van tevoren te verwachten was, zijn we er niet in geslaagd, van alle trekken de oorsprong aan te wijzen. Naar we hopen zal men er in de toekomst in slagen, bij de beschrijving en de verklaring van groepskarakters dieper te boren, dan ons nu mogelijk was. Veel echter zal wel altijd een open vraag blijven; het verschijnsel is te ingewikkeld.

Van enkele trekken konden we waarschijnlijk maken, dat ze berusten op milieuinvloeden, van verscheidene, dat ze hun ontstaan dankten aan overerving. Het laatste is van groot gewicht, omdat ons daardoor een factor van betekenis voor de verklaring van de huidige samenleving is gegeven.

C. HISTORISCHE LIJNEN EN KRACHTEN.

I. SCHETS VAN DE POLITIEKE GESCHIEDENIS.

Wanneer het Oldambt voor het eerst in de geschiedenis optreedt, vormt het een deel van het oude Friesland tussen Vlie en Wezer. Van begin af heeft het aandeel gehad in de typische staatkundige ontwikkeling, die dit gebied heeft doorgemaakt. Wil men zich een juist begrip vormen van de verhoudingen in het Oldambt, dan dient men steeds het oog te houden op de geschiedenis van Friesland in het algemeen en vooral natuurlijk op die van de andere Friese gouwen tussen Lauwers en Eems, de latere Groninger Ommelanden.

Onze kennis van de Friese geschiedenis vóór de 13de eeuw, vertoont vele open plekken [1]). De meer of minder fantastische voorstellingen, waarmee men vroeger deze gaten trachtte te vullen, hebben tegen de historische kritiek meestal geen stand kunnen houden. Het schijnt wel, dat de toestanden in de vroege middeleeuwen een beeld hebben vertoond, dat minder van het van elders bekende afweek, dan men eertijds wel heeft gemeend. Het privilege van Karel den Groten, waarvan de Friese geschiedschrijvers vroeger de Friese vrijheid plachten af te leiden, is reeds lang naar de historische rommelzolder verbannen [2]); dat Friesland na zijn inlijving bij het Frankische rijk graven heeft gehad, evenals de andere delen van dit rijk en dat het deze nog eeuwenlang heeft gehouden, staat nu wel vast.

Zo was aanvankelijk de politieke toestand tussen Vlie en Wezer dus ongeveer dezelfde, als b.v. in Holland. Tegen het jaar 1100 echter verandert de situatie. Dan sterft het huis van de markgraven van Meissen, dat toen de grafelijke waardigheid bekleedde, uit en sindsdien ontbreekt feitelijk in de Friese landen het landsheerlijk gezag. Wel aanvaardden de bisschop van Utrecht (voor Drente) en de graaf van Holland (voor Friesland bewesten de Lauwers) de erfenis van de markgraven, doch, naar men weet, hebben ze zelden meer dan een nominaal gezag uitgeoefend. Friesland tussen Eems en Lauwers is, ook zelfs in naam, geheel „herrenlos". [3]) Het tijdperk van de „Friese vrijheid" begint.

---

[1]) I. H. Gosses, De Friesche Hoofdeling, Mededeelingen der Kon. Acad. v. Wetensch., Afd. Letterk., deel 76, Serie B., blz. 1 e.v.

[2]) P. J. Blok, Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen, Bijdr. v. Vad. Geschiedenis en Oudheidk., 3de reeks, deel VI, 1892, blz. 3.

[3]) P. J. Blok, Het Oldambt in oude tijden, Gron. Volksalmanak, 1890, blz. 18 en W. J. Formsma, De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536, diss. Amsterdam, 1930, blz. 1 e.v.

De term „Friese vrijheid", die overigens, zoals Blok[1]) zegt, den historicus, die de toestand van anarchie, die in de latere middeleeuwen in de Friese landen heerst, kent, als een scherpe satire in de oren klinkt, vond een zekere rechtvaardiging in de uiterlijke vorm van het staatkundige stelsel, dat dit gebied na het verdwijnen van het grafelijk gezag kenmerkte. Dit stelsel was in opzet, ook voor onze moderne begrippen, vrij democratisch; een groot deel van het volk had aandeel in de hoogste bestuursfunctie. Het land was verdeeld in gouwen (Hunsingo, Fivelgo, Oldambt enz.) en de gouwen weer in kleinere onderdelen. De persoon, aan wie het overheidsgezag in zo'n onderdeel in hoofdzaak toekwam — in het Westen van de tegenwoordige provincie Groningen (we zullen ons in hoofdzaak tot dit gewest bepalen) grietman, in het Oosten redievan, later redger of redie geheten — werd, volgens sommigen, aanvankelijk zelfs door de bevolking (de mene meente) [2]) gekozen [3]).

Spoedig echter ontstond het eigenaardige instituut van de z.g.n. „ommegaande rechtstoelen". Volgens dit stelsel [4]) werd ieder jaar een nieuwe redger of grietman aangewezen, met dien verstande, dat regelmatig afwisselend aan de eigenaars van bepaalde boerderijen het recht (en de plicht) van het redgerschap te beurt viel. Niet iedere boer, zelfs niet iedere eigenerfde, kon aanspraak maken op een toerbeurt in het redgerschap van een bepaalde rechtstoel. Men moest daarvoor in het bezit zijn van een „edele heerd", d.w.z. een behuisd stuk land van een vastgestelde minimum-grootte. De eis echter was niet al te hoog. Niet altijd en overal zal deze dezelfde geweest zijn [5]), maar de limiet was nooit hoger, dan de 30 grazen (ongeveer 15 H.A.), die in een warfsconstitutie van 1560 worden genoemd [6]). Al was er dus een zeker bevoorrechting van de meergegoeden, dit neemt niet weg, dat een brede schare het recht had om te zijner tijd het hoogste bestuursambt te bekleden.

---

[1]) Dr. P. J. Blok, Schieringers en Vetkoopers, Bijdr. v. Vad. Geschiedenis en Oudheidk., 3de reeks, deel VII, blz. 1 e.v.

[2]) Deze term wordt zeer veel gebruikt en hoewel nergens duidelijk omschreven is, wat we er onder moeten verstaan, blijkt uit de wijze, waarop men ze gebruikt wel, dat men er waarschijnlijk de gehele bevolking van een dorp, een gouw enz., mee aanduidde. Zie ook Formsma, Staten, blz. 6.

[3]) Mr. D. F. J. Halsema, Oordeelkundige verhandeling over den staat en regeringsvorm der Ommelanden, Verhandelingen van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel II, 1778, blz. 332. Men zie echter ook A. S. de Blécourt, Oldambt en Ommelanden, 1935, blz. 214 e.v., die meent, dat het bewijs voor een vroegere verkiezing der redgers niet is geleverd.

[4]) Een korte, duidelijke uiteenzetting hierover vindt men o.a. bij J. Frima, Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602 tot 1749, blz. 105 e.v.

[5]) Formsma, blz. 5 en 6, geeft enige feiten, waaruit blijkt, dat tenminste de eisen voor den buurrechter in Vredewold (Westerkwartier) niet altijd dezelfde zijn geweest.

[6]) Frima, blz. 106.

De taak van den redger (grietman) bestond in de eerste plaats in het uitoefenen van de rechtspraak. De verschillende bestuursfuncties hadden zich echter nog niet gedifferentiëerd, zodat hij in feite vrijwel met het volledige overheidsgezag was bekleed. De omvang van zijn rechtsgebied was niet overal gelijk. De redger in Hunsingo en Fivelgo had meestal slechts enkele kerspelen onder zijn jurisdictie, soms zelfs niet meer dan één [1]. De grietenijen in het Westen van Groningen waren iets groter. De grietmannen hadden echter ook z.g.n. buurrechters naast zich, die in zaken van minder belang recht spraken.

Behalve redgers en grietmannen worden soms nog andere functionarissen genoemd, wier betekenis wisselend en niet altijd even duidelijk is. Zo b.v. de lancrechters en overrechters [2]. Van meer speciale en beperkte aard was de werkkring van zijl- en dijkrechters en soortgelijke personen.

Ze zijn echter allen figuren van de tweede orde. In het centrum staat de persoon van den redger. In zijn redschap had deze een zeer zelfstandige positie. Directe contrôle op zijn doen en laten, door een hogere instantie, bestond er niet. Een zekere eenheid tussen de redschappen van iedere gouw werd echter tot stand gebracht door de warven, vergaderingen van de verschillende redgers uit de gouw. Aanvankelijk vond de rechtspraak in hoofdzaak op de warven plaats. Later, toen de redgers zich vrijwel onafhankelijk hadden gemaakt, hielden ze zich voorn. bezig met kwesties, die de veiligheid en de orde in de gouw betroffen en met de rechtspraak in hoger beroep [3].

Waren de redschappen zeer zelfstandig, nog weer losser hingen de gouwen onderling samen. In feite vormden ze elk een onafhankelijk republiekje. De enige band, die hen samenbond, was de bekende Upstalboomse bond van de Zeven Friese Zeelanden. Het is nu wel een algemeen aanvaard feit, dat deze, ook in de tijd van zijn betrekkelijke bloei, slechts weinig betekenis heeft gehad. Het doel van de bond was, om op haar jaarlijkse vergaderingen, die bij Aurich in het tegenwoordige Oostfriesland werden gehouden, algemene maatregelen te beramen, voor de handhaving van orde en recht in de Friese landen. Slechts zelden echter schijnt het tot effectief ingrijpen gekomen te zijn. Voor het laatst horen

---

[1]) In 1749 waren er in de Ommelanden (d.w.z. het platteland van Groningen, behalve het Oldambt, Westerwolde, de tegenwoordige Veenkoloniën en het z.g.n. gericht van Selwerd) 65 rechtstoelen. Zie ook Formsma, blz. 15.

[2]) Halsema, blz. 324 e.v. en ook Formsma, blz. 15 en 21.

[3]) Over de warven, Halsema, blz. 283 e.v., 320 en 385, Formsma o.a. blz. 14 e.v. Zie ook Heck, Altfriesische Gerichtsverfassung, blz. 126 en Mr. Ph. van Blom, Geschiedenis van Oud-Friesland, Vrije Fries, 4de reeks, deel I, blz. 524, 600, 615, 714 en 759.

we daarvan iets in 1231 [1]). Daarna schijnt de bond te zijn ingeslapen, totdat in 1327 een dreigende aanval van Willem III, graaf van Holland, de Friezen weer samendreef en er opnieuw een vergadering werd gehouden [2]). Het was de zwanenzang van de bond. Toen het gevaar geweken was, verslapte de aandacht voor de gemene zaak weer. De reeds zo zwakke politieke eenheid is sindsdien voorgoed verbroken.

Het schijnt, dat het volk aanvankelijk niet alleen indirect, doch ook direct, een zekere invloed op de behartiging van de publieke zaak heeft uitgeoefend. Zo trokken niet alleen de redgers, maar ook de mene meente op ter warve. Misschien, dat we hierin een rest hebben te zien van de oud-Germaanse gewoonte, om het oordeel der rechters aan de goedkeuring van het volk te onderwerpen [3]). Hoewel men er later nog sporen van terug vindt [4]), schijnt deze gewoonte geleidelijk in onbruik te zijn geraakt. De toenemende moeilijkheid van de rechtspraak, die deze maakte tot een zaak, waarin niet iedereen zich zo maar zonder meer kon mengen, zal aan deze ontwikkeling wel niet vreemd zijn.

Een grote betekenis hadden in Friesland, in de Middeleeuwen, de kleinste territoriale gemeenschappen, de buurschappen, in het Oldambt (althans in latere eeuwen) „gilde", in het overige Groningen „kluft" genoemd. In de kluft hebben we waarschijnlijk de oudste territoriale eenheid te zien, waaruit later de andere zijn gegroeid. Hoewel in de tijd, die ons nu bezig houdt, reeds een deel van de gemeenschapstaak aan hogere eenheden (redschap en gouw) was overgedragen, bleef toch voor haar een belangrijk terrein van werkzaamheid over. De behartiging van wat wij waterstaats- en sociale aangelegenheden zouden noemen, bleef nog lang aan haar voorbehouden. Ze deed dit grotendeels zonder tussenkomst van bizondere organen; slechts voor de waterstaatszaken vinden we vaak een z.g.n. dijk- of hamrikrechter. Naar buiten treedt de kluft nog lang als een vrijwel gesloten eenheid op. Was men het er b.v. niet over eens, aan wie binnen een bepaalde kluft het redgerschap toekwam, dan was het aan de kluft zelf, om uit te maken, wie ze wilde aanwijzen. De andere kluften binnen het redschap hadden daarmee niets te maken [5]). Eén verschil was er echter tussen de Friese gilden en kluften en de dorp- en buurtgemeenschappen in het Oosten van ons land, waardoor hun positie als kleinste sociale

---

[1]) Blok, Schieringers en Vetkoopers, blz. 3.
[2]) Dezelfde, blz. 4.
[3]) Formsma, blz. 6.
[4]) Dezelfde, blz. 7.
[5]) Halsema, blz. 334. Alleen als men het in het geheel niet eens kon worden, kon men tot andere maatregelen overgaan.

gemeenschap op den duur veel minder stevig bleek te zijn: ze waren niet tegelijkertijd markegenootschappen. Marken heeft Friesland, zoals we verderop zullen trachten aan te tonen [1]), nooit gekend. In latere eeuwen weten de buurschappen zich in Groningen dan ook veel minder goed te handhaven, dan in de genoemde delen van ons land. Hun sociale betekenis schrompelt ineen en verdwijnt tenslotte vrijwel geheel.

Een deel van haar bovengenoemde taak heeft de kluft reeds in de middeleeuwen moeten afstaan aan het kerspel. Deze kerkelijke gemeenschap, meestal opgebouwd uit twee of meer kluften, kreeg tengevolge van de toenemende macht van de kerk en haar dienaren steeds meer invloed, ook in het burgerlijke leven [2]).

We hebben in het bovenstaande de politieke organisatie van het middeleeuwse Friesland tussen Eems en Lauwers in grove trekken proberen te schilderen. Van de oorsprong van dit bestuursstelsel is niet alles bekend. Volgens Heck is het het oude Frankische bestuursstelsel, dat door het verdwijnen van den graaf werd „onthoofd". De grietman zou dezelfde zijn als de in de oudere Friese wetten genoemde „frana" en deze zou weer dezelfde zijn als de schout uit het Frankische stelsel. De redger zou overeenkomen met den „asega" van de oude wetten. In het Westen drong zich dus, volgens Heck, de figuur van den frana, in het Oosten die van den asega op de voorgrond [3]).

Het valt niet te ontkennen, dat het stelsel in theorie veel aantrekkelijks bezit: geen dwingend landsheerlijk gezag, geen feodale adel of andere erfelijk bevoorrechte standen en een relatief democratische bestuursregeling. Is het wonder, dat de Friese historici in vervoering raakten, als ze schreven over de staatsinrichting van hun voorvaderen?

De praktijk echter rechtvaardigde deze vervoering allerminst; ze was weinig meer dan droevig. De tijd was voor een vrijheid, zoals die de Friezen ten deel viel, allerminst rijp. Alle Friese bestuursinstanties leden aan dezelfde kwaal: te geringe macht om aan hun besluiten kracht bij te zetten [4]).
Is regeren zonder dwingend gezag in het algemeen al een onmogelijkheid, in een middeleeuwse maatschappij is het dit in versterkte mate. Dat het in de Friese landen niet veel eerder en veel erger

---

[1]) In het volgende hoofdstuk.
[2]) Formsma, blz. 29 en 30.
[3]) Ph. Heck, Die altfriesische Gerichtsverfassung.
[4]) ...., maar de hoofdoorzaak van alle ongeregeldheden ligt in het gemis van een centrale macht, ... (Blok, Schieringers, blz. 2).

misgelopen is, laat zich enkel verklaren als men bedenkt, dat er in het algemeen weinig te regeren viel, dat de overheidsbemoeiing miniem en de mogelijkheid van botsing met het gezag dus zeer gering was. Kwam er echter een dergelijke botsing, dan had de overheid — ook reeds in het begin van de periode van de Friese vrijheid, toen de toestand nog betrekkelijk gunstig was — de grootste moeite om haar wil door te zetten.

Van een volk, dat verkeert in een cultuurstadium, als dat, waarin de Friezen zich in de middeleeuwen bevonden, kan men niet verwachten, dat het dezelfde onderwerping aan — en hetzelfde respect voor het staatsgezag vertonen zal, als we in onze tijd als normaal beschouwen. Van een begrip van en een liefde voor een territoriale gemeenschap, dus van staatsgevoel en vaderlandsliefde [1]), was nauwelijks het eerste spoor te bekennen. De centrale macht in het sociale leven was nog de familie. Algemeen belang viel voor den middeleeuwer vrijwel samen met familiebelang. Was er al een zeker gevoel voor een territoriale eenheid, dan ging dit nauwelijks verder dan de misschien uit de familie voortgekomen buurschap; wat daarbuiten lag was „vreemd" en daardoor op zichzelf reeds min of meer vijandig. Het is te begrijpen, dat mensen met een dergelijke mentaliteit weinig eerbied hadden voor een bestuur en een rechtspraak, die probeerden zich boven deze kleine eenheden te verheffen. Men zag in den redger niet de onafhankelijke magistraat, doch in de eerste plaats het lid van de bevriende of wel de vijandige familie of kluft [2]). Men kon zijn uitspraken, als deze strijdig waren met het eigen, enge gemeenschapsgevoel niet aanvaarden en als rechtvaardig beschouwen. Liever nam men dan het recht zelf in handen. De macht om het laatste te voorkomen, ontbrak aan de Friese redgers. Eigenrecht, vete en bloedwraak, stonden in de Friese landen dan ook in hoge bloei. Eén voorbeeld: de schone Ida van Menterwolde (Oldambt), was gehuwd met Elbo van Hellum (bij Slochteren). Blijkbaar met haar echtgenoot niet tevreden, verliet ze deze trouweloos. De Menalda's, tot welk geslacht Elbo behoorde, gingen toen niet naar den redger, om recht te verkrijgen, doch begonnen (1283) een vete tegen het geslacht van Diederik Folpreta te Midwolde (Oldambt), met wie Ida ondertussen was getrouwd. Deze vete hield het ganse Oldambt en omgeving jarenlang in onrust. De redgers van Fivelgo, die zich

---

[1]) Zie voor deze beide begrippen: Prof. Mr. S. R. Steinmetz, De Nationaliteiten in Europa, 1920, blz. 5.

[2]) Volgens sommige schrijvers zouden kluft en geslacht oorspronkelijk hetzelfde zijn geweest; alle leden van een kluft zouden aanvankelijk tot hetzelfde geslacht hebben behoord. Zie hierover o.a. Dr. O. Postma, De Friesche Kleihoeve, 1934, blz. 155 e.v.

met de zaak hadden bezig gehouden, zagen geen kans om aan de strijdende partijen hun wil op te leggen. Ten einde raad, grepen ze toen ook zelf maar naar de wapenen, om met het zwaard hun gezag te handhaven [1]).

Het was onmogelijk het vetewezen te onderdrukken; men moest het wel dulden. Om het althans enigszins in banen te leiden, was men genoodzaakt in de landrechten bepalingen omtrent de uitoefening op te nemen, waardoor het feitelijk officiëel werd erkend [2]).

Had de geringe macht van de redgers dus van het begin af al ten gevolge, dat het hun vaak moeilijk viel om aan hun uitspraken gevolg te geven, op den duur bleef het niet bij deze incidentele oppositie. Gebruik makende van de fouten van het staatkundige systeem, wisten nieuwe, onwettige politieke machten zich op de voorgrond te dringen. De redgers kwamen hierdoor in een uiterst moeilijke positie. Alleen al de aanwezigheid van deze nieuwe machten moest hun aanzien verminderen, terwijl spoedig zou blijken, dat het oude gezag de macht miste om met succes tegen deze indringers op te kunnen treden. Het gevaar was niet denkbeeldig, dat de oude, democratische bestuursorde geheel ter zijde zou worden geschoven. Wie waren het, die op deze wijze de Friese vrijheid aan het wankelen brachten?

Een storende invloed in het Friese politieke leven hebben zonderlingerwijze de kloosters uitgeoefend. Naar men weet, waren de Friese landen rijk aan kloosters. Vooral in de 13de eeuw zijn er vele gesticht. Aanvankelijk hebben ze uitnemend werk gedaan. Voor de verheffing der beschaving en voor de bedijking en het in cultuur brengen van gronden, hebben ze zich bizonder grote verdiensten verworven [3]). Ook de rechtszekerheid en de orde hebben ze aanvankelijk in sterke mate bevorderd. In de latere middeleeuwen (na ongeveer 1300) leidde de groeiende rijkdom echter tot verslapping van de kloostertucht en tot een verwereldlijking van het leven der monniken. Een en ander werd in de hand gewerkt door het steeds toenemende misbruik van het opnemen van conversen, bij wie de belangstelling voor het geestelijk leven veelal vrij gering was. De abten bemoeiden zich bovendien weldra meer met de administratie van de geweldige kloosterbezittingen, dan met de geestelijke zorg voor de onder hun leiding staande kloosterlingen. Tenslotte gingen ze zich steeds meer met het poli-

[1]) N. Westendorp, Jaarboek van en voor de provincie Groningen, deel II, 1832, blz. 36 e.v.
[2]) Gosses, Hoofdeling, blz. 14.
[3]) Blok, Friesche toestanden, blz. 10; dezelfde, Schieringers en Vetkoopers, blz. 3.

tieke leven bemoeien. Om daarin invloed te kunnen uitoefenen, begonnen ze weldra, uit de onder hun hoede staande monniken en kloosterpachters, legertjes te vormen, die veelal een, voor die tijd, niet geringe omvang bereikten. Spoedig horen we dan van twisten tussen kloosters onderling en van kloosterlingen met wereldlijke machten. Volgens Blok [1]) waren de vechtpartijen tussen de kloosters onderling aanleiding en tendele oorzaak van het ontstaan van de rampzalige twisten tussen Schieringers en Vetkopers, die in de 14de en 15de eeuw de Friese landen teisterden. De namen van deze partijen zijn, volgens hem, aan die van twee strijdende groepen van kloosterlingen in het tegenwoordige Friesland ontleend [2]).

Niet alleen in het Westlauwerse Friesland, doch ook in het tegenwoordige Groningen hadden de kloosters een bedenkelijke macht verworven. Vooral het klooster te Adewerd (Aduard) had een grote invloed. Volgens het verhaal, kon het een legertje van niet minder dan 500 man te velde brengen [3]).

Van veel grotere betekenis echter, als ordeverstoorders en onrustverwekkers, waren de *hoofdelingen,* de vechtersbazen, die in de politieke verhoudingen in de landen tussen Vlie en Wezer, in de latere Middeleeuwen, zo'n grote rol hebben gespeeld. De Friese hoofdeling is aan de ene kant het product van de bestaande rechtsonzekerheid en rechtsonmacht; aan de andere kant is hij er de oorzaak van, dat deze ontaardden tot de soms dolzinnige anarchie, die vooral tussen de jaren 1350 en 1500 de Friese landen heeft geteisterd. Meer dan aan iets anders, is de ondergang van de „Friese vrijheid" aan zijn optreden te wijten [4]).

Waar komen deze hoofdelingen vandaan? Zoals we reeds opmerkten, kenden de oudste landrechten geen personen of groepen, die erfelijk bizondere rechten bezaten. De enige basis van de politieke macht was het grondbezit; de edele heerd. Van een stand van hoofdelingen, als mensen met een bizondere politieke en sociale positie, is in de eerste anderhalve eeuw na het verdwijnen van het gravenbestuur dan ook geen sprake. Wel echter kent men dan reeds het *woord* hoofdeling. Men duidt met dit woord aan b.v. den leider van een partij bij een vete; degene die bij een misdaad in vereniging de hoofdschuldige is; hem die verantwoordelijk is

---

[1]) Blok, Schieringers en Vetkoopers, blz. 8 e.v.
[2]) Dezelfde, blz. 9.
[3]) H. Dijkema, Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen, 1851, blz. 172.
[4]) De studie over den Friesen hoofdeling is het reeds genoemde artikel van Gosses. Het volgende is dan ook in hoofdzaak aan zijn werk ontleend.

voor de te betalen boete enz. Kortom, de betekenis van het woord is leider, aanvoerder van een bende [1]). Het hoofdelingschap is dan een tijdelijk, een incidenteel verschijnsel [2]).

Te beginnen echter met ongeveer 1350 (in Friesland tussen Lauwers en Eems voor het eerst in 1358) [3]), vinden we melding gemaakt van lieden, die de naam hoofdeling dragen als een soort van persoonlijke titel. Wat waren dit voor mensen en uit welke groep waren zij voortgekomen?

Uit de bronnen blijkt, dat de aanzienlijken (d.w.z. dus de grootsten onder de eigenerfden) in deze jaren er toe zijn overgegaan, om een kleine, doch permanente, gewapende macht om zich te verzamelen, om daarmee zélf hun ware en vermeende rechten te verdedigen [4]). De geringe macht der redgers gaf hun de gelegenheid dit ongestraft te doen. Deze mensen waren dus niet meer tijdelijk, maar voortdurend aanvoerder. Hun krijgsbende bestond niet uit een tijdelijke verzameling van vrienden en bloedverwanten etc., die hen tot hoofd kozen, maar uit een groepje „wonirs", „woners", „wonnen ruters", of hoe deze gewapende knechten in vast dienstverband meer mogen heten. Zij waren dus permanent hoofdeling. Aan hen gaf men, volgens Gosses [5]), de naam hoofdeling als een titel; uit hen is de *stand* der hoofdelingen voortgekomen.

Als men bij het woord „stand" denkt aan een zekere mate van afgeslotenheid en bezit van bepaalde privileges, dan kan men omstreeks 1350 van een hoofdelingenstand nog niet spreken. Bizondere rechten bezaten de hoofdelingen toen nog niet. Hetgeen hun later werd toegekend, heeft trouwens nooit veel betekend.

Aanvankelijk was de grens tussen eigenerfden en hoofdelingen natuurlijk vaag en wisselend. Ieder eigenerfde, die daartoe de aspiraties en de middelen had, kon een groepje wapenknechten om zich verzamelen en het tot hoofdeling brengen. Vastomschreven is de titel hoofdeling nooit geweest. Iemand was hoofdeling, omdat hem naar schatting van zijn omgeving die titel toekwam [6]). Men kon de titel niet alleen verwerven, doch men kon hem ook weer verliezen, als de omstandigheden veranderden. Ongetwijfeld zijn velen, na tijdelijk tot de groep der hoofdelingen te hebben behoord,

---

[1]) Gosses, blz. 12 e.v. en ook A. S. de Blécourt, Oldambt en Ommelanden, 1935, blz. 48.
[2]) Gosses, blz. 24.
[3]) Gosses, blz. 3.
[4]) Gosses, blz. 25.
[5]) Gosses, blz. 29.
[6]) Mr. J. A. Feith, De Ommelander borgen der 17de en 18de eeuw en hare bewoners, 1906, blz. 66.

naderhand weer tot de groep der eigenerfden teruggekeerd [1]). Pas nadat de bloeitijd van het hoofdelingwezen voorbij is en de verhoudingen zich min of meer stabiliseren en verstijven, tekenen beide groepen zich duidelijker tegen elkaar af en kan men, zo al niet formeel, dan toch in feite, van een stand van hoofdelingen spreken [2]).

Van de macht der hoofdelingen moet men zich geen overdreven voorstelling maken. Het aantal van hun gewapende knechten was gering; dikwijls waarschijnlijk maar enkele [3]). Al is er in den hoofdeling wel iets, dat herinnert aan den ridder met zijn knapen, men moet zich, als men hem daarmee wil vergelijken, toch in ieder geval den ridder zeer verboerst denken. „Een hereboer, die zich met politiek bezig houdt", is in moderne woorden misschien wel de beste kwalificatie voor althans de grote meerderheid van de Friese hoofdelingen, in de 14de en 15de eeuw.

Dit alles neemt echter niet weg, dat de ontwikkeling van het hoofdelingwezen een groot gevaar inhield voor de oude Friese instellingen en de daaruit voortspruitende machten. Met hun „ruters" konden ze de macht der redgers tarten. Hun „borgen" en „steenhuizen" (volgens Gosses een even noodzakelijke voorwaarde voor het hoofdelingenschap als de „ruters") [4]), waarborgden hun een zekere onaantastbaarheid. Hun overmacht bezorgde hun een zekere invloed op de minder weerkrachtigen in hun omgeving. Bij onenigheid en twisten waren zij direct paraat; ze behoefden niet meer als vroeger eerst een groep van vetegenoten te verzamelen. Hun steun was bij geschillen voor de betrokkenen weldra van meer betekenis, dan die van de officiële machthebbers. Hun aanzien steeg, dat van de redgers daalde.

Het is duidelijk, dat hier een conflict moest komen. Liet men de zaak op zijn beloop, dan dreigde er een algehele machtsverschuiving, die de hoofdelingen tot de feitelijke heersers zou maken. Dat zij, die daarbij het kind van de rekening zouden worden, op verzet zonnen, ligt voor de hand.

---

[1]) Vrijwel zeker is dit het geval geweest in het Oldambt en volgens De Blécourt waarschijnlijk ook in de Ommelanden. Zie De Blécourt, Oldambt, blz. 72 e.v. en de aantekeningen op blz. 78 en 79.

[2]) Niet formeel in zoverre, dat de titel „hoofdeling" niet te danken was aan de begiftiging door een vorst of leenheer en men dus enkel tot de stand der hoofdelingen behoorde krachtens de traditie. Zie Feith, Ommelander borgen, blz. 66.

[3]) In een landsvredebepaling van Friesland bewesten de Lauwers, van 1439, wordt het maximaal aantal „ruters" dat een hoofdeling in dienst mag hebben bepaald op drie. Al heeft men deze bepaling naar alle waarschijnlijkheid niet weten te handhaven, ze bewijst toch wel, dat de omvang van de legertjes zeer gering was. Zie Gosses, blz. 29.

[4]) Gosses, blz. 30.

Verzet had men in de eerste plaats te verwachten van de redgers. Zij moesten zien, hoe hun macht voortdurend afbrokkelde. Steeds moeilijker viel het hun, om hun gezag tegenover de hoofdelingen te handhaven; het aantal „overherigen" (ongehoorzamen) nam steeds toe. Al was de tegenstelling redger-hoofdeling niet altijd zuiver — ook de hoofdelingen hadden natuurlijk hun toerbeurten in de rechtstoelen — toch kan men zeggen, dat zij in het algemeen de groeiende invloed van de hoofdelingen met lede ogen aanzagen en hun uiterste best hebben gedaan deze te keren.

Gekant tegen de hoofdelingen was ook het gewone volk, de „mene meente". Niet alleen de eigenerfden, die op hun beurt zelf de redgerplaats zouden innemen, doch ook de minder aanzienlijken zagen ongaarne hun oude vrijheden verdwijnen. De steeds toenemende onrust en wanorde, tengevolge van de „satanse partijen", zal hen tegenover de voornaamste verwerkers hiervan ook wel niet gunstig hebben gestemd [1]).

Redgers en mene meente zijn het dan ook, die we steeds in de verschillende overeenkomsten, die tot doel hebben de oude vrijheden te handhaven, als verdragsluitende partijen terugvinden [2]).

Tenslotte had de richting, waarin het hoofdelingwezen zich op den duur ontwikkelde, ten gevolge, dat een deel van de groep zelf zich tegen grotere machtsuitbreiding keerde. Geleidelijk toch wisten een aantal hoofdelingen zich boven het gros van hun soortgenoten te verheffen. Het streven wordt bij hen merkbaar, om zich op te werpen als gebieders van gehele gouwen. In dit stadium vindt men niet zelden de kleinere hoofdelingen aan de zijde van hen, die de groteren bestrijden [3]).

Zo stond er dus een grote strijd te wachten, die niet alleen het tegenwoordige Groningen, doch het hele gebied tussen Vlie en Wezer tientallen jaren in beweging zou houden. Want niet alleen in Friesland tussen Eems en Lauwers, doch ook in de beide buurlanden, had zich het hoofdelingenwezen op een dergelijke wijze ontwikkeld. Het is merkwaardig om te zien, hoe verschillend de strijd tegen de usurpators in deze drie landjes is afgelopen.

In Oostfriesland [4]), waar de verdedigers van het oude geheel

---

[1]) Zie R. Fruin, Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde, diss. Leiden, 1886, blz. 102.

[2]) Men zie o.a. het lijstje van verdragen bij Formsma, blz. 51 en 52 en ook Gosses, blz. 66.

[3]) Zo worden de verdragen, die de stad in 1435 met de verschillende Oldambster kerspels sloot en die duidelijk gericht waren tegen de beide opperhoofdelingen in dat gebied, gesloten door gemene *hoofdelingen*, richters en „mene meente" van de verschillende dorpen. Zie De Blécourt, blz. 135 en Gosses, blz. 68 en 69.

[4]) Gosses, blz. 53 e.v.

op zich zelf waren aangewezen, hebben ze het onderspit moeten delven. De hoofdelingen slagen er daar in, de redgers langzamerhand geheel weg te dringen. Deze verdwijnen tenslotte absoluut van het toneel. De verschillende hoofdelingen weten zich daar vaak op te werken tot dorpspotentaatjes en na lange strijd met verschillende mededingers, is het tenslotte één van hen gelukt, zich in 1464, als graaf van Oostfriesland, het gezag over het gehele gewest te verschaffen.

In het Westlauwerse Friesland [1]) kon het proces van ontbinding van de oude rechtsorde zich ook lange tijd ongestoord voortzetten. Ondanks alle verzet, zagen de grietmannen hun gezag steeds verder ten onder gaan en tenslotte moesten ze de hoofdelingen als hun meerderen erkennen. Voordat zich hier echter een soortgelijke toestand als in Oostfriesland kon ontwikkelen, werd door het ingrijpen van een buitenlandse macht (Albrecht van Saksen in 1498) aan de overmacht van de hoofdelingen een eind gemaakt. Dit betekende een streep door de rekening van deze heren. Hoewel zij de feitelijke macht vrijwel in handen hadden, waren hun heerschappijtjes, zoals Gosses het uitdrukt [2]), nog te amorf en te weinig gestabiliseerd, om den nieuwen landsheer veel moeilijkheden in de weg te kunnen leggen. De werkelijke macht van de hoofdelingen was in het geschreven recht nog niet neergeslagen en met enkele weinig betekenende titels en privileges moesten ze zich tevreden stellen. Doch ook het oude stelsel wist zich niet meer te handhaven. De grietmannen werden in het vervolg door den landsheer aangesteld; de ommegang over de „riuchtferende stathen" (te vergelijken met de Groninger edele heerden) werd afgeschaft [3]).

Geheel anders was de gang van zaken in Friesland tussen Eems en Lauwers. Ook hier nam de machtsuitbreiding van de hoofdelingen onrustbarende afmetingen aan. Reeds omstreeks 1350 begint, naar het schijnt, de toenemende wanorde en rechteloosheid de redgers en „mene meente" van de verschillende gouwen dermate te benauwen, dat zij om zien naar een macht, die hun bij de handhaving van de oude rechten krachtige steun zou kunnen verlenen. Er was een macht, die dat kon en wilde: de Stad.

Reeds lang had de stad getracht, invloed te krijgen in de zaken van de omringende Friese gouwen, maar tot op die tijd zonder veel succes. Wel had ze zich op weten te werken tot marktplaats voor de omgeving en ze had haar positie als zodanig door verschillende verdragen weten te verstevigen. Zo sloot ze, in 1258 al, een

---

[1]) Gosses, blz. 43 e.v.
[2]) Gosses, blz. 50.
[3]) Gosses, blz. 51.

verdrag met Fivelgo [1]), ter waarborging van het vrije marktverkeer, terwijl ze in 1283 met het Klei-Oldambt [2]) en in 1287 met het Wold-Oldambt [3]) een overeenkomst sloot. Verschillende pogingen, om zich een bizondere machtspositie in deze landen te scheppen, waren echter mislukt. Zo leed ze b.v. in 1251 een nederlaag tegen de Friezen (waaronder de Oldambsters) en ze moest, als gevolg daarvan, haar ommuring weer afbreken [4]). Nog in 1338 moest ze zich diep voor de Ommelanden vernederen. In een oorlog van 1333—'38 werd ze verslagen en een der vredesvoorwaarden was, dat ze haar stenen muur weer moest slopen en deze vervangen door de vroegere houten omheining [5]). Van een eenzijdige economische bevoordeling van de stad (het stapelrecht!) was toen, naar het schijnt, nog geen sprake [6]).

Nu echter werd de toestand anders. De Ommelanden verkeerden in nood en moesten zich wel tot de stad wenden. De gelegenheid, die deze zo lang had gezocht, werd haar nu ongevraagd geboden.

Het eerste symptoom van de komende verandering is een verdrag, dat in 1361 binnen Groningen werd gesloten en waarbij de stad en de Friese landen zich verbonden tot handhaving van recht en orde in het Friese gebied. Tot dat doel zouden in het vervolg vergaderingen van afgevaardigden van de verschillende gouwen binnen de stad worden gehouden [7]). Men trachtte in dit verdrag nog bij het verleden aan te knopen en de overeenkomst werd aangeduid als een herstel van de ter ziele gegane Opstalboomse bond. Een herstel echter binnen de Saksische stad!

Of het verdrag is uitgevoerd, is de vraag. Het was waarschijnlijk te groot opgezet; niet alleen de Friese landen tussen Eems en Lauwers, doch ook het tegenwoordige Friesland en een groot deel van Oostfriesland hadden er deel in. In 1368 vinden we dan ook reeds melding gemaakt van een nieuwe en soortgelijke overeenkomst, die zich beperkt tot de gebieden tussen Eems en Lauwers [8]). Dit verdrag is merkwaardig, omdat hier voor het eerst de delen,

---

1) Formsma, blz. 40.
2) Formsma, blz. 40.
3) De Blécourt, Oldambt, blz. 128. Het Klei-Oldambt droeg in die tijd de naam Menterne of Mentene, het Wold-Oldambt die van Menterwolde.
4) Prof. Dr. H. Brugmans, De beteekenis van den 28sten Augustus, Gron. Volksalmanak, 1923, blz. 147.
5) Blok, Schieringers, blz. 6 en 7; P. G. Bos, Het Groningsche gild- en stapelrecht tot de Reductie in 1594, diss. Groningen, 1904, blz. 9.
6) H. A. Wijnne, Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd, 1865, blz. 43. Over het stapelrecht zie men verder Bos, Gild- en stapelrecht.
7) Zie over dit verbond o.a. Formsma, blz. 39.
8) Formsma, blz. 39.

die later de provincie Groningen zouden vormen, vrijwel alle [1]) door éénzelfde verbond zijn verenigd. Naderhand heeft de stad nog wel verschillende keren geprobeerd haar invloed ook buiten de grenzen van dit gebied te doen gelden, maar op den duur heeft ze zich tot de landen, waarmee ze zich in 1368 verbond, moeten bepalen.

Deze verdragen zijn later nog door een reeks van andere gevolgd [2]). De stad kreeg hierdoor gelegenheid, zich steeds dieper in de Ommelander zaken in te dringen. De omstandigheden dwongen de Ommelanden er toe, dit te aanvaarden en zoveel mogelijk te bevorderen. „Groningen wiert gevryet, gesocht, geambieert tot Verbonden", schrijft de bekende stads-syndicus Alting; „Alle tijdt tot vermeerderinge van haer reputatie, neringe, macht", voegt hij er terecht aan toe [3]).

Zo haalden dus de Ommelanders de stad in eigen huis. Wilden ze er zeker van zijn, dat de stad hen zou helpen om de vonnissen der redgers uit te voeren en dat zij de laatstgenoemden met haar autoriteit zou steunen, dan kon men dat niet beter bereiken, dan door haar aandeel te geven in de rechtspraak. Zij werd dan automatisch medegarant voor de uitvoering van de gewezen vonnissen [4]). De hoofdelingen en andere „overherigen", die neiging mochten voelen om zich er tegen te verzetten, kregen dan niet alleen met de redgers, doch ook met de stad te doen.

Aan deze overwegingen is het ontstaan van het typische instituut der Groninger *warven* te danken. Zoals de naam reeds aanduidt, vormen deze in zekere zin een voortzetting van de aloude vergaderingen van de gezamenlijke redgers binnen een bepaalde gouw. Deze warven waren geleidelijk in betekenis achteruitgegaan [5]), doch nu herleefden ze in een andere vorm. Reeds in de oudste van de genoemde serie van verdragen vindt men bepalingen omtrent regelmatige vergaderingen van de redgers van de verschillende gouwen *met de stadsbestuurders.* Uit deze vergaderingen groeiden tenslotte de warven, waar recht werd gesproken in hoger beroep in zaken, die voor de redgers hadden gediend [6]). Het is duidelijk, dat de

---

[1]) Alleen Humsterland ontbreekt, terwijl een stuk van Reiderland, dat wel meedeed, nu tot Duitsland behoort. Merkwaardig is, dat Westerwolde meedeed. Dit Saksische gebied kende de problemen niet, waarmee de Friese Ommelanden hadden te worstelen en heeft zich overigens van de verschillende verdragen dan ook meestal verre gehouden.

[2]) Men zie o.a. de opsomming bij De Blécourt, in de noot op blz. 13 en die bij Formsma, op blz. 50 en 51.

[3]) Bernard Alting, Historische Lof-Rede ter eere van Groningen, 1710, blz. 32 en 33.

[4]) Gosses, blz. 76.

[5]) Formsma, op verschillende plaatsen, o.a. blz. 15.

[6]) Over het ontstaan der warven, o.a. Formsma, blz. 46.

stad door deze vernieuwde warven een grote invloed kreeg in de Ommelander zaken. In de eerste plaats op de rechtspraak, doch, daar de warven ook een zekere wetgevende bevoegdheid hadden, ook op de wetgeving [1]). Van zeer grote betekenis bleek het op den duur voor haar, dat de warven binnen de stad werden gehouden. Hierdoor ontstond de gewoonte, dat men zaken van minder belang, die tussen twee warfzittingen aan de orde kwamen, aan de stad ter behandeling overliet. Uit het college, dat hiermee was belast, is de z.g.n. Hoofdmannenkamer gegroeid. Deze Hoofdmannenkamer is steeds belangrijker geworden en heeft zich tenslotte ontwikkeld tot een soort van provinciaal gerechtshof [2]).

Het oudste, bewaard gebleven vonnis van een waarschijnlijk in de stad gehouden warf, stamt al van 1379 [3]). De bepalingen van het verdrag van 1368 schijnen dus geen dode letter te zijn gebleven, al werden waarschijnlijk in het begin de warven minder regelmatig gehouden dan later. Dat het de stad ernst was met haar bedoeling om het recht te helpen handhaven, blijkt uit een vonnis van 1392 [4]), waarbij van de partijen wordt geëist, dat zij zich aan de einduitspraak zullen houden, op straffe van „der Stad tovare", hetgeen De Blécourt vertaalt met: op straffe, dat de stad er met gewapend volk heen zal „varen", d.i. rijden [5]).

Het is echter duidelijk, dat, wanneer men het doel van dit alles — de handhaving van de positie der redgers en het handhaven van de rechtszekerheid — wilde bereiken, de macht der hoofdelingen moest worden gebroken. Deze toch was de grond van al het kwaad.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de stad dit van het begin af duidelijk heeft ingezien. In alle verdragen toch, die tussen 1362 en 1417 met de Ommelanden worden gesloten, worden nooit de hoofdelingen als mede-verdragsluitenden genoemd, hoewel zij toch de feitelijke macht op het platteland voor een groot deel in handen hadden [6]). Het is dus waarschijnlijk, dat zij van begin af principiëel en systematisch zijn buitengesloten, omdat men in hen de ware vijand zag. Pas in de 15de eeuw, als zij weer in het gareel

---

[1]) Formsma, blz. 47.

[2]) De Hoofdmannen worden het eerst genoemd in 1421 (Formsma, blz. 46). Een overzicht van de geschiedenis van de Hoofdmannenkamer geeft Mr. J. A. Feith in: Inventaris der rechterlijke archieven, berustende in het oud-archief in de provincie Groningen, Verslagen omtrent 's rijks oude archieven, deel XV, 1892, blz. 370. Later hebben de Ommelanden ook medezeggenschap in de Hoofdmannenkamer geëist en gekregen, doch de invloed van de stad is altijd overwegend gebleven.

[3]) Formsma, blz. 46. De naam warf wordt daarin nog niet genoemd; die verschijnt eerst in 1400.

[4]) De Blécourt, blz. 12.

[5]) Oldambt, blz. 13.

[6]) Gosses, blz. 66.

gedrongen zijn, ziet men ze als medecontractanten optreden [1]). Of men misschien om dezelfde reden voor 1418 ook de prelaten (d.w.z. de abten, priors en commandeurs der kloosters) niet als medeondertekenaars vindt [2]), durven we niet uitmaken.

Vóór dat jaar vindt men enkel de redgers en daarnaast soms de „mene meente" — de natuurlijke verdedigers der oude orde dus — als degenen, die de overeenkomsten met de stad sluiten.

Bij dergelijke papieren demonstraties kon het echter niet blijven; het gevaar werd te dreigend. In de tweede helft van de 15de eeuw treden reeds enkele machtige hoofdelingen in de Ommelanden uit de groep van huns gelijken naar voren. Het gevaar was groot, dat zij zouden trachten de Friese gouwen geheel in hun macht te krijgen. Het zou dan met de invloed van de stad gedaan zijn en haar eigen onafhankelijkheid zou zelfs gevaar lopen. In 1398 gingen twee hoofdelingen uit Hunsingo, twee uit Fivelgo en twee uit het Oldambt (de later nog te noemen Houwerda en Gockinga) er toe over, het gezag over de Ommelanden op te dragen aan Albrecht van Beieren, met de bedoeling, het van hem in leen terug te ontvangen [3]). Ongetwijfeld boden zij meer dan ze bezaten, doch indien Albrecht hen had kunnen steunen, zou het er met de Friese vrijheid slecht hebben uitgezien. Albrecht moest echter, zoals bekend, zijn pogingen tot verovering van Friesland opgeven en nu zag de stad haar kans schoon. Samen met de andere tegenstanders van deze voorbarige heren viel ze hen aan. Ze werden verslagen en hun burchten werden grotendeels omver gehaald; de hoofdelingen hadden de eerste gevoelige slag in ontvangst te nemen [4]). Hun macht was echter nog niet volkomen gebroken. De verslagenen behoorden tot de partij der Vetkopers en de stad, die in die dagen de partij der Schieringers aanhing, had bij de strijd tegen hen dan ook zonder genade te werk kunnen gaan. De Schieringer hoofdelingen echter moest ze voorlopig nog ontzien. Doch in 1415 kwam in de stad de partij der Vetkopers, onder Keno ten Broek, aan het bewind en nu kwam hun beurt. De voornaamste Schieringer hoofdelingen werden eveneens verslagen en hun borgen verwoest [5]). Hiermee was het werk vrijwel voltooid. Met de macht van de hoofdelingen was het zo goed als gedaan. In het Oldambt bleven nog een paar lastposten zitten — hun tijd zou ook spoedig komen — maar voor de rest moesten ze zich bukken voor de stad en zich weer

---

[1]) Gosses, blz. 68 en 69.
[2]) In het lijstje van Formsma, op blz. 50 en 51, komen ze tenminste vóór die tijd niet voor.
[3]) Zie o.a. Blok, Het Oldambt in oude tijden, blz. 25 en 26.
[4]) Gosses, blz. 64.
[5]) Gosses, blz. 65.

voegen binnen het kader van de oude instellingen. Al hebben ze in latere eeuwen ook kans gezien, om binnen dat kader nog een belangrijke macht te verwerven, van pogingen, om door geweld en overmacht hun invloed uit te breiden, moesten ze voorgoed afzien. Wat ze later weten te verkrijgen, bezitten ze niet krachtens hun hoofdelingschap; het komt langs legale weg in hun handen [1]).

Zo zijn de oude Friese instellingen in Oostfriesland geheel en in het Westlauwerse Friesland grotendeels, onder de druk der hoofdelingen bezweken. In Groningen echter heeft het oude stelsel zich in zijn grondtrekken tot aan de Franse tijd vrijwel weten te handhaven[2]).

Uit den aard der zaak hield de onderwerping van de hoofdelingen in, dat deze van hun bizondere machtsmiddelen afstand moesten doen. Zo sloten Hunsingo en Fivelgo met de stad een verdrag, waarbij de maximale dikte der muren voor de borgen etc. en de breedte der grachten werd vastgesteld [3]). De stad zal er in de regel wel voor hebben weten te zorgen, dat deze bepalingen werden gehandhaafd [4]). Geleidelijk verliezen de borgen dan ook hun militair karakter en in de latere eeuwen dragen ze veel meer het karakter van grote landhuizen dan van vestingen [5]). Ook van hun gewapende macht moesten de hoofdelingen afstand doen; tegen het midden van de 15de eeuw is de figuur van den „ruter" uit de Ommelanden verdwenen. Het landrecht van 1448 kent hem niet meer [6]).

Nu aan de irreguliere machtsontwikkeling een eind was gekomen, verstijfde het hoofdelingschap tot een standsbegrip. Wat de Groninger hoofdelingen aan bizondere voorrechten overhielden, was haast nog minder, dan wat hun Friese collega's naderhand verwierven. Doodslag op een hoofdeling moest, volgens het zojuist genoemde landrecht, met een dubbel mangeld geboet worden; in latere tijd namen de hoofdelingen in de gewestelijke statenvergaderingen de ereplaats in, zonder dat dit hun echter meer politieke rechten gaf, dan een gewonen bezitter van een edele heerd. Bizondere voorrechten bij de belastingbetaling en een speciale rechtspraak, zoals de Friese heerschappen die bezaten, hebben ze echter niet weten te verwerven [7]).

---

[1]) Zie blz. 143 e. v.
[2]) Gosses, blz. 63 en 64.
[3]) Gosses, blz. 65.
[4]) Een indirect bewijs, hoezeer de vrees voor „der Stad tovare" er in zat, leverde Onno van Ewsum, toen hij een door hem gebouwde toren van het inschrift deed voorzien: „Anno 1472 heft Jr. Onno van Eussum dit gebouwt tegens de wille van Groningen", (Feith, Ommelander borgen, blz. 2).
[5]) Feith, blz. 17.
[6]) Gosses, blz. 29.
[7]) Gosses, blz. 29 en blz. 50 en 51.

De strijd tegen de hoofdelingen is voor de verdere ontwikkeling van stad en Ommelanden beide van de grootste betekenis geweest. In deze strijd is de basis gelegd voor de latere eenheid van Stad en Lande. Stond in 1350 de stad feitelijk nog buiten de Friese gouwen, in 1450 waren er tussen beide reeds zoveel banden gelegd, dat een verbreken hiervan haast niet meer mogelijk was. Vanuit gewestelijk standpunt gezien, is het samengroeien van de stad met de Friese Ommelanden ongetwijfeld het belangrijkste proces in de Groninger geschiedenis. Met enig recht kan men dan ook de periode 1350—1450 als de gewichtigste in de historie van de tegenwoordige provincie aanduiden.

In alle delen van het maatschappelijk leven in de Ommelanden merkt men sedert die tijd de enge verbondenheid met de stad. We wezen er reeds op, hoe de stad via de warven invloed kreeg op de rechtspraak en de wetgeving in de Ommelanden. Ook in de „buitenlandse politiek" van de Ommelanden kreeg de stad zeggenschap. Zo wordt er b.v. in verschillende verdragen vastgesteld, dat men elkaar zal helpen tegen buitenlandse heren [1]) en dat men, zonder elkaar er in te kennen, geen vreemde heren zal aannemen.

Een oorzaak voor een sterkere binding tussen beide vormden ook de gemeenschappelijke geldmiddelen, die de stad en de Ommelanden, tengevolge van de gemene rechtspraak op de warven, kregen [2]).

Economisch waren stad en omgeving veel sterker gebonden dan in vroegere perioden. Hadden de Ommelanden zich vóór 1350 nog met succes tegen speciale bevoorrechting van de stad weten te verdedigen, in de loop van de 15de eeuw schijnen ze gedwongen te zijn de stad, stilzwijgend en bij verdrag, tal van gunsten toe te staan. Het stapelrecht, waarvan voor 1400 nooit sprake is, schijnt zich in de eerste helft van de 15de eeuw te hebben ontwikkeld [3]). Volledig erkend is het door de Ommelanden nooit [4]) en als de stad later beweert, dat het een recht is, dat haar van ouds toekwam,

---

[1]) Zo wordt b.v. in de verdragen, die de stad in 1435 sluit met de Oldambster dorpen, overeengekomen, dat men elkaar zal helpen verdedigen tegen „duytsche" en „zuydersche" heren.

[2]) Formsma, blz. 52.

[3]) Wel bestonden er vroeger reeds bepalingen, die aan vreemdelingen verboden, waren uit de Friese landen anders dan over Groningen te vervoeren. Dit gold echter alleen voor de grote verkeersweg over de Hondsrug naar het Zuiden, niet voor de wegen over Delfzijl en Zoutkamp. De Ommelanders zelf stond het vrij om met hun waren te doen, wat ze wilden. Met het latere stapelrecht had dit nauwelijks iets te maken. Van een economische knechting van de Ommelanden was geen sprake. Bovendien schijnen deze bepalingen nog slap gehandhaafd te zijn. Zie Bos, Gild- en stapelrecht, blz. 94, 107 en 364.

[4]) Bos, blz. 133.

is dat enkel een staaltje van de haar eigen brutaliteit. Het is echter waarschijnlijk, dat de Ommelanden zich in de moeilijke jaren om 1400 tegen een geleidelijke uitbreiding van de economische invloed van de stad niet hebben kunnen en willen verzetten, in het besef, dat zij de hulp van de stad te zeer nodig hadden.

Zo raakten de Ommelanden steeds vaster in de greep van de stad. Toen later de toestanden weer normaal werden en de rust in het gewest terugkeerde, merkten de Ommelanden, hoezeer ze aan haar waren gebonden. Ze probeerden zich te verzetten; de Groninger geschiedenis van de 16de, 17de en 18de eeuw is gekenmerkt door een voortdurende strijd van het platteland tegen de economische en politieke overheersing, waaraan het was onderworpen. Het was echter alles tevergeefs; de stad liet niet meer los.

In hun afkeer van de stad vergaten de Ommelanden meestal, dat zij het zelf geweest zijn, die haar de gelegenheid gaven om dit alles te bereiken en dat zonder haar hulp van de vrijheden, waarop zij zich beroemden, waarschijnlijk weinig zou zijn overgebleven.

Tot ongeveer 1400 loopt de geschiedenis van het Oldambt en van Reiderland (het laatste hebben we in verband met de latere, gedeeltelijke vereniging met het Oldambt ook in het oog te houden) vrijwel parallel met die van het overige Friesland tussen Eems en Lauwers. Het Oldambt had oorspronkelijk [1]) deel uitgemaakt van Fivelgo, doch het had zich daarvan reeds in de 13de eeuw losgemaakt; Reiderland behoorde oorspronkelijk tot de pagus Eemsgo, doch het had zich ook reeds vroeg daarvan afgescheiden [2]). Sedert die tijd leidden beide als zelfstandige republiekjes een politiek leven, dat van dat van de andere gouwen, in grote lijnen gezien, niet afweek. Ze hadden hun edele heerden en hun ommegaande rechtstoelen, hun redgers en hun warven, zoals de anderen. Ze hadden echter ook hun veten en hun twisten en hun redgers waren al evenmin in staat deze afdoende te bestrijden als de ambtgenoten van elders. De gevolgen waren dezelfde: ook in het Oldambt ontwikkelt zich het hoofdelingschap, dat dreigt de bestaande rechtszwakheid te doen overslaan in anarchie en rechteloosheid. Het geneesmiddel tegen deze kwaal zoekt men op dezelfde plaats als de andere Friezen tussen Eems en Lauwers: bij de stad. Het Oldambt en Reiderland vinden we beide als ondertekenaars, zowel van het verdrag van 1361, als van dat van 1368. Ook verder verloopt het proces in dezelfde richting. Ook hier zien we, in de tweede helft van de 14de eeuw, enkele hoofdelingen zich losmaken van hun

---

[1]) Blok, Oldambt, blz. 9.
[2]) Fruin, Westerwolde, blz. 5.

groepsgenoten en opklimmen tot een soort van opperhoofdelingen. Het zijn de Gockinga's, op hun burcht Oosterbroek tussen Noord- en Zuidbroek en de Houwerda's, op hun slot de Holm, te Termunten. Zij zijn het, zoals we reeds terloops opmerkten, die in 1398, met de hoofdelingen uit Fivelgo en Hunsingo, de landen tussen Eems en Lauwers aan Albrecht opdragen. Tammo Gockinga hoopte het Wold-Oldambt en Menno Houwerda het Klei-Oldambt van den Hollandsen graaf in leen te ontvangen. Dat hun het recht tot deze daad ontbrak, spreekt vanzelf [1]), doch evenals de Ommelander heren ontbrak hun waarschijnlijk de macht om aan hun verklaring gevolg te geven. We weten hoe het hun verging. In 1401 veroverden de Groningers — volgens Blok met hulp van de Oldambster boeren [2]) — hun beider burchten, die daarna vernield werden. Hoewel de stad blijkbaar de veroveringen van de beide borgen als een zeer belangrijk feit beschouwde — de verovering van de Gockingaborg zou in het vervolg, op bevel van de stadsregering, in Groningen als een „nationale feestdag" worden gevierd [3]) — schijnt de slag niet afdoende geweest te zijn. Spoedig merken we, dat de beide families zich weer herstellen en opnieuw tegen de stad ageren. Ze vonden steun bij Oostfriese hoofdelingen en bij de stad Hamburg, waarmee de stad in die dagen in onmin leefde [4]). Opnieuw wisten ze zich een invloedrijke positie in het Oldambt te verschaffen. De stad was echter niet van zins zich zonder meer gewonnen te geven; ze zocht en vond steun waar ze deze het best kon vinden, n.l. bij de Oldambsters zelf. Deze hadden zich misschien in 1401 reeds niet onbetuigd gelaten en zagen waarschijnlijk met lede ogen, hoe de beide opperhoofdelingen opnieuw hun „vrijheden" om hals brachten. In 1435 sloten de meeste kerspels van het Oldambt en één van Reiderland (Winschoten) overeenkomsten met de stad [5]). Deze verbonden hadden ongeveer dezelfde inhoud als het Eerste of Grote verbond van 1428, waarbij zich de meeste Ommelander gouwen hadden aangesloten [6]). Men zou elkaar over en weer helpen om de oude vrijheden te verdedigen, terwijl werd vastgesteld, dat er van de uitspraken van de redgers beroep zou zijn op gemeenschappelijke warven in de

[1]) Ubbo Emmius, Rerum Frisicarum Historia, 1616, blz. 231/232, geciteerd bij De Blécourt, Oldambt, blz. 93/94.

[2]) Oldambt, blz. 27. Dat inderdaad de boeren de stad geholpen hebben, is feitelijk een veronderstelling van Blok. Zo duidelijk staat het in de bronnen niet aangegeven. Men kan echter rustig aannemen, dat dit inderdaad het geval was. Zie De Blécourt, Oldambt, blz. 125.

[3]) Zie o.a. Bijdragen tot de kennis van de tegenwoordige staat der provincie Groningen, deel I, 1860, blz. 14.

[4]) Zie De Blécourt, Oldambt, blz. 96, 97, 133 en bijl. 18.

[5]) De Blécourt, blz. 133 e.v.

[6]) De Blécourt, bijlagen 2 en 4.

stad [1]). Het is duidelijk, dat de spits van deze verdragen tegen Gockinga en Houwerda was gericht.

Tegen de verenigde macht van stad en volk moesten de beide heren het afleggen. In 1438 werden hun borgen opnieuw aangevallen en ingenomen. Er werd nu geen half werk meer gedaan; deze nederlaag betekende voor hen de genadeslag. Met behulp van de stad hadden de Oldambsters hun vrijheden tegenover de usurpators gehandhaafd.

Tot zo ver levert de geschiedenis van het Oldambt weinig op, dat afwijkt van de gang van zaken in de andere delen van Groningen. Alles is volkomen begrijpelijk. Er zijn veel dingen, waar we wel wat meer van zouden willen weten, maar bizondere moeilijkheden zijn er niet. Het verdere verloop plaatst ons echter voor een probleem. Slaan we voorlopig even een tijdperk van 200 jaren over, dan zien we in de eerste helft van de 17de eeuw het Oldambt in een geheel andere verhouding tot de stad staan, dan de overige delen van de landen tussen Eems en Lauwers. Terwijl de Ommelanden, ondanks veel knellende banden, toch nog een zekere onafhankelijkheid bezitten en gezamenlijk, als gelijkberechtigd lid, naast de stad in de gewestelijke staten zitting hebben, is het Oldambt daarentegen geheel van de stad afhankelijk. De stad is heer van het Oldambt; ze bezit er de absolute souvereiniteit. Rechtspraak en wetgeving zijn in haar handen; zij vertegenwoordigt het Oldambt in de statenvergadering. Wat is er ondertussen gebeurd? Hoe is het Oldambt onder de stad gekomen?

Tot voor kort hebben vrijwel alle historici, die deze kwestie bespraken [2]), zich in hoofdzaak gehouden aan een mededeling van den bekenden Groninger geschiedschrijver Ubbo Emmius, die antwoord geeft op deze vraag. Hij zegt, dat Eppo Gockinga in 1444 stierf „en de Stad nam toen het overheidsgezag van het ganse Oldambt tot zich, want aldus was overeengekomen" [3]).

Aanvaardt men deze mededeling als juist, dan zijn er eigenlijk geen moeilijkheden meer. In de laatste tijd echter is er een gerechtvaardigde twijfel aan de betrouwbaarheid van deze uitlating ont-

---

[1]) „Ende weert, dat he yemandt onrecht dede ofte nyet rechten en wolde, de mach zine zake beroepen in de stad." (Verbond met Winschoten, De Blécourt, bijl. 4).

[2]) Het is merkwaardig, hoe vast men op het woord van Emmius heeft vertrouwd. Men vindt de door hem gegeven voorstelling van zaken in alle door ons geciteerde werken, voor zover ze zich met deze kwestie bezig houden. Veelal zijn de woorden van Emmius echter iets aangedikt en laat men zich positiever uit, dan deze het doet.

[3]) Rerum Frisicarum Historia, blz. 356, geciteerd door De Blécourt, Oldambt, blz. 95. Wij nemen zijn vertaling van Emmius' woorden: „et totius Praefecturae Veteris imperium assumpserat Civitas Groningana; sic enim ante convenerat", over.

staan. Gosses [1]) toont zich er niet door bevredigd en De Blécourt voelde zich door de klassieke voorstelling zó weinig voldaan, dat hij het gehele probleem, hoe en in hoeverre het Oldambt onder de stad is gekomen, aan een geheel nieuw en diepgaand onderzoek onderwierp [2]).

De oplossing van dit vraagstuk is voor de geschiedenis van het Oldambt van het grootste gewicht. Niet alleen ons oordeel over het voor het Oldambt zo gewichtige optreden van de stad, doch ook de voorstelling, die wij ons moeten vormen van de mentaliteit, die de Oldambsters in vroegere eeuwen heeft gekenmerkt, hangt er ten nauwste mee samen. We menen er dus, hier iets dieper op in te moeten gaan [3]).

Uit het geciteerde zinnetje van Emmius kan men het volgende lezen:

1) dat de stad in 1444 het gezag over het Oldambt kreeg;
2) dat ze het kreeg krachtens een gesloten overeenkomst;
3) dat de Gockinga's voor 1444 „het ganse overheidsgezag" over het Oldambt bezaten. E. zegt dit laatste wel niet duidelijk, maar het valt uit het verband op te maken. Van wie anders, dan van Gockinga zelf, zou de stad bij diens dood het overheidsgezag hebben gekregen? Dat Emmius inderdaad deze mening was toegedaan, blijkt trouwens ook uit andere uitlatingen van zijn kant [4]). Dat hij spreekt van het „gehele Oldambt" is natuurlijk een vergissing; bedoeld is het Wold-Oldambt. In het Klei-Oldambt heeft, voor zover bekend, Gockinga nooit enige invloed gehad.

Beginnen we met het laatste punt en stellen we ons dus de vraag, of de Gockinga's inderdaad voor 1444 rechtens of dóór geweld de souvereine macht in het Wold-Oldambt bezaten. Volledigheidshalve kunnen we er dezelfde vraag voor de Houwerda's en het Klei-Oldambt aan toevoegen.

Voor de Gockinga's kan o.i. het antwoord niet anders dan ontkennend luiden. Om deze kwestie in het juiste licht te zien, moet men zich herinneren, dat het de redgers waren, die van oudsher de

---

[1]) Gosses, blz. 74.

[2]) In het opstel: „Hoe en in hoeverre kwam het Oldambt onder de Stad?", Oldambt en Ommelanden, blz. 92—168.

[3]) We baseren ons in het volgende natuurlijk in hoofdzaak op het werk van prof. De Blécourt. Zijn opstel met de daarbij behorende bijlagen bevat, behalve zijn eigen beschouwingen, een uitvoerige verzameling van het op deze kwestie betrekking hebbende geschreven en gedrukte materiaal.

[4]) Zie o.a. De Blécourt, blz. 99. Degenen, die na Emmius kwamen, hebben dit ook uit zijn woorden gelezen. Zo zegt Fruin (Westerwolde, blz. 119): „Van twisten met de Gockinga's en de Houwerda's hadden zij (de Groningers) gebruik weten te maken om zich in het bezit te stellen van het geheele Oldambt, *waarin die beide families gezamenlijk alle macht bezeten hadden*" (cursivering van ons).

souvereine macht in de Friese landen in handen hielden. In vergadering verenigd, vormden zij niet alleen de hoogste rechterlijke macht, doch het hoogste gezag in de gouw in het algemeen. Zouden de Gockinga's het nu inderdaad tot souverein van het Wold-Oldambt hebben gebracht, dan zou dat moeten inhouden, dat zij de macht van de redgers geheel aan zich hadden getrokken en deze op zij waren geschoven, zoals dit in het aangrenzende Oostfriesland geschiedde. Dit is nu naar alle waarschijnlijkheid *niet* het geval geweest. Alles wat we weten van de toestand vóór 1444, pleit tegen die veronderstelling.

In een request van 1594 [1]), door de Oldambsters aan de raad van de stad gezonden, wordt gezegd, dat vóór 1444 de toestand in het Oldambt dezelfde was, als in de Ommelanden in die dagen en dat ook de eigenerfden aandeel hadden in de rechtsbediening. Er is weinig reden om aan te nemen, dat deze mededeling onjuist is. De grote conflicten tussen de stad en het Oldambt over de kwestie van de souvereiniteit waren toen nog niet uitgebroken en er was voor de Oldambsters weinig reden, om de toestand in dit opzicht te mooi voor te stellen. Mocht men echter menen, dat dit wel het geval is, onverdacht is in ieder geval een verklaring, die in 1487 door een aantal oude lieden *op verzoek van de stad* werd afgelegd, over de toestanden in het Oldambt, voor 1438 [2]). Hun getuigenis bevestigt, dat er in die tijd in het Wold-Oldambt ommegaande rechtstoelen waren.

Dat de Gockinga's niet alléén de rechtspraak in handen hadden, blijkt uit een brief, die de pastoor van Midwolda in 1401 aan hoofdelingen, *rechters* en mene meente van het Oldambt stuurt [3]). Verder treden de Oldambster redgers op bij het sluiten van verdragen in 1405 [4]), 1408 [5]) en 1411 [6]), terwijl zij met hoofdelingen (de kleinere) en „mene meente" de reeds genoemde, tegen Houwerda en Gockinga gerichte verdragen van 1435 sluiten [7]). In deze verdragen zelf wordt trouwens uitdrukkelijk van redgers, toerbeurten etc. gesproken.

Dit grote aantal feiten, wijzende op het tegendeel, maakt het onmogelijk om aan te nemen, dat de Gockinga's er in geslaagd zijn, de redgers in het Wold-Oldambt uit te schakelen. De redgers

---

1) De Blécourt, bijlage 134.
2) De Blécourt, bijl. 18.
3) Het was een brief ten behoeve van Eilt Gockinga. Zie De Blécourt, blz. 92. Eilt Gockinga bevond zich na de nederlaag in 1401 in een beklagenswaardige positie.
4) De Blécourt, blz. 132.
5) De Blécourt, blz. 132.
6) De Blécourt, blz. 94 en 132.
7) Zie over deze verdragen De Blécourt, blz. 94, 95, 135 en bijlage 4.

bestaan niet alleen, maar ze treden ook handelend op, zonder dat er iets blijkt van een afhankelijkheid van Gockinga. Ze doen, voor zover dit valt na te gaan, alles, wat b.v. ook een Ommelander rechter in die tijd placht te doen.

De Gockinga's waren dus niet souverein. Maar waaruit bestond hun, ongetwijfeld belangrijke machtspositie dan wel? In de eerste plaats hadden ze natuurlijk zelf redgerrechten en naar alle waarschijnlijkheid zelfs meerdere. Hoeveel het er waren, valt moeilijk te zeggen. Volgens een tweetal schrijvers van strijdschriften tegen de stad [1]) zouden ze alleen de jurisdictie in het dorp Zuidbroek hebben bezeten. Verder mogen we wel aannemen, dat zij met hun „ruters" een zekere „terreur" in het Oldambt hebben uitgeoefend. Ze zullen het de andere redgers moeilijk gemaakt hebben, om hun taak naar behoren te vervullen; ze zullen hen misschien soms gedwongen hebben anders te handelen, dan ze zelf wel wilden. Een geregeld gezag hebben zij echter, voor zover dit valt na te gaan, over het Wold-Oldambt *niet* uitgeoefend.

En nu het Klei-Oldambt. We weten van de toestand dáár vóór het jaar 1438 iets meer, dan van de verhoudingen in het Wold-Oldambt, o.a. door de reeds genoemde verklaring van de oude mannen van 1487. Hieruit valt af te leiden, dat er in het begin van de 15de eeuw, naast Houwerda, nog tal van andere rechthebbenden op de rechtsbediening in het Klei-Oldambt bestonden. Naderhand echter heeft Ailcko Houwerda, met hulp van den Oostfriesen hoofdeling Keno ten Broek (dus waarschijnlijk tussen de jaren 1410 en 1415), een aantal mederechthebbenden met geweld uit hun recht ontzet en verdreven. Hij slaagde er echter niet in, zich voorgoed van hen te ontdoen; een andere Oostfriese hoofdeling, Focke Ukena, herstelde hen in hun recht. Dit laatste zal wel in het jaar 1427 zijn gebeurd [2]). Spoedig echter verloor ook Focke weer zijn macht en, met hulp van de Hamburgers, verdreef Ailcko toen opnieuw zijn tegenstanders. Tenslotte heeft de stad in 1438 Ailcko verslagen.

Laten we de periode vóór het optreden van Keno ten Broek en de korte tijd, dat Focke de macht in handen had, buiten beschouwing — want toen heeft Houwerda zéker de souvereine macht niet bezeten — dan blijft nog de vraag, of Houwerda in de ongeveer vijftien jaren vóór het optreden van Focke en de tien jaren daarna, het volledige gezag over het Klei-Oldambt in handen heeft gehad. Het wil ons voorkomen, dat ook dit niet het geval was. Evenals nu bestond het Klei-Oldambt toen feitelijk uit drie dorpen: Ter-

---

[1]) Zie De Blécourt, blz. 108 en 117.

[2]) In dit jaar kreeg Focke Ukena, nadat hij de Groningers had verslagen, tijdelijk de macht in de Ommelanden in handen.

munten, Wagenborgen en Woldendorp. Nu worden in de genoemde verklaring alleen rechthebbenden genoemd uit Termunten en de omgevende gehuchten en verder uit Woldendorp. Dat deze *allen* door Houwerda werden verdreven, staat niet vast [1]), maar zelfs al nemen we dit aan, dan blijft Wagenborgen er nog over. De veronderstelling van De Blécourt [2]), dat Houwerda ook hier de baas heeft gespeeld, lijkt ons niet aannemelijk. Waarschijnlijker komt het ons voor, dat Ailcko er niet in is geslaagd, om in dit wat afgelegen dorp zijn wil door te drijven. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het feit, dat Wagenborgen — in tegenstelling met Termunten en Woldendorp — in 1435 meedoet met de tegen Houwerda en Gockinga gesloten verdragen [3]). Dit wijst er op, dat het gezag van Houwerda in dit dorp, zo het al bestond, dan toch in ieder geval gering geweest is. Anders zou hij wel hebben verhinderd, dat deze overeenkomst werd gesloten [4]).

Alles tezamen genomen, zijn we van oordeel, dat Houwerda en Gockinga, noch rechtens, noch door geweld de alleenheerschappij in de beide Oldambten hebben bezeten. De Blécourt meent, ondanks zijn grondige kritiek op de voorstelling van Emmius, nog aan te moeten nemen, dat het hoofdelingwezen in het Oldambt zich anders heeft ontwikkeld dan in de Ommelanden [5]). Het zou zijns inziens — in ieder geval in het Klei-Oldambt — tijdelijk een Oostfries karakter hebben vertoond. Dit lijkt ons niet waarschijnlijk. De Oldambster hoofdelingen hebben, naar onze mening, niet meer

---

[1]) De verklaring van de oude mannen is op punt iets vaag.

[2]) De Blécourt meent, dat het mogelijk is, dat er in Wagenborgen geen rechtstoel is geweest (blz. 138). Hiermee zijn we het eens. Dat dit echter zou inhouden, dat Houwerda door het verdrijven van de gerechtigden in de rest van het Klei-Oldambt ook automatisch de baas werd in Wagenborgen, lijkt ons niet aannemelijk. Dat er in Wagenborgen geen enkele gerechtigde zou hebben gewoond, die een aandeel had in een rechtstoel, waar dan ook gevestigd, is niet waarschijnlijk. Temeer, daar voor de kleine, slechts uit enkele boerderijen bestaande gehuchtjes bij Termunten wel alle één of meer gerechtigden worden genoemd. Dat de laatstgenoemden, zoals men bij letterlijke lezing van de verklaring misschien zou kunnen menen, werkelijk in functie zijnde redgers waren, valt moeilijk te geloven. Zou echter werkelijk de rechtspraak in die tijd in het Klei-Oldambt nog zo versnipperd geweest zijn, dan moet ook een flink dorp als Wagenborgen zeker zijn eigen rechtstoel hebben gehad. In ieder geval moeten we o.i. aannemen, dat degenen, aan wie daar de macht toekwam, *niet* werden verdreven. Of het een redger was, of enkel een gerechtigde, of gerechtigden, is bijzaak.

De omvang van het gebied in aanmerking genomen, lijkt het ons het waarschijnlijkste, dat het Klei-Oldambt maar één rechtstoel had. Wel zal waarschijnlijk Reide toen nog een eigen rechtstoel hebben gehad. Ooster- en Wester-Reide waren, vóór het ontstaan van de Dollard, twee belangrijke dorpen op de kleistrook langs de Eems en hun grondgebied was in die tijd nog slechts tendele ondergegaan.

[3]) De Blécourt, blz. 135.

[4]) Dat Gockinga er niet in geslaagd is, Zuid- en Noordbroek buiten deze verbonden te houden, geeft ook geen erg hoog idee van zijn macht.

[5]) Zie Oldambt, blz. 139.

bereikt dan hun Ommelander soortgenoten. Een staande [1]) rechtstoel in één of op zijn hoogst enkele dorpen en een militaire machtspositie, meer hebben ze, voor zover valt aan te tonen, niet verworven. Staande rechtstoelen vond men toen in de Ommelanden ook al en in de „terreur-methoden" hadden de Ommelander kopstukken het waarschijnlijk niet minder ver gebracht, dan de heren van Zuidbroek en Termunten. Een hoofdeling uit Hunsingo heeft zelfs het landszegel van deze gouw geroofd en dit een hele tijd onder zich gehouden [2]). Een dergelijk brutaal staaltje wordt van de Oldambster heren niet vermeld.

Het enige verschil tussen H. en G. en de vier andere adspirantleenmannen van 1498 bestaat hierin, dat zij zich na 1401 van de toen toegebrachte slag hebben weten te herstellen. Dit lag waarschijnlijk niet aan de sterkere positie, die ze in het landschap innamen, doch aan de grotere afstand van het Oldambt van de stad. Het was voor de Groningers daardoor moeilijk, om hen voortdurend in de gaten te houden, terwijl zij bovendien de hulp van de „Duitse heren" (Oostfriese hoofdelingen en de stad Hamburg) uit de eerste hand hadden.

En nu de „overeenkomst", waarvan Emmius spreekt en waarbij de souvereiniteit over het (Wold-) Oldambt aan de stad zou zijn overgedragen. Van deze overeenkomst is later nooit een spoor gevonden en we mogen gerust aannemen, dat deze nooit heeft bestaan. Had een dergelijk verdrag wel bestaan, dan is het uitgesloten, dat de stad er gedurende de conflicten met het Oldambt over de souvereiniteit, in de jaren 1635—1650, geen gebruik van zou hebben gemaakt.

Ze had het geschil, dat nu zulke langdurige processen vereiste, met één slag te haren gunste op kunnen lossen. Het omgekeerde echter was het geval. De scherpzinnige verdediger van de belangen van de stad, haar bekende syndicus Alting, heeft in zijn betoog [3]) de tijden vóór 1536 angstvallig gemeden. Over een overeenkomst van 1444 of van 1438 spreekt hij met geen woord. Het is onmogelijk, dat in de tijd, die verliep tussen het schrijven van het boek van Emmius en het uitbreken van het conflict, het stuk zelf, of indien het in Emmius' tijd reeds verdwenen was en hij het dus enkel van horen zeggen kende, de herinnering er aan, zou zijn verdwenen. De beide gebeurtenissen toch liggen nauwelijks twintig

---

[1]) Een staande rechtstoel was een rechtstoel, waarvan alle ommegangen in één hand waren gekomen. Zie ook blz. 144.

[2]) Johannes Ontsata van Sauwerd. Zie Formsma, blz. 46.

[3]) In „Der Oldambten dependentie", 1643, geciteerd bij De Blécourt, Oldambt, blz. 104 en 105.

jaar uit elkaar. Neen, Alting heeft waarschijnlijk maar al te goed geweten, dat de rechten van de stad vóór 1536 op een uiterst zwakke basis berustten en dat hij het beste deed, door over die tijd zo luchtigjes mogelijk heen te huppelen. Hij zou, zoals De Blécourt zegt, zijn zaak hebben verknoeid, als hij verder als 1500 was teruggegaan [1]).

Heeft Ubbo Emmius dus het verhaal over het verdrag uit zijn duim gezogen? Het lijkt ons onwaarschijnlijk; hij is er de man niet naar om dat te doen. Het meest waarschijnlijke lijkt ons, dat de stad met Gockinga een soortgelijke overeenkomst heeft gesloten, als het straks te noemen accoord met Houwerda, waarbij Gockinga, evenals Houwerda dit deed, zijn *persoonlijke* bezittingen aan de stad af stond. Het betreffende stuk was waarschijnlijk in de tijd van Emmius reeds verloren gegaan, doch de herinnering er aan leefde nog. Ongetwijfeld nu is in die tijd de kwestie van de oorsprong van het gezag van de stad reeds een lastig probleem geweest. De in de genoemde conflictentijd geschreven strijdschriften bewijzen, dat men er het rechte niet meer van wist. Emmius heeft waarschijnlijk gezocht naar een oplossing en toen hij bij geruchte over het accoord met Gockinga hoorde, heeft hij gemeend hier de bron van alles te hebben gevonden.

Juist het feit, dat hij het accoord enkel nog van horen zeggen kende, zal het hem mogelijk gemaakt hebben, om er zijn gedachten zo'n grote betekenis aan toe te kennen. Dat hij inderdaad geen overeenkomst, van welke inhoud dan ook, in handen heeft gehad, blijkt o.i. ook vrij duidelijk uit de vage vorm, waarin hij zijn mededelingen giet. Had hij deze wel gezien, dan zou hij zich over de inhoud wel wat positiever hebben uitgelaten.

Een overeenkomst met Houwerda is, zoals we zagen, wel bewaard gebleven. Deze stamt van 1438 en er wordt daarin bepaald, dat de stad het huis te Termunten, „mit zinen rechte en herlicheyt" en 200 grazen land in pand zal krijgen, totdat bij scheidsrechterlijke uitspraak een uiteindelijke regeling zal zijn getroffen [3]). Van een overdracht van het oppergezag in het Klei-Oldambt is hier dus geen sprake. De stad krijgt Ailcko's persoonlijke bezittingen met de daaraan klevende redgerrechten; meer niet. Dat de stad zich toen ook geenszins als souverein van het Klei-Oldambt beschouwde, blijkt o.i. ook uit de brief, waarmee Burgemeesters en Raad in 1444 hun „medeburger" Lodewijk Horenken als bewoner van het slot

---

1) Oldambt, blz. 105.

2) Dat er inderdaad een verdrag geweest is, wordt bevestigd door een bestand, dat in 1439 tussen Gockinga en de stad is gesloten, waarbij gewag wordt gemaakt van een nadere scheidsrechterlijke uitspraak (De Blécourt, bijl. 7).

3) De Blécourt, bijl. 6.

in Termunten continueren [1]). Hij wordt niet gecontinueerd als een soort van gouverneur-generaal van het Klei-Oldambt, doch om „onze huys mit synen toebehooren . . . to bruycken, to bewaren ende to besitten." Het „toebehooren" bestaat dan behalve uit 100 grazen land uit „heerlicheden en rechtinge als wij nu ter tijt hebben in Reijderlandt [2]) ende in den Oldampte".

Hij is dus slotbewaarder, kastelein, niet iemand, die voor de stad het oppergezag in het Klei-Oldambt uitoefent. Het is trouwens opvallend, hoe de stad gedurende de 15de eeuw de personen, die zij in het Oldambt plaatst, nooit anders als met deze naam van „kastelein" betitelt. Pas na 1536, als haar positie geheel is veranderd, spreekt ze van haar „ambtman" of „drost" [3]).

De vraag is echter, hoever zich de „heerlicheden en rechtinge" uitstrekten. Neemt men aan, dat Houwerda door geweld het gezag kreeg over het hele Klei-Oldambt en dat de stad zonder meer al deze geroofde redgerrechten van hem heeft overgenomen, dan zou dit betekenen, dat ze in feite toch het hele gezag over dit gebied kreeg. Noch het een, noch het andere is o.i. echter het geval geweest. Dat Houwerda niet alle redgerrechten aan zich heeft getrokken, hopen we reeds aannemelijk te hebben gemaakt. Dat de stad datgene, wat hij wel geroofd had, zonder meer zou hebben overgenomen, is a priori reeds weinig waarschijnlijk. Ze had met het Oldambt *samen* tegen de overmacht van de beide heren gestreden; dat zij de slachtoffers van deze overmacht, de verdreven rechthebbenden op de rechtstoelen in het Klei-Oldambt, stil in verbanning zou hebben gelaten, zou zeer zonderling geweest zijn. Als de stad in 1438 nog een laatste poging doet, om met Houwerda langs vreedzame weg tot een schikking te komen, is dan ook een van de voorwaarden die ze stelt, dat de ballingen terug zullen komen [4]). Het ligt dus voor de hand, dat deze mensen na de overwinning weer in hun recht hersteld zijn.

Toevalligerwijze vonden we een zeer duidelijke bevestiging van deze veronderstelling. Het bleek ons n.l., dat dezelfde persoon, die in de verklaring der oude mannen genoemd wordt, als door Ailcko Houwerda verdreven, in 1445 weer als rechter te Reide

---

[1]) De Blécourt, bijl. 9.

[2]) Onder „Reijderlandt" zal men hier, naar we menen, het kleine stukje van Reiderland hebben te verstaan, dat na het ontstaan van de Dollard aan de westkant van deze zee kwam te liggen en waarvan de landpunt Reide nu nog de laatste rest vormt. Het is naderhand altijd tot het Klei-Oldambt gerekend en het is zeer goed mogelijk, dat Houwerda zich daar bepaalde rechten had verworven. Zie ook De Blécourt, blz. 137.

[3]) In de betreffende, door De Blécourt verzamelde stukken hebben we vóór de 16de eeuw tenminste geen andere titel als „kastelein" aangetroffen.

[4]) Ubbo Emmius, De Agro Frisiae, geciteerd bij De Blécourt, blz. 98.

zetelt [1]). Hiermee staat o.i. vrijwel vast, dat na de verovering van de borg van Termunten de oude toestanden zijn hersteld en dat de stad dus zelf niets anders heeft verworven dan Houwerda van oudsher *rechtens* toekwam. Is dit waar, dan vervalt daarmee voorgoed de oude opvatting, dat aan de stad in 1438 de souvereiniteit over het Klei-Oldambt werd opgedragen.

Men heeft soms wel gemeend [2]), dat Emmius bij zijn „want aldus was overeengekomen" heeft gedacht aan de reeds enige keren genoemde verdragen van 1435. Het is onwaarschijnlijk. Deze verdragen toch waren van zuiver bondgenootschappelijke aard. Het enige bizondere voorrecht, dat de stad werd toegestaan, was, dat zij via de gemeenschappelijke warven invloed zou krijgen op de rechtspraak in hoger beroep. Uit deze verdragen kon onmogelijk een souvereiniteit van de stad over het Oldambt zijn voortgevloeid. Afdoende wordt dit trouwens bewezen door het feit, dat ze van dezelfde inhoud waren, als de verdragen, die Groningen in 1428 en later met de Ommelanden heeft gesloten. Hieruit is nooit een souvereiniteit van de stad over de Ommelanden afgeleid en uit de verdragen van 1435 evenmin de souvereiniteit van de stad over het Oldambt.

Tenslotte de vraag, of de stad direct na 1444 het souvereine gezag over de beide Oldambten heeft bezeten. Zijn de antwoorden, die we op de vorige vragen gaven, juist, dan is dit nauwelijks meer een kwestie. Toch willen we ten overvloede deze vraag nog afzonderlijk beantwoorden.

Beslissend is weer de positie van de redgers, dus de aard van de rechtspraak en de wetgeving na 1444. In de tijd na 1600 is de drost van de stad de enige rechter in eerste instantie. Naast hem bestaan geen redgers meer. Hoger beroep is er niet, zoals in de Ommelanden, op gemene warven, bestaande uit plattelandsrechters en vertegenwoordigers van de stad, doch enkel op Burgemeesters en Raad. Deze hebben ook de wetgeving geheel in handen.

Hoe was dit nu in de eerste jaren na 1444? Ongetwijfeld waren er toen nog wel Oldambsters redgers. In de eerste plaats herinneren we aan den in zijn recht herstelden rechter in Reide. Ook blijken in Beerta in 1447 nog rechters te bestaan [3]). Dat deze

[1]) Het is Lyupko Sebes Popyng (de Blécourt, bijl. 10), die in de verklaring van de oude mannen als Lyppcko Zebens eveneens voorkomt (bijl. 18).

[2]) Zie ook De Blécourt, blz. 111.

[3]) De Blécourt, bijl. 11 en blz. 137. Dat het hier toevallig twee kerspels betreft, die feitelijk niet in het Oldambt, doch in Reiderland lagen, kan nauwelijks als tegenargument gelden, daar de verhouding van de stad tot deze dorpen in deze tijd waarschijnlijk reeds precies dezelfde was, als die tot het Oldambt.

rechters ook niet onder de stad staan, doch zelfstandig optreden, blijkt uit verschillende overeenkomsten, waarin zij deel hebben. Zo sluiten „hovelyngen, *rechteren* ende ghemeene meente van Oldambt" in 1454 een verbond met de stad zelf, betreffende de Reiderdijken [1]). In 1456 eveneens „hovetlingen, *richteren* ende meene meente" een overeenkomst met drie Groninger burgers, waarbij aan deze het recht wordt afgestaan om een zijlmeester te benoemen enz. [2]).

Tenslotte staat er in het Oldambster Landrecht van 1471 dat: „Elck man sal sijn rechtinge en sijn heerlicheit gebruycken, als hem die van sijn olders unde overolders is angearvet" [3]). Een duidelijke toespeling dus op redgerrechten en ommegaande rechtstoelen, die natuurlijk zonder zin zou zijn, als de stad de rechtspraak aan zich getrokken zou hebben.

Wat het hoger beroep betreft, uit een stuk van 1445 en een van 1447 leidt De Blécourt af, dat het appèl ging op gemeenschappelijke warven en dus niet als later op B. en R. [4]).

Dat ook de wetgeving in handen van de Oldambsters zelf bleef, bewijst de wijze, waarop het Landrecht van 1471 tot stand kwam [5]). Blijkens de aanhef is dit landrecht door de Oldambsters zelf, buiten medewerking van de stad, gemaakt.

Voor zover dit valt na te gaan, heeft de stad dus in de eerste tientallen jaren na 1444 de souvereiniteit over het Oldambt *niet* bezeten.

De oude voorstelling valt dus niet meer te handhaven. Het is merkwaardig, dat Emmius op dit punt pas in De Blécourt zijn eersten werkelijken criticus vond. De uitstekende reputatie, die zijn werk geniet, zal hiervan wel de oorzaak zijn [6]). Dat echter ook hij niet altijd even goed ingelicht is, bewijst de foutieve voorstelling, die hij geeft over het ontstaan van de Dollard [7]); een voorstelling, die eveneens een reeks van auteurs op een dwaalspoor heeft geleid. Misschien, dat hij onbewust de zaak te veel door de Groninger bril

---

[1]) De Blécourt wil de mogelijkheid niet uitsluiten, dat de genoemde rechters geen redgers, maar dijkrechters waren. Het grote belang van de zaak, waarover het ging, evenals de traditionele opsomming, samen met hoofdelingen en mene meente, doet echter vermoeden, dat we hier inderdaad met de redgers te maken hebben. Doch zelfs al zijn het dijkrechters, dan bewijst het, zoals De Blécourt opmerkt, in ieder geval, dat de stad op het gebied van het dijkrecht niet de baas was (De Blécourt, blz. 142).

[2]) De Blécourt, bijl. 13.

[3]) De Blécourt, blz. 142.

[4]) De Blécourt, blz. 143 en 144.

[5]) Men zie over dit landrecht het opstel van De Blécourt: „Het Oud-Oldambster Landrecht", in het Oldambt, blz. 50—63.

[6]) Men zie over Ubbo Emmius en zijn werk: J. J. Boer, Ubbo Emmius en Oost-Friesland, diss. Groningen, 1935.

[7]) Zie aantekening 2 op blz. 5.

heeft bekeken; hij schijnt zich vaker aan de invloed van de in zijn tweede vaderstad heersende opvattingen niet geheel te hebben kunnen onttrekken [1]).

Ondanks dit alles blijft het feit bestaan, dat Groningen op den duur het oppergezag in het Oldambt heeft verworven. Reeds aan het eind van de 15de eeuw was de verhouding van de stad tot dit landje een andere, dan die tot de andere gouwen. Hoe is dit dan wèl tot stand gekomen?

Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een uiterst geleidelijk verlopend ontwikkelingsproces, dat inzet (en in zoverre heeft Emmius gelijk) met de verovering van de beide borgen in 1438. Al verwierf de stad toen allerminst de souvereine macht, ze kreeg toch iets, wat ze elders in het gewest niet bezat: redgerrechten en daarmee aandeel in de rechtspraak in eerste instantie. Ze werd dus, zoals De Blécourt [2]) het uitdrukt, de ambtgenoot der Oldambster redgers. Maar niet zo maar een collega; zij was de eerste onder haars gelijken en haar vertegenwoordigers moeten van het begin af een zeer bizondere positie onder hun mederechters hebben ingenomen. In de eerste plaats hadden zij een groter aandeel in de rechtspraak, dan een gewone Oldambster gerechtigde. Want, al beperkte de macht van de stad zich waarschijnlijk dan ook tot Zuidbroek en Termunten, haar kasteleins [3]) spraken, evenals Houwerda en Gockinga vroeger, daar permanent recht [4]), terwijl de gemiddelde eigenerfde niet vaker dan éénmaal in de zoveel jaren het redgerambt bekleedde. Verder bewoonden zij de versterkte

---

[1]) Men zie, wat Bos, Gild- en stapelrecht, hierover schrijft op blz. 133. Emmius beweert z.i. ten onrechte, dat het stapelrecht een werkelijk erkend recht was. Ook in dit geval heeft weer een hele rij 19de-eeuwse schrijvers teveel geloof gehecht aan de woorden van Emmius.

[2]) Oldambt, blz. 153.

[3]) Er waren meestal twee kasteleins, één te Termunten of Oterdum en één te Winschoten (zie De Blécourt, blz. 141 en 164). De positie van den eerstgenoemde is niet helemaal duidelijk. We vermeldden reeds, dat de stad huis en heerlijkheid van Termunten slechts in pand had en dat scheidsrechters verder uitspraak zouden doen. In 1460 nu hebben de scheidslieden bepaald, dat de weduwe van Ailcko, de eerbare vrouw Hisse en haar kinderen de bezittingen van wijlen Ailcko terug zouden krijgen (De Blécourt, bijl. 14). We vinden daarna dan ook geen kastelein meer in Termunten, doch in Oterdum (bijl. 15 en 16), iets over de grens van het Oldambt, in Fivelgo. Merkwaardig is echter, dat deze, hoewel was bepaald, dat Hisse en haar kinderen ook de „heerlijkheid" terug zouden krijgen, toch nog gezag in het Klei-Oldambt schijnt uit te oefenen (bijl. 16), terwijl in 1489, als de stad tenslotte de bezittingen van Houwerda voorgoed in handen krijgt, ook wordt gezegd, dat zij de heerlijkheid van Termunten zal *behouden* (bijl. 20). Na 1480 schijnt de kastelein weer te Termunten te wonen (bijl. 107).

[4]) Als Termunten tenminste een eigen rechtstoel bezat en niet, zoals later, met het overige Klei-Oldambt één geheel vormde.

punten in het Oldambt, terwijl ze meestal een klein legertje onder zich hadden. Maar waar het vooral op aan kwam: zij vertegenwoordigden de aan macht en betekenis steeds groeiende stad, die bovendien in het hele Oldambt, door de rechtspraak op de gemene warven, reeds een belangrijke invloed uitoefende.

Het is duidelijk, dat deze kasteleins, als hun daartoe de gelegenheid werd gegeven, in staat waren een macht te verwerven, die ver uitging boven een simpel aandeel in rechtspraak in eerste instantie.

Het valt nauwelijks te betwijfelen, dat de Oldambsters zelf die gelegenheid met graagte geboden hebben. Een nauw contact met de stad, haar alomtegenwoordigheid, betekende voor hen in alle opzichten een voordeel. In de eerste plaats was voor het Oldambt (evenals voor de andere gouwen) in die dagen een invloedrijke positie van de stad een waarborg voor een betere handhaving van orde en recht. Doch er waren ook redenen, die speciaal voor het Oldambt, de hulp van de stad tot een levensbelang maakten. Daar waren in de eerste plaats de „duytsche heeren", de Oostfriese hoofdelingen. Deze zijn gedurende de 15de eeuw voor de Friese landen tussen Eems en Lauwers en voor de stad een permanente plaag en bedreiging geweest, zodat men zich in de verschillende verdragen dan ook voortdurend verbindt, om zich tegen hen te verdedigen. Door zijn ligging, had het Oldambt deze heren in de eerste plaats te vrezen. Het zal daarom zijn machtige bondgenote gaarne een behoorlijk plaatsje hebben ingeruimd, om zeker te zijn van haar steun. De bezetting van de kastelen zal het dan waarschijnlijk ook allerminst als iets onaangenaams, eerder als een geruststelling hebben ondervonden.

Veel meer dan de Oostfriese hoofdelingen, vreesde het misschien nog een ander gevaar, waartegen het van de Groningers hulp verwachtte en kreeg: het water. Men begrijpt, waarop we doelen: het ontstaan van de Dollard, dat juist in deze tijd valt. De Oldambsters hebben tenslotte waarschijnlijk ingezien, dat slechts krachtig ingrijpen, onder stevige leiding, hier kon baten. De reeds genoemde overeenkomsten van 1454 en 1456 bewijzen, dat zij niet geschroomd hebben, om aan de stad verschillende bevoegdheden inzake waterstaatszaken af te staan, om haar zodoende het werk te vergemakkelijken. Men had aanvankelijk resultaat. Dreigde reeds het gehele Oldambt in de zee te verdwijnen, nu wist men verdere ondergang voorlopig te stuiten [1]). Het is opmerkelijk, dat in latere tijd, toen de stad zich tijdelijk uit het Oldambt moest terugtrekken, alles weer

---

[1]) Door het aanleggen van een dijk van Palmar bij Reide naar Finsterwolde.

verloren ging en de Dollard opnieuw een groot deel van de gouw opslokte.

Zo mogen we aannemen, dat de macht van de stad en haar vertegenwoordigers zich geleidelijk en met wederzijds goedvinden en in onderlinge samenwerking, steeds verder heeft uitgebreid. Hoever dit is gegaan en of aan het eind van de 15de eeuw de stadvertegenwoordigers van gelijken reeds tot de meerderen van de andere redgers zijn geworden, valt moeilijk te zeggen. In 1471 stelt de stad zich zelf nog duidelijk op het standpunt, dat zij en het Oldambt *bondgenoten* zijn [1]). Ook de vaststelling van het landrecht in dat jaar bewijst trouwens, dat het Oldambt toen nog zeer zelfstandig was. Hoe de verhouding zich in het laatste kwart van de 15de eeuw heeft ontwikkeld, kunnen we enkel gissen. Een iets duidelijker beeld van de positie, die de stad in het Oldambt inneemt, krijgen we pas weer in 1536. Dan is er echter ondertussen iets gebeurd, wat op het verdere verloop van zaken van grote invloed was.

Aan het eind van de 15de eeuw was de macht van de stad tot haar toppunt gestegen. Niet alleen in Friesland tussen Eems en Lauwers, doch ook in het Westlauwerse gebied deed ze haar invloed gelden. Haar glorie echter duurde kort. Keizer Maximiliaan beleende in 1498 Albrecht van Saksen met Friesland. Met „Friesland" was niet alleen de tegenwoordige provincie van die naam, maar waren ook de Ommelanden en de stad bedoeld [2]). Weldra moest de stad nu voor haar eigen onafhankelijkheid vechten. Om erger te voorkomen, onderwierp ze zich in 1506 aan Edzard van Oost-Friesland, aan wie ze reeds in 1499 het Oldambt had verloren [3]).

Toen Edzard tenslotte toch niet voldoende macht bleek te bezitten, om haar voor de Saksers te beschermen, stelde ze zich in 1515 onder Karel van Gelder. Met de vrijmoedigheid, haar eigen, gaf ze deze tegelijkertijd niet alleen het Oldambt, doch ook de Ommelanden, alsof deze gebieden haar eigen bezittingen waren [4]). Het middel echter was nog erger dan de kwaal. Pas de onderwerping aan Karel V in 1536 bracht uitkomst.

Hoe het nu het Oldambt intussen verging? Edzard en na hem Karel van Gelder, hebben waarschijnlijk niet, zoals de stad, het

---

[1]) De Blécourt, Oldambt, blz. 142 en bijl. 16.

[2]) K. Huizenga, Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514—1536), diss. Groningen, 1925, blz. 1.

[3]) Edzard, wiens gebied mede in de belening van Albrecht van Saksen was begrepen, schikte zich hierin aanvankelijk en trad als diens veldheer tegen de stad op. In 1499 wist hij van Albrecht het Oldambt en Bellingwolde in pand te krijgen. Met Albrecht's opvolger, George, kreeg Edzard echter in 1506 twist en daarna steunt hij de stad.

[4]) Huizenga, Groningen en de Ommelanden, blz. 19 en 20 en De Blécourt, blz. 152.

Oldambt beschouwd als bondgenoot, doch als een aan hen onderworpen gebied [1]). Ze zullen — ook al om financiële redenen (de boeten!) — getracht hebben, een zo groot mogelijk gedeelte van de rechtspraak in handen te krijgen. We horen dan ook van een conflict tussen Karel van Gelder (of liever zijn drost) en de Oldambsters over de rechtspraak [2]).

Het stuk, waarin de uitspraak over deze twist is vastgelegd, is merkwaardig, omdat het ons weer iets meedeelt over de positie van de rechters in het Oldambt. Het blijkt, dat zij hun zelfstandige positie hebben verloren en onder den drost van den hertog staan. Ze zijn enkel nog *buurrechters,* d.w.z., ze mogen enkel nog rechtspreken in zaken van minder belang. In gewichtiger aangelegenheden (die de hoogste boeten opbrachten) heeft de drost de rechtspraak in eerste instantie over het gehele gebied. De vraag is nu, hoe en wanneer deze degradatie van de Oldambster redgers tot stand gekomen is. De naam „buurrechters" herinnert aan de grietenijen in het Westen van Groningen, waar onder de grietmannen eveneens buurrechters stonden. Deze hadden ongeveer dezelfde competentie als hun Oldambster naamgenoten. Deze buurrechters waren oorspronkelijk de gelijken geweest van de grietmannen. De laatsten waren aanvankelijk niets anders dan de leiders van de warf, de z.g.n. keders of edictors. Reeds vroeg echter hebben zij zich langzamerhand boven hun mederechters weten te verheffen, zodat deze tot hun ondergeschikten werden gemaakt [3]). Het lijkt ons niet onwaarschijnlijk, dat in het Oldambt een soortgelijke ontwikkeling heeft plaats gevonden. Ook hier stond sedert 1444 (1439) tussen de Oldambster redgers de Groninger kastelein, als een figuur, wiens werkelijke macht ver boven de hunne uitging. Haast onmerkbaar zal deze zich geleidelijk boven zijn mederechters hebben geplaatst. Dat dit proces in 1499 reeds was afgelopen, lijkt ons niet waarschijnlijk. Het conflict met den hertog wijst er immers op, dat de Oldambster redgers nog niet geneigd waren, zich geheel in een buurrechter-positie te schikken. De Oostfriese graaf en de Gelderse Hertog hadden geen lust om het ontwikkelingproces, dat bezig was zich te voltrekken, kalm zijn gang te laten gaan. Ze

---

[1]) De Blécourt, blz. 153.

[2]) De Blécourt, bijl. 34.

[3]) Formsma, blz. 8, 10, 11, 12 en 13. Behalve in het Westerkwartier kwamen ook elders in de Ommelanden nog personen voor, die de naam buurrechter droegen. Zij zijn echter niet, zoals de buurrechters in het Westerkwartier en in het Oldambt(?), gedegradeerde redgers. De gewone rechtspraak behoort dan ook niet tot hun competentie; ze houden zich als regel enkel bezig met waterschapszaken. Hun recht gaat ook niet als dat van de buurrechters in het Westerkwartier en (waarschijnlijk) in het Oldambt bij de heerden om. Behalve als buurrechters, staan ze ook bekend onder de naam hamrikrechter, dijkrechter etc. Men zie het opstel: „Appingedam", van De Blécourt, Oldambt blz. 198 e.v.

hebben het een beetje versneld en ze maakten de Oldambster redgers ook formeel tot tweede-rangsfiguren. Wel werden deze hierdoor tot verzet geprikkeld, maar het schijnt, dat dit niet veel indruk heeft gemaakt. Het heeft tenminste de Geldersen niet weerhouden om nog verder te gaan; ze hebben tenslotte waarschijnlijk het buurrecht geheel afgeschaft. Althans, na 1534 wordt er niet meer van gesproken [1]).

Toen nu in 1536 stad en Ommelanden zich onder Karel V begaven, wist de stad te bereiken, dat de bizondere verhouding, waarin zij vóór 1499 tot het Oldambt had gestaan, werd erkend. De oude toestand zou worden hersteld; de Oldambten zouden bij de stad blijven [2]), staat in het tractaat.

De stad deed echter meer dan de oude verhoudingen herstellen. Ze heeft gebruik gemaakt van de in de Saksische tijd ontstane toestanden. Haar ambtman nam na 1536 een belangrijker positie in, dan de kasteleins in de vorige eeuw hadden gehad. Het buurrecht werd niet hersteld en de invloed van de stad op de rechtspraak werd daardoor zeer vergroot. Deze invloed schijnt zich in de loop van de 16de eeuw nog steeds te hebben uitgebreid, zodat tenslotte alle zeggenschap van het volk in de rechtspraak verdwijnt. In het landrecht van 1618 is daarvan geen spoor meer te bekennen. De gehele jurisdictie is dan aan den drost gekomen [3]).

Zo was de stad in 1536 dus al een heel eind op weg naar de absolute souvereiniteit en de ontwikkeling ging snel voort in die richting. Waarschijnlijk hebben de Oldambsters dat niet duidelijk gevoeld en misschien zelfs de stad nauwelijks. Verschillende feiten wijzen er op, dat de Oldambsters, ook in de 16de eeuw, zich nog als vrijwillig met de stad verbonden voelden en niet als staande onder haar absoluut oppergezag. Zo sluiten zij, als de stad daartoe geen neiging voelt, zich zelfstandig aan bij de Unie van Utrecht [4]). Zij verkiezen zelfstandig volmachten, die deel nemen aan de statenvergaderingen van Stad en Lande en in de 16de eeuw maakt de

---

[1]) De Blécourt, Oldambt, blz. 164. Ook uit het nog te noemen request van 1594 blijkt, dat het buurrecht in de Gelderse tijd aan de Oldambsters is ontnomen en door de stad in 1536 niet is hersteld (bijl. 134).

[2]) Dit „blijven" is in de tijd van de conflicten tussen stad en het Oldambt een veelomstreden punt geweest. Ongetwijfeld is de bedoeling geweest, een bestaande toestand te continueren. De vraag was dus, hoe de toestand voor 1499 was geweest. Hierop kon geen van beide partijen een duidelijk antwoord geven.

[3]) Zie over de ontwikkeling in de 16de eeuw, De Blécourt, blz. 155—168. Erg duidelijk is dan de toestand ook niet altijd. Er is b.v. sprake van een landrichter naast den drost, zonder dat er eigenlijk iets bekend is van de oorsprong en betekenis van dit ambt, dat later weer verdwijnt. Wat het hoger beroep betreft, dit was direct na 1536 niet meer op de gemeenschappelijke warven van stad en Oldambt, doch op Burgemeesters en Raad. Na 1618 is de rechtspraak in eerste instantie uitsluitend bij den drost en het hoger beroep B. en R.

[4]) De Blécourt, blz. 162.

stad daartegen geen bezwaar [1]). De afschaffing van het buurrecht schijnen ze als iets tijdelijks te hebben beschouwd; nog in 1594 proberen zij dit weer te herstellen [2]). Bij deze gelegenheid herinneren zij ook nog weer uitdrukkelijk aan het vrijwillige karakter van de bestaande verhouding.

Eerst omstreeks het jaar 1600 komt er een einde aan het zelfstandige optreden van het Oldambt en ook eerst dan kan men het ontwikkelingsproces, dat leidde tot het souvereine gezag van de stad over het Oldambt, als voltooid beschouwen.

Zo is dus de souvereiniteit van de stad over het Oldambt niet het gevolg van een of andere overeenkomst, die na de verovering van de beide borgen werd gesloten. Deze schijnbaar gemakkelijke verklaring moet dus worden opgegeven. „Schijnbaar gemakkelijk", want het wil ons voorkomen — al klinkt het misschien enigszins paradoxaal — dat de verklaring pas moeilijk zou worden, als een dergelijk verdrag wél had bestaan en de Oldambsters aan die overeenkomst gehoorzamend, zich zonder meer onder het oppergezag van de stad zouden hebben geplaatst.

Het zou onbegrijpelijk zijn, dat een bevolkingsgroep, waar de drang naar onafhankelijkheid, de eigengereidheid en de afkeer van dwang zo diep ingebrand zijn, als bij de Oldambsters, na een *gezamenlijke* overwinning op de politieke roofridders van Zuidbroek en Termunten nog wel, zonder meer gehoorzamend aan een simpel tractaat, de stad als heer zou hebben gehuldigd. De geschiedenis wijst uit, dat er in ons land nauwelijks een opstandiger mensengroep is te vinden [3]); zij zijn de laatsten, waarvan men zoiets zou kunnen verwachten.

---

[1]) De Blécourt, blz. 157—158.

[2]) De Blécourt, bijl. 134.

[3]) In de laatste 300 jaar is de overheid op z'n minst 7 maal genoodzaakt geweest om bizondere militaire maatregelen te nemen, om rust en orde in het Oldambt te handhaven, te weten: bij de conflicten over de souvereiniteit in de jaren 1640—'50; in 1748; bij de „troubelen" in 1785; bij Orangistische woelingen in de Franse tijd; bij verzet van de boeren tegen invoering van het kadaster in de dertiger jaren van de 19de eeuw; bij de opstandige beweging onder de arbeiders in de negentiger jaren en tenslotte bij de landarbeidersstaking in 1929. Misschien, dat ons nog één of meer gevallen ontsnapt zijn, doch het aantal is voor een plattelandsdistrict reeds zo buitengewoon hoog, dat het niet aangaat, om hier aan een toeval te denken. Men vergist zich als men meent, dat de opstandigheid in het Oldambt een product is van de laatste tijd en dat ze haar oorzaak zou vinden in de bizondere positie van de landarbeiders en de socialistische beweging alléén. Ze vindt mede haar voedingsbodem in opstandige neigingen, die bij de bevolking van oudsher aanwezig zijn en die voor den dag komen, zo gauw de gelegenheid zich voordoet. Bij de boeren vindt men deze neigingen evengoed als bij de arbeiders; bij de opstandige beweging onder de Groninger boeren in 1748 staan, zoals we nog zullen zien, de Oldambster boeren voorop; het verzet tegen het kadaster ging uit de aard der zaak van boeren uit; in het midden van

Psychologisch gezien, is slechts een proces van een geleidelijk ingroeien, onder een vriendschappelijke houding aan weerszijden, begrijpelijk. Slechts op die wijze konden botsingen uitblijven. De Oldambsters konden blijven geloven in de handhaving van hun oude vrijheden; ze konden geloven, dat hun verhouding tot de stad berustte op een „contrat social", dat ze zouden kunnen opzeggen als ze dat wilden. Twee eeuwen lang hebben ze geen enkele reden gehad om dat te doen. De stad bezorgde hun geen last, kwetste hun gevoelens niet en bracht hun veel voordelen. Haar bestuur was verstandig, succesvol en niet aanmatigend. Juist daardoor kon ze, zonder de minste tegenstand, haar bemoeiingen steeds verder uitbreiden.

Dat het zo is geweest, wordt bevestigd door de gang van zaken na 1600. Als omstreeks dit jaar de souvereiniteit van de stad, zoals gezegd, is volgroeid, schijnt het zo langzamerhand tot de Oldambsters door te dringen, dat het met hun vrijheden niet helemaal in orde is. Genoemde poging tot herstel van het buurrecht in 1594 had geen succes en het schijnt, dat dit, samen misschien met andere, soortgelijke ervaringen, enige ongerustheid bij de Oldambsters teweeg gebracht heeft. Er heeft tenminste in 1600 een vergadering plaats van Oldambster eigenerfden te Eexta, waar men spreekt over maatregelen om 's lands privilegiën te verdedigen [1]). Botsingen blijven echter voorlopig nog uit; het optreden van de stad blijft nog bezadigd. Weliswaar wordt het landrecht van 1618 door de stad vastgesteld (in scherpe tegenstelling met dat van 1471), maar men neemt tenminste nog de moeite om de Oldambsters te raadplegen [2]).

Kort daarna echter komt er een verandering. Wat de oorzaak is geweest, een bij de stad aanwezig gevoel, dat ze de Oldambten nu geheel in haar macht had of wel de onhandigheid van een paar taktloze en heerszuchtige burgemeesters [3]), een feit is, dat de Groningers zich tegenover het Oldambt anders gaan gedragen. Bij verschillende gelegenheden treedt de stad op als de absolute heerseres, die zich van de opvattingen, gevoelens en belangen van haar onderdanen niets aantrekt. Zo begon ze aan de vertegenwoordiging van de Oldambten in de statenvergadering moeilijkheden in de weg te leggen. Zij verhinderde haar toelating en beweerde, dat haar als

---

de vorige eeuw behoorden de Oldambster boeren tendele tot de felste linkervleugel der liberalen; de boeren van Nieuw-Beerta stonden toen bekend als „ultra's" en „rode republikeinen"!

[1]) De Blécourt, blz. 162.

[2]) Zie over dit landrecht in het algemeen: De Blécourt, „Het Oldambster landrecht van 1618", in Oldambt, blz. 63—66. Over het aandeel van de Oldambsters zelf in het totstandkomen hiervan, blz. 64 en 65.

[3]) De Blécourt, blz. 168.

souverein de vertegenwoordiging toekwam [1]). De Oldambsters stonden op hun stuk en protesteerden. Ze wendden zich, gesteund door de Ommelanden, die aan de stad de souvereiniteit over het Oldambt niet gunden, tot de Staten-Generaal, doch de zaak bleef slepen [2]). Ondertussen gebeurde er iets, wat de gemoederen nog meer in beweging bracht. Bij het graven van verschillende kanalen in het Oldambt, dat in deze jaren plaats vond [3]), ging de stad zeer „rücksichtslos" te werk. Ze groef dwars door de gronden van de Oldambster boeren heen en maakte zeer weinig haast met de schadeloosstellingen. Dit zette veel kwaad bloed. In een fel stuk protesteerden de Oldambsters, onder leiding van Sebo Huninga te Beerta [4]), tegen de handelwijze van de stad. De stad heeft toen waarschijnlijk gemeend, door fors optreden, de Oldambsters te kunnen intimideren en zodoende meester van de situatie te blijven. Ze verklaarde in 1639 Huninga schuldig aan landverraad, verbande hem uit de provincie en verbood hem op doodstraf daarin terug te keren, terwijl zijn goederen verbeurd werden verklaard [5]). Zij had zich echter in de mentaliteit van de Oldambsters vergist. De oude Friese vrijheidszin was bij hen ontwaakt en de „tour de force" van de stad werkte als olie op het vuur. Toen ze het vonnis wilde uitvoeren, verzette het Oldambt zich tegen de executie. De stad zond gewapenden om den drost bij te staan, doch de Oldambsters brachten een legertje bijeen, verjoegen den drost en stelden zelf een nieuwen aan. In 1643 verklaarden ze zich geheel onafhankelijk van de stad [6]) en benoemden nieuwe ambtenaren. Toen de zaak zo'n omvang aannam, werd ze natuurlijk meer dan een interne Groninger aangelegenheid. De Staten-Generaal gingen zich er mee bemoeien. Van weerskanten probeerden de stad en het Oldambt hun goed recht te bewijzen. In de geschriften, die het Oldambt in deze jaren naar voren bracht [7]), keert het zich ten scherpste tegen

---

[1]) De Blécourt, blz. 157 e.v. De moeilijkheden schijnen al vóór 1624 te beginnen. Dan reizen tenminste twee volmachten naar den Haag, om voor de vrijheden van het Oldambt op te komen (blz. 119). In 1627 beginnen dan de Ommelanden een proces tegen de stad over de souvereiniteit over het Oldambt.

[2]) De beslissing van de Staten-Generaal over de in 1627 door de Ommelanden aanhangig gemaakte kwestie kwam pas in 1640 af (blz. 117), doch had weer nieuwe strijd ten gevolge (blz. 119).

[3]) In 1636 werd het z.g.n. Koediep, ten Westen van Oostwold en Midwolda, gegraven en in 1637 werd het trekdiep naar Winschoten doorgegraven. Vooral het graven van het Winschoterdiep schijnt bij de Oldambsters grote verontwaardiging te hebben gewekt (De Blécourt, blz. 102).

[4]) Wijnne, Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, blz. 80; De Blécourt, blz. 102 en 124.

[5]) Wijnne, blz. 80.

[6]) De Blécourt, blz. 112 en Wijnne, blz. 80.

[7]) Men zie de verschillende citaten bij De Blécourt op blz. 101 e.v.

de opvatting, dat de stad de souvereiniteit over het Oldambt zou toekomen [1]). Het wijst op zijn onafhankelijk optreden, lang na het jaar 1444, op het vrijwillige van de verhouding tot de stad en op het ontbreken van overeenkomsten, waarbij de souvereiniteit aan de stad zou zijn afgestaan. Het viel echter moeilijk om met authentieke stukken de waarheid van deze beweringen te staven. Reeds toen waren, naar het schijnt, vrijwel alle stukken, het Oldambt vóór het midden van de 16de eeuw betreffende, verloren gegaan [2]). Weliswaar kon de stad nog veel minder bewijzen, dat zij wel van oudsher de souvereiniteit had bezeten, maar de feitelijke verhouding, zoals die in de 17de eeuw was, pleitte voor haar.

Bij een tweetal beslissingen (7 Augustus 1649 en 23 Februari 1650) van de Staten-Generaal, wordt het Oldambt in alle opzichten in het ongelijk gesteld, zodat het daarmee voorgoed onder de stad is gekomen [3]).

Natuurlijk viel er toen voor de Oldambsters niets anders te doen, dan zich voor de overmacht te bukken. Maar het viel hun moeilijk. Nooit hebben ze zich in de voor hun gevoel vernederende positie kunnen schikken. Ze konden het verlies van de „vrijheid" niet verkroppen en de Groningers hebben in de volgende jaren met wrokkende en ontevreden onderdanen te maken gehad. Tekenend is b.v., dat het Oldambt direct in beweging kwam, toen de stad in 1672 in het nauw werd gedreven. Een der gecommitteerden van het Oldambt sloot toen een tractaat met den bisschop van Munster, waarin verklaard wordt, dat de ingezetenen van de vrije Oldambten, gedrongen zijnde door de vele onderdrukkingen, ongerechtigheden en tirannie der regeerders van Groningen, weer tot het Duitse rijk wilden terugkeren [4]).

Ook in de 18de eeuw hebben de Oldambsters blijk gegeven van hun ontevredenheid met de ondergeschikte positie, waarin ze zich bevonden. Als het in 1748 op het Groninger platteland begint te gisten en zich een verlangen naar grotere vrijheid onder de boeren openbaart, zijn het de Oldambsters, die de leiding nemen in de opstandige beweging, die tenslotte leidt tot de invoering van het Reglement Reformatoir van 1749. Dit is te merkwaardiger, omdat de feitelijke grieven, die de Oldambsters naar voren konden

---

[1]) Feitelijk was bij de beslissing van de Staten-Generaal van 1640 vastgesteld, dat de Ommelanden en de stad samen de souvereiniteit over het Oldambt bezaten, doch deze beslissing heeft weinig practische gevolgen gehad.

[2]) De Blécourt stelt de vraag, of de stad misschien papieren, die in haar nadeel getuigden, heeft vernietigd (blz. 144).

[3]) De Blécourt, blz. 113 e.v.

[4]) Wijnne, Handel en ontwikkeling, blz. 80 en 81.

brengen, veel geringere betekenis hadden, dan die van de Ommelanders [1]).

Nog kort vóór het einde van het bestuur van de stad kwam het in het Oldambt opnieuw tot onlusten. In het jaar 1785 moest de stad, tot demping van de „troubelen", nog de voor die tijd niet geringe som van ongeveer 8.000 gulden uitgeven [2]).

Nauwelijks zijn dan ook in 1795 de eerste Fransen ons land binnengetrokken, of het Oldambt eist reeds toelating tot het provinciaal bestuur en als de kwestie slepende dreigt te worden gehouden weigert het, kort daarop, verder belasting te betalen [3]). Voortdurend dringen de Oldambsters er op aan, dat met de regeling van het nieuwe bestuur haast zal worden gemaakt. Als de stad, in een laatste poging, om haar voorrechten tenminste tendele te handhaven, voortdurend nieuwe moeilijkheden opwerpt, vindt ze in het Oldambt haar meest verwoede tegenstander [4]). Het heeft niet gerust, voordat het van de gehate druk was verlost.

Ondanks de voortdurende strijd, die de stad dus sinds 1640 tegen deze opstandige onderdanen heeft moeten strijden, schijnt ze de smaak van de heerschappij niet te hebben verloren. Ze had n.l. de moed, om na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid in 1813, nogmaals aanspraken op het Oldambt te doen gelden [5]). Beter misschien, dan uit iets anders, blijkt uit deze vergeefse pogingen, hoeveel de stad er aan gelegen was, om de om haar heen gelegen gebieden in haar greep te houden.

Enige opmerkingen hebben we nog te maken over de geschiedenis, sedert het jaar 1400, van de verschillende Reiderlander dorpen, die nu tot het Oldambt worden gerekend.

Beslissend in de geschiedenis van Reiderland was het jaar 1413, het begin van het ontstaan van de Dollard. Weldra verdween een groot deel van de gouw in de golven. Reiderland viel in drie stukken uiteen. De dorpen Beerta, Winschoten en Westerlee werden — door de oostelijke boezem van de ontstane zee — van het overige deel, dat nog was blijven bestaan, afgescheiden. Van het gedeelte aan de oostzijde vormden de dorpen Bellingwolde en Blijham

---

[1]) Zo richtten de bezwaren zich o.a. tegen het collatierecht en de excessen in de jonkerrechtspraak; tegen speciaal Ommelander verschijnselen dus (zie verderop, blz. 143 e.v.).

[2]) Wijnne, Handel en ontwikkeling, blz. 83.

[3]) E. Feith, Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling van 1795 in de provincie Groningen, diss. Groningen, 1870, blz. 36 en 39.

[4]) Feith, Omwenteling, blz. 89, 90 en 98.

[5]) Zie Mr. J. R. Modderman, Iets over de te dezer dagen door de stad Groningen opnieuw, over het Oldambt, Westerwoldingerland, het Gorecht en Sappemeer gepraetendeerde superioriteit, 1816.

weer een afzonderlijk stuk. Door de zee van het Oldambt en de genoemde dorpen aan de westzijde afgesneden, door veenmoerassen van het tegenwoordige Duitse Reiderland gescheiden, vormde het voortaan physisch-geografisch een aanhangsel van Westerwolde.

Zonder dat het, voor zover het valt na te gaan, ooit in een tractaat of iets dergelijks is vastgelegd, hebben Winschoten, Beerta en Westerlee zich langzamerhand bij het Oldambt aangesloten. Evenals de Oldambster dorpen sluit Winschoten in 1435 een verdrag met de stad [1]); het schijnt zich dan met het Oldambt reeds min of meer één geheel te voelen. Het aansluitingsproces gaat voort en in 1471 krijgen de genoemde Reiderlander dorpen met het Oldambt samen één landrecht [2]). Na die tijd is er nooit weer verschil gemaakt tussen deze drie kerspels en het overige Oldambt. De naam Reiderland verdwijnt voor dit deel voorgoed [3]).

Anders ging het met de dorpen Bellingwolde en Blijham. In de eerste tientallen jaren na 1444 schijnt de verhouding tussen de stad en deze dorpen ongeveer dezelfde te zijn geweest, als die tussen de stad en het Oldambt. Volgens Emmius [4]) hadden de Gockinga's bezittingen in Bellingwolde, die ook aan de stad overgingen. Hiermee zullen wel weer redgerrechten verbonden geweest zijn, die een uitgangspunt konden vormen voor een bizondere positie van de stad. Spoedig echter moest ze dit landje verdedigen tegen Hajo Addinga, een hoofdeling, die zich meester had gemaakt van het gezag over Westerwolde en nu ook aanspraak maakte op de beide dorpen. In 1478 echter wist de stad zijn burcht in Wedde te veroveren [5]) en ze behield daardoor niet alleen haar rechten in Bellingwolde en Blijham, maar kreeg bovendien nog Westerwolde van den bisschop van Munster in pand [6]). De stad bouwde daarna de Pekelborg bij Winschoten en stelde daar een kastelein aan, die „dat Oldambt aan eene sydt des Dollerts en Westerwolde berichten solde" [7]).

---

1) Zie De Blécourt, bijl. 4.

2) Zie o.a. De Blécourt, blz. 50.

3) Het tegenwoordige waterschap van die naam is een 19de-eeuws product. Bij de schepping hiervan, evenals bij enkele andere gelegenheden, heeft men de naam „Reiderland" weer uit de geschiedenis opgediept; bij de bewoners van deze streek leefde ze echter niet meer.

4) Fruin, Westerwolde, blz. 119 en 138. Zie ook De Blécourt, blz. 98.

5) Fruin, Westerwolde, 140.

6) Voor de som van 2000 gulden verwierf ze van den bisschop de rechten, die Haje Addinga had bezeten.

7) Zie De Blécourt, blz. 92 en 147/148 en Fruin, Westerwolde, blz. 140. Fruin blijkt te menen, dat we onder het Oldambt aan de „eene sydt des Dollerts", Bellingwolde en Blijham hebben te verstaan. Het lijkt ons niet waarschijnlijk; vermoedelijk is hiermee het Wold-Oldambt bedoeld. In de eerste plaats is voor de stad Bellingwolde/Blijham niet aan *ene*, maar aan *gene* zijde van de Dollard;

Bij de grote opruiming, die in de jaren 1498 en volgende onder de verschillende bizondere rechten van de stad in de Ommelanden werd gehouden, bleven ook die in Bellingwolde en Blijham niet gespaard. Beide dorpen sloten in 1498 een overeenkomst met den bisschop van Munster, waarbij ze zich onder zijn gezag plaatsten. Kort daarop deed de stad afstand van haar aanspraken op Bellingwolde en Blijham, evenals van haar rechten op Westerwolde, ten behoeve van den bisschop [1]).

Hoever de rechten van de stad in deze plaatsen gingen, valt moeilijk te zeggen. Ze zullen wel van soortgelijke aard zijn geweest, als die in het Oldambt. Dat de dorpen zelfstandig een verdrag met den bisschop sloten, wijst niet op een grote invloed van de stad. Dat ze de overdracht naderhand erkende, zegt niets omtrent haar bevoegdheden. Ze had steeds de gewoonte om te doen, of alles, wat er tussen Eems en Lauwers lag, haar persoonlijk bezit was [2]).

Niet lang had de bisschop plezier van zijn nieuwe aanwinst. Edzard van Oostfriesland kreeg in 1499 het Oldambt als pand van Albrecht van Saksen en hierbij waren Bellingwolde en Blijham inbegrepen, daar de hertog deze dorpen, als behorende tot de Friese landen, tot zijn gebied rekende [3]). Evenals in het Oldambt tegenover de stad, zal Edzard hier tegenover den bisschop waarschijnlijk zijn rechten wel hebben weten te handhaven. In 1515 (1518) [4]) kwam het Oldambt aan Karel van Gelder en deze zal toen ook wel Bellingwolde en Blijham hebben gekregen. In ieder geval is hij er in 1530 de baas. In 1536 worden ze dan, tegelijk met Westerwolde, door Schenck van Tautenburg voor Karel V veroverd, die ze daarna, met Westerwolde, aan dezen veldheer in leen geeft [5]).

Vanaf die tijd heeft er een zekere staatkundige band bestaan tussen Bellingwolde en Blijham en Westerwolde, al was die band vrij los. Een deel van Westerwolde hebben ze nooit gevormd; ze

in de tweede plaats is het zeer de vraag, of ook voor deze dorpen, in die tijd, de naam Oldambt al in zwang was; in de derde plaats moet deze kastelein ook het gezag hebben gehad over het Wold-Oldambt (d.w.z. over de erfenis van de Gockinga's en wat daarbij was gekomen). Op de geciteerde woorden volgt in de kroniek van Sicke Beningha, waaraan ze zijn ontleend, n.l. onmiddellijk „en de andere casteleyn, de toe Oterdum woonde had toe berichten over de dorpen, in de kley gelegen". De laatstgenoemde had dus alléén gezag in het Klei-Oldambt. Er moet dus ook nog een kastelein geweest zijn voor het Wold-Oldambt en dat kan geen andere geweest zijn, dan die van de Pekelborg. Deze blijkt in 1483 en in 1499 dan ook inderdaad het gezag in het Wold-Oldambt te bezitten (De Blécourt, bijl. 17 en 26).

[1]) Fruin, Westerwolde, 148.

[2]) Zo b.v. bij de overdracht van de heerschappij aan Karel van Gelder. Zie o.a. De Blécourt, blz. 152.

[3]) Fruin, Westerwolde, blz. 149/150 en De Blécourt, blz. 150.

[4]) De Blécourt, blz. 152.

[5]) Fruin, Westerwolde, blz. 155/156.

hielden hun „autonomie", hun eigen recht en hun eigen rechtspraak [1]). Ze vormden, om het met een groot woord te betitelen, met Westerwolde een statenbond.

Een vergroting onderging het gebied van de beide dorpen naderhand, doordat de aanwassen uit de Dollard, aan de oostzijde van de Westerwoldsche Aa, er aan werden toegevoegd.

Sociaal zijn ze steeds duidelijk van Westerwolde gescheiden gebleven. De Friese afstamming van de bevolking en het Friese, van het Saksisch-Westerwoldse geheel verschillende agrarische systeem, dat een totaal andere maatschappelijke structuur meebracht, dan Westerwolde eigen was, waren oorzaak, dat ze nooit met Westerwolde samengroeiden. Aardig komt dit uit in het volgende, dat Prof. de Rhoer in 1809 over deze dorpen schreef: „. . . ., ook willen de ingezetenen van beide die dorpen, tot op dezen dag niet onder de Woldingen, zoo als zy die noemen, gerekend zijn. De nationale hoogmoed vindt ook hier plaats. Ook verschillen zy van die in kleeding en levenswijze, zy houden ze voor wat minder, gelyk deze weder de Velingen (Westfalers) doen [2]).

Na Schenck van Tautenburg hebben de beide dorpen nog verschillende andere heren gekend. Tenslotte wist de stad in 1619 van de Staten-Generaal de heerschappij over Westerwolde en Bellingwolde/Blijham te verwerven. Hiermee waren dus alle dorpen, die later door de spraakmakende gemeente tot het tegenwoordige Oldambt zouden worden verenigd, onder het bestuur van de stad gekomen en ze zijn dat gebleven tot aan de Franse tijd.

Ons rest nu nog de vraag, welke betekenis het optreden van de stad voor het Oldambt heeft gehad. Een der gewichtigste gevolgen was ongetwijfeld het radicale afbreken van de ontwikkeling van het hoofdelingenwezen [3]). In dit opzicht vertoont het Oldambt een heel ander beeld dan de Ommelanden. Was de stad er dáár enkel in geslaagd, om de hoofdelingen weer binnen het kader van de wet te dringen, in het Oldambt is door haar toedoen het hoofdeling-

---

[1]) In 1471 kregen Bellingwolde en Blijham, evenals Beerta, Winschoten en Westerlee, met het Oldambt één landrecht. Het landrecht van 1618 werd echter wel in Beerta enz. ingevoerd, doch niet in Bellingwolde/Blijham. Daar bleef dus officiëel het landrecht van 1471 gelden (zie o.a. De Blécourt, blz. 60 e.v. en Alting, Lof-Rede, blz. 65). De Blécourt wijst er echter op, dat in de praktijk van de toepassing van dit landrecht weinig te bespeuren valt (blz. 61/62).

[2]) Verhandelingen van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel IV, 2de stuk, 1809, blz. 247.

Een uitzondering vormt in dit opzicht het Westerwoldse dorp Vrieschelo, dat steeds een sterk Oldambster karakter droeg. Over de oorzaken daarvan in het volgende hoofdstuk.

[3]) Over de Oldambster hoofdelingen vooral het opstel van De Blécourt, „Oldambster Hoofdelingen", in Oldambt, blz. 67—79.

wezen geheel verdwenen. Dit verschil hangt ten nauwste samen met de geheel verschillende wijze, waarop zich de uitoefening van de rechtspraak en de overige publieke functies in de beide gebieden ontwikkelden.

Al had de stad in de Ommelanden weten te bereiken, dat de hoofdelingen van gewelddadige en onwettige uitbreiding van hun macht moesten afzien, ze kon niet verhinderen, dat zij de rijksten en aanzienlijksten in het land bleven. Men mag het wel als een sociologische wet beschouwen, dat de aanzienlijken steeds naar de politieke macht zullen grijpen, als hun daartoe de gelegenheid wordt geboden. Die gelegenheid bleef in de Ommelanden bestaan, ook binnen de grenzen der wet. Reeds in de 15de eeuw was n.l. het misbruik ingeslopen, dat men het recht op een toerbeurt in een rechtstoel, onafhankelijk van de edele heerd, waarop dit oorspronkelijk viel, verkocht [1]). Aanvankelijk schijnt dit verschijnsel echter nog geen grote omvang aangenomen te hebben [2]). Misschien, dat het daarom ook is getolereerd en tenslotte zelfs als een bestaande gewoonte in het Ommelander Landrecht van 1601 werd erkend [2]). In de 16de, 17de en 18de eeuw zien we dan ook steeds meer de ommegangen van de verschillende rechtstoelen in meerderheid of alle in één hand komen [3]). Het proces woekerde in de Ommelanden steeds voort en het slot was, dat de hoofdelingen (nu meestal jonkers genoemd) [4]) langs legale weg meer bereikten, dan hun voorouders met geweld vroeger ooit hadden weten te verwerven; ze werden tot een soort van dorpspotentaatjes [5]). Geheel voltooid is deze ontwikkeling nooit, maar toen het Reglement Reformatoir aan de verkoop van toerbeurten een einde maakte, was er toch van de invloed van de gewone eigenerfden op rechtspraak en bestuur weinig meer over. Van de 65 rechtstoelen in de Ommelanden waren er 33 staande geworden; in tal van andere was de meerderheid van de ommegangen in één hand [6]).

Het ligt voor de hand, dat een dergelijke gang van zaken in het Oldambt niet plaats kon vinden. We zien daar rechtspraak en bestuur geleidelijk geheel in handen van de stad overgaan. De

---

1) Halsema, blz. 367.

2) Volgens Gosses (Hoofdeling, blz. 5), geeft de mededeling van Frima (Ommelander Strafproces, blz. 109), dat er reeds aan het begin van de 17de eeuw veel staande rechtstoelen waren, een verkeerde indruk.

3) Frima (Strafproces, blz. 108) wijst er op, dat de toenemende ingewikkeldheid van het recht de eenvoudige boeren er toe bracht, om hun oude rechten af te staan. Op de rechtdagen verschenen gestudeerde advocaten, die zich op het Corpus Juris beriepen en de redgers met latijnse citaten van de wijs brachten.

4) Zie over deze titels o.a. Alting, Lof-Rede, blz. 98.

5) Gosses, Hoofdeling, blz. 71.

6) Frima, Strafproces, blz. 109.

gelegenheid voor de vorming van een bizondere machtspositie werd daardoor aan de hoofdelingen, die er na 1444 waren overgebleven, ontnomen [1]). Hun bestaan als afzonderlijke sociale groep kwam daardoor in gevaar. Als de hoofdelingen in het Oldambt, zowel als in de Ommelanden, tegen het midden van de 15de eeuw hun militaire betekenis, waaraan ze hun ontstaan hadden te danken, verliezen, zijn ze nauwelijks rijp om een afgesloten stand te vormen. Ze hebben zich nog te weinig gedifferentiëerd van de groep, waaruit zij zijn voortgekomen; de traditie, waarop ze kunnen bouwen, is nog te jong. In de Ommelanden echter vinden ze in bestuur en rechtspraak een ideaal terrein, om zich een bizondere positie en een van die van de gewone eigenerfden afwijkende functie te scheppen en zich zodoende als een aparte stand te handhaven en te consolideren. Ze verwijderen zich steeds meer van de gewone eigenerfden en staan er tenslotte geheel los van. In het Oldambt vindt het omgekeerde plaats, daar keren de hoofdelingen tot hun uitgangspunt terug. Ze smeden hun zwaarden om tot ploegijzers en worden weer wat ze eens waren: hereboeren.

In de tijd van de onderwerping van de Gockinga's en de Houwerda's vinden we nog een vrij groot aantal kleinere hoofdelingen in het Oldambt. Uit de zeer weinige stukken, die uit die tijd zijn overgebleven, kennen we er reeds verscheidene; ongetwijfeld zijn er meer geweest [2]). Twee eeuwen later echter, omstreeks 1650, vinden we in het Oldambt nog slechts één hoofdelingengeslacht; dat der Huninga's. Voor de rest alleen nog maar boeren. Natuurlijk zijn al die hoofdelingengeslachten ondertussen niet uitgestorven en De Blécourt veronderstelt dan ook, dat we in de leden van Oldambster boerengeslachten als Tonkes, Dethmers, Engelkens, Hommes, Prenger, Sijpkens, Tiddens, Tonckens, Waalkens enz., nazaten hebben te zien van oude Oldambster hoofdelingenfamilies uit de 14de eeuw [3]).

De jonkersgeslachten van de Ommelanden, de Clant's, de Albarda's, de de Mepsche's, de Ewsums, de Lewe's, de van Starkenborch's, de Ripperda's enz. zijn, voor zover ze niet zijn uitgestorven, van het Groninger platteland nu bijna alle verdwenen. Na de Franse tijd was er voor hen geen plaats en geen werkkring meer. De nog levenden zijn in de adelstand opgenomen en hebben meestal elders hun bestaan gezocht [4]).

---

[1]) Zie De Blécourt, blz. 72.

[2]) Men vindt de namen, die ons zijn overgeleverd, genoemd bij De Blécourt, Oldambt, op blz. 67 e.v.

[3]) Oldambt, blz. 78/79.

[4]) Waarschijnlijk is niet alles, wat zich in de Ommelanden in de 15de eeuw hoofdeling noemde, deze weg opgegaan. Een deel zal, evenals de Oldambster hoofdelingen, tot de boerenstand zijn teruggekeerd (De Blécourt, blz. 72).

We mogen wel aannemen, dat de hoofdelingen oorspronkelijk uit de sterksten, de flinksten en de kloeksten onder de eigenerfden zijn voortgekomen. Is de veronderstelling van De Blécourt juist, dan betekent dit, dat het Oldambt voor een stevige contra-selectie, die de Ommelanden hebben ondergaan, is bewaard gebleven.

Dat het zelfgevoel bij de Oldambster boeren in nog sterkere mate is ontwikkeld, dan bij de Groninger boeren in het algemeen, moet waarschijnlijk ook tendele aan bovengenoemde gang van zaken worden toegeschreven. In de eerste plaats zijn hier de geslachten, waar krachtens overerving en traditie het zelfbewustzijn het sterkst is ontwikkeld (de vroegere hoofdelingen), voor de boerenstand bewaard gebleven. In de tweede plaats heeft dit gevoel bij de minder sterken, niet als in de Ommelanden, geleden onder een eeuwenlange druk van de zijde der sterkeren. Ongetwijfeld toch was jonkerheerschappij in de Ommelanden veel meer een werkelijke onderdrukking, dan de heerschappij van de stad in het Oldambt. De stad was genoeg despoot om tot verzet te prikkelen, maar niet genoeg om de boerentrots te breken.

Het was voor het Oldambt een geluk, dat het voor een ontwikkeling als in de Ommelanden bewaard is gebleven; bestuur en rechtspraak konden er enkel wel bij varen. Baatzucht, overwegingen van persoonlijke aard, hebben aan de onpartijdigheid van de jonkerrechtspraak in de Ommelanden wel eens afbreuk gedaan. Van geslacht op geslacht bekleedden dezelfde families het redgerambt, terwijl hun rechtsgebied meestal niet meer omvatte, dan hun woonplaats en de onmiddellijke omgeving daarvan. Ze stonden daardoor tot practisch iedereen, die aan hun rechtspraak en hun bestuur was onderworpen, in een bepaalde bizondere verhouding. Een rechtszaak kreeg daardoor voor hen gemakkelijk een persoonlijke kant. Zo kwam het wel eens voor, dat zij zich niet tot een objectieve verhouding wisten op te werken, terwijl de contrôle op hun „faits et gestes" te gering was [1]), om de nadelige gevolgen hiervan te voorkomen.

De drost van de stad stond geheel anders tegenover zijn justiciabelen. Hij kwam als vreemde in het Oldambt, bleef er meestal betrekkelijk kort en stond daardoor veel vrijer en veel minder bevooroordeeld tegenover de zaken, die aan hem werden voorge-

---

[1]) Weliswaar bestond nog steeds het hoger beroep op de warven en de Hoofdmannenkamer, doch dit gold alleen voor burgerlijke zaken. Hoger beroep voor strafzaken werd pas bij het Reglement Reformatoir van 1749 ingevoerd. Een invloed ten goede onderging de rechtspraak in de Ommelanden door het zich steeds uitbreidende stelsel van de z.g.n. geconstitueerde rechters. Dit waren juristen, die door rechthebbende redgers werden aangesteld, om in hun naam recht te spreken, als zij zelf daartoe de bekwaamheid of de lust misten (zie Frima, Strafproces, blz. 111 e.v.).

legd. De veel grotere omvang van zijn rechtsgebied werkte dit nog in de hand. En als hij soms neiging mocht gevoelen om zijn boekje te buiten te gaan, dan kon hij ten allen tijde door zijn opdrachtgevers ter verantwoording worden geroepen.

Al heeft de stad in de jaren om 1650, toen ze om haar macht moest kampen, wel eens harde vonnissen geveld, in normale tijden was de rechtspraak bij haar in zeer vertrouwde handen. Van gerechtelijke misdaden, als het monsterproces te Faan [1]), is in het Oldambt nooit sprake geweest. Natuurlijk waren dergelijke uitersten ook in de Ommelanden hoge uitzondering; ook daar heeft men vele uitstekende rechters gehad. Maar bij het daar heersende stelsel waren dergelijke dingen mogelijk; in het Oldambt behoorden ze tot de onmogelijkheden.

Ook in ander opzicht hebben de Ommelander dorpsheren niet zelden van hun macht misbruik gemaakt. In een van onze vorige hoofdstukken noemden we reeds terloops het collatierecht. Evenals het recht op een aandeel in de jurisdictie, kwam het recht tot het benoemen van den predikant toe aan de bezitters van de edele heerden. Met de ommegangen in de rechtstoelen kwam dit recht grotendeels of geheel in handen van den dorpsheer, die daardoor tot „primus" of „unique" collator werd. Vaak is er op schandelijke wijze met dit recht omgegaan. Vele potentaatjes verkochten in feite vaak het predikantsambt. Den dominee beschouwden ze als hun slaaf, de kerkelijke bezittingen als hun particulier eigendom. Veel landerijen van de kerk zijn door de jonkers ontvreemd of ten eigen bate gebruikt. Niet ten onrechte noemt Wumkes het hoofdstuk van zijn boek [2]), waarin hij dit alles beschrijft: „Onder het juk van den Landadel".

Door het optreden van de stad is in het Oldambt het ontstaan van een dergelijke, voor de kerk onterende toestand voorkomen.

Het bestuur van de stad gaf aan het Oldambt een eenheid, die in de andere gouwen vaak ver te zoeken was. Dat dit een voordeel was, spreekt van zelf. Duidelijk blijkt dit b.v. bij waterstaatsaangelegenheden; gaven die elders niet zelden aanleiding tot eindeloos gekibbel en machteloosheid, hier was steeds een macht aanwezig, die de kracht en de wil had om de knoop door te hakken. De stad gaf daarbij vaak blijk van een wijdheid van blik, die we nu nog kunnen bewonderen. Zo heeft ze b.v. de inpoldering van de Dollard op de meest energieke manier bevorderd. Verschillende polders zijn

---

[1]) Hierbij werden door den geraffineerd wreden rechter, de Mepsche, 22 personen, die valselijk waren beschuldigd van sodomie, ter dood veroordeeld (zie o.a. Frima, Strafproces, blz. 401 e.v.).

[2]) De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden, blz. 84 e.v.

geheel haar werk [1]). Ze zag de zaken vanuit haar eigen gezichtshoek, maar ze zag ze ruim en niet bekrompen. Voor de ontwikkeling van het verkeer te land en te water, heeft ze het Oldambt soms zware lasten opgelegd, die het tot het uiterste dreven. Maar dat haar opzet juist was, bewezen drie eeuwen praktijk.

Blok noemt het bestuur van de stad voor het Oldambt een zegen [2]) en men moet met deze bewering geheel instemmen, al moet men aan de andere kant toegeven, dat de stad het de Oldambsters vaak moeilijk heeft gemaakt, om haar optreden als zegenbrengend te zien.

De Franse tijd deed het Oldambt, evenals de andere Groninger gouwen, als afzonderlijk staatkundig geheel verdwijnen [3]) en de rol van de stad was daarmee uitgespeeld. In het Oldambt is daar waarschijnlijk niemand rouwig om geweest. Maar wie de geschiedenis onpartijdig bekijkt, moet erkennen, dat het Oldambt één der plaatsen is, waar dit noordelijke Rome haar verwonderlijke organisatorische talenten het duidelijkst heeft getoond.

---

[1]) Geheel aan de stad behoorden of behoren, de Kroonpolder, de Stadspolder, en de Reiderwolderpolder (2de afdeling).

[2]) Het Oldambt in oude tijden, blz. 49.

[3]) Tot 1811 heeft het als zodanig bestaan, al was de verhouding tot de stad toen reeds gewijzigd (De Blécourt, blz. 86).

II. DE ONTWIKKELING VAN GRONDBEZIT EN GRONDGEBRUIK.

De historische ontwikkeling van het grondbezit in de zandstreken, in het Oosten van ons land, heeft sinds lang de aandacht getrokken. Historici, geografen, economen en juristen hebben zich met de marken bezig gehouden [1]) en, elk van uit zijn standpunt, er hun licht over laten schijnen. Veel minder heeft tot nu toe de agrarische geschiedenis van de vroeger Friese landen de belangstelling opgewekt. Bijna iedere Nederlander weet wel te vertellen, wat essen, groengronden enz. zijn. Zou men hem echter vragen, wat we moeten verstaan onder een opstrekkende heerd en een „Blockflur" (een Nederlands woord hiervoor bestaat niet), dan zou hij waarschijnlijk het antwoord schuldig blijven. Mede tengevolge van die geringere belangstelling, zijn er dan ook in de geschiedenis van de bodem van oud-Friesland nog heel wat duistere punten. De meningen van de enkelen [2]), die zich er wel mee hebben beziggehouden, lopen nog ver uiteen. Als we hier, met het oog op de verklaring van de bedrijfsgrootte en van de kavelvorm van de boerderijen in het Oldambt, zullen trachten een overzicht te geven, dan dient men wel te bedenken, dat men bij andere schrijvers opvattingen kan vinden, die van de hier gegevene nogal afwijken [3]).

Zoals men weet, is de geografische situatie in Groningen, Friesland en Oostfriesland ongeveer als volgt: langs de kust strekt zich in alle drie landen een strook zeeklei uit. Deze klei is voor het

---

[1]) Zo worden b.v. de marken uitvoerig behandeld in de Geschiedkundige atlas van Nederland, onder leiding van A. A. Beekman. Schuiling en Heimans behandelen in hun „Nederlandsche landschappen", de „flur"verdeling van de markedorpen uitvoerig, doch die van het terpgebied laten ze vrijwel buiten beschouwing (over een esdorp no. I, over het terpgebied no. XV van de serie).

[2]) Dr. Karl Freiherr von Richthofen, Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte, 1880; Philipp Heck, Die altfriesische Gerichtsverfassung, 1894; F. Swart, Zur friesischen Agrargeschichte, Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, Heft 145, 1910; Dr. G. Acker Stratingh, Marken in Friesland, Versl. Kon. Acad. v. Wet., Afd. Lett. IX; Prof. Mr. L. J. van Apeldoorn, De historische ontwikkeling van het grondbezit in Friesland, De Vrije Fries, XXVII, 1924, blz. 185 e.v.; Dr. O. Postma, Virga en Pes in de registers der kloosters te Fulda en te Werden, Vr. Fries XXVII, 1924, blz. 268 e.v.; dezelfde, De zoogenaamde vier-jaarlijksche verdeeling van de Hemrik, Vr. Fries XXVIII, 1928, blz. 34 e.v.; dezelfde, De gemeene scharren te Hindeloopen en Molkwerum, Vr. Fries XXVIII, 1928; blz. 353 e.v., hebben zich o.a. met de Friese agrarische geschiedenis bezig gehouden en bepaalde theoriën daarover gegeven. Dr. Postma heeft zijn werk samengevat en uitgebreid in: De Friesche kleihoeve, 1934.

[3]) We zullen hier op de vele verschilpunten niet ingaan. We hopen later in een afzonderlijke publicatie op het recht van opstrek en andere, in deze schets naar voren komende punten, dieper in te gaan en het hier ingenomen standpunt nader motiveren. Voorlopig verwijzen we den lezer naar onze bespreking van het boek van Dr. Postma over de Friese kleihoeve, in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1935, blz. 201 e.v.

grootste gedeelte betrekkelijk oud; in het begin van onze jaartelling was ze al aanwezig. Meestal ligt ze betrekkelijk hoog (het Hogeland!). Waarschijnlijk heeft deze klei zich vroeger tot de Waddeneilanden, althans een heel eind verder zeewaarts, uitgestrekt [1]). Van de hoge diluviale gronden, in Drente en Westfalen, wordt deze oude klei afgescheiden door een uit hoge en lage venen en soms ook lage klei bestaande gordel. Hier en daar wordt deze laatste doorbroken door langgerekte zandruggen. De naam „Wold" of „Woud", die in dit gebied (in alle drie gewesten) in landschaps- en plaatsnamen talloos vaak voorkomt, wijst er op, evenals het voorkomen van grote massa's z.g.n. kienhout in de bodem, dat hier (waarschijnlijk nog in de eerste eeuwen van onze jaartelling) een machtige woudbarrière aanwezig was, die een scheiding vormde tussen de klei en de hoge zandgronden. De scheidende werking van deze bosgordel werd nog verhoogd, doordat een groot deel van deze landen behoorde tot de laagstgelegene in onze tegenwoordige noordelijke provincies. Nog heet een deel van dit woudgebied (hier verder als „Wolden" aangeduid) in Groningen „Lage Land".

De hoge zandgronden werden sinds onheuglijke tijden bewoond door stammen, die we met een naam van Holwerda als proto-Saksen kunnen aanduiden [2]). Kleine groepen van deze mensen zijn waarschijnlijk reeds vroeg langs de genoemde zandruggen in de Wolden doorgedrongen en hebben daar, op de hoogste plaatsen, nederzettingen gesticht. Dit deden b.v. de Westerwoldingers, terwijl ook enkele dorpen in het Oosten en Zuiden van Friesland (b.v. Oosterwolde) [3]), waarschijnlijk van deze proto-Saksische eilandjes zijn. Het grootste deel der Wolden bleef echter nog ongerept.

Ongeveer twee eeuwen voor Christus [4]), misschien iets vroeger of later, vertoonde zich een nieuw bevolkingselement in het Noorden van ons land: de Friezen. Zij kwamen waarschijnlijk langs de kust

---

[1]) Over de historische geografie van de oude klei in Groningen is ontzaglijk veel geschreven. Men zie o.a.: Dr. R. Westerhoff, De kwelderkwestie nader toegelicht, 1844, vooral de aantekeningen; dezelfde, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, 1864; Dr. G. A. Stratingh, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien, Bijdr. tot de gesch. en oudhk. inz. van de prov. Gron. deel III, 1866; S. P. Rietema, Over wierden en dijken, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardk. Gen. 1914, blz. 161 en 301; R. Schuiling, Nederlandsche vluchtheuvels, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardk. Gen. 1912; J. Keijer, Een tak van de Eems door onze provincie, Gron. Volksalm. 1921 en 1923; Dodo Wildvang, Das Reiderland, 1920.

[2]) Dr. J. H. Holwerda, Nederland's vroegste geschiedenis, 1918, blz. 190 e.v.

[3]) Over sporen van een prae-Friese bevolking in Z. en O. Friesland o.a. A. E. van Giffen, Het hunebed te Rijs in Gaasterland, Vr. Fries XXVII, 1924, blz. 307 e.v. en H. J. Popping, De jong-palaeolithische Kuinderculturen, Mensch en Maatschappij, 1934, blz. 378 e.v.

[4]) We volgen hier de mening van Mr. P. C. J. A. Boeles, De oudste beschaving op Friesche klei, Elsev. Geïll. Maandschr., 1908, blz. 170. Holwerda stelt de komst van de Friezen in de Romeinse tijd.

of van over de zee en ze vestigden zich op de oude klei. Naar het schijnt, waren ze reeds bij hun vestiging landbouwers en veetelers [1]) en de bodem was daarom voor hen uiterst geschikt (niet te laag gelegen klei is zowel voor landbouw als voor veeteelt te gebruiken). De klei was nog hoog genoeg om hun op de begane grond een woonplaats te bieden [2]) en grond was er in overvloed. Hoewel de op familieverwantschap gebaseerde sociale groeperingen — de geslachten — bij hen nog in volle kracht waren en nog eeuwen lang een grote rol in het maatschappelijke leven speelden [3]), schijnt er geen agrarisch communisme of zelfs maar gemeenschappelijk grondbezit binnen de geslachten te hebben bestaan. Wel had ieder geslacht zijn eigen gebied, maar binnen dit gebied (de hemrik?) [4]) waren de afzonderlijke gezinshoofden geheel onafhankelijk. Er bestond individueel grondbezit en ieder bebouwde zijn land afzonderlijk; een „Feldgemeinschaft", zoals we die in de eigenlijke markedorpen kennen, ontstond niet. Men woonde dan ook niet, zoals daar, in een „Haufendorf" bijeen, maar op afzonderlijke, in het land verspreide boerenhoeven (Einzelhöfe). Daar er aanvankelijk grond te over was, koos ieder, wat hem het meest geschikt leek. Door eenvoudige ontginning werd men waarschijnlijk eigenaar van de grond [5]). Een bepaald verdelingssysteem werd dan ook niet gevolgd. Bij de afscheiding maakte men het zich zo gemakkelijk mogelijk. De natuurlijke wateren en laagten werden hiervoor gebruikt en slechts waar dit nodig was, voegde men er sloten aan toe. Natuurlijk trachtte ieder grond te verkrijgen, die zoveel mogelijk om eigen huis lag. Op deze wijze werd de grond verdeeld in onregelmatig vierkante stukken, die om de boerderijen gelegen waren en er ontstond, wat de Duitsers een „Blockflur" noemen.

Woonden de Friezen dus aanvankelijk op de begane grond, temidden van hun landerijen, na enige eeuwen werden ze gedwongen, een andere plaats voor hun huizen te kiezen. De zee drong het land binnen en het water steeg; men moest terpen opwerpen om zich te beveiligen. Geleidelijk steeg het water hoger en

---

[1]) Reeds in de oudste lagen der terpen vinden we de attributen van de landbouw. Zie de verschillende jaarverslagen van de Vereeniging voor terpenonderzoek.

[2]) Zie Dodo Wildvang, Neue Gedanken über die ältere Besiedlung Ostfrieslands, 9de en 10de jaarverslag van de „Vereeniging voor terpenonderzoek", 1924—'26, over de „Siedlung" op de oude klei vóór het ontstaan der terpen.

[3]) Volgens Heck, zouden zich uit de geslachten de buurschappen, de Groninger „kluften", hebben ontwikkeld (Altfriesische Gerichtsverfassung, blz. 129 e.v.). Postma wijst er op, dat in de middeleeuwen de dijkplicht soms op de geslachten viel. Zie: Friesche kleihoeve, blz. 155 e.v.

[4]) Zie over de hemrik o.a. Mr. Ph. van Blom, Geschiedenis van Oud-Friesland, Vrije Fries, deel 19, blz. 547 en 595.

[5]) Over het verkrijgen van eigendomsrecht door ontginning, zie ook Dr. J. J. Fahrenfort, Over communisme en privaatbezit bij de natuurvolken, 1934.

de terpen moesten voortdurend worden opgehoogd. Tenslotte was landbouw waarschijnlijk enkel maar meer mogelijk op de hellingen van de terpen; het vlakke land diende alleen nog als weideland. Op den duur gingen aan de zeekant grote stukken cultuurgrond verloren; op de Wadden vindt men nog sporen van vroegere bewoning [1]). Bruikbaar land werd zodoende schaars en de Friezen waren genoodzaakt, naar nieuwe vestingsmogelijkheden uit te zien. Ze

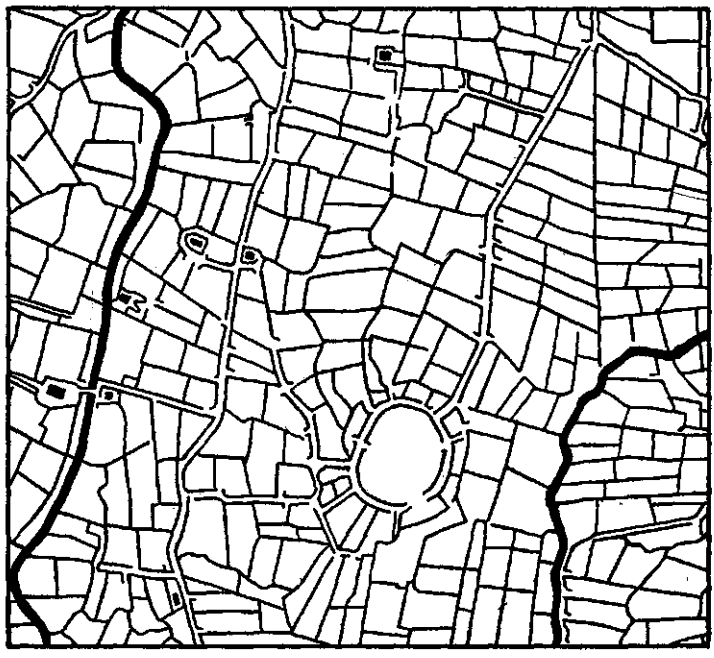

Kaart 3.

Terpdorp met „Blockflur".

Het kaartje stelt voor het dorp Marsum, bij Appingedam, met omgeving. Het absoluut onregelmatige van de verdeling van de „Blockflur" komt er duidelijk op uit.

vonden deze in de Wolden. Grote uitgestrektheden grond lagen daar nog ongebruikt. Zonder meer waren ze echter niet voor bewoning geschikt, want zoals gezegd, ze lagen voor een groot gedeelte lager dan de klei, waarop de terpen staan (de Wolden kennen geen terpen). Ze moesten dus eerst door dijken worden beschermd

---

[1]) Het verdwijnen van cultuurgrond langs de Waddenkust wordt besproken bij Westerhoff, Kwelderkwestie, blz. 14, Swart, Agrargeschichte, blz. 70 en Rietema, Over wierden en dijken.

tegen het afstromende bovenwater, zowel van de hoge klei, als van de hoge gronden in het Zuiden. Waarschijnlijk, dat de voor dit doel aangelegde binnendijken (b.v. in Groningen de Wolddijk ten Noorden van de stad) eerder zijn ontstaan, dan de zoveel zwaardere zeedijken [1]). Wanneer de kolonisatie van de Wolden is begonnen, valt moeilijk precies te zeggen. Is de legende van den heiligen Walfridus te vertrouwen [2]), dan hebben de Friezen reeds omstreeks 800 [3]) de lage landen om Bedum met een dijk omringd en voor bewoning geschikt gemaakt [4]). Uit de beschrijving, die Emo en Menco geven van de „Woudlieden", valt echter op te maken, dat de bevolking van de Wouden nog lang het karakter van een groep pioniers, van „frontiers" heeft gehouden [5]).

De schaarste aan grond op de oude klei had de Friezen geleerd, het grondbezit op prijs te stellen en ze wilden daarom de verdeling van de nieuw verworven landen niet meer aan het toeval overlaten. Ze zochten naar een verdelingssysteem, dat ieder ongeveer evenveel zou geven. Ze vonden dit in het *recht van opstrek.* Onder dit recht van opstrek, waarvan tot nu toe in de literatuur feitelijk geen melding is gemaakt, verstaan we: *het eigendomsrecht, dat een grondbezitter heeft op de voor en achter zijn in cultuur gebrachte gronden gelegen onontgonnen gronden (eventueel aanwassen), voor zo ver ze liggen binnen de verlengden van zijn zwetsloten (grenssloten) en binnen de grenzen van zijn dorp (kerspel, kluft, buurschap)*. In alle Friese koloniën in de Wolden heeft de verdeling van gronden plaats gevonden op de basis van dit recht van opstrek [6]). De dorpen liggen bijna altijd op een langgerekte hoogte in het terrein (een dijk of zandrug). Waarschijnlijk heeft men

---

[1]) Over de ouderdom der dijken zie Westerhoff, Twee hoofdstukken enz. en Acker Stratingh, Twee hoofdstukken enz., herzien.

[2]) Het verhaal over Walfridus vindt men o.a. bij N. Westendorp, Jaarboek van en voor de provincie Groningen, deel I, 1829, blz. 102 en 103. Misschien echter is de kolonisatie later begonnen, want juist in de Karolingische tijd zijn de terpen sterk opgehoogd, zodat we aan kunnen nemen, dat toen het water sterk is gestegen en veel cultuurgrond verloren is gegaan.

[3]) Ook Swart, Agrargeschichte, blz. 3, 165 enz. en von Richthofen, Untersuchungen enz., blz. 347 schrijven de „Reihendörfer" toe aan een kolonisatie der Friezen, doch stellen deze later.

[4]) Het is niet onwaarschijnlijk, dat vóór het rijzen van het water de Friezen reeds op enkele plekken in de Wolden waren doorgedrongen. Zo werden te Bedum resten gevonden van een woning, die met een laag slib waren overdekt. Ze zullen zich, toen het water rees, eerst hebben teruggetrokken om naderhand, toen het grondgebrek nijpend werd, de bodem daar opnieuw, doch nu veel intensiever, te bezetten (zie het 9de en 10de jaarversl. van de Ver. v. terpenonderzoek).

[5]) Zie P. J. Blok, Het Oldambt in oude tijden, Gron. Volksalm. 1890, blz. 1 e.v.. Over de kolonisatie der Wolden spreekt Blok ook in: Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen, Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudhk., 3de reeks, 6de deel, 1892, blz. 19.

[6]) Ook in Oostfriesland kent men het recht van opstrek. Zie W. Lüpkes, Ostfriesische Volkskunde, 1907, blz. 20.

langs de op deze hoogte aangelegde weg voor iederen kolonist een aantal roeden uitgemeten, dat dan de breedte van zijn plaats voorstelde. Loodrecht op de weg mocht hij dan, voor- en achteruit in de woeste gronden, zijn zwetsloten doortrekken, of, zoals men het uitdrukt, zijn „heerd" (boerderij) „strekte zich op" in de woeste

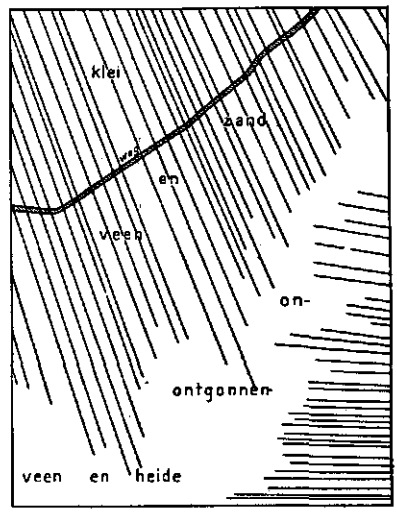

Kaart 4.

Opstrekkende heerden in de omgeving van Wijmeer (Oostfriesland).

We kozen dit voorbeeld, omdat hier de opstrekkende heerden nog in „actie" zijn. Aan het eind van de heerden liggen hier nog onverdeeldde stukken land, iets, wat in ons land nergens meer voorkomt. Men ziet, hoe de verschillende boeren lang niet allen evenver in de woeste grond doorgedrongen zijn. Ieder verlengt zijn grenssloten zo ver als het hem belieft; het enige, waarmee hij rekening heeft te houden, zijn de rechten van de eigenaars uit het aangrenzende dorp. Dat vroeger, bij het ontbreken van een voldoende sterk oppergezag, wel conflicten moesten ontstaan tussen de verschillende dorpen, spreekt haast vanzelf.

gronden. Een dergelijke boerderij noemt men in Groningen „opstrekkende heerd", in Friesland „doorlopende plaats". Het is duidelijk, dat het dorpstype, dat op deze wijze ontstaat het z.g.n. „Reihendorf" of „Straszendorf" is [1]), ons b.v. van Staphorst en

[1]) Het is merkwaardig, dat op deze kolonisatievorm in Nederland niet meer de aandacht is gevallen. Want, behalve in de genoemde delen van Groningen en Friesland, vinden we „Reihendörfer" in het Zuidwesten van Drente, in de kop van Overijsel, in verschillende delen van Holland en in het Westen van Utrecht. Bovendien is dit kolonietype waarschijnlijk door Nederlandse kolonisten naar het Duitse Oosten verplant, van waaruit het zich als „Holländische Hufe" over geheel Duitsland heeft verspreid. Zie voor het laatste Swart, blz. 165.

Rouveen zo goed bekend. Op een kilometerslange rij liggen de boerderijen op regelmatige afstand naast elkaar. Dat men van het ene dorp in het andere overgaat, merkt men nauwelijks. Een feitelijke kom hebben deze dorpen niet. Alle boerderijen staan langs de weg. Links en rechts hiervan strekken zich de lange, smalle percelen land uit.

Werd een nieuwe kolonie gesticht, dan werd niet meteen alle grond verdeeld. Aanvankelijk alleen maar in de dichtstbijgelegen gedeelten. De verder afgelegen landen waren door de wijze van aanleg van het dorp (het lag, zoals gezegd, meestal op een hoogte) in den regel de laagstgelegene en de slechtste. Ze lagen geheel woest, of ze werden gebruikt als gemene weide (meenschar). Iedere eigenaar wist echter welk stuk van deze aaneengelegen complexen hem toekwam. Van gemeenschappelijk grondbezit was geen sprake, alleen van tijdelijk gemeenschappelijk gebruik. Nam de behoefte aan cultuurgrond toe, dan trok men zijn grenssloten door. In het oude Friesland geschiedde een dergelijke verdere verdeling onder toezicht van den schout [1]). Toen naderhand de grafelijke regering in de Friese landen plaats maakte voor de „Friese vrijheid", deed men het meestal op eigen houtje. Conflicten, vooral tussen de verschillende dorpen onderling, over de grenzen van de wederzijdse rechten, waren toen niet zeldzaam [2]).

Op vele plaatsen zijn nog lang grote stukken land onverdeeld blijven liggen. De laatste verdelingen in ons land hebben pas in de 19de eeuw plaats gevonden en hier en daar vindt men op de topografische kaarten nog de naam „schar" of „meenschar" [3]).

Men heeft hierin dikwijls sporen willen zien van een vroeger gemeenschappelijk grondbezit. Naar we menen ten onrechte. Reeds volgens het oud-Friese schoutenrecht kon ieder individu verdere verdeling eisen [4]). Op de tussen de zwetsloten van den invididuelen boer gelegen gronden kon de collectiviteit (het dorp of de buurschap) geen rechten doen gelden, die boven zijn eigendomsrechten uitgingen. Enkel de geringe waarde van de gemeenliggende gronden, die de moeite van het ontginnen en verkavelen

---

[1]) Zie voor de bepalingen hieromtrent, Walther Steller, Das altwestfriesische Schulzenrecht, blz. 18. Een vertaling hiervan vindt men bij Postma, Friesche kleihoeve, blz. 92. Wij meenden dit artikel anders te moeten interpreteren, dan tot nu toe is geschied. Zie onze bespreking van het boek van Postma in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 1935, blz. 201 e.v.

[2]) Meestal vormen natuurlijke waterlopen de grenzen tussen de dorpen. Deze waren echter niet altijd aanwezig en soms trachtte men met krachtige hand de stroom te doen afbuigen. Verg. Westerhoff, Kwelderkwestie, blz. 68 en 99.

[3]) O.a. bij Lippenhuizen en Hemrik in Friesland. Zie Top. Kaart, 1—50 000, blad 11, Heereveen (O).

[4]) Zie het onder [1]) genoemde artikel over de hemrikverdeling.

niet gedoogde, was oorzaak van het handhaven van de onverdeelde toestand.

Het recht van opstek is dus een bepaalde vorm, waarin het recht van den aangrenzenden eigenaar op de woeste- en aangewassen gronden zich voordoet. Wil het zich ten volle ontwikkelen, dan

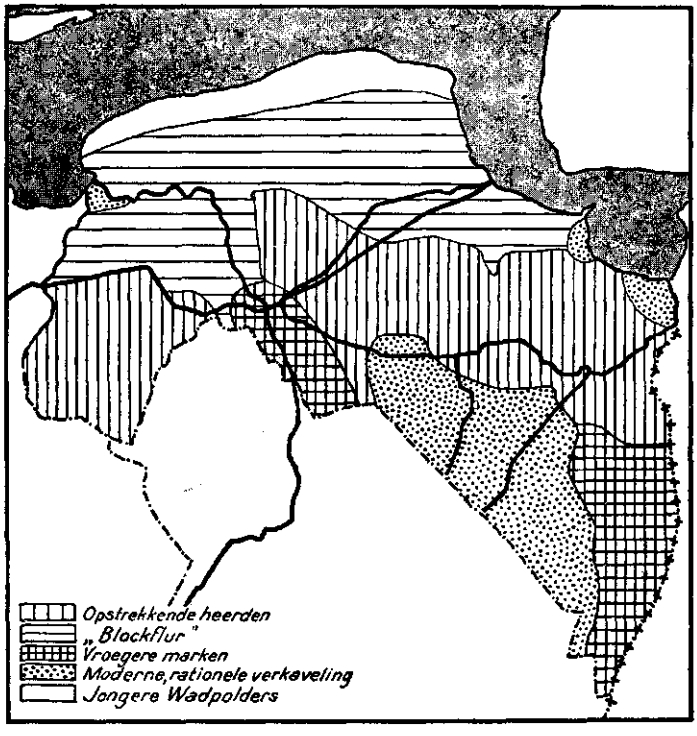

Kaart 5.

Verkavelingsvormen in de provincie Groningen.

Het bovenstaande kaartje heeft niet de pretentie, in alle détails nauwkeurig te zijn. Het dient slechts om een algemeen en voorlopig overzicht te geven van de verspreiding van de verschillende verkavelingsvormen over de provincie. Pas na tal van nauwkeurige studies ter plaatse, vooral in de grensgebieden, zal men de grenzen van de verschillende agrarische gebieden precies kunnen aangeven.

Moderne, rationele verkaveling vindt men in het Oldambt in de polders, die in het bezit van de stad zijn of waren en in de Johannes Kerkhovenpolder c.a., bij Termunten.

moet dus in de eerste plaats dit recht in het algemeen vaststaan. Nu ontwikkelde zich reeds in Karolingische tijd een regaal op de onbeheerde gronden; „. . . . ; den landsheer (Koning of Keizer en

later den lageren souverein, hertog, graaf, bisschop eveneens), kwamen de woeste gronden toe," zegt De Blécourt [1]). En niet alleen woeste gronden, doch ook de aanwassen aan de oever van de zee, rekende de souverein tot zijn domein. Waar, zoals b.v. in Holland, zich reeds vroeg een stevig centraal bestuur ontwikkelde, werden dan ook spoedig flinke bressen geschoten in het recht van de particuliere eigenaars [2]). Anders verliep de ontwikkeling in de kern van de Friese landen. Sinds de 11de eeuw ontbrak hier een landsheerlijk bestuur en lange tijd wist het recht van opstrek zich dan ook onverkort te handhaven. In Friesland werd voor het eerst door de Saksische hertogen het recht op de aanwas en op de woeste gronden opgeëist [3]) en in Oostfriesland is eerst onder het Pruisische bewind het recht van opstrek, tenminste gedeeltelijk, afgekocht. In Groningen is zelfs de toestand tot voor zeer korte tijd geheel gebleven als vroeger. „Alle angeslagen Landen sullen wesen der genen, den die an haer Landt anslaen, gelyck dat van Oldes is gewoontlick," zegt Boek V, art. 51, van het Ommelander Landregt van 1601 duidelijk. Alle pogingen, die het domeinbestuur in de 19e eeuw heeft gedaan, om de bepalingen, van het burgerlijk wetboek, de aanwas betreffende, hier toe te passen, zijn gefaald [4]). Het recht van aanwas heeft in Groningen later algemeen de vorm aangenomen van het recht van opstrek; ook op de oude klei, waar men van oorsprong geen opstrekkende heerden, doch een „Blockflur" kende. De jongere polders langs het Wad zijn dan ook grotendeels volgens dit systeem verdeeld.

En nu het Oldambt. Vóór het ontstaan van de Dollard was de toestand gelijk elders in Groningen. Langs de Eems lagen hoge kleigronden met „Blockflur" en terpdorpen (Klei-Oldambt). De laatste resten van dit gebied vinden we terug in het oude gedeelte

---

[1]) Mr. A. S. de Blécourt, Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht, 1922, blz. 107 e.v.

[2]) Zie over de grafelijke rechten op de aanwas in Holland, H. J. Kronenberg, Rechtsgeschiedenis van den aanwas, diss. Leiden 1911. In Zeeland was dit recht door den graaf veelal weer overgedragen aan de ambachtsheren. Zie Mr. A. S. de Blécourt, Heerlijkheden en heerlijke rechten, Tijdschr. v. Rechtsgeschiedenis, deel II, blz. 196.

[3]) Voor de aanspraken van de Saksische hertogen op de Biltlanden, zie Kronenberg, Aanwas, blz. 59.

Ook op de woeste gronden maakten zij aanspraak (B. K. van den Berg, Het laagveengebied van Friesland, 1933, blz. 15). Karel V liet zich een deel van de polder Nieuw-Kruisland, aan de Lauwerszee toewijzen (Mr. A. J. Andreae, De Lauwerszee, 1881, blz. 94 e.v.).

[4]) Zie over deze strijd met het domeinbestuur vooral Westerhoff, Kwelderkwestie. Zoals men weet, heeft de staat nu in de allerlaatste jaren (ten behoeve van de landaanwinning) de rechten op de aanwas van de aanliggende eigenaren weten te verwerven.

van de gemeente Termunten; de kleigronden langs de Eems in Duitsland zijn er een voortzetting van.

Ten Zuiden van het Klei-Oldambt lag het Wold-Oldambt, bestaande uit lage en hoge venen en lage klei, doorsneden door langgerekte zandruggen, waarop de „Reihendörfer" met opstrekkende heerden lagen. Bij het ontstaan van de Dollard verdween het Klei-Oldambt bijna geheel in de golven en ook een groot deel van het Wold-Oldambt werd overstroomd. De kern echter, de zandruggen, bood weerstand en de hierop liggende dorpen bleven gespaard.

Volgt men de weg van Noordbroek, over Zuidbroek, Muntendam, Meeden, Westerlee, Eexta, Scheemda, Midwolda, Oostwold, Finsterwold, Finsterwolder Hamrik, Drieborg, Nieuw-Beerta, Beerta, Winschoter Bovenburen, van daar over St. Vitusholt naar Winschoter Zuiderveen en dan over de z.g.n. Turfweg naar Blijham, tot iets voorbij de Ned. Herv. kerk en loopt men daarna nog van Vriescheloo over Bellingwolde naar het gehucht Ham, dan is men steeds op korte afstand de uiterste grens van de Dollard in zijn grootste omvang gevolgd, zoals deze door de zandruggen werd bepaald [1]) (zie kaart 2). Langs deze weg liggen van oudsher de boerderijen. De richting van de opstrekkende heerden staat ongeveer loodrecht op de zandruggen, dus loodrecht op de weg en loodrecht op de kust van de oude Dollard. En nu volgt haast wel vanzelf, hoe de verdeling van de later ingedijkte polders, in grote lijnen gezien, in zijn werk ging: het recht van opstrek deed aan de boeren langs de rand de nieuwe gronden toekomen. Iedere polder beloofde weer nieuwe winst, vergrootte de boerderijen weer met een brok vette klei. Verder en verder werden de zwetsloten doorgetrokken en rijker en rijker werden de boeren. Er zijn heerden, die een à twee uur lang zijn en zijn gegroeid uit een armzalig stukje zandgrond aan de kust van de Dollard.

In een plechtige redevoering ter ere van de inwijding van een nieuwe kerk, sprak de eerwaarde heer Bolhuis, „predikant te Oostwold in den Oldambte", zijn gemeente o.a. als volgt toe: „Uit dit alles begint gij reeds te merken, waaruit ons nieuwe kerkgebouw zijn oorsprong heeft. Door dien nieuwen aanwas, groeide ook ons dorp aan veelheid van vette akkeren, in veelheid van inwoneren, ...

---

[1]) We wezen er reeds op, dat de „binnenlanden" van Nieuw-Beerta en Finsterwolder Hamrik slechts met een dun laagje klei zijn bedekt en waarschijnlijk nooit geheel onbewoond waren, zodat dit dorp en dit gehucht feitelijk behoren tot de randdorpen van de oude Dollard. Hetzelfde geldt van het gehucht Ham ten Noorden van Bellingwolde, dat ook nooit werkelijk zee is geweest. Nadat de Dollard was ontstaan, zijn de boerderijen van de verschillende dorpen teruggelegd. Hierbij bleven ze uit de aard der zaak op hun eigen heerd liggen. Naderhand zijn ze veelal weer vooruitgeschoven. Soms echter zijn enkele achtergebleven en deze liggen dan aan een, met de grote weg parallel lopend achterpad.

Door dien nieuwen aanwas rezen ook de inkomsten der pastorijlanden ver boven de gemeene hoogte" [1]).

Finsterwolde, een der laatste Oldambster dorpen, die door de goden op deze wijze werden gezegend, stond nog in het laatst van de 18de eeuw bekend als een armelijk vissersdorpje [2]). De boeren, die er woonden, hadden het zó arm, dat naar men verhaalt, slechts één zich de luxe van een wanmand kon veroorloven. Ziet men nu weer in Finsterwolde rond, dan moet men erkennen, dat vrouwe Fortuna de Finsterwolder boeren wel ter wille is geweest.

Was de genoemde wijze van verdeling consequent toegepast, dan zou in de Dollardpolders geen enkele nieuwe boerderij, laat staan een nieuw dorp, zijn ontstaan. Dit is echter niet het geval; er zijn verschillende „anomaliën". Nieuw is in de eerste plaats de boerderijenreeks Nieuw-Scheemda—'t Waar—Nieuwolda (Midwolder Hamrik)—Oostwolder Hamrik. De geschiedenis vertelt ons niet rechtstreeks, waarom deze dorpen daar zijn ontstaan. Twee oorzaken laten zich echter met vrij grote zekerheid aanwijzen. De namen van de plaatsen wijzen op een zeker verband met de dorpen, waaraan ze deze ontlenen. Ze waren vroeger dan ook kerkelijk met deze verenigd [3]). Nu valt bij het bekijken van de topografische kaarten dadelijk op, dat de opstrekkende heerden van de boeren van Midwolda, Scheemda en Oostwold, doorlopen tot aan de dijk, waarop nu Nieuwolda enz. liggen. Waarschijnlijk kwam dus oorspronkelijk de grond tot aan die dijk aan de boeren van de eerstgenoemde plaatsen toe. Dit is nu niet meer het geval. De boeren van Midwolda enz. komen slechts tot aan de z.g.n. Oude Geut. De grond aan de overkant van dit watertje behoort aan de boeren van Nieuwolda enz. Nu zijn bij de verschillende inpolderingen van de westelijke boezem van de Dollard de dijken zó aangelegd, dat ze een zuidwaarts gerichte boog vormen [4]). Behoorde de grond van de dijk van Nieuwolda tot aan de Oude Geut inderdaad vroeger aan de boeren van de moederdorpen, dan lag dus een deel van hun bezit aan de overkant van de zee. Uit practische overwegingen zullen ze zich hiervan moeten hebben ontdoen. Er moesten aan de westkant van de zee wel nieuwe boerderijen gesticht worden. Zó konden nieuwe dorpen ontstaan.

---

[1]) Tweetal van plegtige redevoeringen, door Lambertus van Bolhuis, predikant te Oostwold in den Oldambte, 1778. Veelal hebben de kerken een eigen heerd.

[2]) Zie: Tegenwoordige staat van Groningen en de Ommelanden of Stad en Lande, 1793, deel II, blz. 220 en Hs. Kremer, Beknopte Aardrijks- en Geschiedkundige beschrijving der provincie Groningen, 2de druk 1839, blz. 211.

[3]) Nieuw-Beerta, Nieuwolda en Nieuw-Scheemda zijn omstreeks 1650 zelfstandige kerkelijke gemeenten geworden. Zie: Tegenwoordige Staat, deel II, blz. 219 e.v.

[4]) Zie kaart 2.

Er was echter nog een oorzaak. De gronden aan de westzijde van Nieuwolda enz. hebben, blijkens de richting van de zwetsloten, nooit aan de boeren van de moederdorpen behoord. Neemt men hun ligging in aanmerking, dan zou men veronderstellen, dat de boeren van Wagenborgen en Woldendorp hier het recht van opstrek hadden uitgeoefend. Dit is echter niet het geval [1]). Geen van deze beide plaatsen heeft ook maar iets uit de Dollardbuit verworven. De genoemde grond behoort aan de boeren van Nieuwolda enz. Dit lijkt een beetje raadselachtig, maar we menen de oorzaak aan te kunnen wijzen.

We hebben hier te maken met een uitvloeisel van het oude recht van „spade schieten". Naar men weet, kon volgens dit oude gebruik een landeigenaar, die niet meer bij machte was om zijn land langer tegen het water te verdedigen, de spade in het land steken, hiermee symbolisch aanduidende, dat hij het overliet aan degene, die het met de daarop vallende lusten en lasten over wilde nemen. Was er geen particulier, die de spade op wilde nemen, dan was de souverein van het betreffende land verplicht dit te doen [2]).

In de 16de eeuw nu heeft men in Groningen steeds geleefd onder de bedreiging van een verdere uitbreiding van de Dollard tengevolge van het voortdurende doorbreken van de dijk in het noordwestelijk gedeelte van deze boezem. De strijd om het behoud van de „oosterse dijken" werd tenslotte voor de aanliggende eigenaars te zwaar en de overheid heeft hier moeten ingrijpen. Deze overheid was in de eerste plaats de stad. Zo vertelt Abel Eppens ons dan ook, dat de grondbezitters voor de Wagenborger dijk de spade in hun land hebben geschoten en deze aan de stad hebben aangeboden. De stad nam haar op en sindsdien behoorden de gronden en daarmee de rechten op de aanwas aan haar. „Und aldus besittet die stadt Gronningen alnoch diesulvyge landen, hefft hoer huere daervan geboeret und ontfangen", schrijft Eppens [3]).

Hoewel in dit geval de Ommelanden door de Wagenborgers „togelaten noch gheghunnet syndt worden" en dus alleen de stad hielp, was men toch weldra genoodzaakt, de hulp van het gehele gewest in te roepen, voor het behoud van de „oosterse dijken". Deze hulp werd ook inderdaad enige keren verleend en bij een van die gelegenheid is de provincie in het bezit gekomen van landerijen onder Woldendorp en Termunten. Bij welke gelegenheid dit precies

---

[1]) Jammer genoeg ontbreken over de oudste bedijkingen van de Dollard vrijwel alle gegevens. Zelfs de loop der dijken laat zich niet meer nauwkeurig vaststellen. Met zekerheid valt dus niets te zeggen.

[2]) Over spade schieten, Mr. H. O. Feith, Het Groninger beklemregt, deel I, aantekening op blz. 67 e.v.

[3]) De Kroniek van Abel Eppens, deel I, blz. 97. Zie verder ook deel I, blz. 217 en 513 en deel II, blz. 595.

is gebeurd, hebben we niet kunnen ontdekken, maar het feit zelf staat buiten twijfel. Uit verschillende bij Feith [1]) gepubliceerde stukken blijkt in de eerste plaats, dat naderhand op de provincie de plicht tot onderhoud van dit deel van de Dollarddijken rustte, hetgeen betekent, dat zij in bezit was van de daarachtergelegen gronden. Dit blijkt ten overvloede nog direct uit verschillende van de genoemde stukken. Van sommige der daaringenoemde landerijen wordt bovendien nog vermeld, dat daarvan de spade geschoten was.

Zo kwamen stad en provincie in bezit van vele (waarschijnlijk alle) landerijen in deze hoek van de Dollard en daarmee van de rechten op de aanwas. Deze aangewassen gronden nu schijnen zij naderhand aan de boeren van Nieuwolda enz. verkocht en verhuurd te hebben en deze vormen nu nog het westelijk deel van het grondgebied van deze dorpen. Misschien dat ook het ontstaan van het gehucht Noordbroekster Hamrik, althans tendele, aan deze gang van zaken is te danken.

Uitgebreide rechten op de aanwas heeft de *stad* zich in het Oosten van de Dollard weten te verschaffen. We vinden haar omstreeks het jaar 1700 in het bezit van gronden langs de dijk van de Kroonpolder en langs de z.g.n. Egypterdijk achter Finsterwolde. Ze verwierf

---

[1]) Beklemregt, deel I, no. LII, blz. 67; LII, blz. 69; LVI, blz. 79; CXV, blz. 178; CLXXXIV blz. 292; CCLIX, blz. 284; deel II, aant. blz. 514. Zie ook Stratingh en Venema, De Dollard, blz. 58, 88 en 91.

[2]) Dat de stad de gronden achter de Egypterdijk in bezit heeft, blijkt, als de gronden in de Stadspolder in beklemming worden uitgedaan. De meiers zijn volgens de voorwaarden van de verhuur verplicht, om elk, behalve de grond in de Stadspolder, ook een stuk achter de Egypterdijk gelegen groenland te nemen. De stad zal deze grond wel hebben moeten overnemen, omdat de eigenaars de spa hadden geschoten. De Egypterdijk was altijd een gevaarlijk dijkvak en is vele malen doorgebroken. Op een eigenaardige wijze heeft de stad zich het recht verworven op een deel van de gronden van de Kroonpolder. Zoals uit

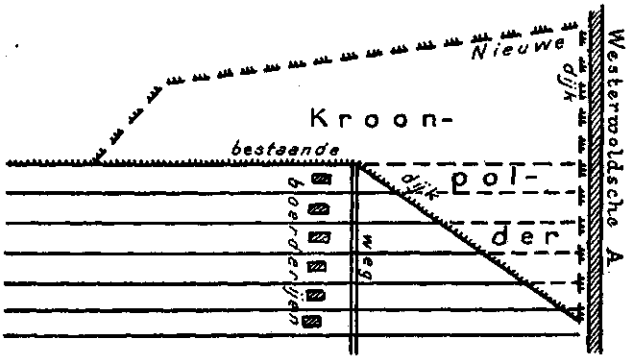

de bijgaande schematische tekening blijkt, hebben we hier te maken met een geval van „doodlopen" van de opstrekkende heerden. Bij verlenging van de zwet-

daardoor het recht op ongeveer drie-vierde van alle grond, die nog eens uit het Nederlandse deel van de Dollard te voorschijn mocht komen. Tot nu toe heeft ze daaruit gekregen (afgezien van enige kleinigheden): de Kroonpolder, de Stadspolder, de Reiderwolderpolder (2e afdeeling) en een deel van de Carel Coenraadpolder. In de oudere polders heeft ze een twintigtal nieuwe boerderijen gesticht, in het nieuwste gedeelte heeft ze een eigen landbouwbedrijf van ongeveer 500 H.A.

Een afwijking van het „systeem" werd ook teweeg gebracht door de aanwezigheid van een tweetal eilanden in de Dollard, n.l. Ulsda (tussen Nieuwe Schans en Winschoten) en Munnikeveen (tussen Finsterwold en Woldendorp). Deze eilanden waren particulier bezit; Ulsda [1]) van de stad en Munnikeveen [2]) grotendeels van de provincie. Ze vielen dus buiten de opstrekrechten van de dorpen aan de rand van de Dollard. Integendeel, vanuit deze eilanden werd door de eigenaressen zelf weer recht van opstrek uitgeoefend. De beide eilanden met hun aanwassen hebben zodoende een aantal nieuwe boerderijen doen ontstaan.

In het Noordwesten van het Dollardgebied, onder Termunten, heeft een N.V. zich de rechten tot inpoldering weten te verschaffen en zij exploiteert daar nu de Johannes Kerkhoven polder, met enige gronden, die daar later aan zijn toegevoegd. Samen ongeveer 450 H.A.

Zó vond, in grote lijnen gezien, de verdeling van het Dollardgebied plaats. Zoals wel vanzelf spreekt, zijn er nog meer uitzonderingen en alles staat niet zo netjes op zijn plaats als men na het bovenstaande misschien zou denken. De overige afwijkingen zijn van secundaire aard en raken de grondslagen van het systeem niet.

---

sloten van enige boeren, langs de weg van Nieuw-Beerta naar Drieborg, viel weliswaar een deel van de nieuw aangewassen grond daartussen, maar lang niet alles. Nu hebben zulke gevallen zich natuurlijk in de praktijk van het recht van opstrek wel meer voorgedaan, maar meestal vond men dan wel een oplossing. Zo zijn er enkele voorbeelden te vinden, dat men in het nieuwe stuk land de richting van de heerden veranderde, zodat op die wijze toch alles weer binnen de oude opstrek viel. Op een dergelijke wijze zou men in dit geval de zaak ook wel hebben opgelost, als de stad er niet was geweest. De stad is nooit in staat geweest om in het Oldambt het recht van opstrek op te heffen en haar souvereine rechten op de onontgonnen gronden en de aanwassen te doen gelden. In dit geval echter konden de particuliere belanghebbenden op het grootste deel van de aanwas geen onbetwistbaar recht doen gelden. De stad heeft hen toegestaan om het recht van opstrek op normale wijze uit te oefenen, doch wat er daarna overbleef en dus feitelijk niemandsland was, heeft ze aan zich getrokken. Zie ook Feith, deel II, blz. 277, 289, 290, 318, 537.

[1]) A. J. Smith, Het eiland Ulsda, Gron. Volksalm., 1901, blz. 196 e.v.

[2]) E. H. Roelfsema, De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen, diss. Gron., 1928, blz. 105.

De zand- en veengronden vallen natuurlijk evenzeer onder het recht van opstrek, als de kleigronden. De meeste boeren, die wonen in de zo juist genoemde dorpen langs de rand van de Dollard, hebben dan ook een heerd, die zich uitstrekt over zand en veen, zowel als over klei [1]). Toch zijn de bezitsverhoudingen op de klei geheel anders, dan op de lichtere gronden. In het algemeen kan men zeggen, dat de boeren hun heerden, voor zover het de klei betreft, zoveel mogelijk ongerept hebben trachten te bewaren. Natuurlijk zijn er door allerlei omstandigheden wel eens stukken land uit een heerd weggeraakt en bij een ander gevoegd, maar veelal ligt alles nog juist zo, als het ontstaan en gegroeid is. Heel anders echter zijn de boeren omgesprongen met de zand- en veengronden. Vaak hebben ze hele stukken daarvan, in grotere en kleinere percelen, verkocht aan kloeke arbeiders, die op de vaak nog onontgonnen grond een klein bedrijfje stichtten.

De meeste van de randdorpen vertonen dan ook aan weerszijden van de weg een geheel verschillend landschapsbeeld. Achter de aan de weg gelegen woningen van de grote boeren en de „burgers" ziet men aan de „kleizijde" de eindeloze lege vlakten van de Dollardpolders, aan de „zand- en veenzijde" echter een groot aantal, schijnbaar hot en haar door het land verspreid liggende kleine boerderijtjes en arbeidershuisjes.

Men zou geneigd zijn, deze ontwikkeling toe te schrijven aan de lagere prijs van de lichtere gronden, die daardoor voor de arbeiders een grotere aantrekkingskracht moesten hebben. Zeker zal dit het verschijnsel voor een deel kunnen verklaren. Maar naast economische, doen psychologische oorzaken mee. De Oldambster boer is in zijn hart kleiboer. De kleiheerd is zijn ware bezit en zijn grootste liefde. Slechts ongaarne ziet hij deze aangetast. Hij voelt dat als een verminking. De zand- en veengronden echter hebben zijn interesse niet. Wat daarmee gebeurt, laat hem betrekkelijk koud. Een groot deel ervan hebben de grote boeren lang onontgonnen laten liggen, hoewel ze over de middelen beschikten om ze rendabel te maken. Een landbouwer vertelde ons, hoe hij niet eens in de vijf jaar op het „achtereind" van zijn heerd kwam en dit tenslotte maar had verkocht. Dat hij op dezelfde wijze zó maar een stuk uit zijn kleiheerd zou verkopen, is haast ondenkbaar.

Dat de koopkracht van den arbeider slechts zeer tendele oorzaak is van de verschillende bezitsverhoudingen op de diverse gronden, blijkt ook wel, als bij uitzondering eens in de buurt van een dorp

---

[1]) Uitzonderingen zijn: Nieuw-Beerta en Finsterwolder Hamrik, waar de boerderijen geheel uit klei en Winschoter Bovenburen, waar ze geheel uit zand en veen bestaan.

kleine perceeltjes kleigrond aan de koop komen. De arbeiders waren en zijn dan steeds grage kopers [1]).

Voor we van de opstrekkende heerden afstappen, moeten we nog even enkele opmerkingen maken over het dorp Vrieschelo. Hierdoor moge duidelijk worden, dat er ook agrarische-historische gronden bestaan, om dit oude Westerwolder kerspel tot het Oldambt te rekenen.

In het voorgaande wezen we er reeds op, dat lang voordat de Friezen de kolonisatie der Wolden aanvatten, kleine groepjes proto-Saksen vanaf de zandplateau's in de hoogste delen van deze gebieden o.a. in Westerwolde waren doorgedrongen. Toen naderhand de Friezen van het Noorden zich een weg baanden in de Wolden, stieten ze tenslotte op de Saksen. Waarschijnlijk was het contact niet altijd van de meest vriendschappelijke aard, althans in 1316 stelden de Westerwoldingers zich onder bescherming van den bisschop van Munster, om bij dezen steun te vinden tegen de Friezen en speciaal tegen de woeste Reiderlanders, die hen het leven lastig maakten [2]). Deze stap heeft niet in alle opzichten het gewenste resultaat gehad, want, naar het schijnt, hebben de Westerwolders moeten zien, dat een van hun kerspelen, n.l. Vrieschelo, in handen van de Friezen overging. In 1316 draagt deze plaats nog de naam Lo, doch naderhand komt „Vriesche"lo in zwang. Doet dit reeds veronderstellen, dat de Friezen zich er ondertussen hebben gevestigd [3]), andere feiten versterken dit vermoeden. In tegenstelling met de overige Westerwoldse dorpen, die alle onvervalste marken vertonen, heersen in Vrieschelo de Friese opstrekkende heerden in de meest zuivere vorm. Terwijl men in de 17de en 18de eeuw geheel overig Westerwolde per „mollenwaer" d.w.z. per markeaandeel stemde, stemde men in Vrieschelo naar het aantal „deimatten" land dat men bezat [4]) (deimat of deimt is de landmaat, die van oudsher in het Oldambt gebruikelijk is). Politiek is

---

[1]) Op de kwestie van het arbeidersgrondbezit in de verschillende dorpen komen we natuurlijk uitvoerig terug.

[2]) Fruin, Geschiedenis van Westerwolde, blz. 44.

[3]) Dezelfde, blz. 44.

[4]) J. C. Montijn, Iets over Vriescheloo, Gron. Volksalm., 1901, blz. 105 e.v. Het Oldambt heeft o.i. nooit eigenlijke marken gekend. Van een oorspronkelijk gemeenschappelijk grondbezit valt niets te bekennen. Treft men hier of daar eens iets aan, dat, oppervlakkig beschouwd, een rest lijkt te zijn van een vroeger algemeen gemeenschappelijk grondbezit, dan blijkt bij nader onderzoek al spoedig, dat men te maken heeft met een of ander plaatselijke bizonderheid en vaak met een product uit betrekkelijk moderne tijd en geenszins met een overblijfsel van een op communaal grondbezit berustend agrarisch systeem.

Zo vond men vroeger op de Garst te Westerlee een z.g.n. meenschar, een weiland, dat door verschillende boeren gemeenschappelijk werd gebruikt. Deze

Vrieschelo altijd met Westerwolde verenigd gebleven, maar merkwaardig is, dat de boeren uit Vrieschelo zich bij voorkeur rekenen tot de Oldambster boeren [1]).

Van groot gewicht voor de ontwikkeling van het grondbezit in het Oldambt, evenals trouwens in Groningen in het algemeen, is het *recht van beklemming* geweest.

Hoewel het ook buiten Groningen enige bekendheid geniet, menen we het hier toch even in het kort in zijn historische ontwikkeling te moeten schetsen.

Het recht van beklemming in zijn tegenwoordige vorm is, zo zegt De Blécourt, „een zakelijk recht van gebruik van eens anderen land, gemeenlijk met de bevoegdheid er een huis en schuur en beplantingen op te hebben, die eigendom zijn van den gerechtigde, beklemde meier geheeten, onder gebondenheid jaarlijks een onveranderlijke som (huur genaamd) en in geval van vererving, huwelijk

---

meenschar echter was, vóór de Reductie van Groningen, in zijn geheel in bezit van het klooster Heiligerlee en ging daarna in handen van de provincie over. Deze heeft haar toen aan een aantal boeren, voor gemeenschappelijke beweiding, verhuurd. Van gemeenschappelijk bezit was hier dus geen sprake. Men zie over deze meenschar: Feith, Beklemrecht, deel II, blz. 476 en 492.

In Vrieschelo werd, nog in het begin van de vorige eeuw, een deel van de uiterwaarden van de Aa door 8 boeren gemeenschappelijk gebruikt (Mr. G. C. Joosting, De Groningsche marken, in „De marken van Drente, Groningen en Overijsel", Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1920, blz. 99 e.v.). Gemeenschappelijk gebruik van buitendijks land betekent echter geenszins, dat men het gemeenschappelijk bezit. Ook kweldergronden werden dikwijls gemeenschappelijk beweid, doch de individuele eigendomsrechten bleven daarom evengoed bestaan.

De Meent in Winschoten was, volgens Joosting, gewoon gemeentebezit.

Een bizonder geval deed zich voor met de venen ten Zuiden van Winschoten en Muntendam. De venen, waar nu de Groninger Veenkoloniën liggen, waren, vóór dat met de exploitatie werd aangevangen, een „herrenlose" woestenij, een niemandsland. Toen de turfgraverij echter op grote schaal werd begonnen en de veengrond waarde kreeg, beweerden de aangrenzende dorpen, zowel van de Drentse als van de Groninger kant, dat dit land hun toekwam. De Groninger kerspels, die de stad achter zich hadden, sleepten het leeuwenaandeel in de wacht.

De veenexploitanten, die nu de veenlanden binnen het gebied van de verschillende kerspels wilden aankopen, hadden zich te verstaan met de verschillende boeren, wier heerden in het veen opstrekten. In Winschoter Zuiderveen en in het vroegere kerspel Zuidbroek—Muntendam liepen de heerden echter Oost-West, zodat geen enkele boer in de ten Zuiden van deze kerspels gelegen venen, waar we nu de Pekela's en Veendam—Wildervank vinden, opstrekte. Er deed zich dus een soortgelijk geval voor als met het noordelijke gedeelte van de Kroonpolder (zie aantekening op blz. 161). Men heeft de moeilijkheid opgelost, door voor deze éne keer de Mene Meente van Winschoten en het kerspel Zuidbroek als collectief bezitter en als verkoper van de venen op te laten treden. Verder echter is in deze kerspels, evenmin als in de andere Oldambster dorpen, iets te merken van gemeenschappelijk grondbezit, van markebesturen enz. Het was een uitzonderingsgeval; de kerspels hadden zich het bezit van de venen aangematigd en deden het meteen weer van de hand. Voor één dag traden ze als een marke op.

[1]) In Vrieschelo spreekt men het Oldambster dialect en niet het Westerwolds (De Westerwoldsche dialecten, Driemaandelijksche bladen, 1913, blz. 109).

of overdracht van het recht, gelijk bedrag of een evenredig deel of veelvoud er van als z.g.n. geschenk te betalen" [1]).

Het is Mr. H. O. Feith geweest, die in zijn grote werk voor het eerst duidelijk in het licht heeft gesteld, dat het recht van beklemming zich heeft ontwikkeld uit de gewone huur, zoals die in de middeleeuwen bestond [2]). Weliswaar week deze oud-Groninger huur in verschillende opzichten van onze tegenwoordige tijdpacht af, doch bizonder groot zijn de verschillen niet. Een dier afwijkingen was, dat niet de eigenaar, doch de huurder een huis op het land bouwde. Aanvankelijk, toen de huizen nog van hout en weinig kostbaar waren, kon de meier na afloop van de huur het huis, naar verkiezing, overdoen aan zijn opvolger of aan den eigenaar, of, indien deze er niet op gesteld waren, afbreken en meenemen. Later, toen men de huizen van steen ging bouwen en deze daardoor duurder werden, werden de verliezen, die de meier bij eventuele afbraak van het huis zou lijden, voor deze te groot en voor den eigenaar ontstond de verplichting, om bij beëindiging van de huur het huis tegen taxatie-prijs over te nemen [3]). Evenwel, deze, noch andere afwijkingen van onze tijdpacht, waren specifiek Gronings; ze kwamen ook in andere delen van ons land voor [4]). Bezien we dan ook de landhuur in Groningen omstreeks het jaar 1600, dan heeft deze niets bizonders. Er bestaat een gewone tijdpacht. Van het recht van beklemming, zoals wij dat kennen, was nog geen sprake; de term „beklemming" komt zelfs in deze tijd nog niet voor.

„Eerst langzamerhand, in de loop der 17de eeuw" — we volgen weer De Blécourt — „is men het recht van landgebruik, de huur, gaan aanduiden als beklemming of recht van beklemming, en heeft men den grondgebruiker, die vroeger huurder, of meer nog meier werd genoemd, als beklemden meier betiteld. Het recht des meiers bleef echter huur genoemd, gelijk nu nog de jaarlijks door hem aan den eigenaar te betalen som *huur* heet. In de 18de eeuw is men begonnen tegenover elkaar te stellen het persoonlijk recht van huur en het zakelijke recht van beklemming".

„Men duidde met het woord beklemmen aan, dat de meier op het door hem gehuurde land een huis bouwde, en, dit doende, het land onder het huis beklemde, zodat het beter ware te spreken

---

[1]) Mr. A. S. de Blécourt, Beklemrecht en Stadsmeierrecht, 1920, blz. 33 en 34.
[2]) Feith, Inleiding tot deel I.
[3]) Dezelfde, Inleiding tot deel I, blz. 11 en 12.
[4]) Over de verschillende afwijkingen van onze tijdpacht en hun algemeen voorkomen, zie De Blécourt, Beklemrecht enz., blz. 25 e.v.
Zo droeg o.a. van oudsher de huurder, zoals nu nog de beklemde meier, de verschillende lasten, die van de grond werden geheven.

van beklemmenden meier of beklemmer dan van beklemden meier" [1]).

De eigenlijke ontwikkeling van het recht van beklemming valt ongeveer tussen de jaren 1600 en 1800. Wil men deze ontwikkeling in het kort aanduiden, dan kan men zeggen, dat een opzegbare tijdpacht, met veranderlijke pachtsom, veranderde in een practisch eeuwige erfpacht, met een onveranderlijke pachtsom. De laatstgenoemde pachtsom is naar onze tegenwoordige verhoudingen buitengewoon laag en staat in geen verhouding tot de werkelijke huurwaarde van het land.

Waardoor is deze merkwaardige verandering tot stand gekomen? Het bij de boeren steeds aanwezige streven, om hun tijdelijke gebruiksrechten te doen veranderen in vaste, geeft, op zich zelf, geen voldoende verklaring. We vinden dit elders ook, zonder dat het tot soortgelijke resultaten leidt. Zo vertelt Feith o.a. het volgende: „De pogingen der landlieden, die vele jaren op hunne hoeven wonen, om hunne overeenkomsten met den eigenaar, voor meer, dan eenvoudige huurcontracten, te doen doorgaan, en het gebruik van hunne erven, zoo lang mogelijk, te rekken en te houden, is ook, elders, zoo wel als hier, in het geheel niet vreemd. De pleitgedingen over de Vriesche afkoopen toonen, om van de Romeinsche wetten niet te gewagen, dat zulks, in oude tijden, ook al in Vrieslandt heeft plaats gehad. In Holland heeft men deze pogingen zelfs meer dan twee eeuwen lang moeten tegengaan. Philips van Bourgondiën, en Keizer Karel V waren reeds, in hunnen tijd, verpligt, om den eigenaren deswegens de hand te leenen, en hebben daarom, met rade van hunnen Stadhouder en Raden van Holland, Zeeland en Vriesland, op den 21sten Junij 1453 en 22sten Januarij 1515, tegen de meierlieden eene Ordonnantie doen publiceeren, welke Ordonnantiën naderhand zijn opgevolgd van een scherper Plakkaat van de Staten van Holland en Westvriesland van den 26sten September 1658, verbiedende, onder anderen, wel uitdrukkelijk aan alle huurders van landen, om, na ommekomst van hunnen huurtijd, de landen, tegen wil en dank van derzelver eigenaren, langer te houden, onder voorwendsel van op het land, met consent van den eigenaar, te hebben getimmerd, of de landen te hebben verbeterd, of boomen te hebben geplant, of iets dergelijks te hebben gedaan, alles nogtans behoudens de verpligting der eigenaren, om aan de meijerlieden de getimmerten en de boomen, met hun consent gezet, mitsgaders derzelver uitgezaaid koorn en aangewende kosten van landbouw, behoorlijk te vergoeden" [2]). Dus in Holland zien

---

[1]) De Blécourt, Beklemrecht enz., blz. 34.
[2]) Inleiding, deel I, blz. 14 en 15.

we een voortdurend streven naar continuatie, zonder dat dit leidde tot de ontwikkeling van iets als het recht van beklemming.

Cleveringa [1]) wil de verandering van tijd- in erfpacht vooral toeschrijven aan de bepalingen omtrent het vergoeden van het huis, bij vertrek van den meier. De eigenaar, bevreesd voor het grote risico dat hij hierbij liep, zou zoveel mogelijk hebben getracht, de huur te continueren. Hierdoor zou de band tussen huurder en verhuurder steeds vaster geworden zijn en de eigenaar zou dus op deze wijze zelf hebben meegewerkt tot het scheppen van een toestand, die hem op den duur van zijn bezit practisch beroofde. Cl. wijst er op, hoe na het verraad van Rennenberg het platteland van Groningen voortdurend had te lijden van oorlog en brandschatting en hoe tengevolge daarvan de meiers, in groten getale, de huur opzeiden. Deze opzeggingen werden echter door de Hoofdmannenkamer grotendeels afgewezen, met de motivering, dat men, gezien de slechte tijden, van de abten en de andere verhuurders niet kon verwachten, dat zij de woningen betaalden. Hier namen dus de eigenaars de rechterlijke macht in de arm, om den meier aan de plaats te binden. Tenslotte werd in 1590 bepaald, dat in geval van opzegging van de kant van den meier, de eigenaar het huis enkel als hout en steen overhoop liggende, dus naar zijn afbraakwaarde, behoefde te betalen. Deze bepaling is later herhaald en van kracht gebleven. Voor den eigenaar bleef echter de verplichting van volledige betaling bij opzegging van *zijn* kant (b.v. als dreigement bij het eisen van een hogere huur) bestaan. Zo was dus nu voor beide partijen aan de opzegging het risico van verlies op het huis verbonden. Het bewustzijn hiervan zou, volgens Cl., aan weerskanten de wens tot continuatie van de bestaande verhouding zozeer hebben versterkt, dat het op den duur leidde tot de ontwikkeling van het recht van beklemming, zoals we dat nu kennen.

In de voorstelling van Cl. schuilt ongetwijfeld veel waars. De kwestie van het huis zal zeer zeker de bestendiging van de verhouding sterk in de hand hebben gewerkt. Maar afdoende is deze verklaring waarschijnlijk niet. Uit het aan Feith ontleende citaat blijkt, dat ook in dat Hollandse geval een verplichting tot vergoeding van het huis bestond. En daar is geen recht van beklemming ontstaan. Ook in Friesland bestond een landverhuur-systeem, dat veel leek op het recht van beklemming, doch voor de ontwikkeling daar was voltooid, werd ze afgebroken [2]).

Er moeten nog andere oorzaken zijn geweest en waarschijnlijk

---

[1]) Mr. R. P. Cleveringa, Overzicht van de rechtsgeschiedenis van het recht van beklemming, Gron. Volksalm., 1932, blz. 161 e.v.

[2]) Postma, Friesche kleihoeve, blz. 26 en 27.

moet het optreden van de overheid als groot-grondverhuurster als een der belangrijkste aangemerkt worden.

Bij de Reductie van Groningen in 1594 kregen de staten van het gewest „Stad en Lande" de beschikking over het grondbezit van de kloosters, dat ze (evenals de andere kloostergoederen) voor „vrome doeleinden" moesten gebruiken. Deze landerijen waren buitengewoon omvangrijk; ze besloegen zeker niet minder dan een zevende deel van de toen in de provincie aanwezige cultuurgrond [1]). Verreweg het grootste deel ervan bleef tientallen jaren lang in handen van de overheid; eerst van de provincie als geheel, naderhand ook gedeeltelijk in handen van de stad en de Ommelanden afzonderlijk [2]). Verkocht werd er aanvankelijk heel weinig; bijna alles werd verhuurd. Het is te begrijpen, dat deze overheidsexploitatie op grote schaal, een belangrijke invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van de landverhuur in de provincie in het algemeen.

Leest men de op de provincie-landerijen betrekking hebbende stukken bij Feith door, dan ontkomt men niet aan de indruk, dat de overheid als verhuurster in het algemeen zeer humaan is opgetreden en dat ze haar meiers al zeer weinig moeilijkheden in de weg heeft gelegd.

De boerderijen waren hot en haar over de provincie verspreid en de opgaven over grootte en ligging vaak zeer onnauwkeurig. Contrôle was dus moeilijk. Onder deze omstandigheden was de gelegenheid voor de meiers al zeer gunstig, om zich geleidelijk rechten te verschaffen, die hun oorspronkelijk niet toekwamen.

En zoals heden ten dage hoge overheidslonen een stimulans zijn voor de loonsverhoging in het vrije bedrijf, zo waren de gunstige condities, die provincie-meiers zich wisten te verschaffen, voor de particuliere meiers aanleiding, om van hun eigenaars dezelfde voorwaarden te verlangen.

In korte woorden wordt deze ontwikkeling aangeduid in een Statenresolutie van 22 Juni 1720, waarin o.a. wordt gezegd: „dat de Provincielanden op verre nae niet geven in huire aen de Provincie, hetgene de benabuirde landen geven aen haere particuliere eijgenaren, ja, dat integendeel seer dikwijls worden geobligeert, tot haere

---

[1]) Zie Roelfsema, De klooster- en proosdijgoederen, en Mr. J. A. Feith, De rijkdom der kloosters van Stad en Lande, Gron. Volksalm., 1902, blz. 1. e. v. Alleen het klooster Aduard bezat ruim 5000 H.A. goede klei- en zavelgronden. Dit is tweemaal de oppervlakte van de tegenwoordige gemeente Aduard. Samen bezaten de kloosters zeker 25000 H.A. land. Daarnaast echter hadden kerken, pastoriën, kosterijen, proosdijen, prebenden en kalenden een omvangrijk grondbezit. Na alles aan de lage kant te hebben geschat, komt Feith tenslotte tot een totaal van ongeveer 45000 H.A., d.w.z. 1/4 van alle in cultuur gebrachte grond in de Ommelanden.

[2]) Zie: De klooster- en proosdijgoederen, blz. 78.

schaede, haer te reguleeren naar het voorbeelt van de Provintie, de meijeren haer wel wetende te praevaleren van dat exempel tegens de eijgenaren, die meest sijn onkundig, of die het niet gelegen komt, haere landen selfs te gebruiken" [1]).

Het commissie-rapport, waaraan het bovenstaand citaat is ontleend, wijst ook op het gebrek aan contrôle en keert zich ten felste tegen wat ze noemt „Publique administratie". Haar advies, „verkopen", werd echter voorlopig niet opgevolgd en eerst in de jaren 1764—1773 heeft de provincie zich van het grootste deel van haar grondbezit ontdaan. De ontwikkeling had zich toen reeds vrijwel voltrokken; de meiers hadden zich reeds een positie verschaft, die ver boven die van een tijdpachter uitging. Eén van de kopers van een provincie-plaats, de raadsheer van Hoorn, trachtte de huurders van deze plaats te doen opzeggen, om zodoende weer in het volle bezit van zijn eigendom te komen. De gebruikers bestreden de mogelijkheid van deze opzegging en de zaak werd bij het gerecht aanhangig gemaakt. Uit deze kwestie ontwikkelde zich het in de geschiedenis van het beklemrecht beroemd geworden proces Abel Dirks kinderen [2]). Het eindigde met een vergelijk, dus feitelijk met een nederlaag van den eigenaar. Het resultaat van het proces was, dat beide partijen eieren voor hun geld kozen; de meeste boeren hebben aan het eind der 18de en het begin der 19de eeuw zich nog enige geldelijke opoffering getroost, om de rechten, die ze in de praktijk reeds hadden, ook in hun contracten opgenomen te krijgen [3]). En hiermee had zich gevormd, de „vaste, altoosdurende, in alle liniën verervende beklemming" [4]), zoals wij die nu kennen.

Dat de Groninger boeren door deze gang van zaken grote voordelen hebben genoten, behoeft nauwelijks betoog. Alle winsten, die bij tijdpacht aan den eigenaar ten goede komen, geniet in Groningen de beklemde meier. Eén voorbeeld: in 1743 deed de stad de gronden in de Stadspolder (behorende tot de beste, die er in Groningen te vinden zijn) in beklemming uit tegen een vaste huur van *f* 8.00 per deimt (½ H.A.). De beklempenning, d.w.z. het bedrag, dat de huurder moest betalen vóór hij zijn recht kon aanvaarden, bedroeg het te verwaarlozen bedrag van *f* 13 per H.A.

---

[1]) Feith, deel I, blz. 464 e.v.

[2]) Zie over dit proces Feith, deel II, blz. 3 e.v. en De Blécourt, Beklemrecht enz., blz. 60 en 61.

[3]) We moeten er op wijzen, dat reeds in de loop van de 18de eeuw voor nieuw te vestigen beklemmingen de z.g.n. vaste beklemming in zwang was geraakt, die, zoals De Blécourt betoogt, onopzegbaar was. Feith, die het omgekeerde tracht te bewijzen, betoont zich, zoals De Blécourt opmerkt, daarin te zeer de advocaat van de eigenaren (De Blécourt, Beklemrecht enz., blz. 52 e.v.).

[4]) Modellen van moderne beklemcontracten vindt men bij De Blécourt, Bijlagen bij Beklemrecht enz. en bij Mr. H. O. Feith, Handboekje over het recht van beklemming, 3de druk, 1848.

Men kan dus zeggen, dat *f* 16 à *f* 17 per H.A. toen de werkelijke huurprijs voorstelde. In de jaren vóór de laatste crisis bleef de verkoopsprijs van deze grond niet ver beneden *f* 3000, de huurwaarde niet beneden *f* 200 per H.A. Nog steeds echter heeft de beklemde meier in de Stadspolder voor *f* 16 per H.A. het volledige gebruiksrecht op de bodem. De prijsstijging heeft voor den eigenaar geen enkel voordeel opgeleverd en de waarde van de beklemming gaat ver boven die van de eigendom uit. Zowel bij de bevolking, als rechtens, staat de beklemde meier tegenwoordig dan ook als eigenaar bekend. Wie van een bepaalde boerderij de „eigenlijke" eigenaar is, is meestal alleen maar aan ingewijden bekend.

Bizondere voordelen biedt het recht van beklemming ook aan een nieuwen, een „opkomenden", meier. Wegens de absolute zekerheid van de belegging en de kans op „geschenken" wordt de „vaste huur" meestal tegen een zeer lage rente (3 %, soms nog wel lager) gekapitaliseerd. Een beklemming kan dus tegen een belangrijk lagere prijs worden gekocht, dan een vrij en eigen bedrijf, terwijl voor het uitgespaarde bedrag slechts een zeer lage rente, in de vorm van de vaste huur, behoeft te worden betaald [1]).

De sociale voordelen, die de onopzegbaarheid met zich meebrengt, behoeven we hier niet op te sommen. Dat de maatschappij het meest gebaat is met een vast gebruiksrecht van de bodem, is een stelling, die nauwelijks zal worden bestreden.

De nadelen van het beklemrecht, vergeleken met volledig eigen bezit, zijn gering. Het verbod, om het land te bezwaren met nieuwe „timmeringen", zonder „consent" van den eigenaar (een rest uit de tijd, toen opzegging en het daarmee gepaard gaande betalen van het huis nog werkelijkheid waren), kan soms den beklemden meier last veroorzaken, doch in de meeste gevallen is er wel tot overeenstemming te komen.

Dat het beklemrecht de splitsing van boerderijen kan bemoeilijken, is waar (we laten hier buiten beschouwing, of dit een voordeel of een nadeel is), doch men heeft zich daarvan wel eens een overdreven voorstelling gemaakt. Een zeer groot deel van de boer-

---

[1]) In Groningen beschouwde men vooral vroeger algemeen het recht van beklemming als een der steunpilaren van de Groninger landbouw. Zie b.v. het lofdicht op het recht van beklemming bij Dijkema, Geschiedenis der landhuishouding en beschaving, blz. 344 e.v. Voor het oordeel uit landbouwerskringen zie men de Handelingen v. h. Gen. ter bev. v. Nijverh. te Onderdendam, 1877—'78 en Handelingen v. d. Gron. Mij. v. Landb. en Nijverh., 1907—'08 en 1908—'09. Men vindt daar de antwoorden van de verschillende afdelingen op vraagpunten inzake het beklemrecht. De antwoorden uit Hand. 1907—'08 zijn in Hand. 1908—'09 geresumeerd. Zie ook Gedenkboek van de Groninger Maatschappij van Landbouw, 1937, blz. 388 e.v.

derijen, waarop een vaste huur rust, zijn niet uit één, doch uit meerdere beklemmingen, soms wel tot 8, opgebouwd [1]). Soms ook is een deel van de grond onder beklemming in gebruik, terwijl een ander deel vrij en eigen is. In al deze gevallen dus is splitsing mogelijk, zonder dat men met den „eigenaar" in conflict komt. Dat men in Groningen over het algemeen weinig boerderijen ziet „springen", ligt dus slechts tendele aan het beklemrecht. Daarnaast werken factoren van psychologische, economische en bedrijfstechnische aard.

Men sla de betekenis van het recht van beklemming in het Groninger agrarische systeem ook kwantitatief niet te gering aan. Daar de landbouwstatistieken beklemmingen en eigen bezit niet afzonderlijk opgeven, is het moeilijk hieromtrent recente cijfers te geven. Uit een zeer uitvoerige landbouwstatistiek, die men omstreeks 1860 van de provincie Groningen heeft gemaakt, valt echter te concluderen, dat in het Oldambt toen ongeveer 60 % van de grond onder beklemming werd gebruikt [2]). Hoewel dit niet met zekerheid valt te zeggen, lijkt het ons niet waarschijnlijk, dat de verhouding sinds die tijd sterk is gewijzigd.

---

[1]) Voorbeelden van uit meerdere beklemmingen opgebouwde boerenbedrijven vindt men o.a. bij De Blécourt, Bijlagen bij beklemrecht enz.

[2]) Bijdr. t. d. kennis v. d. tegenw. staat der prov. Gron., deel V, 1870. Volgens de hier gegeven cijfers, was in het Oldambt toen 34 % van het land vrij en eigen en 66 % beklemd. Van Beerta en Nieuwolda ontbreken echter de opgaven.

III. STANDEN EN KLASSEN.

Evenals de geschiedenis van de politieke verhoudingen en die van het recht op de bodem, draagt ook de geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling van de verschillende standen en klassen in het Oldambt in vele opzichten een eigen karakter. Daarnaast echter staat, zoals te verwachten valt, de ontwikkeling van de sociale verhoudingen in ons gebied in nauw verband met die in de Friese landen in het algemeen.

Dit verband schijnt te enger, naar mate we verder in de geschiedenis terug gaan; evenals in politiek opzicht, hebben de Friezen zich in hun sociale verhoudingen in de loop van de eeuwen steeds meer gedifferentiëerd.

Een enigszins duidelijk beeld van de sociale structuur van Friesland tussen Eems en Lauwers (waartoe we ons weer in hoofdzaak zullen bepalen) krijgen we pas in de eeuwen na het jaar 1000.

Vanuit ons oogpunt bekeken, is de periode van de elfde tot de vijftiende eeuw van bizondere betekenis. Om de wortels van de tegenwoordige verhoudingen te vinden, moeten we tot deze tijd teruggaan. Tussen de vijftiende en de achttiende eeuw blijft de structuur van het maatschappelijke leven in het Oldambt vrijwel dezelfde; de negentiende eeuw bouwt voort op grondslagen, die in de latere middeleeuwen zijn gelegd.

Wat ons in de Friese landen aan het eind van de elfde eeuw in de eerste plaats opvalt, is het ontbreken van het leenstelsel en, in verband daarmee, het ontbreken van een adel, zoals we die in het overige West-Europa in die tijd kennen [1]).

We weten, hoe zich elders het leenstelsel ontwikkelde. In de Frankische tijd en daarna werden door de koningen aan hun ambtenaren en militairen grote stukken land uit hun domein, of uit gesaeculariseerde kerkelijke goederen, in leen gegeven. Later werden ook ambten op deze wijze uitgegeven [2]). Aanvankelijk kreeg

---

[1]) Over de kwestie van het al of niet bestaan van een adel in de Friese gebieden: Dr. G. Acker Stratingh, Over de Friesche, vooral Ommelander Edelen en Hoofdelingen, Bijdr. tot de Geschiedenis en Oudheidk. inzonderheid van de prov. Gron., deel I, blz. 1 e.v., 1864; P. J. Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, deel I, 1892, blz. 86, 211, 263, 291; P. J. Blok, Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen, Bijdr. voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidk. 3de reeks, 6de deel, 1892; Ph. Heck, Die altfriesische Gerichtsverfassung, 1894, vooral blz. 223 e.v.; H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, 1887, blz. 105, 238, 251; dezelfde, 2de druk, 1906, blz. 348 en 349; Mr. D. F. J. Halsema, Oordeelkundige verhandeling over de Staat en Regeringsvorm der Ommelanden, Verh. van het gen. „Pro Excolendo Jure Patrio", II, 1778, blz. 72, 182, 220, 223, 224.

[2]) Blok, Gesch. Ned. volk, blz. 90, 106; J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, erster Band, 1928, blz. 40 e.v.

men een leen voor zijn leven, doch reeds in de 9de eeuw werd het regel, dat het van vader op zoon overging [1]); de ontwikkeling van een geboortestand van aanzienlijken werd op deze wijze door het leenstelsel in de hand gewerkt. Onder degenen, aan wie de koning op deze wijze een groot deel van zijn bezit, macht en recht afstond, stonden zij, die de grafelijke waardigheid bekleedden, vooraan. Op den duur verwierven zij bijna de volledige souvereine macht over de gebieden, die ze bestuurden en werden ze dus tot vrijwel zelfstandige landsheren. Toen ze het eenmaal zover hadden gebracht, hebben ze weer dezelfde weg gevolgd als de koning; ze hebben op hun beurt eveneens getracht door het uitgeven van lenen hun dienstmannen aan zich te binden. Zo vormde zich naast de oude koninklijke rijksadel een nieuwe landsheerlijke adel. Op den duur loste de oude rijksadel zich vrijwel geheel in de nieuwe adel op en hebben we dus in feite alleen maar meer te maken met landsheerlijke adel [2]).

In Friesland echter ging het anders. Daar schijnt, van het begin af, het leenstelsel geen vaste voet te hebben kunnen krijgen. Acker Stratingh meent, dat er weinig keizerlijk domein in deze landen was, zodat er weinig gelegenheid bestond om lenen uit te geven. Misschien, dat er aanvankelijk enige keizerlijke leenmannen geweest zijn, doch omstreeks 1000 vinden we er, afgezien van de graaf, geen meer [3]). De graven schijnen niet tot het scheppen van een landsheerlijke adel over te zijn gegaan. Weliswaar had het laatste gravengeslacht, dat der Brunonen, zich een grote macht verworven, doch zijn positie schijnt nog niet voldoende geconsolideerd te zijn geweest, om een schaar van vassalen om zich te kunnen verzamelen [4]). Toen het geslacht in 1089 uitstierf, verdween hiermee tussen Eems en Lauwers het laatste spoor van het leenstelsel [5]).

Zo leefde men in de Friese landen dus zonder feodale adel, zonder de stand, die voor deze tijd elders zo zeer karakteristiek is. Dat dit grote invloed had op de hele structuur van de samenleving, spreekt vanzelf. Waar men wel een dergelijke adel vond, vormde deze een zich steeds meer afsluitende geboortestand. Men was krachtens zijn geboorte van adel, of men was het niet. De maatschappij kreeg daardoor iets stars en onbeweeglijks. Daar de adel zich bovendien bijna alle macht in rechtspraak en bestuur wist te verschaffen [6]) en meestal in bezit was van tal van voorrechten en

---

[1]) Blok, blz. 106.
[2]) Blok, blz. 106, 107, 156, 157, 264, 267.
[3]) Acker Stratingh, Ommelander Edelen, blz. 45 en 46.
[4]) Blok, over de Brunonen, blz. 133, 142, 147.
[5]) Blok, blz. 148, 263; Blok, Friesche toestanden, blz. 37, 42.
[6]) Blok, blz. 289 en 290.

privileges, werd de maatschappij zodoende gesplitst in twee scherp gescheiden kasten van heersers en overheersten.

We merkten reeds op, dat wat het laatste betreft, de verhoudingen in Friesland geheel anders waren. Deelname aan het bestuur was daar geen voorrecht van een afgesloten stand, doch een recht van vrij brede lagen van het volk. Niet geboorte, doch bezit en wel grondbezit, bepaalde daar, of men al of niet deel had in het bestuur van het land.

Staat het dus vast, dat zich in Friesland niet, zoals elders, een feodale adel heeft ontwikkeld en dat er geen politieke bevoorrechting van bepaalde geboortestanden bestond, toch komen in de oud-Friese wetten, uit het begin van de periode, die ons nu bezig houdt, de termen „ethel" en „etheling" voor [1]).

De vraag, wat we in deze oud-Friese „adel" hebben te zien, heeft al heel wat pennen in beweging gebracht. Halsema [2]), die er reeds op wijst, dat er van adellijke standsvoorrechten in de Friese republiekjes geen sprake is, meent er toch een soort van geboortestand in te moeten zien. Over de aard en de oorsprong van deze inhoudsloze geboortestand weet hij echter weinig te zeggen. Von Richthofen [3]) meent, dat we hier te maken hebben met een oud-Germaanse volksadel, die zich door de eeuwen heen zou hebben gehandhaafd. Dezelfde opvatting vinden we bij Brunner [4]). Volgens hem zou bij alle Germaanse stammen een geslachtsadel hebben bestaan. Bij de Franken zou deze oude volksadel door de koningen zijn uitgeroeid. Naderhand kwam bij hen echter, uit de dienstmannen van de koning, een nieuwe feodale adel omhoog en in deze dienstadel zou zich de volksadel van de andere stammen hebben opgelost. Alleen echter bij de Friezen zou zich de oude volksadel hebben gehandhaafd. Ook Acker Stratingh [5]) meent, dat we met een geboortestand te maken hebben. Aan de andere kant moet hij echter erkennen, dat ook de grootte van het grondbezit in het al of niet „etheling"-zijn een grote rol speelt. Hij komt op deze wijze tot een min of meer gewrongen conclusie, temeer, daar hij den „etheling" met den lateren hoofdeling verwart.

Tenslotte heeft Heck [6]) — en naar we menen op goede gronden

---

[1]) Men vindt ze in de z.g.n. keuren, landrechten en overkeuren, de wetten, die voor alle Friese landen hebben gegolden en uit het eind der 11de eeuw stammen.

[2]) Staat en Regeringsvorm, blz. 72, 182, 220, 223, 224.

[3]) Zie Heck, blz. 224.

[4]) Brunner, 1ste druk, blz. 251 e.v.

[5]) Ommelander Edelen, blz. 17 en 18. Acker Stratingh geeft reeds toe, dat alle bezitters van edele heerden de „adeldom" toekwam.

[6]) Blz. 223—298. Van oudsher kende men in Friesland 3 standen, de ethelingen, de frilingen en de lethslachten. De laatsten waren de onvrijen. Vroeger beschouwde men de frilingen als de gewone vrijen. Volgens Heck echter zijn

— weten aan te tonen, dat er van een adel, in de zin van een betrekkelijk kleine, afgesloten geboortestand, in de Friese landen nooit sprake geweest is. In de periode, waarmee wij ons nu bezig houden — dus na de elfde eeuw — is de „etheling" niemand anders, dan de bezitter van een edele heerd.

Ieder dus, die zoveel grond had, dat hij aanspraak kon maken op een toerbeurt in het redgerschap, was „etheling". Zo was dus in de Friese landen niet alleen de macht, maar ook de titel, die elders aan de feodale adel toekwam, het attribuut van de eigenerfde boeren.

Was dus die „etheling" op zichzelf al een probleem, verwarrend werkt ook, dat in kronieken uit de 13de eeuw verschillende personen worden aangeduid met namen als divites, nobiles et divites, nobiliores, potentes, meliores en optimates [1]). Vroeger heeft men in deze mensen vertegenwoordigers van de veronderstelde geboortestand willen zien [2]). Gosses [3]) heeft echter duidelijk gemaakt, dat dit onjuist is. Reeds de veelheid van termen wijst er op, dat we hier niet te maken hebben met een bepaalde stand. We hebben deze aanduiding dan ook niet te vertalen met „edelen", doch met „aanzienlijken", „voornamen" [4]). Nu was echter aanzien en voornaamheid in deze tijd steeds te danken aan grondbezit. Moeten we dus uit het gebruiken van deze woorden afleiden, dat er in de middeleeuwen in de Friese landen wereldlijk grootgrondbezit bestond?

Naar men weet, geldt het grootgrondbezit als een voor de middeleeuwen in het algemeen kenmerkend verschijnsel. Adel en geestelijkheid (de laatste laten we hier voorlopig even buiten beschouwing) bezaten samen het grootste deel van het cultuurland. Honderden en duizenden h.a. bevonden zich soms in één hand. Hoewel we reeds in de oud-Germaanse tijd van een gelijkheid van rechten van de grondgebruikers niet kunnen spreken [5]), is toch

---

de ethelingen de gewone vrijen, de frilingen de vrijen van een minder soort, zoals de vrijgelatenen, de onechte kinderen, de vredelozen enz. De ethelingen vormden de meerderheid van de vrijen; zij waren de volgerechtigde geslachtsgenoten. Later, na het verdwijnen van de onvrijheid, toen er een groot aantal weinig en niets bezittenden ontstond, werd de naam „etheling" de aanduiding voor den man, die voldoende grondbezit had, om zijn volledige burgerrechten uit te kunnen oefenen. Heck beroept zich o.a. op de 8ste keur, zoals deze luidt in het Rüstringer landrecht. Daar wordt van de 3 standen een definitie gegeven, die met de zijne overeenstemt. Zie M. de Haan Hettema, Het Fivelingoër en Oldampster landregt, 1841, blz. 189.

[1]) I. H. Gosses, De Friesche Hoofdeling, Mededeelingen der Kon. Acad. v. Wetenschappen, Afd. Letterk., dl. 76, Serie B.

We volgen hier een uittreksel, dat men vindt bij A. S. de Blécourt, Oldambt en Ommelanden, 1935, blz. 42.

[2]) Zo o.a. Acker Stratingh, in het genoemde artikel.

[3]) De Blécourt, Oldambt, blz. 42.

[4]) Zie ook W. J. Formsma, De wording van de Staten van Stad en Lande tot 1536, diss. Amsterdam, 1930, blz. 32, aant. 4 en verder Heck, blz. 211.

[5]) Kulischer, blz. 36.

in de voor-Frankische tijd grootgrondbezit geen regel. In de Karolingische tijd en daarna weten de aanzienlijken echter op allerlei wijzen hun grondbezit voortdurend uit te breiden; de kleine eigen boer komt in de verdrukking. Al is misschien de ondergang van den vrijen eigenerfden boer niet zo absoluut geweest als men vroeger wel heeft gedacht [1]), zeker is, dat tenslotte de feodale adel, door zijn grote grondbezit, het platteland, ook in economisch opzicht, overheerst. Voor den onafhankelijken, vrijen boer bleef maar weinig plaats over.

Aan de bewerking van dit grote grondbezit nam de adel zelf geen deel. Dit werd, als een geminacht werk, aan de dorpers over gelaten. Wel had de grootgrondbezitter aanvankelijk een deel van deze grond in eigen exploitatie. De bewerking van dit „hofland" geschiedde door lijfeigenen en verder vooral door tot vroondiensten (hand- en spandiensten e.d.) verplichte horige boeren. De rest van de grond was in gebruik bij horige boeren, die, behalve tot het verrichten van allerlei diensten, ook nog verplicht waren, tot het afleveren van een deel van hun eigen producten aan den landheer [2]). Te beginnen met de 12de eeuw echter verdwijnt deze eigen exploitatie langzamerhand. De landheer gaat er toe over, om ook het hofland aan boeren in gebruik te geven. Op den duur leidt dit er toe, dat de landheer enkel nog de ontvanger is van pachten, cijnsen etc. Deze worden nog gedeeltelijk opgebracht in producten, doch steeds meer in geld.

De onvrijheid, waarin het grootste deel van de landelijke bevolking toen verkeerde, krijgt hierdoor een milder karakter. De echte slavernij verdwijnt. Ook de positie van de horigen wordt beter, daar, door het afnemen van de eigen exploitatie, de vroondiensten en andere lasten grotendeels verdwijnen, of in geldelijke verplichtingen worden omgezet [3]). Wordt de onvrijheid hierdoor gemakkelijker te dragen, verdwijnen doet ze geenszins. De boeren blijven aan de grond gebonden. De vrijheid om te komen en te gaan, de „Freizügigkeit", *het* kenmerk van de vrijheid, blijft hun onthouden [4]). In de periode, die ons nu bezig houdt, blijft het grootste deel van de plattelandsbevolking nog steeds onvrij.

Moeten we nu, afgaande op de termen „nobiles" etc., aannemen, dat verhoudingen, als bovenomschreven, ook in de Friese landen hebben bestaan? Dat ook daar een kleine groep van grootgrondbezitters, al miste ze dan bizondere politieke rechten, in sociaal

---

[1]) Kulischer, blz. 49 e.v. Over de ontwikkeling van het grootgrondbezit ook Blok, blz. 159 e.v.
[2]) Kulischer, blz. 51 e.v.
[3]) Kulischer, blz. 106 e.v.; Blok, blz. 304 e.v.
[4]) Nieboer, Slavery as an industrial system, second edition, 1910, blz. 351.

en economisch opzicht heerste over een grote schare van horige dorpers? Dat ook hier voor de gewone eigenerfden slechts een kleine plaats overbleef?

Zo is het zeker niet geweest. Zelfs al heeft er grootgrondbezit in de Friese landen bestaan, alleenheersend is het zeker niet geweest. Dat er in deze streken een groot aantal eigenerfden heeft bestaan, staat buiten twijfel. Reeds het grote aantal oorspronkelijk rechthebbenden aan de ommegangen in de rechtstoelen bewijst dit [1]). Het bewijst echter nog niet, dat er in het geheel geen wereldlijke grootgrondbezitters waren. Naast deze eigenerfden zou een klasse van landheren hebben kunnen bestaan, die zich vol trots van alle boerenbedrijf ver hield en zich bepaalde tot het incasseren van de opbrengsten van hun grondbezit, dat door anderen werd bewerkt [2]).

Het is echter niet waarschijnlijk, dat we in de „aanzienlijken" uit de dertiende-eeuwse kronieken dergelijke landheren hebben te zien. Ja, zelfs de hoofdelingen, die naderhand uit deze aanzienlijken voortkwamen, waren dit — tenminste vóór 1450 — naar het schijnt niet. Waarschijnlijk stonden zij nog midden in het boerenleven. Bij de borg van de hoofdelingen stond hun schathuis, het landbouwbedrijfsgebouw [3]) en om de borg lag de grond, die door hen werd gebruikt. Duidelijk blijkt dit o.i. uit het verhaal, dat De Blécourt [4]) ons doet van de Ommelander joffer Peie Eelkema. Peie, die omstreeks het midden van de 14de eeuw leefde, kwam van een borg in Zandeweer, waar ze haar jeugd met haar ouders had doorgebracht. Ze was geparenteerd aan voorname Ommelander geslachten en trouwde misschien met een lid van een van de allervoornaamste, een Ripperda [5]). Als Peie trouwt, verlaat ze de ouderlijke borg en dan blijkt, dat op deze borg een gewoon boerenbedrijf is gevestigd. Borg, schathuis en landerijen worden verhuurd aan een gewonen meier, een huurboer. Tot welk sociaal type deze dame behoorde, kan ook met enige zekerheid worden opgemaakt uit haar aanbreng van onroerende goederen. Voorop staan de koeien en ook de rest maakt de indruk afkomstig te zijn van een boerendochter, al zij het dan ook van een *rijke* boerendochter [6]).

De hoofdelingen in het Oldambt hebben blijkbaar ook zelf het

---

[1]) Zie als voorbeeld hiervan o.a. het bij J. Frima, Het strafproces in de Ommelanden tussen Eems en Lauwers, diss. Groningen, 1920, op blz. 107 genoemde geval.

[2]) Gosses neigt er toe, om zich het zo voor te stellen. Zie het artikel over den Friesen hoofdeling blz. 41 en 42.

[3]) Zie over de betekenis van dit woord „schathuis" o.a. De Blécourt, Oldambt, blz. 46.

[4]) Oldambt, blz. 1—49.

[5]) Zie blz. 1 en 5.

[6]) Over het verhuren van de borg etc., blz. 21, over de aanbreng, blz. 16 e.v.

landbouwbedrijf beoefend. De stad geeft in 1444 aan Lodewijk Horenken de borg van Houwerda met 100 gras land, om het „to bruycken, to bewaren en to besitten" [1]). Klaarblijkelijk vormden de 100 gras het bij de borg behorende landbouwbedrijf.

Ook bij de borg van Gockinga behoorde een heerd land, die nog naderhand als Gockingaheerd bekend staat. Ze wordt dan door de stadsdrost gebruikt, zoals Gockinga ze waarschijnlijk vroeger zelf heeft gebruikt.

Men moet zich die bedrijven van de „nobiles" en later van de hoofdelingen ook niet voorstellen als grote landgoederen. Vermoedelijk hadden ze de afmetingen van een flinke Groninger boerderij, van een 40 à 50 h.a. Verschillende van de borgen, met bijbehorend land, vinden we dan ook heden ten dage terug in Ommelander en Oldambster boerderijen. Nu kan in de terpgebieden met „Block"-verkaveling weliswaar moeilijk worden nagegaan, of niet in de loop van de eeuwen een deel van de grond is verkocht, of op een andere wijze aan het oorspronkelijke bezit onttrokken. In de gebieden met de opstrekkende heerden echter — tenminste waar deze vrij zuiver zijn bewaard gebleven, zoals in het Oldambt en in Reiderland — verraadt een vroeger grootbedrijf zich onmiddellijk door een bizondere vorm van de verkaveling. Nu vinden we in het Oldambt en Reiderland inderdaad enkele sporen terug van vroeger grootbedrijf, doch we hebben in de betreffende gevallen ongetwijfeld met geestelijke goederen te maken. Bovendien weten we van enkele hoofdelingen precies, op welke heerden ze hebben gewoond, (Gockinga te Zuidbroek en Huninga te Oostwold). Deze heerden wijken in grootte van de in het Oldambt normale niet af [2]).

Wordt door dit alles reeds waarschijnlijk, dat de hoofdelingen als boeren geleefd hebben, bevestigd wordt dit door den kroniekschrijver Abel Eppens [3]), die er ons vertelt, hoe de hoofdelingen vóór het begin van de 16de eeuw „als guede erbare mannen hoer egene landen gebruckeden, die besitten sulven handtierden und aldaer hoer scathuysen voer hoer borgen eder steenhuysen myt alderhande und grote mennichte van koygen, perden, ossen und dergelicken verwaereden sulven, und die landen ploegeden und alsoe hoeren standt und adelicken staet rijckelicken und eherlicken

---

[1]) Zie: De Blécourt, Oldambt, blz. 320, bijl. 9.

[2]) Door hun betrekkelijk geringe breedte en hun twee evenwijdige zwet-(grens-)sloten geven de opstrekkende heerden als vanzelf aanleiding tot het vormen van regelmatige percelen. Vroeger grootbezit verraadt zich door een blok van onregelmatige percelen temidden van de regelmatige opstrekkende heerden. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormen de gronden, die eens behoorden tot het klooster Dünebroek in Duits Reiderland. Zie de topografische kaart 1—25 000, blad 119, waar dit stuk van Duitsland nog juist is te zien.

[3]) Kroniek van Abel Eppens, deel I, blz. 109.

sonder ledichgaen, sonder grote praell und pracht, yn soberheit myt hoeren egene, anwassende guederen, in hoeren koeckens gastboeten holdende, und vermerende weren". Deze verklaring is duidelijk genoeg.

Het is dus duidelijk, dat we bij het woord „hoofdeling" niet hebben te denken aan een kasteelheer, die zijn tijd zoek zocht te brengen met vechten en het bezoeken van tournooien e.d. en die voor de rest zijn tijd in ledigheid doorbracht. De hoofdeling was boer en blijft dit zeker tot ver in de 15de eeuw. „Heereboeren waren ze vergeleken met de ridders," zegt Gosses van de hoofdelingen. En terecht voegt o.i. De Blécourt er aan toe: „Zeker, en vermoedelijk meer boer dan heer" [1]).

Met het bovenstaande wil niet gezegd zijn, dat alle eigenerfden in bezit ongeveer elkaars gelijken waren. Er waren ongetwijfeld verschillen en zelfs belangrijke. Maar ze bleven tot in de 15de eeuw, misschien op enkele uitzonderingen na, vermoedelijk binnen de grenzen van het boer-zijn. Exacte gegevens over het grondbezit van de voornamen en de hoofdelingen in de middeleeuwen bestaan er naar ons weten niet. Het verhaal van Peie kan ons echter iets zeggen van de verhoudingen. Toen Peie trouwde kreeg ze, aan onroerende goederen, mee ten huwelijk de borg met landerijen en nog een boerderij te Zandeweer [2]). Schatten we het ruim, dan was dat samen ongeveer 80—100 h.a. land. Dat is heel wat meer, dan het vereiste minimum voor het redgerrecht, maar niet meer dan een enigst kind (Peie was dit, naar 't schijnt) in de Groninger boerenwereld nu nog wel eens erft.

Nauwkeuriger gegevens over de omvang van het bezit van de hoofdelingen krijgen we pas in de 16de eeuw. Men mag deze echter niet, zonder meer, als voor de middeleeuwen geldend beschouwen. In de tussentijd zullen heel wat hoofdelingen, gebruik makende van hun militaire overmacht, hun bezittingen op minder rechtvaardige wijze hebben uitgebreid. Hoe dit in zijn werk ging, leert het voorbeeld van Menno Houwerda, die de bezittingen van Tjard Quipers in Termunten, nadat deze op jammerlijke wijze om het leven was gekomen, aan zich trok [3]).

Maar desondanks treft ons nog de bescheiden omvang van de bezittingen van deze heren. Duidelijke cijfers krijgen we in 1511 over Friesland bewesten de Lauwers. We kunnen ze hier ter vergelijking even aanhalen, daar de heerschappen daar een soortgelijke positie innamen, als de hoofdelingen in de Ommelanden. In

---

[1]) Oldambt, blz. 45.

[2]) Van andere landerijen wordt tenminste niet gesproken. Wel erft Peie er later nog een borg met landerijen bij.

[3]) Zie: De Blécourt, Oldambt, blz. 325, bijl. 18.

Leeuwarderadeel dan waren in 1511 slechts 9 personen, die meer dan 100 h.a. grond bezaten. In Ferwerderadeel waren er maar vijf en van deze vijf maar twee, die meer dan 150 h.a. bezaten, hoewel in deze grietenij in de 16de eeuw niet minder dan 22 stathen, door aanzienlijke families bewoond, gevonden werden [1]).

Een inzicht in de verhoudingen in Groningen geven de lijsten van de verbeurdverklaarde goederen van jonkers, die aan de opstand tegen Spanje hadden meegedaan. Ze leveren „geenszins een beeld van buitensporige rijkdom" [2]). Er blijkt slechts één werkelijke grootgrondbezitter onder hen te schuilen, n.l. Christoffel van Ewsum, uit een der machtigste, zo niet het machtigste geslacht in de Ommelanden. Ook hij telt zijn bezit niet bij duizenden, maar toch wel bij honderden h.a. De rest heeft veel minder. Er zijn enkelen, die waarschijnlijk enige honderden h.a. hun eigen mochten noemen, doch de meesten zullen 75—125 h.a. hebben bezeten. Sommigen hadden nog minder. Het gros der hoofdelingen (of liever jonkers) bezat dus toen niet veel meer, dan vele „dikke" boeren in Groningen nog in eigendom hebben. Alleen in het Oldambt telden we in 1933 86 boerenbedrijven van 60—100 h.a. en 14 van meer dan 100 h.a. [3]).

Van Gelder [4]) zegt dan ook terecht van den jonker in de 16de eeuw, dat deze veel meer „primes inter pares" is, dan een werkelijk heersende figuur; zijn borg moge mooier wezen, dan de omringende boerenwoningen, noch in sociaal, noch in economisch opzicht is deze een middelpunt.

Dit geldt voor de middeleeuwen vermoedelijk nog in verhoogde mate. De hoofdelingen vormden dus geen afzonderlijke klasse van grootgrondbezitters; ze vormden slechts de hoogste toppen in een brede schare van eigenerfden. Men zal bij een hoofdeling hebben te denken aan een boer, die zelf een flink bedrijf heeft en bovendien elders nog landerijen bezit, die hij verhuurt of op andere wijze productief maakt, waardoor hij in staat is zich wat ruimer te bewegen dan zijn soortgenoten en waardoor hij meer tijd heeft voor andere dingen [5]). Wat voor de hoofdelingen geldt, zal ook

---

[1]) Dr. H. E. Enno van Gelder, Friesche en Groningsche edelen in den tijd van den opstand tegen Spanje, in „Historische Opstellen", opgedragen aan Prof. Dr. H. Brugmans, 1929, blz. 80.

[2]) Dezelfde, blz. 82.

[3]) Van Gelder geeft de opbrengsten van de landerijen, doch in één geval ook de grootte. Voor de andere goederen hebben we uit de opbrengst de oppervlakte geschat. De genoemde oppervlaktecijfers zijn dus niet origineel, doch zullen niet ver bezijden de waarheid zijn en ze kunnen gemakkelijker met andere vergeleken worden, dan de cijfers over de opbrengsten.

[4]) blz. 85.

[5]) Wanneer men de sociale positie van de hedendaagse Groninger boeren vergelijken wil, met die van de middeleeuwse hoofdelingen etc., dan vergete men

voor de „aanzienlijken" van de kloosterkronieken hebben gegolden. Er is geen enkele reden om aan te nemen, dat deze een belangrijker sociale positie innamen, dan de eerstgenoemden. Eerder het omgekeerde.

Eigenerfde boeren waren het, die in de periode van de elfde tot de vijftiende eeuw in de landen tussen Eems en Lauwers de hoogste maatschappelijke groep vormden. Dat onder deze boeren de rijksten de grootste rol speelden, spreekt vanzelf. Dat deze rijken door Emo, Menco en anderen met zulke wijdse namen werden betiteld, heeft niets verbazingwekkends; het tegenwoordige platteland van Groningen is er, om te bewijzen, welk een machtige sociale positie een stand van rijke eigenerfden in kan nemen.

Zou men de woorden „nobiles" etc. in modern Gronings willen vertalen, dan bestaat er o.i. geen betere term dan „dikke boeren" [1]).

Waren dus de verhoudingen in de hogere lagen van de Friese samenleving anders dan elders in West-Europa, een tweede vraag is, hoe het in de lagere regionen was gesteld.

We beginnen met op te merken, dat de behoefte aan mensen, die voor anderen de grond bewerkten, dus aan *vreemde* arbeidskrachten, in de Friese landen waarschijnlijk veel geringer zal zijn geweest, dan in streken, waar men wel het grootgrondbezit kende. De eigenaar was in ons gebied in de meeste gevallen ook zelf bewerker van de grond; een groot deel van de arbeid geschiedde door hem en zijn gezin. Vergelijkt men met de huidige arbeidsbehoefte, dan moet men er rekening mee houden, dat niet alleen de gezinnen groter waren dan tegenwoordig, maar dat ook veelal de getrouwde zoons met hun gezinnen bij de ouders inwoonden, zodat men over een groot aantal eigen arbeidskrachten kon beschikken [2]). Bovendien was de hoeveelheid arbeid, die in het algemeen verricht moest worden, in de verste verte niet zo groot als tegenwoordig. In de eerste plaats was de hoeveelheid cultuurgrond veel geringer. Verder vond men in Groningen toen vrijwel alleen

---

niet, dat toen het grondbezit practisch de enige vorm van bezit was. Indien de rijke Groninger boeren van tegenwoordig ook al hun kapitaal in grondbezit hadden gestoken, zou het er met het grootgrondbezit in Groningen waarschijnlijk heel wat erger uitzien, dan in de middeleeuwen.

[1]) Hetgeen De Blécourt ook doet, die Dodo Dodinda(?), die in 1287 het verdrag tussen „nobiles homines de Menterwolde" (Oldambt) en „cives de Groninghe" zegelt, als „de nobelste onder de nobelen, de *dikste* Oldambster boer" aanduidt. (Oldambt, blz. 128).

[2]) Dit samenwonen van meerdere gezinnen schijnt zelfs onder de aanzienlijksten in zwang te zijn geweest. In het verhaal over Peie vermeldt De Blécourt, dat er *twee* Eyzinga's, beide hoofdelingen, woonden op een borg in Zandeweer, terwijl hij veronderstelt, dat er ook meerdere Ripperda's met hun gezinnen op de borg in Farmsum huisden (Oldambt, blz. 22 en 23).

grasland, dat naar men weet, veel minder arbeid vereist dan bouwland en tenslotte werd aan de grond onvergelijk veel minder zorg besteed, dan tegenwoordig.

Dit alles neemt niet weg, dat er behoefte aan vreemde arbeidskrachten heeft bestaan. In die behoefte heeft men in Friesland, evenals elders, aanvankelijk trachten te voorzien door onvrije arbeid. Uit de oudste Friese wetten blijkt duidelijk, dat hier zowel horigheid als lijfeigenschap heeft bestaan [1]). Het merkwaardige is echter, dat de onvrijheid hier heel vroeg, vroeger waarschijnlijk dan ergens anders in West-Europa, is verdwenen. Volgens Postma stamt het laatste stuk, waarin van horigheid sprake is, uit 1074 [2]). Ook Blok stelt het verdwijnen van de onvrijheid tussen de tiende en de twaalfde eeuw [3]). De z.g.n. keuren, landrechten en overkeuren, de Friese „grondwet" uit de elfde eeuw, kennen feitelijk de onvrijheid niet meer [4]).

Volgens Blok staat dit vroege verdwijnen van de onvrije arbeid in verband met het verdwijnen van het feodalisme [5]). Het wil ons voorkomen, dat de kwestie hiermee niet opgelost is. Er is feodalisme geweest zonder onvrijheid en er is zeer veel onvrije arbeid geweest zonder feodalisme. Direct verband bestaat er tussen beide niet. Indirect bestaat er slechts in zoverre verband, dat het feodalisme het grootgrondbezit in de hand werkt en grootgrondbezit aanleiding geeft tot een grotere behoefte aan agrarische arbeidskrachten.

Behoefte aan arbeidskrachten bestond er echter in de Friese landen wel, al was ze dan ook geringer dan elders.

De algemene redenen, die men gewoonlijk aanvoert ter verklaring van de opheffing van de onvrijheid — de invloed van de kerk en het Christendom; de gunstige werking van de kruistochten — kunnen natuurlijk de vroegere opheffing in de Friese landen niet verklaren. Ze werkten elders evengoed als hier [6]).

Voor een goede verklaring geeft o.i. de theorie van Nieboer de juiste weg aan [7]). Volgens deze verdwijnt in een agrarische maatschappij de onvrijheid (de vorm waarin deze zich voordoet is van

---

1) De „Lex Frisionum", uit de 8ste eeuw, kent duidelijk de onvrijen, terwijl in wetten van latere tijd nog de sporen van de onvrijheid terug te vinden zijn.

2) Dr. O. Postma, De Friesche kleihoeve, 1934, blz. 116.

3) Friesche toestanden, blz. 37 e.v.

4) In de 8ste keur wordt nog van lethslachten gesproken. Uit de aard van de daaringenoemde bepalingen blijkt echter duidelijk, dat we hier te doen hebben met een uit een oudere rechtsbron overgenomen voorschrift.

5) Friesche toestanden, blz. 37 e.v.

6) In dit opzicht waren de verhoudingen voor de Friese landen tussen Eems en Lauwers zelfs bizonder ongunstig. Het is het laatst gekerstende deel van ons gehele land, terwijl de kruistochten er pas in de 13de eeuw vat op de mensen kregen.

7) Slavery, blz. 347 en 349.

secundaire betekenis), zodra er geen bruikbare, vrije, „herrenlose" grond meer is. Zo lang als er nog wel vrije grond is, kan ieder, die gezond is van lijf en leden, zich van een stuk grond meester maken, dit ontginnen en zich zodoende een zelfstandig bestaan verschaffen. Niemand behoeft dan bezitsloos en zonder middelen van bestaan zijn. Niemand is gedwongen voor loon voor een ander te werken, of grond van hem te pachten.

Wie meer grond heeft, dan hij met de zijnen kan bewerken, vindt, in die omstandigheden, geen landarbeider om het voor hem te bewerken en geen pachter om het van hem te huren. Verkopen kan hij zijn land ook niet, want, daar er overvloed van is, is de grond waardeloos. Slechts als hij zich arbeidskrachten weet te verschaffen, die de grond voor hem bewerken, brengt deze hem iets op. En daar landarbeiders en pachters niet vrijwillig komen, moet hij zijn medemens *dwingen* voor hem te werken. De onvrije arbeid ontstaat.

Raakt echter door toenemende bevolking, of door andere oorzaken, de vrije grond op en neemt de bevolking dan nog meer toe, dan ontstaat er een groep van personen, die zich geen grond meer kunnen verschaffen. Zij kunnen zich dus geen zelfstandig bestaan meer verwerven. Deze bezitslozen zijn, om te kunnen leven, gedwongen hun arbeidskrachten aan gelukkiger medemensen aan te bieden. De grondbezitter hoeft dus de arbeiders niet meer te dwingen om voor hem te werken; ze komen vanzelf naar hem toe. De onvrije arbeid verliest zijn reden van bestaan. De plaats van den horigen boer wordt ingenomen door den vrijen pachter, die van den slaaf door den landarbeider.

Volgens de theorie van Nieboer moet dus, zodra de vrije grond en hiermee de onvrije arbeid verdwijnt, de proletarisering van een deel van de landelijke bevolking inzetten. Het is echter een bekend feit, dat een klasse van zuivere bezitslozen in West-Europa, na het verdwijnen van de vrije grond, niet overal zo duidelijk aan de dag trad, als men misschien zou verwachten. Dit was voor een belangrijk deel te danken aan het gemeenschappelijk bezit van weiden, bossen enz., dat in zoveel streken een essentiëel onderdeel vormde van het agrarisch systeem. Men kan dit stelsel van gemeen grondbezit in zekere zin beschouwen als een kunstmatig handhaven van vrije grond, in de zin van Nieboer. Had men de natuurlijke ontwikkeling haar gang laten gaan, dan zouden deze gronden, toen het land schaars werd, binnen korte tijd in handen van particuliere eigenaars zijn overgegaan. De bezitslozen zouden dan voorgoed van het gebruik hiervan zijn buitengesloten. Nu echter werd dit land aan het particulier bezit onttrokken. Juist daardoor bleef het, tot op zekere hoogte, vrij voor iedereen. Weliswaar kwam het gebruik

van deze gemene gronden in den regel rechtens alleen maar toe aan de bezitters van de boerenhoeven, waaruit het dorp oorspronkelijk was opgebouwd, doch meestal kon men zich, met toestemming van de gerechtigden, kosteloos of tegen een kleine betaling, van het recht op gebruik van deze gemene gronden verzekeren. Dikwijls werd ook eenvoudig dit recht genomen, zonder dat er verder een haan naar kraaide. Zij, die zelf enige grond hadden, konden zich door dit gebruik van de gemene gronden nog juist als keuterboertje handhaven. Zij, die geen eigen bezit hadden, waren zo tenminste niet alléén aangewezen op loonarbeid; ze waren geen zuivere proletariërs. Het is vooral uit de Engelse agrarische geschiedenis bekend, dat een groot deel van de landelijke bevolking zijn heel- of halfzelfstandig bestaan had te danken aan de „commons". Men weet, hoe de latere verdeling van deze gemene gronden (de beruchte „enclosures", waarbij de grootste bezitters het leeuwenaandeel in de wacht sleepten) tot een proletarisering, op grote schaal, van de landelijke bevolking leidden. Doch niet alleen in Engeland, ook elders in West-Europa vond men deze, gedeeltelijk van de gemene gronden levende, latente proletariërs. Zo trof men in het Oosten van ons land, waar gemeen grondbezit overheersend was, deze mensen onder de naam van kotter, brinkzetter enz. eveneens aan.

En nu de gang van zaken in de Friese landen tussen Eems en Lauwers. Er moet in Friesland ongetwijfeld reeds vroeg gebrek aan grond zijn opgetreden. We wezen er in het vorige hoofdstuk op, hoe het ondergaan van grote stukken land aan de waddenkust de Friezen er al vroeg toe heeft gedreven, de minder geschikte gronden in de Wolden te gaan ontginnen en koloniseren. Zo omstreeks het jaar 1000 zal hier wel alle vrije grond in beslag genomen zijn. Hiermee was de laatste vrije grond in de Friese landen verdeeld; de hoge venen kwamen bij de gebrekkige techniek van die dagen nog niet voor ontginning in aanmerking. De oorzaak van de onvrijheid was dus vervallen. Na zich nog enige tijd uit traditie te hebben gehandhaafd, zal ze vermoedelijk tussen 1000 en 1100 zijn verdwenen. De proletarisering van een deel van de landelijke bevolking begon. Ze moet onmiddellijk een scherpere vorm aangenomen hebben, dan in vele andere delen van West-Europa. In de landen tussen Eems en Lauwers toch waren, zoals we in ons vorige hoofdstuk uiteenzetten, *geen* gemene weiden etc. In het oude land — de hoge klei — was de grond waarschijnlijk tot op de laatste snipper verdeeld en in cultuur gebracht. In de Wolden was dit nog niet het geval. Wel was alle grond tussen de verschillende kolonies verdeeld, maar dit betekende geenszins, dat alle grond in cultuur gebracht was. Grote stukken bleven nog eeuwenlang

onverdeeld en werden enkel gebruikt voor slecht weiland enz. Waren dit nu werkelijk gemene weiden geweest, dan zouden deze de proletarisering hebben kunnen remmen. Maar dat waren ze niet. Hier heerste het recht van opstrek en dit maakte alle onverdeelde grond tot latent privaat eigendom. Er was hier geen markebestuur, dat aan kotters en brinkzetters verlof kon geven, om de onverdeelde eigendommen te gebruiken. Niet de gemoedelijke collectiviteit, doch de waakzame enkeling had hier het recht op de onverdeelde gronden en in den regel zal de laatste zijn rechten tegenover buitenstaanders onverkort hebben weten te handhaven.

Zo moet dus in de eerste eeuwen na het jaar 1000 in de Friese landen reeds duidelijk een klasse van bezitslozen hebben bestaan. Dat dit inderdaad het geval is, blijkt uit tal van feiten. Reeds in de 24 keuren wordt gesproken van armen (eind elfde eeuw) [1]). Duidelijk blijkt ook het bestaan van een klasse van mensen, die niet meer in staat waren om zich zelf een bestaan te verschaffen, uit de kloosterkroniek van Mariëngaarde (eind 12de eeuw), waaruit Postma verschillende gegevens put [2]). Als een jonge man uit een aanzienlijk geslacht trouwt, komen vele armen uit de gehele landstreek, om van hem een aalmoes te ontvangen. Ook uit de kroniek van Emo en Menco (begin 13de eeuw) is voortdurend sprake van armen [3]). Dat deze „armen" de agrarische arbeidskrachten leverden, blijkt eveneens uit de kroniek van Mariëngaarde. Daar wordt verteld van: „een zekere arme vrouw (die) gewoon (was) des middags om drie uur, zoals haar werk vroeg, in het weiland ... koeien te melken". Van diezelfde vrouw wordt bovendien verteld, dat haar zoon later, als knecht, in dienst komt bij denzelfden man, als waar zijn moeder werkte. In de kroniek van Emo en Menco wordt gezegd, dat de armen in eenvoudige woningen langs de dijk wonen en Postma wijst erop, hoe later in Friesland een arbeider „dijkman" wordt genoemd [4]).

Behalve als landarbeider, dienden de bezitslozen de rijken als „ruter", als gewapende knecht. Dat dit ook reeds zeer vroeg plaats vond, bewijst het verhaal van de ouders van den heiligen Hatebrand, den eersten abt van het klooster Feldwirth. Zij waren zo arm, dat de vader zich als „armiger" aan een rijke te Uskwerd moest verhuren. Dit was omstreeks het midden van de 12de eeuw [5]).

Het is trouwens de vraag, of er wel zo'n scherp onderscheid was

---

[1]) In de derde keur (kest). Zie de Haan Hettema, Fivelingoër en Oldampster Landregt, blz. 9.
[2]) Postma, Kleihoeve, blz. 89.
[3]) Postma, blz. 89.
[4]) Dezelfde, blz. 89 en 90.
[5]) Dezelfde, blz. 91.

tussen „ruter" en boerenknecht. Van den „ruter" zegt De Blécourt: „men stelle zich een jongen kerel voor van de statuur van een forschen boerenknecht uit het Hoogeland, gewend om in dienst zijns meesters met paarden en vee en den ploeg om te gaan, en tevens, met vuist, knods en zwaard van zich af te slaan en misschien — de naam „ruter" doet het vermoeden — vooral hierin zijn broodwinning vindende" [1]).

De Friese wetten, die van wat jonger datum zijn dan de keuren, landrechten en overkeuren, houden in allerlei opzicht rekening met het bestaan van bezitsloze dienstknechten. Zo bepaalt artikel 10 van de Hunsingoër Willekeuren van 1252, dat de bezitsloze (thi blata) slechts een derde van het gebruikelijke weergeld behoeft te betalen. Artikel 2 van hetzelfde landrecht bepaalt een zekere boete voor hem „die eten en drinken gemeen is", d.w.z. voor den inwonenden dienstknecht, op de helft van het normale. Artikel 10 stelt vast, dat hij, die den arme op zijn hof heeft of huisvest (de heer dus), onder zekere omstandigheden voor dezen moet betalen [2]). Het z.g.n. Fivelingoër en Oldambster landrecht bevat verschillende bepalingen omtrent het betalen van de boete bij doodslag door een „unner" [3]). Wie deze „unner" is wordt duidelijk, als we de Nederduitse vertaling van dit recht er naast nemen [4]). Daar staat „wonre" inplaats van „unner" en ter verklaring „dat is eyn ruter" [5]).

In hetzelfde landrecht komt het voorschrift voor, dat de bezitsloze, indien hij meer borgt, dan hij kan betalen, moet worden gegijzeld [6]). Tenslotte kent ook het Zijlrecht der drie Delfzijlen van 1317 den bezitslozen knecht. Doodslag op een zijlrechter in functie, kan met geld worden geboet, doch (zoals het in de Nederduitse vertaling luidt): „Item war 't sake, dat en knecht wen dode sloge ende kan de knecht met sine goed neet vuldon, sa sal hi dat beteren met sinen live" [7]).

Men zou deze reeks nog met tal van aanhalingen uit andere oude

---

[1]) Oldambt, blz. 23.

[2]) D. F. J. Halsema, Het aloude wetboek van Hunsingo, Verhandelingen van het gen. „Pro Excolendo Jure Patrio", deel II, 1778, geeft de Hunsingoër Willekeuren op blz. 57 e.v., terwijl ze in het voorbericht eveneens voorkomen (naar een ander handschrift). Men vindt ze ook in het als Fivelingoër en Oldambster Landrecht bekend staande handschrift, dat door de Haan Hettema is uitgegeven en wel op blz. 156 e.v. Over de betekenis van „thi blata" en „thet him scep end skenzie mene se" (art. 2), zie Heck, blz. 249 en 251.

[3]) De Haan Hettema, blz. 147, art. 3, 4 en 5.

[4]) Ook afgedrukt in de Haan Hettema, Het Fivelingoër en Oldampster Landregt. Zie blz. 232.

[5]) Zie over de betekenis van „unner" ook De Blécourt, Oldambt, blz. 44 en 45.

[6]) „sa mot ma 't fa and bindan al want, thet ter tha monne da schilde wisse se sunder brecma". (dan moet men hem vatten en binden tot dat de man zijne schulden zeker zij zonder breuk). Zie de Haan Hettema, blz. 154 en 155.

[7]) De Haan Hettema, blz. 169.

Friese wetten kunnen aanvullen. Zo bevat b.v. het Rüstringer recht (Oostfriesland) een hele serie bepalingen over bizonder maatregelen, tegenover „thi blata" te nemen [1]). De aangehaalde Ommelander en Oldambster wetten bewijzen echter voldoende, hoezeer men rekening had te houden met een klasse van proletariërs.

Behoeft er dus niet aan te worden getwijfeld, dat hier reeds kort na het jaar 1000 een klasse van mensen was te vinden, die zich voor loon aan anderen verhuurden, de vrije pachters, die na het verdwijnen van de onvrijheid eveneens moeten optreden, blijken ook weldra aanwezig te zijn. Hiervoor kunnen weer de oud-Friese wetten als getuigen dienen. Zo luidt de derde doem van het Seendrecht uit het Fivelingoër handschrift, in de vertaling van Hettema: „Dat de landzaat behoort met zijnen eed te weten, wanneer hij de huur betaald heeft de eerste twee jaar. Het derde jaar is de landheer nader te weten, hoelang hunne overeenkomst is. Als hij hem de huur geeft, dan heeft hij de keuze of hij hem verdrijve, of hem zitten late" [2]). Men ziet, het is duidelijk genoeg, dat we hier te maken hebben met vrije pacht. Voorschriften voor de verpachting van landerijen vindt men ook in het z.g.n. Asega-recht uit het zelfde handschrift [3]).

Dit is van grote betekenis, daar het Asega-recht, volgens Heck, behoort tot de oudere rechtsbronnen. Het werd waarschijnlijk reeds voor het jaar 1200 opgetekend. Er wordt daar gezegd, dat men den man, die land wettig gehuurd heeft, in vrede zal laten gaan, „tenzij, dat de heer zal dit land verkoopen door koop of wissel, dan is ieders land in koop vrij. Beschuldigt hij hem dit, dat hij heeft misploegd, mismaaid, misdamd, misdijkt of de huur misgolden, dan zal hij hem hierover aanspreken, dan is hij evenwel nader dit te beteren en zijns heeren hulde te winnen, dan iemand is om hem af te drijven, voor zooverre hij dit alles beteren wil."

Treedt dus al zeer vroeg in de Friese landen tussen Eems en Lauwers de vrije pacht op, het is de vraag, of deze aanvankelijk wel een grote rol in het agrarisch systeem heeft gespeeld. Zoals we hebben trachten aan te tonen, was er geen wereldlijk groot-grondbezit, in de ware zin van het woord. Onder de rijkste boeren, de „nobiles" en de hoofdelingen, zullen er vele zijn geweest, die buiten hun bedrijf nog andere grond bezaten en die deze verhuurden, doch

---

[1]) De Haan Hettema, blz. 199 e.v., art. 50. Opmerkelijk is ook de bepaling, die voorkomt in het z.g.n. tweede boek van het Oud-Oldambster Landrecht van 1471 onder artikel 48, „Van bloeten (bezitslozen) tuychenisse", waarin staat: „De bloete en mach geen waerheyt wysen, he moege eer al voldoen". Zie voor dit oud-Oldambster landrecht: Verh. v. h. gen. „Pro Excolendo Jure Patrio", deel VI, 1846, blz. 671 e.v. Het z.g.n. tweede boek is waarschijnlijk een vertaling van een oud-Fries Oldambster landrecht uit het begin van de 14e eeuw.

[2]) De Haan Hettema, blz. 46 en 47.

[3]) Dezelfde, blz. 136 en 137.

we mogen aannemen, dat verreweg de meeste grond in gebruik was bij grote en kleinere eigenerfden.

Dit werd anders, toen zich het kloosterwezen en daarmee het geestelijk grootgrondbezit ontwikkelde. Kort na de kerstening van de Friese streken hadden de kloosters van Fulda en Werden hier belangrijke bezittingen gehad, doch Fulda schijnt zich reeds vroeg van deze, zo afgelegen landerijen, te hebben ontdaan. Omstreeks het jaar 1000 had het geestelijk grondbezit hier waarschijnlijk geen bizonder grote omvang [1]). Wel ontstonden na die tijd enkele kloosters in de Friese landen zelf, doch deze ontwikkelden zich aanvankelijk niet erg voorspoedig. Omstreeks het jaar 1200 verandert dit echter en in de 13de eeuw neemt het aantal kloosters en kloosterlingen enorm toe. Met deze toename ging de uitbreiding van het geestelijk grondbezit hand in hand. Van alle kanten ontvingen de kloosters schenkingen en erfenissen. Door ruil, koop etc., trachtten ze hun bezittingen tot aaneengesloten complexen af te ronden, zodat op den duur, in sommige dorpen, meer dan de helft van de grond, in één gesloten blok, aan één klooster toebehoorde [2]). Evenals elders, begon ook in de Friese landen de toenemende rijkdom van de kloosters de wereldlijke overheid te benauwen. Ze probeerde de stroom van goederen naar de dode hand te stuiten door wettelijke bepalingen daartegen in de landrechten op te nemen. Zo vinden we deze b.v. ook in het z.g.n. 2de boek van het Oldambster Landrecht van 1471. Het recht van schenking en van „oevelganck" wordt daarin aan banden gelegd. Niemand mag onroerend goed weggeven, of dit af staan tegen recht op levensonderhoud gedurende zijn verder leven, zonder toestemming van zijn erfgenamen [3]). Klaarblijkelijk zijn deze bepalingen tegen schenkingen aan kerk en klooster gericht. Bovendien komt in één afschrift van dit wetboek de bepaling voor, dat nonnen en monniken niet mogen erven van hun wereldlijke bloedverwanten [4]). Al deze bepalingen hebben echter de groei van het bezit in de dode hand niet kunnen verhinderen. We zagen, hoe tenslotte het kloosterbezit één zevende en het totale geestelijke grondbezit één vierde van alle cultuurgrond in Groningen in beslag nam. Een deel van deze gronden werden door de kloosterlingen zelf geëxploiteerd. Niet alleen de om het klooster gelegen landen behoorden tot het eigenbedrijf; op de verderaf gelegen plaatsen werden boerderijen, z.g.n. voorwerken of grangia gesticht, die door kloosterlingen, veelal conversen, werden bewoond en beheerd. Dit

---

1) Over de geestelijke goederen in deze tijd: Postma, Kleihoeve, blz. 100 e.v.
2) Postma, Kleihoeve, blz. 77 en 78.
3) Art. 31, 32 en 33. Onder „euvelgang" verstond men de overdracht van goederen tegen recht op levensonderhoud.
4) Zie de genoemde Verhandelingen van „P.E.J.P." deel VI, blz. 717.

neemt echter niet weg, dat verreweg het grootste gedeelte werd verhuurd en vermoedelijk zullen in de periode 1200—1450 de meeste huurboeren wel kloostermeiers zijn geweest.

Zo zien we dus in de periode van de elfde tot de vijftiende eeuw, in de landen tussen Eems en Lauwers, sociale verhoudingen, die, althans in hun uiterlijke vorm, zeer modern aandoen.

Er was geen adel en er waren geen onvrijen; m.a.w. de voor de middeleeuwen zo typische organisatie naar geboortestanden ontbrak. Niemand was, krachtens zijn geboorte, lid van een bevoorrechte kaste, niemand was, krachtens zijn geboorte, voorbestemd om zijn leven in gedwongen arbeid voor een ander te slijten.

Het was „toeval", dat deze standen hier, beide tegelijk, reeds zo vroeg ontbraken; de geringe ontwikkeling en het spoedig verdwijnen van het feodalisme had geheel andere oorzaken, dan de vroege opheffing van de onvrijheid. Door dit toevallige samentreffen lijkt de maatschappij uiterlijk op de onze; niet geboorte op zichzelf, doch *bezit* vormden de grondslag van de sociale positie van het individu.

Was de sociale structuur van deze maatschappij naar de vorm dus modern, naar de geest was ze ongetwijfeld nog volkomen middeleeuws. De heersende mentaliteit leek in geen enkel opzicht op die van de moderne kapitalistische klassenmaatschappij.

De geest van het kapitalisme is de geest van beweeglijkheid. Alles verandert voortdurend. Men vergroot, verkleint en verandert zijn bedrijf, als dit voordeliger blijkt te zijn. Men ontslaat zijn arbeiders onmiddellijk, als men ze niet meer nodig heeft, of als men betere kan krijgen. Men verpacht zijn land op korte termijn en als bij het eind van de periode een andere pachter meer wil betalen, gaat de tegenwoordige eruit. Lonen, pachtprijzen, alles is in voortdurende beweging. De verschillende sociale groepen zijn zonder ophouden met elkaar in strijd, om verhogingen of verlagingen te krijgen. Het ontstaan van elkaar bevechtende klassen is een noodzakelijk gevolg van de nooit ophoudende pogingen van weerszijden, om voor zichzelf gunstige veranderingen in de bestaande verhoudingen te brengen. Traditie speelt geen rol, noch in het bedrijf, noch in de verhoudingen tussen de verschillende sociale groepen.

In de middeleeuwse maatschappij echter wordt *alles* beheerst door de geest der traditie. In onze tijd tracht de mens zelf voortdurend verandering in de sociaal-economische verhoudingen aan te brengen; in de middeleeuwen tracht men alles te laten, zoals het is. Komen er veranderingen, dan komen ze niet door, maar ondanks de mensen zelf. Komt er iets nieuws, dan tracht men het steeds in een oude vorm te gieten. Zoals het was, was het goed en zo moet het blijven.

Deze geest van traditie leefde in het land tussen Eems en Lauwers,

ondanks het moderne uiterlijk, even sterk als elders. Alles moest blijven „als dat van oldes pleghet te wesen". Op deze grondslag was de verhouding tussen de mensen onderling gebaseerd. Wie eens „ruter" of „wonre" was bij een bepaalden heer, bleef dat. Wie eens als „huerman" op een plaats zat, bleef daar zitten; generaties achtereen zaten de meiers op dezelfde pachthoeve. De geciteerde wetsbepalingen over de huur bewijzen, dat men dit als goed en rechtvaardig beschouwde. De eerste twee jaar zat de huurder volgens het Seendrecht, naar het schijnt, op „proef". Dan werd een overeenkomst gesloten over lange jaren. Soms voor het leven, soms voor nog langere tijd. Dat het den heer niet gemakkelijk viel, een dergelijke overeenkomst weer te verbreken, bewijst het geciteerde uit het Asegarecht. Deze pacht op zeer lange termijn is in Groningen lang regel geweest. Pas in de 16de eeuw ontstaat, naar het schijnt, het zesjarige huurcontract, waaruit het beklemcontract is gegroeid. Juist de ontwikkeling van het beklemrecht zelf echter bewijst, dat ook later nog deze zesjarige termijn meer schijn dan werkelijkheid was.

Vindt in onze tijd voortdurend verschuiving van bezit plaats, toen was alles er op gericht, om dit zoveel mogelijk te voorkomen. Zo bestaan de oud-Friese wetten voor een belangrijk deel uit bepalingen, die ten doel hebben, te voorkomen, dat landbezit uit de familie geraakte. Zo bleef rijk, rijk en arm, arm. De verschuivingen op de maatschappelijke ladder van hoog naar laag en omgekeerd, de z.g.n. verticale mobiliteit, zozeer kenmerkend voor onze beweeglijke samenleving, ontbrak in de middeleeuwen in Friesland even goed als elders.

Dit alles neemt echter niet weg, dat de Friese middeleeuwse samenleving een zeer eigen karakter bezat en grote afwijkingen vertoonde van hetgeen we gewoonlijk voor die tijd als normaal beschouwen.

In het Oldambt heeft deze typische maatschappelijke structuur — modern naar het uiterlijk, middeleeuws naar de geest — zich eeuwenlang gehandhaafd. In de kern van de sociale verhoudingen kwam in ons gebied tussen de 15de en de 18de eeuw practisch geen verandering. In de Ommelanden maakten zich de hoofdelingen (jonkers) langzamerhand als een afzonderlijke stand uit de eigenerfen los, waardoor daar de maatschappelijke bouw enige verandering onderging. De sociale positie van de gewone boeren ging hier achteruit. We weten echter hoe, door het ingrijpen van de stad, een dergelijke ontwikkeling in het Oldambt werd voorkomen. De eigenerfden bleven hier de aanzienlijkste stand vormen. Het verhaal gaat, dat in 1594 de Oldambsters aan graaf Lodewijk hebben ver-

zocht, om te worden toegelaten tot de gewestelijke statenvergaderingen. Deze zou toen hebben gevraagd, waar dan toch wel hun edellieden waren. Waarop de Oldambsters antwoordden: „Genadiger Heere, wy Oldambsters weten van geen edelluyden, wy zyn alle boeren, boeren door de huyt" [1]).

Het verhaal moge verzonnen zijn, het geeft een goede karakteristiek van de verhoudingen in het Oldambt.

Bleef de positie van de boeren dus in dit opzicht, zoals ze was, ook voor de rest kwam er weinig verandering. Wel werden door de voortgaande inpoldering van de Dollard de bedrijven geleidelijk groter. Voor de huurboeren betekende de ontwikkeling van het beklemrecht een voordeel, doch voor de toekomst; in de 17de en 18de eeuw bracht de versteviging van hun positie weinig directe winst mee. In de 18de eeuw nog was de beklemhuur meestal niet veel lager dan de reële huurwaarde.

Ook de positie van de arbeiders en hun verhouding tot de boeren blijft, voor zover dit valt na te gaan, dezelfde. Van hen horen we eigenlijk vóór de 18de eeuw niets meer. Hun geschiedenis ligt in het duister. Als ze echter in de 18de eeuw weer aan het licht treden, dan krijgt men de indruk, dat er sedert de middeleeuwen niet zo erg veel is veranderd. Alleen moeten ze zich dan tot de ploeg bepalen; het „ruter" spelen is voorbij.

In alles heerste nog de geest van traditie. Op traditie berustte het landbouwbedrijf; technische wijzigingen vonden niet plaats. Op traditie berustte ook de verhouding tussen boer en personeel en tussen grondbezitter en pachter. Hervorming, oorlog, pest en overstroming mochten tijdelijk de bevolking in beweging brengen, duurzame veranderingen in de sociale verhoudingen brachten ze niet teweeg.

In de periode tussen 1450 en 1750 is het aan het eind van een eeuw vaak moeilijk te zeggen, wat er in de afgelopen 100 jaar is veranderd in het sociale leven in het Oldambt. Het is alsof alles stilstaat, alsof er niets is, dat het leven anders dan tijdelijk kan beroeren. Als men de periode in haar geheel overziet, dan is er natuurlijk wèl veel veranderd. Maar het meest essentiële van de samenleving, de verhouding tussen de verschillende sociale groepen onderling, onderging practisch geen wijziging.

Elders in West-Europa hadden, sedert de middeleeuwen, de geleidelijke ontbinding van het feodale stelsel, de eveneens geleidelijke liquidatie van de onvrijheid en verder de verdeling van gemene gronden, grote veranderingen in het leven op het platteland teweeg

---

[1]) De Blécourt, Oldambt, blz. 79.

gebracht. In het Oldambt, waar dit alles ontbrak, vond geen enkele belangrijke wijziging plaats.

In de 18de eeuw komt er eindelijk beweging. In de tweede helft van deze eeuw bespeuren we, voor het eerst, dat er grote veranderingen op til zijn. Het komt bij de boeren tot een breuk met de traditie. Er ontwikkelt zich een andere houding tegenover het bedrijf, een nieuwe economische geest, die het uitgangspunt wordt voor een algehele verandering van de sociale verhoudingen.

Verschillende krachten hebben samengewerkt om deze nieuwe „Wirtschaftsgeist" te doen geboren worden. Zoals dikwijls, ging een der sterkste prikkels uit van een gebeuren, dat op zichzelf beschouwd, een grote ramp was. We bedoelen de runderpest, die in de 18de eeuw niet alleen Groningen, maar geheel Nederland teisterde. Deze ziekte schijnt in 1713 voor het eerst in Groningen te zijn opgetreden. In 1745 en volgende jaren heerste ze opnieuw met grote hevigheid en kwam dan ten derden male terug in de periode 1766—1773 [1]). De laatste keer schijnt ze de meeste slachtoffers te hebben gemaakt. Duizenden en duizenden runderen stierven. Vele boeren zagen 40—50 dieren achter elkaar sterven. Hele stallen stierven uit. Er waren dorpen, waar de boeren vier keer achtereen bijna al hun vee verloren. Het regende bij de staten verzoeken tot verlaging van de huur. Vele boeren gingen ten onder. Zij, die zich wisten te handhaven, stonden voor grote moeilijkheden. Het vee was schaars geworden, zodat ze hun stallen moeilijk opnieuw konden vullen. Bovendien moesten ze vrezen, dat hun dieren binnen korte tijd opnieuw aan de vreselijke ziekte ten prooi zouden vallen.

Zo werden ze tenslotte gedwongen tot een daad, die tot een grondige wijziging van de agrarische structuur van Groningen zou leiden: het scheuren van een gedeelte van hun grasland. Men moet de betekenis van dit feit niet te gering aanslaan. Het was een oude heilige wet, dat men grasland niet scheurde, dan in uiterste noodzaak. Het duurt lange jaren, voor men van een stuk bouwland weer een goed stuk grasland heeft gemaakt [2]). Met een bloedend hart en grote tegenzin hebben de Groninger boeren hun ploeg

---

[1]) Zie over de runderpest in Groningen: Mr. H. O. Feith, Het Groninger Beklemregt, deel I, 1828, de aantekeningen op blz. 513 e.v. Verder de Handelingen van het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid, gevestigd te Onderdendam, 1857, o.a. blz. 93. Ook Dr. H. Blink, Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland, deel II, 1904, blz. 514.

[2]) H. Dijkema, Proeve van eene Geschiedenis der Landhuishouding en Beschaving in de provincie Groningen, blz. 519, wijst er op hoe, vooral in die tijd, de overgang van wei- tot bouwland een beslissing was, waarop men practisch niet terug kon komen.

gezet in het land, dat eeuwen en eeuwen als grasland had gelegen. Het „breken" van de „griede" was een breken met een eeuwenoude traditie.

Het Oldambt was van oudsher niet zó eenzijdig op de veeteelt georiënteerd geweest, als het Noorden van Groningen. Op het Hogeland (uitgezonderd de jongere wadpolders), op de lage kleilanden om de stad en in het noordelijk Westerkwartier was bijna alles groen. Veel boeren waren met landbouw vrijwel onbekend. Wel was ook in het Oldambt bijna alle oudere klei met gras bedekt. Bijna alle kleigronden, die op ons kaartje niet als zuivere Dollardklei staan aangegeven en dan nog een groot deel van de oudere zuivere Dollardklei, behoorden tot de groenlanden. Ongeveer twee derde was naar schatting grasland. In de dorpen, waar aan de ene kant van de weg de kleigronden liggen en aan de andere kant de zand- en veengronden, herinnert de naam „bouwte" (= bouwland), die men aan de laatstgenoemde geeft, nu nog aan de tijd, dat klei en grasland practisch synoniem waren [1]).

Was dus ook in het Oldambt veeteelt hoofdzaak, door het opstrekkende heerdensysteem hadden de meeste boeren „bouwte"-grond in gebruik, zodat ze met de landbouw niet onbekend waren. Bovendien waren ook de jongere polders voor de landbouw in gebruik [2]). Toch was, ook voor hen, het in korte tijd omzetten van één derde van hun bedrijf (omstreeks het jaar 1800 was in het Oldambt ongeveer twee derde, op het Hogeland, naar 't schijnt, ongeveer één derde voor de landbouw in gebruik) [3]) een diep ingrijpende verandering.

Niet alleen betekende het scheuren van het grasland op zichzelf voor de boeren een breuk met de traditie; het stelde hen bovendien voor allerhande nieuwe problemen. Zo had men zich tot op die tijd, wat de afwatering betreft, bepaald tot het graven (en hoe!) van sloten en afwateringskanalen. Voor de rest liet men Gods water maar over Gods akker lopen, zodat in de winter de oude

---

[1]) De schatting, dat ongeveer twee derde grasland was, is natuurlijk ruw. Men moet hierbij in aanmerking nemen, dat toen nog lang niet alle veengronden in het Oldambt waren ontgonnen en de bouwgrond op de lichtere gronden toen dus een veel kleiner oppervlakte innam dan nu.

[2]) Dijkema, Proeve enz. blz. 393 en 398. Dat de oudere en jongere kleigronden voor verschillende doeleinden werden gebruikt, blijkt ook uit een raadsresolutie van de Raad van Groningen van 16 Februari 1737, waarin van de jongere kleigronden te Nieuw-Beerta worden aangeduid als de Nieuw-Beerster „*bouw-* of uiterdijckslanden".

[3]) Zie: Staat van den Landbouw en der Landhuishouding in de provincie Groningen in den jare 1818 (1821), blz. 24; T. J. de Boer, Overzicht van den Groningschen Landbouw, 1800—1900, Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901, blz. 349; Dijkema, Proeve, blz. 505. De opgave van de Boer (het Oldambt zou volgens hem omstreeks 1800 voor de helft uit bouwland bestaan) lijkt ons te laag.

klei van het Oldambt één grote binnenzee geleek [1]). Voor het grasland was dit geen bezwaar; de jonge klei in de nieuwe polders en de lichte gronden lagen in den regel hoog genoeg, zodat het bouwland in normale omstandigheden niet al te nat werd. Nu werd het anders; de oude klei werd ook tot bouwland gemaakt en betere afwatering werd tot een gebiedende noodzaak. Zo zien we aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw overal in het Oldambt watermolens verschijnen [2]).

Andere moeilijkheden deden zich voor: wel droegen de gescheurde graslanden in de eerste jaren een overvloedige oogst, doch spoedig bleek, dat ze in vruchtbaarheid bij de jongere kleigronden ver ten achter stonden. Men kon er niet, zoals op laatstgenoemde gronden, jaar op jaar, zonder bemesting en zonder vruchtwisselsysteem, straffeloos roofbouw drijven. De boer werd gedwongen zich rekenschap te geven van de volgorde van de te telen gewassen; hier hielp geen oude sleur, maar er moest iets nieuws gevonden worden.

Er was meer: zijn oude bedrijfsgebouw deugde niet meer voor de nieuwe omstandigheden. Het graan nam meer plaats in, dan vroeger het hooi. De stallen moesten worden ingericht voor meer paarden en minder vee. De oude arbeidsverdeling klopte niet meer met de nieuwe omstandigheden. Zo veranderde er in zeer korte tijd zeer veel in het bedrijf en de boer kreeg van alle kanten stevige porren, die hem wekten uit de middeleeuwse dommel. Daar kwam nog bij, dat hij toch al alle krachten in moest spannen, om de door de veeziekte geleden verliezen te boven te komen.

Een tweede impuls tot vernieuwing en tot bevrijding van de geest uit de ban der traditie ging uit van de nieuwe stromingen op het gebied van de landhuishoudkunde, die zich in de 18de eeuw deden gevoelen.

Men weet, hoe de nieuwe systemen van vruchtwisseling en bodemverzorging aan het eind van de 17de eeuw vanuit Holland, waar in de nabijheid van de grote steden de landbouw tot hoge bloei was gekomen, naar Engeland zijn overgebracht. Ze werden daar verbeterd en vervolmaakt. In de loop van de 18de eeuw verschijnen dan in Engeland verschillende boeken over de nieuwe landbouwwetenschap, die in heel West-Europa zeer de aandacht trokken [3]). Veelal bleef die aandacht echter beperkt tot kringen, die buiten de eigenlijke landbouw stonden. In vele delen van West-Europa, ook

---

[1]) Dit gold trouwens voor het grootste deel van de provincie Groningen. Zie Dijkema, blz. 501.

[2]) Zie o.a. Dijkema, blz. 502.

[3]) Zie over de nieuwe landbouwwetenschap en haar invloed: Blink, Boerenstand, deel II, op verschilende plaatsen.

op vele plaatsen in ons land, werkte men nog tot ver in de 19de eeuw met middeleeuwse werktuigen en volgens middeleeuwse methoden. In Groningen echter en speciaal in het Oldambt, vonden de nieuwe ideeën een goede voedingsbodem. Er heerste daar, tengevolge van de grotere bedrijven, een hogere welvaart. De boeren namen er een hogere sociale positie in en waren er beter ontwikkeld, dan de meeste van hun vakgenoten elders in den lande [1]). Toen eenmaal hun aandacht op de nieuwe landbouwwetenschap was gevallen, waren ze (tenminste de besten onder hen) in staat, de nieuwe ideeën te begrijpen, de betreffende boeken te lezen en zo nodig de theorie aan de Groninger praktijk aan te passen.

In het propageren van de nieuwe ideeën heeft de Groninger universiteit een rol van betekenis gespeeld. Van oudsher had deze onder haar studenten een flink aantal zoons van jonkers en eigenerfden gehad en ze stond daardoor van landbouw en boeren minder ver, dan de meeste van haar zusters. Het lag dus in de lijn, dat de nieuwe denkbeelden haar docenten zouden interesseren. Zo stichtte de bekende Petrus Camper, die zich reeds bij de bestrijding van de veepest verdienstelijk had gemaakt, in 1766 dan ook een

---

[1]) Even als elders, zijn in Groningen veel verhalen in omloop over rare schoolmeesters en zonderling onderwijs in vroegere dagen. Zo wordt verteld, dat op het Groninger platteland, waar de schoolmeester ook het ambt van koster en voorzanger vervulde, deze functionaris werd verkozen volgens het systeem van het „stokjezingen". Dat ging als volgt: de adspirant-schoolmeester zette een psalm in, zo hard als hij kon; de autoriteiten liepen dan steeds verder achteruit, totdat ze den man juist niet meer konden horen en staken dan op die plaats een stok in de grond. Zo werd met alle candidaten gedaan; wiens stokje tenslotte het verst achteruit stond en die dus de grootste zang- of liever brulcapaciteiten bezat, werd benoemd. Men moet zich door deze en dergelijke verhalen niet te veel op een dwaalspoor laten leiden (er bestaat een heel boekje met dwaze verhalen over Groninger schoolmeesters), want meestal was het onderwijs veel beter dan men zou denken. Zal het in de Ommelanden, waar de benoeming vaak in handen lag van den jonker als „unique collator" nog wel eens zijn voorgekomen, dat deze een totaal onbekwamen gunsteling tot koster verhief, in het Oldambt schijnt men reeds vroeg schoolmeesters te hebben gehad, die voor hun taak behoorlijk waren berekend. Zo waren er b.v. in de 18de eeuw, die zelf een rekenboekje schreven (zie Wumkes, Kibbelende schoolmeesters, Gron. Volksalmanak, 1923, blz. 48). Dat de Oldambster boeren dan ook een heel behoorlijke schoolse ontwikkeling bezaten, blijkt uit een verhaal, dat J. F. Zijlker ons doet (De Groninger Landbouwer en zijn vak, 1843, blz. 44).

Wel zal het taalonderwijs in die tijd een Hollander enigszins vreemd in de oren hebben geklonken, want het ging geheel in het Gronings. Wel had men geen Groninger boeken, maar het Nederlands uit de Bijbel en uit de leerboeken werd vergroningst. Men las „nij" voor „nieuw", „old" voor „oud" enz. Toen in het begin van de 19de eeuw de oude Groninger wijze van spellen door de algemeen Nederlandse werd vervangen, werden de onderwijzers, vooral in het Oldambt allerlei moeilijkheden aangedaan. Men wilde bij het oude blijven en moest van dat nieuwe „sputter'n en speien" niets hebben. Een oude vrouw beweerde tegenover den meester ter verdediging van de oude spelling, dat Onze Lieve Heer in de Bijbel sprak, zoals zij gewoon was. Zie Rijkens, Een en ander uit de geschiedenis van het lager onderwijs in de provincie Groningen in de 19de eeuw, Bijdr. t. d. kennis v. d. prov. Gron., deel I, 1901, blz. 370 e.v.

genootschap tot verspreiding van de nieuwe denkbeelden op landbouwkundig gebied [1]). Later, in de jaren na 1800, is het de hoogleraar Uilkens, die Groningen tot een middelpunt van de nieuwe landbouwwetenschap maakt [2]).

Het eerst schijnen de nieuwe denkbeelden in de Groninger Veenkoloniën te zijn doorgedrongen [3]). De bevolking van dit nieuwe land, die als alle kolonisten weinig aan traditie en overlevering hechtte, paste reeds vroeg de nieuwe vruchtwisselsystemen toe, zodat daar reeds in de 18de eeuw de braak tendele verdween. Het bleef echter niet bij de Veenkoloniën: spoedig werden ze ook in de rest van Groningen toegepast. Kort na de eeuwwisseling werden de Engelse voorbeelden in Groningen reeds veelvuldig nagevolgd [4]).

Tenslotte deed zich aan het eind van de eeuw een sterke stijging van de graanprijzen voor. In de Franse tijd rezen deze zelfs tot een ongekende hoogte. Ook dit heeft de ontwikkeling van een nieuwe economische geest onder de Groninger boeren sterk in de hand gewerkt.

Een overzicht van de tarweprijzen aan de Groninger graanbeurs vanaf 1787 (in dat jaar lagen de prijzen reeds belangrijk boven het niveau van de voorafgaande periode), geeft het volgende lijstje [5]):

1787 — *f* 5.32	1795 — *f* 12.80	1803 — *f* 11.29	1811 — *f* 7.99
1788 — „ 5.83	1796 — „ 10.73	1804 — „ 8.79	1812 — „ 15.03
1789 — „ 9.27	1797 — „ 6.39	1805 — „ 14.02	1813 — „ ?
1790 — „ 8.32	1798 — „ 6.09	1806 — „ 8.44	1814 — „ 7.39
1791 — „ 5.74	1799 — „ 8.97	1807 — „ 8.05	1815 — „ 7.21
1792 — „ 5.80	1800 — „ 9.26	1808 — „ 7.59	1816 — „ 10.16
1793 — „ 6.46	1801 — „ 13.67	1809 — „ 7.83	1817 — „ 14.86
1794 — „ 7.29	1802 — „ 11.74	1810 — „ 8.33	1818 — „ 10.47

De decennia om en bij het jaar 1800 moeten voor de boeren een tijd van spanning zijn geweest. Zo iets hadden ze nog nooit meegemaakt. Ze moeten zich gevoeld hebben, als hun vakgenoten in de wereldoorlog, toen deze zich ook plotseling tegenover buitengewoon hoge prijzen zagen geplaatst. In 1787 verscheen voor het eerst de Ommelander Courant, die van de oprichting af het lijfblad van de Groninger boeren is geweest. Daarin verschenen o.a. geregeld de noteringen van de graanprijzen aan de Groninger beurs.

---

1) Blink, deel II, blz. 186.
2) Uilkens heeft o.a. jarenlang een landhuishoudkundige almanak uitgegeven.
3) Dijkema, blz. 392.
4) Staat van de Landb. en Landhuish. 1818, blz. 54 en 55.
5) Deze cijfers zijn ontleend aan door ons verzameld, nog niet gepubliceerd materiaal over het verloop van de prijzen der landbouwproducten aan de graanbeurs te Groningen van 1787—1930.

Men kan zich voorstellen, hoe de boeren iedere week naar deze krant zullen hebben gegrepen, om te zien, hoe de prijzen nu weer waren. Veel geld stroomde bij de boeren binnen; kapitalen werden verdiend. De Groninger boeren waren door hun grote bedrijven altijd betrekkelijk welvarend geweest; nu werden ze tot rijke hereboeren.

Het grootste effect had de prijsstijging in het Oldambt. De bedrijven waren hier het grootst, de hoeveelheid land, die voor de landbouw in gebruik was naar verhouding ongeveer het dubbele van die van het Hogeland. Bovendien leverde de Dollardklei grotere oogsten, dan enige andere kleisoort in de provincie.

Deze plotselinge toenemende verhoging van de rijkdom betekende op zichzelf al een breuk met de traditie. Men kwam geheel anders in de wereld te staan dan de vaderen; men schoof ineens een heel stuk op de maatschappelijke ladder omhoog. Indirect werkte ze echter ook mee, om de boeren open te stellen voor het nieuwe. Zo kwamen b.v. de beklemde meiers geheel anders tegenover hun bedrijf te staan. Door de hogere prijzen stegen plotseling de grondprijzen en de pachten enorm. Nu bleek de grote waarde van het beklemcontract met zijn gefixeerde huurprijs. Wat betekende voor den meier nu nog de geringe vaste huur, die hij had te betalen, in vergelijking met de werkelijke pachtwaarde van zijn landerijen? Kort geleden nog was hij practisch een gewone huurboer, nu was hij in feite eigenaar. In het bewustzijn daarvan, werd voor hem de verbetering van de bodem veel aanlokkelijker. Doch niet alleen voor hem, ook voor de eigenerfden, ging van de hogere prijzen een prikkel uit, om op de ingeslagen weg van verbetering van de landbouwmethoden en van omzetting van wei- in bouwland voort te gaan. Het verworven kapitaal gaf de mogelijkheid om de onkosten te bestrijden, die met de nieuwe wijze van werken gepaard gingen. Belangrijker echter dan de aanwezigheid van kapitaal op zichzelf, was, dat de boer in deze tijd leerde om het uit te geven. De bereidheid toch, om geld uit te geven, was een van de eerste voorwaarden voor de ontwikkeling van de moderne geest. En juist hier lag bij de boeren het zwakke punt. Nog in de 18de eeuw gold zuinigheid in alles, als de grootste deugd voor de boeren. Alle geld, dat werd uitgegeven, gold als verlies. Het idee, om door het investeren van kapitaal de productiviteit van het bedrijf te vergroten, kwam niet bij hen op. Men herstelde alleen het allernoodzakelijkste. Wat meer werd uitgegeven, gold als verkwisting.

Nu is het een bekend feit, dat vlug verdiend geld gemakkelijk rolt en in de jaren om 1800 heeft het geld bij de Groninger boeren dan ook gerold op een wijze, die ons wel niet zou verbazen, maar die hun vaders en grootvaders de schrik om het hart zou hebben

doen slaan. De zo diep gewortelde boerenzuinigheid werd, tijdelijk althans, terzijde gesteld. Men heeft echter niet alleen geld uitgegeven om het leven genoegelijker en comfortabeler te maken, maar vooral ook, om het bedrijf te verbeteren. Vernieuwingen en verbeteringen, die men vroeger uit misplaatste zuinigheid niet aandurfde, kwamen nu gemakkelijk tot stand. En men zag, dat het loonde. Deze les is, over het algemeen, den Groninger boer bijgebleven. Ook toen de tijd van voorspoed na 1817 voor een periode van neergang plaats maakte, is men blijven inzien, dat de „cost" voor de „baet" uitgaat. De te grote weelde, waaraan sommigen zich in de periode van welvaart hadden overgegeven, verdween weer; „diegene, welke het zeil in de tijd van voorspoed te hoog in top hebben gehaald, (zijn) van zelve reeds uit hun midden verdwenen" [1]), schreven de boeren in 1823 aan den koning. De overtuiging echter, dat men veel moet uitgeven om nog meer te verdienen, hebben ze niet weer verloren.

Zo hebben de hoge graanprijzen als laatste grote kracht er toe meegewerkt, om in de Groninger boeren een nieuwe geest te doen ontwaken. Men zou nog kunnen opmerken, dat de veranderingen, die in het geestesleven in het algemeen, in de tweede helft van de 18e eeuw plaats vonden (daarover in het volgende hoofdstuk), er toe hebben bijgedragen om een gunstige sfeer voor de veranderingen te scheppen, terwijl tenslotte het ontbreken van resten van feodalisme, onvrijheid en markegemeenschap het mogelijk maakte, om ongehinderd de nieuwe wegen in te slaan.

In de periode 1775—1815 is in het Oldambt de moderne boer geboren, de boer, die niet meer in trage sleur de vastgetrapte paden der voorvaderlijke traditie bewandelt, de boer, die niet meer hardslovend van de vroege morgen tot de late avond doorwerkt, zonder dat hij zich er eigenlijk van bewust is, waarom hij dit zó en dat zó doet, maar de boer, die rekende en overlegde, die nadacht over de te volgen werkwijze en de te gebruiken werktuigen. Natuurlijk werden niet allen door de nieuwe geest in dezelfde mate gegrepen; ook in het Oldambt bleef na 1815 nog heel wat vooroordeel, traditie en sleur op te ruimen. Maar de vooruitgang had zijn loop genomen en kon niet meer worden tegengehouden.

„De landbouwer toch, is de landbouwer van de vorige eeuw niet meer. Voor lichamelijke kracht en geschiktheid tot handenarbeid, is thans huishoudelijke oekonomie en beredeneerd overleg in de plaats getreden. Voor bekrompen spaarzaamheid ter vermijding van ieder geldelijk voorschot, tot verbetering en verfraaiing des akkers

---

[1]) Rekwest en inlichtende memorie namens een aanzienlijk aantal voorname landbouwers in de provincie Groningen aan Zijne Majesteit den Koning, 1823.

en alles wat tot den landbouw behoort, voor de wering van arbeidsvolk en daaruit voortspruitend arbeidsloon, heeft thans de plaats ingenomen eene oordeelkundige kansrekening voor de toekomst, of er met den inleg van een' gulden, ook weder een daalder aan kapitaal en rente te winnen valt, . . ." zo schrijft, in 1843, J. F. Zijlker, landbouwer te Nieuw-Beerta in het Oldambt, over zichzelf en zijn vakgenoten [1]). De verandering, waarop hij wijst, is tot stand gekomen in de periode 1775—1815. De grondige wijziging van de economische geest van den Oldambster boer in deze jaren heeft de grondslag gelegd voor een geheel nieuwe ontwikkeling van het sociale leven in ons gebied.

De vooruitgang van de landbouw heeft in het Oldambt in de 19e eeuw niet meer stilgestaan [2]). In alle opzichten wordt het bedrijf voortdurend verbeterd. In de eerste plaats wordt de vruchtwisseling voortdurend vervolmaakt, hetgeen, zoals gezegd, vooral voor de oudere klei van grote betekenis was. Deze moest met zorg worden bebouwd. Omstreeks 1800 werd op deze grondsoort nog eens in de zeven jaar gebraakt en feitelijk was het toegepaste bouwstelsel nog te uitputtend [3]). Omstreeks deze tijd begon men echter met het zaaien van klaver. Daarnaast kwam het vervangen van de braak door het telen van paardebonen op rijen in zwang [4]).

Een en ander had ten gevolge, dat tegen het midden van de 19de eeuw de braak in het Oldambt vrijwel was verdwenen [5]).

Ook aan de verbetering van de afwatering werd voortdurend voortgewerkt. In de 18de eeuw waren de sloten dikwijls geheel dichtgegroeid, zodat men er met een wagen door kon rijden en

---

1) De Groninger Landbouwer en zijn vak, 1843.

2) Wie een volledig beeld van de ontwikkeling van de landbouwtechniek en de landbouwwetenschap in Groningen wil hebben, kan dit vinden in de Handelingen van het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid, gevestigd te Onderdendam, opgericht in 1837 en die van de verenigingen, die naderhand uit dit genootschap zijn voortgekomen.

3) Handelingen Genootschap Onderdendam, 1857, vraagpunt betreffende de veranderingen in het huiselijk leven en het bedrijf van den boer, gedurende de toen afgelopen honderd jaar, antwoord van de afdeling Beerta. Dit antwoord is ook afgedrukt in het Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek (Sloet's Tijdschrift), 15de deel, 1857. Zie daar blz. 497.

4) Zie C. J. Geertsema, Beschrijving van den Landbouw in Oldambt, Westerwolde en Fivelgo, 1868, over het telen van paardebonen, blz. 54. Over het zaaien van klaver, Zijlker, De Groninger Landbouwer, blz. 66 en ook de genoemde antwoorden in Sloet's Tijdschrift, blz. 497 en Staat van den Landbouw, 1818, blz. 54 en 55.

5) Zie de landbouwstatistiek van de provincie Groningen over het jaar 1862, deel V van de Bijdr. tot de kennis van de tegenw. staat der prov. Gron. 1870. Deze landbouwstatistiek is, naar we menen, een unicum in ons land. Niet alleen is ze zeer uitvoerig, maar bovendien bevat ze allerlei sociale gegevens over de plattelandsbevolking, die, naar we menen, nooit eerder of later statistisch zijn verwerkt. Deze statistiek geeft ook nauwkeurige gegevens over de braak. Op de jongere kleigronden is het braken nooit in zwang geweest.

men het water op moest schutten, om het vee in de wei te houden [1]). Nu werden ze geregeld uitgegraven, zodat het water snel kon aflopen. Een grote verbetering in de afwatering betekende het draineren, waarmee men omstreeks 1850 in Groningen begon en dat in het Oldambt spoedig vrij algemeen werd [2]).

Op allerlei wijzen trachtte men de gronden, waar dit nodig was (in de eerste plaats dus de oude kleigronden) te verbeteren. De bemesting, voor zover deze nuttig werd geacht, werd doelmatiger ingericht [3]); door het z.g.n. woelen werden oneffen terreinen geëgaliseerd [4]). De oudere kleigronden onder Blijham, Bellingwolde en Winschoten werden verbeterd door het aanvoeren van Dollardslib [5]). Van belang was vooral ook het reeds eerder genoemde kleidelven [6]), dat vooral in het Westen van het Oldambt veel werd toegepast. Het werd voor de eerste keer gedaan in 1841, door een boer uit Noordbroek [7]).

A Grotere verandering ook bracht het zaaien op rijen, waardoor men veel beter dan vroeger het land van onkruid kon zuiveren. Hoewel de eigenlijke zaaimachines pas tegen 1870 meer algemeen in gebruik kwamen, had men verschillende andere werktuigen, die de rijenteelt vergemakkelijkten [8]).

In de werktuigen kwam voortdurend verbetering. Voor het dorsen was reeds in de eerste helft van de 19de eeuw de vlegel grotendeels in onbruik geraakt [9]). Zijn plaats werd ingenomen door het door paarden voortbewogen dorsblok. De kosten van het dorsen werden hierdoor met een derde verminderd [10]). Kort na 1850 kwamen eveneens door paarden voortbewogen dorsmachines in gebruik, die door een firma in Hogezand werden geleverd. De kosten van het dorsen werden hierdoor wederom verlaagd, terwijl het werk vlugger geschiedde. In 1866 werden in het Oldambt voor het eerst stoomdorsmachines gebruikt. Ze konden aanvankelijk echter niet concurreren met paardemachines; ze werkten te duur [11]).

---

1) Zijlker, blz. 59.
2) Geertsema, blz. 62; J. Bs. Westerdijk, Enkele grepen uit de geschiedenis van den landbouw der laatste eeuw, in het bijzonder van onze provincie, Gron. Volksalmanak, 1923, blz. 97 en 98.
3) Over de bemesting o.a. Geertsema, blz. 55 e.v.
4) Geertsema, blz. 60.
5) Dezelfde, blz. 61.
6) Zie blz. 10.
7) Geertsema, blz. 57 en 58.
8) Zie o.a. Zijlker, blz. 72 en Westerdijk, blz. 90 en 97.
9) Sloet's Tijdschrift, 15e deel, blz. 498.
10) Geertsema, blz. 76.
11) Over deze paarden-dorsmachines, zie Geertsema, blz. 73 e.v. De eerste van deze dorsmachines was in 1847 door het Genootschap van Onderdendam uit Amerika ingevoerd en dit voorbeeld werd algemeen nagemaakt (zie: Een bladzijde uit de Landbouwgeschiedenis van Groningen, in „Groningen", eerste jaargang,

Eerst na 1880 kwamen ze meer algemeen in gebruik [1]).

De Amerikaanse arendploegen werden 1850 voor het eerst in Groningen ingevoerd en spoedig algemeen, ook in het Oldambt, nagemaakt [2]).

Uit de bovenstaande (geenszins volledige!) opsomming van verbeteringen blijkt, dat de Oldambster boeren, evenals trouwens de Groninger boeren in het algemeen, in de 19de eeuw voortdurend in actie zijn geweest, om door allerlei middelen de opbrengst van hun bedrijven te vergroten en hun productiekosten te verlagen.

Het is min of meer tot een axioma geworden in de geschiedschrijving van onze landbouw, dat aan het eind van de 19de eeuw onze boerenstand achterlijk was en dat pas de landbouwcrisis de stoot heeft gegeven tot een ontwikkeling, waarop we trots zijn. Dit geldt voor de Groninger landbouw niet [3]). Zeker hebben ook daar de slechte jaren, in het laatste kwart van de vorige eeuw, de energie nieuwe prikkels gegeven, maar van een stilstand in de goede jaren, die daaraan vooraf gingen, is geen sprake.

Het schijnt wel, dat vooral in het begin, het Oldambt in al deze verbeteringen vooraan is gegaan. Zo schrijft Dijkema in 1851: „De landhuishouding in het Oldambt verdient in hooge mate onze aandacht wegens haar voortreffelijke en kenmerkende inrichting, waardoor zij zich van die der zavelgronden, en der kleistreken .... onderscheidt" [4]).

Zo is er dus in de eeuw na 1775 in het Oldambster boerenbedrijf, ontzaglijk veel veranderd. De werkwijze en de technische uitrusting hadden een grondige wijziging ondergaan. Kwaliteit en opbrengst van de gewassen waren enorm gestegen [5]). Bovendien hadden de graanprijzen zich na een inzinking, na het jaar 1817, betrekkelijk

---

1914, blz. 86 en 87). Over het eerste gebruik van stoomdorsmachines, zie Geertsema, blz. 76. Men vergelijke hiermee, Dr. H. N. ter Veen, De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, 1925, blz. 119 e.v., die er op wijst, dat men niet in Groningen, zoals men vroeger wel aannam, doch in de Haarlemmermeer de eerste stoomdorsmachines heeft gebruikt. Toch heeft het Oldambt deze werktuigen heel wat eerder gekend, dan uit enkele daar geciteerde werken zou blijken.

[1]) In 1900 had Groningen 136 van de 249 stoomdorsmachines, die toen in totaal in ons land aanwezig waren. Zie Blink, deel II, blz. 397.

[2]) Zie Westerdijk, blz. 97 en 98; Geertsema, blz. 48 en „Een bladzijde uit de landbouwgeschiedenis van Groningen."

[3]) Zie ook N. G. Addens, Gedenkboek der Groninger Maatschappij van Landbouw, 1937, blz. 25. Westerdijk protesteert ook tegen de veel gebruikte uitdrukking, dat de boeren slapende rijk zouden zijn geworden. Zijns inziens hebben de Groninger boeren ook in de jaren voor de crisis, die in 1875 inzette, hard moeten werken.

[4]) Proeve enz., blz. 606.

[5]) De kwaliteitsverbetering van het graan uitte zich in een hoger gewicht per h.l. Als men over een lange reeks van jaren de graannoteringen van de Groninger beurs nagaat, bemerkt men, dat geleidelijk de laagste gewichtskwaliteiten van de markt verdwijnen en dat er nieuwe, hogere verschijnen.

snel weer hersteld en, na een nieuwe laagteperiode in het begin van de dertiger jaren, hebben zij zich verder meer dan veertig jaar lang op een niveau bewogen, dat ver boven dat van de vorige eeuwen lag.

Het ligt voor de hand, dat dit alles op het leven van de boeren en dat van de arbeiders en op de verhouding tussen deze beide bevolkingsgroepen onderling van grote invloed moest zijn.

In het midden van de 18de eeuw was de Oldambster boer nog boer in de klassieke zin van het woord. Hij werkte zelf met zijn gezin van de vroege morgen tot de late avond mee in het bedrijf en leidde verder een hoogst eenvoudig leven [1]). De woningen misten nog alle luxe. Het woonhuis bestond uit één groot vertrek, de z.g.n. keuken, waar het gehele gezin samen verkeerde. De maaltijden waren zeer sober; paardebonen speelden in het menu een grote rol; vlees was nog geen dagelijkse kost [2]). Ontspanningen, genoegens en cultureel leven, alles was nog zeer primitief. Al was de Oldambster boer ontwikkelder dan de meesten van zijn vakgenoten, zelfstudie en lectuur van allerlei soort, die in de 19de eeuw hem zozeer trokken, hadden nog niet die grote belangstelling. Het harde werk en het ontbreken van gelegenheid voor ongestoorde ontspanning werkten dit in de hand.

Tengevolge van de dan reeds toenemende welvaart, begint er aan het eind van de 18de eeuw al enige verandering te komen in het leven van de boeren in ons gebied. De schrijver van de „Tegenwoordige Staat" van 1793 (de Sitter) zegt van de Oldambster boeren, dat het vrij vermogende huislieden zijn. Hij voegt er echter aan toe, dat ze nog welvarender zouden zijn „ware het niet, dat de weelde hier uitermaaten sterk heerscht en door haar voldoening veele huisgezinnen in de laagte blijft houden" [3]). Men moet de woorden van de Sitter waarschijnlijk „cum grano salis" nemen, daar reeds toen de welvaart op het platteland vele stedelingen de ogen uitstak. In zoverre is zijn opmerking echter juist, dat er al verandering in de leefwijze van de Oldambster boeren begon te komen. De grote tijd moest echter nog aanbreken: de Franse tijd en de eerste jaren daarna, toen de prijzen van de tarwe soms opliepen

---

[1]) Uitvoerige mededelingen over het huiselijk leven in het midden van de 18de eeuw van de boeren in Groningen vindt men in de antwoorden van de afdelingen Beerta, Appingedam en Leens van het Genootschap van Onderdendam, op de vraag over de veranderingen in het bedrijf en huiselijk leven, welke antwoorden, zoals gezegd, ook zijn afgedrukt in Sloet's Tijdschrift, deel XV, 1857. Zie verder ook Dijkema, Proeve enz. op verschillende plaatsen.

[2]) Dijkema, blz. 552.

[3]) Tegenwoordige Staat van Groningen en de Ommelanden, of Stad en Lande, Deel XX en XXI van „Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden", 1793, deel II, blz. 208.

tot *f* 18.00 per h.l. en hoger. De oorlogen brachten rijkdom en welvaart, „die de landmansstand tot een nooit bereikte hoogte verheft" [1]). In alles kwam weldra de grotere welvaart van den boer tot uiting. Zo in een vernieuwing en verbetering van de boerenwoning [2]). In het Oldambt, waar men zich in nog gunstiger positie bevond dan elders in Groningen, ging men er het eerst toe over, om de oude Groninger boerenwoning te vervangen door een boerderij van een moderner type. Gedeeltelijk lag de oorzaak van deze nieuwbouw in de ongeschiktheid van de oude Groninger schuur voor de bedrijven met sterk uitgebreide graanbouw; men verving haar door de z.g.n. Friese. Maar vooral bouwde men, omdat men hogere eisen ging stellen aan de woning in engere zin. Wel waren deze nieuwe huizen nog op geen stukken na de moderne villaboerderijen van thans, maar vergeleken met de vroegere woningen, betekende het toch een grote verandering.

Niet alleen de materiële, doch ook de culturele behoeften van de boeren breidden zich uit. Reeds aan het eind van de 18de eeuw, komt een verlangen naar andere lectuur, dan de Bijbel en Vader Cats naar voren. Naast werken over de nieuwe landbouwwetenschap, vond men toen bij de meest ontwikkelden onder hen reeds boeken over de nieuwe denkbeelden van de 18de eeuw. De verspreiding van deze nieuwe lectuur werd vooral door patriottische dominee's, die daarvoor leesgezelschappen oprichtten, in de hand gewerkt [3]). In de Franse tijd en daarna ging de ontwikkeling steeds verder in deze richting.

Het snelle stijgen van de boeren op de maatschappelijke ladder schijnt de afgunst van de burgerij te hebben opgewekt. Toen de boeren door de snelle daling van de graanprijzen, na 1817, in het nauw kwamen, stuurden ze in 1823 het reeds genoemde request aan de koning en schreven daarin o.a. nog: „.... en is de landman tot dien graad van beschaving gekomen, welke de trots van dezen en de kortzichtigheid van genen hunner medeburgers reeds te lang met leede oogen hebben aangezien, en die hunnen tegenwoordigen toestand dubbel smartelijk doet zijn, ja zelfs de besten hunner het onverdiende verwijt kost, dat alles aan verkwisting moet worden toegeschreven" [4]).

De daling der graanprijzen na 1817 dreigde een ogenblik de nieuwverworven sociale positie van de boeren aan te tasten. Velen

---

[1]) Staat van den Landbouw, 1818, blz. 81.

[2]) Zie de beschrijving van de verandering van de woning in het antwoord van de afdeling Beerta, op de meergenoemde vraag in 1857, Sloet's Tijdschrift, deel XV, blz. 478. Ook Westerdijk, blz. 129. Een beschrijving van de oude Groninger schuur vindt men in het tijdschrift „Groningen", 1916, blz. 92 e.v.

[3]) Zijlker, blz. 46.

[4]) Rekwest enz., blz. 24.

kwamen in grote moeilijkheden, vooral zij, die in de goede jaren tegen hoge prijzen hadden gekocht of gehuurd. De bui dreef echter weer over en al waren er ook slachtoffers gevallen, voor hen, die zich hadden weten te handhaven, ging de lijn weldra weer in opwaartse richting.

Steeds meer ontwikkelde de Oldambster boer zich tot hereboer. In 1843 verschijnt het reeds genoemde werkje van J. F. Zijlker. Het geeft een duidelijk beeld van het leven en denken van een Oldambster boer uit die tijd. Hier is geen boer aan het woord, die na een harde dag van werken 's avonds de pen in zijn verkromde vingers neemt, om eens wat neer te schrijven over zichzelf en zijn vakgenoten. We hebben hier te maken met de leider van een flink bedrijf, een man op de hoogte van de wetenschap van zijn vak en van de geestelijke stromingen van zijn tijd. Hij heeft zijn denkbeelden over economie en politiek en weet die onder woorden te brengen. Hij neemt de regering onder handen over haar „kindsche" wetgeving en is verontwaardigd over de „vermolmde" staatsinrichting van zijn tijd. Hij eist voor de jonge boeren een wetenschappelijke opleiding. Ze moeten op de hoogte zijn van de vreemde talen om buitenlandse geschriften over de landhuishoudkunde te kunnen lezen. Hij breekt reeds een lans voor de oprichting van proefboerderijen. Vol zelfbewustzijn verdedigt hij de boerenstand, overtuigd als hij is van haar hoge roeping en haar waarde voor de samenleving [1]).

Natuurlijk waren niet alle Oldambster boeren als deze Zijlker. We zullen hem later nog weer tegenkomen als een der leiders van het geestelijk leven in het Oldambt en hij stond dus wel boven het gemiddelde. Maar aan de andere kant was hij een vertegenwoordiger van de Oldambster boerenstand, een product van zijn omgeving. De Oldambster boeren zijn in deze tijd reeds opgeklommen tot een sociale en culturele hoogte, als geen andere groep van boeren in ons land.

Uit verschillende dingen blijkt, dat een toenemende belangstelling in het culturele leven in het algemeen en voor zaken, die het boerenleven en de landbouw raken in het bizonder, wordt gevoeld. Tot uiting komt dit o.a. in de stichting van tal van departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het „Nut" heeft in het geestelijk leven in het Oldambt in de 19de eeuw een belangrijke rol gespeeld; haar doelstelling sloot geheel aan bij het streven naar ontwikkeling en geestelijke verheffing, dat in deze tijd de Oldambster boeren beheerste.

Een ander bewijs van geestelijke activiteit vinden we in de stich-

---

[1]) Groninger Landbouwer, o.a. blz. 50, 76, 63, 11.

ting, in 1842, van de afdeling Beerta van het „Genootschap ter Bevordering der Nijverheid gevestigd te Onderdendam," opgericht in 1837 [1]). Uit dit genootschap is later de Groninger Maatschappij van Landbouw, de machtige organisatie van de Groninger kleiboeren [2]) ontstaan. Al hadden intellectuelen in de oprichting een groot aandeel, toch was het genootschap van het begin af feitelijk een landbouwmaatschappij [3]). Met de afdeling in Beerta, was het Oldambt dan ook een van de eerste landbouwverenigingen van ons land rijk. De afdeling Beerta heeft, van haar ontstaan af, een rol van betekenis in het geestelijk leven in het Oldambt gespeeld. Ze heeft er — later samen met zusterafdelingen — sterk toe bijgedragen om kennis, niet alleen van de landbouwtechniek, maar van alles, wat het boerenleven en de landbouw betrof, in het Oldambt te verspreiden. Een verdienste van het genootschap was ook, dat ze de leden tot zelfstandige geestelijke werkzaamheid prikkelde. In de eerste plaats doordat ze lezingen organiseerde, die dikwijls door leden zelf werden gehouden, maar vooral door haar „vraagpunten". Deze vraagpunten werden ieder jaar door het hoofdbestuur aan de afdelingen voorgelegd, die dan één of meer rapporteurs benoemden om de vragen te beantwoorden. Daar jaarlijks meestal meerdere vraagpunten werden gegeven, was dus voortdurend een aantal leden genoodzaakt, bepaalde kwesties te bestuderen en hun gedachten daarover op papier te zetten. De meeste vragen liepen over landbouwtechniek in de ruime zin. Voor hem, die de ontwikkelingsgeschiedenis van de landbouw in Groningen wil bestuderen, vormen de in de „Handelingen" van het Genootschap verzamelde antwoorden dan ook een onmisbaar materiaal. Verschillende keren echter, zijn ook sociale kwesties aan de orde geweest. Verschillende vraagpunten hierover zijn door de afdelingen zeer uitvoerig en concientieus beantwoord. Beter dan enige andere bron, lichten ze ons in over de sociale geschiedenis van het Groninger platteland in de 19de eeuw.

Zo gingen de boeren in materiëel en cultureel opzicht met reuzen-

---

[1]) Zie over de stichting, Zijlker, blz. 7 e.v. Zijn geschrift is een (onuitgesproken) redevoering, die zou dienen als openingsrede bij de oprichting van deze afdeling.

[2]) Zie over de geschiedenis van de Groninger Mij. van Landbouw H. D. Ebbens, Een en ander uit de geschiedenis der Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid, 1837—1912, 1913; Een en ander uit de geschiedenis der Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid, vervolg 1913—1918, door D. R. Mansholt en vooral het juist verschenen gedenkboek der Gron. Maatschappij, geschreven door den heer N. G. Addens. In 1918 is de Groninger Maatschappij van Landbouw in haar tegenwoordige vorm gesticht.

[3]) Hoewel in het begin ook onderwerpen buiten het terrein van de landbouw vallende aan de orde kwamen, is toch van meet af het accent hoofdzakelijk gevallen op deze tak van bedrijf. Met het volste recht viert de Groninger Maatschappij van Landbouw in 1937 dan ook haar 100-jarig bestaan.

schreden vooruit. Hun 19de eeuws cultuurideaal is niet meer van deze tijd en niet alles, wat zij als vooruitgang beschouwden is dat volgens hedendaagse begrippen. Gezien in het raam van de tijd, was de vooruitgang echter onmiskenbaar.

Zo hebben de boeren het zelf ook gevoeld. Ze waren zich bewust van de geweldige veranderingen, die in hun leven hadden plaats gegrepen. Duidelijk komt dit tot uiting in de antwoorden op één van de zojuist genoemde vraagpunten, uit het jaar 1857. Hierin werd een overzicht gevraagd van de veranderingen, die in de toen afgelopen 100 jaren in het boerenleven hadden plaats gevonden. In de antwoorden, die van de afdelingen Leens, Appingedam en Beerta binnenkwamen, voelt men de trots van de schrijvers over alles, wat tot stand gebracht werd. „Voorzeker", zo schrijft de afdeling Appingedam, „de tijden van voorheen hebben altijd lofredenaars gehad, maar toch geloof ik, dat de lofredenaar nog moet geboren worden, die de landbouwtoestand van voor honderd jaar met regt zou kunnen prijzen en verheffen ten koste van het tegenwoordige" [1]).

En de afdeling Leens schrijft over de boeren van haar tijd: „Geen collegie van kerk of staat, of ze hebben er hunne vertegenwoordigers, geen school of academie, of men vindt er leerlingen uit dien stand geboren. De beschaving is er bij velen (hoewel bij niet weinigen zeer oppervlakkig) doorgedrongen, en de weelde heeft er een groote schrede voorwaarts gedaan."

„De wereldtentoonstellingen van Parijs en Londen hebben onze boeren uitgelokt en geen gering aantal heeft daaraan deelgenomen. Congressen, concerten, declamatoria en bals worden niet alleen door hen bezocht, maar wat meer zegt, als werkende leden bijgewoond. Op de publieke wegen rijden zij met hunne fraaie overdekte wagen op veren of riemen, getrokken door een span paarden, dat menig vorst hun zou benijden" [2]).

Alles, wat de afdeling Leens zegt van haar omgeving, geldt nog in sterkere mate van het Oldambt. Nergens in Groningen was de sociale positie van de boeren zo hoog als daar. G. A. Venema zegt in 1865 over het Oldambt: „Het gezigt van de bewonderingswaardig schoone gebouwen en van de buitengewoon weelderige gewassen, die de bodem zonder bemesting zoo gewillig oplevert, bij een vruchtomloop, die door de ondervinding als navolgingswaardig is aangewezen, geeft den indruk van een welstand onder de landbouwers, zooals die in geen land van Europa wordt genoten."

„De vreemdeling, die deze Noordelijke streken spaarzaam be-

---

[1]) Zie de overdruk in Sloet's Tijdschrift, blz. 489.
[2]) Dezelfde, blz. 504.

zoekt, is dan ook opgetogen over de onverwachte toestanden, die hem omgeven en nergens weet hij oorden aan te wijzen, waar de landbouwer op dien hoogen trap in het maatschappelijke leven is geplaatst, als in het oord wat ik mij ten doel heb gesteld voor een deel te beschrijven" [1]).

Het is voor ons niet van belang, om alle wijzigingen, die in het maatschappelijke leven van de boerenstand in de eeuw na 1775 hebben plaats gevonden, en détail te beschrijven. Aandacht verdient echter nog de verandering, die de positie van de vrouw onderging. In de 18de eeuw was de vrouw van den Oldambster boer een „echte" boerin, zoals hij een „echte" boer was. In de 19de eeuw komt hierin snel verandering. Zoals de boer, hereboer werd, zo werd de boerin „dameboerin".

Volgens Zijlker (1843 dus) moest de vrouw, behalve geschiktheid voor het huishoudelijk werk, ook de bekwaamheid bezitten, „om een vrolijke andante, of weemoedige adagio op de pianoforte te spelen, of eene smeltende aria op de guitarre te tokkelen, ter begeleiding van hare zachte engelenstem" [2]).

Geertsema (1868) zegt het wat nuchterder: „Bezigheden op het land als: hooien, melken enz., behooren niet meer tot de werkzaamheden onzer hedendaagsche welopgevoede dochters, die aan muziek en fijne handwerken de voorkeur geven" [3]).

De antwoorden, op het genoemde vraagpunt van 1857, laten ons ook duidelijk zien, hoe tegen het midden van de 19de eeuw de boerenvrouw zich reeds geheel van het werk op het land heeft teruggetrokken, om zich tot de huishouding te bepalen. Dit neemt echter niet weg, dat ze nog steeds een zeer druk leven had. Arbeiders en inwonend personeel waren toen veelal nog bij de boeren in de kost. De zorg voor de bereiding van het eten, de slacht en de inmaak, vormden daardoor op zichzelf reeds een respectabele taak. Bovendien, al was de veeteelt in het Oldambt van minder betekenis geworden, er bleef nog steeds melk te karnen, zodat ze ook nog de zorg had voor de boterbereiding.

Uit tal van kleine feitjes blijkt echter, dat zij zich eveneens geestelijk had losgemaakt uit de 18de eeuwse boerensfeer. Zo was tegen het midden van de 19de eeuw de oude boerenklederdracht reeds verdwenen, om plaats te maken voor kleding naar de heersende mode. Typisch is ook de verandering, die in de betiteling plaats vond. Was aan het begin van de 19de eeuw de vrouw van den boer nog *vrouw* voor het werkvolk, in de laatste tientallen jaren van

[1]) Dr. G. A. Venema, De bodem van het Oldambt en van Westerwolde, Bijdr. tot de kennis van de tegenwoordige staat der prov. Gron., deel III, 1865, blz. 32.
[2]) Groninger Landbouwer, blz. 64.
[3]) Blz. 84.

die eeuw begon het burgerlijke „juffrouw" steeds meer in zwang te komen [1]).

Al deze veranderingen in het boerenleven hadden natuurlijk ook grote invloed op de positie van de arbeiders en het inwonend personeel.

Een uiterlijk gevolg van de wijziging van de economische geest van de boeren en de daarmee samenhangende verbeteringen in het bedrijf, was een snelle toename van het aantal arbeiders. De hoeveelheid werk, die op het land moest geschieden, nam in de loop van de periode van eind 18de eeuw tot eind 19de eeuw enorm toe. Zijlker meent in 1843, dat de hoeveelheid werk sinds de vorige eeuw verviervoudigd zou zijn [2]), terwijl in een rapport van de afdeling Leens uit 1883 wordt verondersteld, dat in de toen afgelopen 30 jaar de arbeidsbehoefte zou zijn verdubbeld [3]). Beide schattingen zijn aan de hoge kant. Uit de cijfers, die we bezitten van 1808 en 1862 [4]), blijkt, dat in de tussenliggende periode, zowel het aantal arbeiders, als het aantal inwonende dienstboden ten plattenlande van Groningen ongeveer is verdubbeld. Nemen we aan, dat de toename regelmatig was, dan zouden we conclusie mogen trekken, dat in de eeuw na 1775 het aantal arbeiders ongeveer verviervoudigd is.

De uitbreiding van de arbeidsbehoefte in de landbouw demonstreerde zich in een sterke toename in bevolking van alle Oldambster gemeenten, zoals uit de onderstaande tabel en uit de grafiek blijkt [5]).

	1829	1839	1849	1859	1869	1879	1889	1899
Oldambt	100	110	117	127	142	158	171	185
Rijk	100	109	117	127	137	154	173	196
Prov. Groningen . .	100	113	120	132	144	161	173	190
Stad Groningen . .	100	116	120	127	137	164	199	237
Amsterdam	100	104	111	120	131	157	202	252

[1]) Johs. Onnekens, Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen, 1886, blz. 5. Aanvankelijk gold dit enkel voor de vrouwen van de voorname landbouwers.

[2]) Blz. 50.

[3]) Handelingen van Genootschap van Nijverheid, 1882—'83, aantekening op blz. 91.

[4]) T. J. de Boer, Overzicht van den Groningschen Landbouw, 1800—1900, Bijdr. t. d. kennis v. d. prov. Gron., deel I, blz. 356.

[5]) De absolute cijfers, waaruit de verhoudingsgetallen van deze en de volgende tabel zijn berekend, zijn ontleend aan T. Venema Az., Statistieke beschouwingen der gemeenten, kantons, arrondissementen naar derzelver bevolking, Bijdr. t. d. kennis v. d. tegw. staat der prov. Gr., deel IV, 1869 en P. R. Bos, Algemeen overzicht van de volkstellingen in de laatste eeuw in Groningen en van de dichtheid van bevolking in deze provincie, Bijdr. tot de kennis v. d. prov. Gron., deel I, 1901.

De absolute bevolkingscijfers zijn, zoals men ziet, omgerekend tot verhoudingscijfers met 1829 als basisjaar. Uit de cijfers blijkt, dat het Oldambt, in de jaren 1829—1879, het rijk als geheel, in bevolkingsgroei overtreft. Is het Oldambt, evenals ons platteland in het algemeen, gedurende de laatste halve eeuw een mensenreservoir geweest voor de steden, toen was er geen sprake van zo

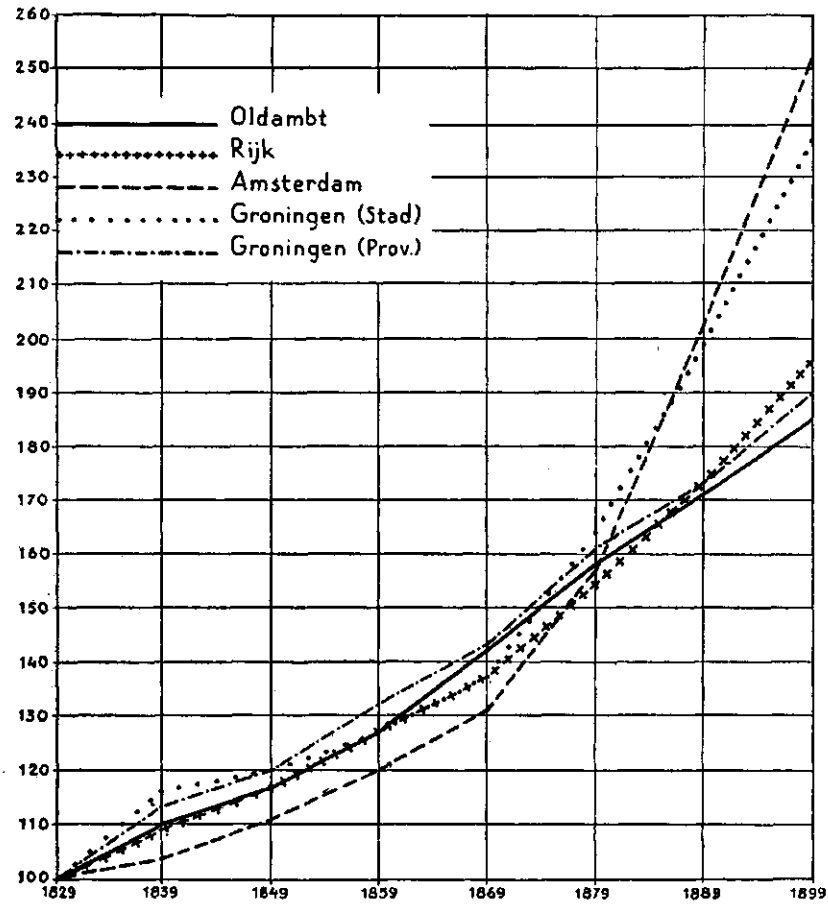

Toename van de bevolking 1829—1899.

iets. Tot 1869 kon de stad Groningen het Oldambt in bevolkingsgroei niet bijhouden. Amsterdam liet het ver achter zich. Eerst in de zeventiger jaren begint de fenomenale groei van de steden en pas in de tachtiger jaren zakt het Oldambt dan ook beneden het peil van het rijk.

Een meer gedetailleerd beeld van de groei van de Oldambster gemeenten, gedurende de periode 1796—1899, geeft de volgende

tabel. Het jaar 1796 is hier als basisjaar voor de verhoudingscijfers genomen [1]).

	1796	1811	1829	1839	1849	1859	1869	1879	1889	1899
Beerta	100	113	136	153	160	164	176	184	198	*196*
Bellingwolde . .	100	119	132	150	169	173	204	220	233	246
Finsterwolde . .	100	116	137	173	188	215	242	303	314	326
Nw. Schans . .	100	129	146	180	*175*	195	198	246	258	287
Wedde	100	131	154	171	179	208	229	246	268	295
Winschoten . .	100	119	180	190	212	253	288	340	400	496
Meeden	100	113	144	150	*141*	166	183	187	195	198
Midwolda . . .	100	104	143	160	169	190	214	228	258	266
Nieuwolda . . .	100	109	157	*155*	*152*	*151*	168	192	206	211
Noordbroek . .	100	114	144	156	161	172	179	190	190	*180*
Scheemda . . .	100	115	144	157	160	174	183	201	225	253
Termunten . . .	100	127	132	153	175	187	205	222	236	255
Zuidbroek . . .	100	118	148	160	*158*	165	198	227	239	248
Prov. Groningen .	100	114	136	154	165	180	197	221	238	261

Een gemeente als Beerta, die in de laatste halve eeuw gewoonlijk slechts stilstand of daling te zien gaf, ziet in de 19de eeuw haar bevolking verdubbelen. Tussen 1796 en 1839 groeit ze zelfs met 53 %, jaarlijks dus met 1.24 %. Wat dit zegt wordt duidelijk, als men voor ogen houdt, dat het rijk van 1829—1869, dus in een

[1]) Het aantal inwoners bedroeg:

	1796	1811	1829	1839	1849	1859	1869	1879	1889	1899
Beerta . . .	2099	2372	2865	3206	3352	3442	3697	4061	4149	4123
Bellingw. . .	1913	2273	2518	2769	3229	3312	3909	4215	4460	4711
Finsterw. . .	936	1086	1281	1616	1763	2011	2268	2833	2940	3051
Nw. Schans .	552	711	804	991	967	1078	1091	1357	1426	1585
Wedde . . .	983	1288	1509	1682	1754	2040	2251	2418	2630	2900
Winschoten .	1952	2332	3512	3714	4133	4947	5631	6640	7815	9668
Meeden . . .	843	950	1215	1263	1192	1396	1540	1576	1640	1671
Midwolda . .	1732	1798	2468	2766	2927	3299	3705	3949	4471	4614
Nieuwolda . .	1082	1179	1702	1677	1642	1631	1820	2074	2225	2283
Noordbroek .	1262	1441	1823	1971	2026	2169	2254	2400	2399	2286
Scheemda . .	2341	2792	3360	3677	3735	4063	4291	4711	5262	5917
Termunten . .	1361	1722	1800	2084	2383	2550	2794	3018	3209	3473
Zuidbroek . .	1098	1294	1623	1762	1734	1814	2170	2489	2626	2728
Stad Gron. . .	23770	26044	28099	32705	33693	35771	38528	46058	56038	66537
Prov. Gron. .	114.655	130.752	156.160	176.955	188.861	207.688	225.336	253.246	272.786	299.604
Amsterdam . .	200.560	200.430	202.364	211.349	224.035	243.304	264.694	317.011	408.061	510.853
Het Rijk . . .			2.613.487	2.860.559	3.056.879	3.293.577	3.579.529	4.012.693	4.511.415	5.103.431

De cijfers voor Amsterdam zijn ontleend aan: De bevolking van Amsterdam, Statistische mededeeling no. 100 van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam, 1934.

eveneens veertigjarige periode, gemiddeld slechts met 0,925 % van het basisjaar groeide. En nu is Beerta, zoals men ziet, nog een van de minst snel groeiende gemeenten. Haar bevolkingsaanwas geeft dan ook geen juist beeld van de toename van werkgelegenheid, die door de intensivering van de landbouw ontstond! De arbeiders toch vestigden zich bij voorkeur daar, waar ze de gelegenheid hadden zich een stukje grond te verschaffen. In Beerta was daarvoor, evenals b.v. in Nieuwolda, weinig gelegenheid. In Finsterwold en Midwolda waren daarentegen de omstandigheden in dit opzicht veel gunstiger. We zien dan ook in 1862 in Beerta op 103 boerengezinnen 275 arbeidersgezinnen, dus 2.75 arbeiders per boer. Finsterwolde echter heeft 229 arbeiders op 51 boeren, dus 4,50 arbeiders per boer; Midwolda 466 arbeiders op 78 boeren, dus 6 arbeiders per boer [1]). De arbeidersbehoefte per boer was in Beerta echter niet geringer dan in Finsterwold en Midwolda; de beide laatstgenoemde gemeenten ontwikkelden zich tot arbeidsreservoirs voor de omliggende gemeenten. Vandaar, dat hun bevolking sterker stijgt, dan die van Beerta, al moet men bij Finsterwold ook rekening houden met het indijken van de Finsterwolder- en Reiderwolderpolder, die beide voor een groot deel onder deze gemeente vallen. Deze nieuwe gronden deden de arbeidsbehoefte natuurlijk ook toenemen [2]).

Aan de toename van het aantal inwoners had de boerenbevolking weinig aandeel. Waarschijnlijk nam in de 19de eeuw haar aantal eerder af dan toe. Wel werden in de nieuwe polders en op ontgonnen gronden een aantal nieuwe bedrijven gesticht, doch daar stond tegenover, dat bestaande bedrijven niet zelden door samenvoeging met andere verdwenen [3]). Wel gaf de toename der arbeidersbevolking en de meerdere welvaart van de boeren aanleiding tot uitbreiding van de kleine middenstand. Ook de ontwikkeling van Winschoten tot locaal centrum berust hierop. Maar hoofdzaak is de toename van het aantal arbeiders. Uit de gegevens van 1862 laat zich berekenen, dat de helft van het aantal gezinshoofden in de Oldambster gemeenten (zonder Winschoten) toen bestond uit landarbeiders. Één zesde bestond uit boeren en slechts één derde uit ambtenaren, beoefenaars van vrije beroepen, ambachtslieden,

---

[1]) Deze verhoudingsgetallen zijn berekend uit opgaven over het aantal arbeiders en boeren per gemeente, in de reeds genoemde landbouwstatistiek van 1862.

[2]) De Finsterwolderpolder werd 1819 voltooid. Met de Reiderwolderpolder, 1ste afdeling, werd 1861 begonnen; in 1874 werd de Reiderwolderpolder, 2de afdeling, ingedijkt. Onder Termunten werd in de 19de eeuw de Johannes Kerkhovenpolder aangelegd (1873—1878).

[3]) Cijfers bestaan over deze concentratie van bedrijven in het kleigedeelte van het Oldambt natuurlijk niet, doch wie ter plaatse bekend is, weet heel wat opgeslokte bedrijfjes (meestal waren het de kleintjes) aan te wijzen.

winkeliers, beroepslozen etc. [1]). Zo kwamen dus, wat hun aantal betreft, boer en arbeider geheel anders tegenover elkaar te staan. Er vormde zich een massaal leger van landarbeiders, terwijl de boeren een betrekkelijk klein groepje bleven. Dit moest op zichzelf reeds op de onderlinge verhouding van beide groepen van grote invloed zijn. Maar er wijzigde zich veel meer.

Van grote betekenis, door zijn treurige gevolgen, was de toenemende ongelijkmatigheid van de vraag naar landarbeiders in de loop van het jaar.

Het landbouwbedrijf is en blijft een seizoensbedrijf; er moet vooral in de zomer en verder ook in het voorjaar en in de herfst veel meer arbeid worden verricht, dan in de winter. De grotere arbeidsprestatie in de zomer kan op twee wijzen worden verkregen: of door langere werktijd, of door een groter aantal arbeidskrachten. Is er in de zomer een groter aantal arbeidskrachten nodig dan in de winter, dan moet het betreffende agrarische gebied dus kunnen beschikken over krachten, die gereed staan, om in drukste tijd mee te doen, doch die gedurende de rest van het jaar in het bedrijf geen werk kunnen vinden. Een soort van arbeidsreserve dus.

Nu is het voor de arbeidsverhoudingen in een agrarisch district van grote betekenis: 1) hoe groot die arbeidsreserve moet zijn; 2) door wie die reserve wordt gevormd. Zowel wat de omvang, als wat de samenstelling van deze reserve betreft, is de toestand in het Oldambt sedert het eind van de 18de eeuw steeds ongunstiger geworden.

Wat het eerste punt aangaat, het verschil tussen het hoogtepunt en het laagtepunt in de arbeidsbehoefte is voortdurend groter geworden.

Dit was in de eerste plaats een gevolg van de omzetting van wei- in bouwland. Het Oldambt werd steeds meer van een gebied met gemengd bedrijf tot een zeer eenzijdig akkerbouwgebied. Wel werd hierdoor de totale hoeveelheid werk groter, zodat meer arbeidskrachten werden vastgehouden, maar de verdeling over het jaar werd veel ongunstiger. Een gemengd bedrijf heeft een vrij regelmatige verdeling van de oogstwerkzaamheden over de gehele zomer. In de voorzomer valt de hooioogst, in de nazomer de oogst van de akkerbouwgewassen. In het Oldambt schrompelden de oogstwerkzaamheden in de voorzomer steeds meer in, terwijl alle drukte zich concentreerde op de maand Augustus, die tenslotte aan de arbeidsvoorziening geweldige eisen ging stellen. Tegenover deze enorme toename van de arbeidsbehoefte in de zomer stond geen even-

---

[1]) In de landbouwstatistiek van 1862 wordt het aantal arbeiders en boeren en de gemiddelde gezinsgrootte opgegeven.

redige stijging van de hoeveelheid winterwerk. Integendeel, het winterwerk nam eerder af dan toe. Vroeger had het verzorgen van het op stal staande vee in de winter veel arbeid gegeven; de verzorging van het vee kost in de winter zelfs meer tijd dan in de zomer. Met het geleidelijk verdwijnen van het vee ging dus een belangrijke bron van werkzaamheden in de winter verloren. Hier stond geen voldoende toename van winterwerk voor de akkerbouw tegenover. Het belangrijkste winterwerk voor de akkerbouw was vroeger natuurlijk het dorsen met de vlegel. Juist dit verdwijnt echter, zoals gezegd, in het Oldambt al zeer vroeg. Het dorsen met het blok, waar men naar het schijnt in de 18de eeuw al mee is begonnen, maakte het spoedig vrijwel overbodig [1]). Het machinaal dorsen eiste nog minder arbeid, om niet te spreken van de stoomdorsmachine, die aan het eind van de periode, die ons nu bezig houdt, de dorswerkzaamheden tot een minimum reduceerde.

Behalve de toename van de akkerbouw, werkte ook de steeds intensievere beoefening hiervan niet gunstig. Het deed de hoeveelheid werk enorm stijgen, hield dus veel arbeiders vast, maar bracht voor de winter geen oplossing. Het meerdere werk toch kwam in de eerste plaats voort uit een betere bodembewerking. Van bodembewerking in de winter echter is in de klei geen sprake. Zo gauw de grond nat wordt, is het betreden van akker met werktuigen en paarden taboe. Door de klei in natte toestand te bewerken, zou men de structuur van de bodem grondig bederven. Wel gaf het meerdere slotengraven en later het kleidelven en nog weer later het draineren nieuw winterwerk, doch dit woog niet op tegen de uitbreiding van de hoeveelheid arbeid in gunstiger jaargetijden.

Tenslotte had het Oldambt, vergeleken met andere kleigebieden, een voor de verdeling van de arbeid ongunstige keuze van gewassen. In de eerste plaats was de teelt van suikerbieten er altijd gering. Waar deze wel verbouwd worden, geeft de oogst hiervan tot laat in de herfst grote drukte. Verder ontbrak de vlasbouw, die b.v. op de zavelgronden van het Hogeland zo'n plaats innam, bijna geheel. Het gedeeltelijk bewerken van het vlas (het repelen en braken) geschiedde in de vorige eeuw daar grotendeels op de boerderij en gaf veel winterwerk.

Zo werkten dus verschillende omstandigheden samen, om in het Oldambt een zeer ongunstige verdeling van de arbeid over de verschillende delen van het jaar te doen ontstaan. Een grote arbeidsreserve was dus nodig.

Nu kan een agrarisch gebied een flinke arbeidsreserve be-

---

[1]) Alleen als men het stro voor bizondere doeleinden moest gebruiken, werd nog wel met de vlegel gedorst.

zitten en toch gezonde arbeidstoestanden vertonen[1]). Een „gezonde" agrarische arbeidsreserve kan bestaan:

1) uit den boer en zijn gezin, als deze in de minder drukke tijden aan de arbeid op het veld en in de schuur niet deelnemen;

2) uit het gezin van den landarbeider;

3) arbeiders uit andere streken en uit andere bedrijven in dezelfde streek, die tijdelijk kunnen worden gemist.

Ongezond wordt de arbeidsreserve, zodra ze voor een belangrijk gedeelte bestaat uit volkomen valide arbeiders, die in minder drukke tijden werkloos zijn.

Voor zover dit valt na te gaan, was de arbeidsreserve in het Oldambt in de 18de eeuw over het algemeen gezond. Men had toen waarschijnlijk in den regel op een normale Oldambster boerderij 1 à 2 arbeiders en een tweetal inwonende dienstboden. Voor deze arbeidskrachten had men winter en zomer ongeveer altijd werk. In de winter beperkten de boerin, de oudere dochters en de meid zich tot het gewone vrouwelijke werk. De knecht en de arbeiders dorsten het graan en verzorgden het vee. De kinderen gingen naar school en voor den boer en zijn oudere zoons was het de gemakkelijke tijd.

Brak echter de drukke tijd van het jaar aan, dan ging het anders! Dan werd door allen, van de vroege morgen tot de late avond, gewerkt. De meester kon zijn school wel sluiten. Alles, wat er maar enigszins voor in aanmerking kwam, deed mee. De boerin en haar oudere dochter waren even vaardig in het binden van de schoven en het keren van het hooi als de meid en de arbeidersvrouwen; de boer en zijn jongens werkten even hard met zicht en zeis als de arbeiders. Doordat de hoeveelheid arbeid geringer was en gunstiger was verdeeld, kon men het op die manier bolwerken, al lijkt het ons niet onwaarschijnlijk, dat men toen, evenals later, voor de allerdrukste tijd wel „zomerarbeiders" uit Duitsland of Westerwolde heeft gehad.

In deze toestand kwam echter in de loop van de 19de eeuw verandering. De boer beperkte zich zo langzamerhand, ook in de zomer, tot het houden van toezicht op het bedrijf, de boerin en de oudere dochters tot de huishouding. Voor de zoons (voor de dochters trouwens eveneens) werd langer en regelmatiger onderwijs op prijs gesteld. Zelden kwamen zij voor hun 15de à 16de jaar

---

[1]) „Gezond" en „ongezond", zoals deze termen hier en in het volgende worden gebruikt, zijn natuurlijk maar betrekkelijke begrippen. Men kan er met recht bezwaar tegen maken, om vrouwen en kinderen van boeren en arbeiders als „gezonde" reserve aan te merken. Men vergete echter niet, dat bestrijding van vrouwen- en kinderarbeid in de landbouw in feite gelijk staat met bevordering van winterwerkloosheid van volwaardige mannelijke arbeidskrachten.

in het bedrijf en veelal nog later. M.a.w., terwijl door de veranderingen in het bedrijf een toenemende arbeidsreserve noodzakelijk was, viel het boerengezin als reserve practisch uit.

De andere bronnen van een gezonde reserve konden aan de groeiende vraag niet voldoen en zo ontwikkelde zich een ongezonde reserve, een groep van arbeiders dus, die alleen in het gunstige jaargetijde werk vond en minstens 3 maanden van het jaar in ledigheid moest doorbrengen.

Reeds in de eerste helft van de 19e eeuw maakte de winterwerkloosheid de bezorgdheid gaande van mensen, die zich om de sociale toestanden bekommerden. Zo schrijft onze J. F. Zijlker in 1843, dat er in de winter „vele handen van werk verstoken zijn" [1]). Hij stelt reeds voor, dat iedere boer een hoeveelheid vlas zal verbouwen, om met de bewerking daarvan in de winter aan de arbeiders werk te verschaffen.

Ruim tien jaar later, in 1855, blijkt de toenemende seizoenswerkloosheid ook het Genootschap van Onderdendam te verontrusten. Het schrijft een vraagpunt [2]) uit over de verbetering van het lot van den dagloner en vestigt speciaal de aandacht op de winterwerkloosheid. Ze vraagt o.a. of het misschien aanbeveling zou verdienen, om in de zomer een deel van het loon in te houden, om dat in de winter uit te betalen. Uit de antwoorden van de Oldambster afdelingen Noord- en Zuidbroek en Beerta blijkt, dat men daar de ernst van het probleem inzag. De afdeling Zuidbroek wijst o.a. op een van de oorzaken, de ongeschiktheid van de klei voor bewerking in de winter. Ze ziet de toestand somber in en meent, dat de winterwerkloosheid van jaar tot jaar toe zal nemen.

Uit het antwoord van Beerta blijkt, dat men toen in Midwolda reeds probeerde om de raad van Zijlker in praktijk te brengen; verschillende boeren bouwen daar vlas, om in de winter aan de werklozen verdiensten te verschaffen. Men schijnt daar in dit opzicht toen zeer actief geweest te zijn; ook de primitieve vorm van werkloosheidsverzekering, het inhouden van een deel van het loon in de zomer, werd daar toen toegepast [3]).

Voor geen van beide middelen was een grote toekomst weggelegd. Voor de vlasteelt schijnt de klei van het Oldambt minder geschikt. Het inhouden van het loon eist zo'n volledige medewerking van beide zijden, dat van te voren reeds weinig succes te voorspellen viel. Het probleem van de werkloosheid bleef dan ook even urgent. In 1866 staat er al weer een vraagpunt op het lijstje, die deze

---

[1]) Groninger Landbouwer, blz. 19.

[2]) Handelingen van het Genootschap van Onderdendam, 1856, vraagpunt 5, blz. 63, 64, 85 enz.

[3]) Handelingen, 1856, blz. 63.

kwestie raakte, n.l. over werkverschaffing. Uit de antwoorden van de Oldambster afdelingen krijgt men dan weer dezelfde indruk: grote werkloosheid in de winter. Werkverschaffing van overheidswege begint dan reeds meer en meer algemeen te worden. Behalve aan vlasbewerking, werd veel gedaan aan touwpluizen en keien kloppen (tot grint voor Mac Adamwegen). Merkwaardig is, dat de afdeling Appingedam (in wier ressort — in tegenstelling met het Oldambt — het *gemengde* bedrijf overheerst) opmerkt, dat bij haar weinig werkloosheid voorkomt [1]).

Dat de winterwerkloosheid, zelfs in de jaren van de hoogste bloei van de landbouw, een niet op te lossen probleem bleef, blijkt uit het feit, dat in de topjaren 1872—'73 deze kwestie ten derden male het onderwerp wordt van een vraagpunt. Geen der toegepaste middelen tot bestrijding had enig resultaat van betekenis opgeleverd [2]).

De groeiende wanverhouding tussen zomer- en winterwerk en de steeds toenemende ongezonde arbeidsreserve brachten nog verschillende andere gevolgen met zich mee. Zo leidde het tot een voortdurende toename van het aantal losse arbeidskrachten. In de 18de eeuw kende men deze in het geheel niet: men had alleen vaste arbeiders. De steeds wisselende arbeidsbehoefte in de 19de eeuw had echter ten gevolge, dat steeds minder vast personeel in dienst werd genomen. De losse arbeiders kon men ontslaan, zodra men hun diensten niet meer nodig had.

„De in het bedrijf noodige arbeid geschiedde in de vorige eeuw bijna uitsluitend door inwonende werkboden en vaste arbeiders tegen vaste dagloonen. Later en vooral thans, wordt een groot gedeelte van het werk, waaronder bijna al het graafwerk en het wieden, uitbesteed aan uitwonend werkvolk, tegen belooning naar gelang van het werk, of ook de vraag en aanbod daarvan", zo schrijft de afdeling Beerta in 1857 [3]). Ook Geertsema [4]) wijst er in 1868 op, hoe men nog in steeds toenemende mate er toe overgaat, om het werk door losse arbeidskrachten, die ook niet meer bij de boeren in de kost waren, te laten verrichten.

Een ander gevolg was het ontstaan van het typisch Oldambster instituut van het z.g.n. *éénschaftswerk*. Hieronder verstaat men het gebruik, dat de arbeiders, behalve in de allerdrukste tijd, 's middags niet werken. Hoewel de regeling niet overal en altijd in het Oldambt dezelfde is geweest, is het meestal zó, dat men midden in de winter 6, in voor- en nawinter 7 en in voorjaar en herfst

---

[1]) Handelingen, 1866—'67. Voor de genoemde opmerking van Appingedam, blz. 87.
[2]) Handelingen, 1872—'73.
[3]) Zie Sloet's Tijdschrift, deel XV, blz. 485.
[4]) Beschrijving van den Landbouw enz., blz. 87.

8 uur werkt. Er wordt dan gewerkt met slechts kleine tussenpozen en 's middags om één of twee uur is men vrij. Ook in Groningen is dit iets bizonders. Op het Hogeland werkt men zowel 's morgens als 's middags, met een lange rustpoos tegen de middag. Het is ons niet gelukt om te ontdekken, wanneer deze eigenaardige instelling in het Oldambt is ontstaan. Ongetwijfeld echter dankt ze haar oorsprong aan het grote overschot van werkkrachten gedurende de grootste tijd van het jaar, dat in het Oldambt bestond. Ze heeft zeker verhinderd, dat de seizoenswerkloosheid in het Oldambt nog scherpere vormen aannam, dan nu het geval was. Voor den individuelen arbeider bracht het natuurlijk een geringer loon mee. Deze consequentie schijnt echter de arbeiders niet te hebben afgeschrikt. Ze hebben althans nooit pogingen gedaan om het éénschaftswerk af te schaffen; integendeel, ze schijnen deze regeling altijd zeer op prijs te hebben gesteld [1]).

Ondanks deze werktijdsverkorting bleef het aanbod van arbeidskrachten het grootste deel van het jaar overgroot, zodat de lonen in de 19de eeuw, voor zover dit valt na te gaan, zeer laag waren en weinig neiging tot stijgen vertoonden. Veel gegevens over de lonen bezitten we niet en niet alles is betrouwbaar. De volgende cijfers geven we dan ook onder voorbehoud.

Volgens het overzicht van 1818 [2]), dat spreekt over Groningen in het algemeen, verdiende een grote knecht (ongetrouwd en inwonend) toen *f* 120—*f* 160 per jaar, dus gemiddeld *f* 140. Een arbeider (er was toen alleen maar sprake van vaste arbeiders, die dus winter en zomer geregeld werk hadden) 's zomers 50—80 cent en 's winters 20—40 cent per dag. Rekenen we het jaar op 300 werkdagen, dan geeft dit een jaarlijks inkomen van ongeveer 150 gulden. In 1818 traden de lage graanprijzen in en de lonen daalden scherp. In het reeds genoemde request [3]) van 1823, waarin de lonen uit de aard der zaak niet te laag staan aangegeven, vernemen we, dat een grote knecht *f* 100 verdiende en een arbeider *f* 105. De lonen schijnen zich dan lange tijd beneden het peil van 1818 te hebben bewogen. Geertsema zegt in 1868 [4]), dat de lonen de laatste jaren zeer sterk waren gestegen, doch uit de cijfers, die hij geeft, blijkt, dat ze nog niet weer het peil van 1818 hebben bereikt. Een vaste arbeider verdient dan in de zomer 37.5 cent en 's winters 30 cent per dag, 't geen een jaarloon betekent van onge-

---

[1]) Uit verschillende opmerkingen van de zijde van de boeren valt tenminste op te maken, dat deze op het stelsel niet erg veel prijs stelden en het beschouwden als iets, dat van de arbeiders uit ging. Zie o.a. Geertsema, blz. 90 en Handelingen, Genootschap Onderdendam, 1882—'83, blz. 126.

[2]) Staat van den Landbouw, 1818, blz. 78 en 79.

[3]) Blz. 16.

[4]) Blz. 87 e.v.

veer *f* 100. Een grote knecht verdient dan *f* 120. De arbeider heeft dan dus veel minder, de grote knecht iets minder, dan in 1818. Nu stellen de genoemde lonen natuurlijk niet het volledige jaarinkomen van den vasten arbeider voor. In de eerste plaats werkte in de drukke tijden zijn vrouw ook mee met wieden, schoffelen, binden enz. Verder was hij bij den boer in de kost en had hij verschillende emolumenten. De knecht had, naast kost en inwoning, ook nog enkele kleinere emolumenten. Wat de losse werkkrachten betreft, over hun lonen kan nog moeilijker iets gezegd worden.

Een groot deel van hun werk deden ze in accoordloon en uit de daarvoor geldende tarieven laat zich nu het dagloon niet meer berekenen. Houdt men dan nog rekening met de werkeloosheid, dan ligt het voor de hand, dat het vrijwel onmogelijk is, om nu achteraf ook zelfs maar een schatting te geven van hun jaarloon. Als ze in dagloon werkten, lagen hun lonen boven die van de vaste arbeiders, doch over het hele jaar gerekend, bleven ze in verdiensten bij deze ten achter. In een opgave van 1865 wordt als het gemiddeld loon voor een losse werkkracht, in Winschoten, *f* 3.00 per week genoemd, d.w.z. als er werk is. Houdt men rekening met de werkloosheid, dan zou, volgens deze opgave, de verdienste gemiddeld *f* 2.40 per week en dus *f* 125 per jaar bedragen. Men dient er echter rekening mee te houden, dat de losse werkkrachten toen in den regel niet meer bij de boeren in de kost waren [1]) en geen emolumenten hadden.

Opgaven van het volledige gezinsloon zijn ons slechts bekend van het Hogeland uit het jaar 1882. In een antwoord op een vraagpunt over lotsverbetering van den arbeider, berekent de afdeling Leens het gezinsloon op 461 gulden. Volgens de afdeling Middelstum en Kantens bedraagt het gezinsloon voor een vasten arbeider *f* 460, voor een losse werkkracht *f* 350. „Om in de onontbeerlijkste behoeften te voorzien, en dus slechts om in het leven te blijven", heeft een arbeidersgezin, volgens nauwkeurige berekeningen van die afdeling, als er 2 à 3 kinderen zijn, *f* 383.88 nodig. Iets hoger zijn de schattingen van de Noorderafdeling, die voor een lossen en een vasten arbeider het gemiddelde gezinsinkomen schat op respectievelijk *f* 417 en *f* 496 [2]). De lonen in het Oldambt waren echter belangrijk lager dan die op het Hogeland [3]).

---

[1]) H. A. Wijnne, Huishoudelijke toestand der arbeidende klassen in de provincie Groningen, Bijdr. t. d. kennis v. d. tegw. staat der prov. Groningen, deel I, 1860, blz. 81 en 82. Wijnne noemt op blz. 78 e.v. ook nog enkele cijfers voor andere plaatsen in het Oldambt. Hieruit laat zich moeilijk een jaarloon berekenen, doch men krijgt de indruk, dat de lonen in Winschoten iets lager waren, dan het gemiddelde in het Oldambt.

[2]) Zie de Handelingen van het Genootschap van Nijverheid, 1882—'83, blz. 91, 118, 130.

[3]) Dezelfde Handelingen, blz. 93.

Een gevolg van de veranderingen, die in de 19de eeuw plaats grepen, was dat werkgever en werknemer elkaar steeds meer ontgroeiden. In de 18de eeuw stonden boeren en arbeiders elkaar zeer na. De boer en zijn gezin, de meid(en), knecht(en), de enkele arbeiders en hun gezin, vormden een grote gemeenschap onder de patriarchale leiding van den boer. Bij de maaltijden verzamelden boer en boerin, meid en knecht en arbeider zich in een groot vertrek om één grote tafel en aten zelfs op de klassieke wijze uit dezelfde schotel [1]). 's Avonds zat het gezin van den boer met het inwonend personeel tezamen in dat enige grote vertrek van de oude boerenwoning. De boer praatte met zijn knechts over het werk en andere aangelegenheden, die hen bezighielden, de vrouw maakte met de meid de toebereidselen voor het maal van de volgende dag enz. Men leefde samen, zoals nu nog in het Oosten van ons land boer en personeel veelal samen wonen. Niet dat men zich over en weer als elkaars gelijke voelde; de boer was de rijke en machtige, die het met zijn medeboeren op het dorp voor het zeggen had, de arbeider had op de gang van zaken geen enkele directe invloed. Maar men leefde grotendeels in dezelfde sfeer. Men interesseerde zich voor dezelfde dingen; men had dezelfde vermaken en plezieren, men stond ongeveer op dezelfde cultuurtrap, al had de boer het dan in ontwikkeling wel iets verder gebracht. Het samen-leven en het samen-voelen versterkte elkaar over en weer; doordat men dezelfde levenssfeer had, kon men samenleven, zonder dat het voor een van beide partijen onaangenaam werd; doordat men samenleefde, bleef de levenssfeer dezelfde.

Zowel voor de geestelijke, als voor de materiële toestand van het personeel had deze intieme omgang zeer gunstige gevolgen. De ongetrouwde leden van het personeel vonden bij de boeren niet alleen werk, ze vonden er ook een thuis. 's Avonds verkeerden ze in een gezellige huiselijke kring en de neiging, om uit te gaan en het zuur verdiende geld elders te verdoen, was dus gering. Bovendien stonden ze onder de geregelde aandacht van den boer en zijn vrouw, die een oogje in het zeil hielden en zorgden, dat de vaak nog jonge jongens en meisjes geen ongewenste dingen deden. Het samenleven had ten gevolge, dat men zich over en weer voor elkaars lot interesseerde. Men stond niet alleen in de verhouding van werkgever tot werknemer, doch ook van mens tot mens tegenover elkaar.

Hetzelfde gold ook voor het uitwonend personeel. Ook dit leefde in eng contact met het boerengezin. De arbeider werkte samen en at en dronk samen met den boer; voor de arbeidersvrouw en de boerin was het samenwerken op het land en in huis eveneens een

[1]) Handelingen, 1857, overgenomen in Sloet's tijdschrift, 1857, deel XV. Daar blz. 474, 476, 478 enz.

aanleiding tot voortdurend contact. Het spreekt vanzelf, dat de boer en de boerin deze mensen, waarmee ze zo eng samenleefden en samenwerkten, niet buiten de kring van hun menselijke belangstelling sloten, temeer, daar alle arbeiders vaste arbeiders waren en jaar op jaar bij denzelfden boer werkten. Zo bestond er een sterke band tussen werkgever en werknemer. Voor den arbeider was het bedrijf van den boer, bij wie hij werkte, een stuk van zijn leven, voor den boer was de arbeider als het ware een stuk van zijn groter gezin. Over en weer kon men in gevallen van nood op elkaar rekenen.

Alle veranderingen, die sinds het eind van de 18de eeuw plaats grepen, hebben er toe meegewerkt, om deze patriarchale verhoudingen te doen verdwijnen.

In de eerste plaats werkte de sterke toename van het aantal arbeiders en van het inwonend personeel op zichzelf reeds ongunstig. Met de toenemende omvang van het personeel werd de gelegenheid voor persoonlijk contact natuurlijk naar evenredigheid geringer.

Van veel groter betekenis in dit opzicht echter was de sterke uitbreiding van de groep van losse arbeiders. In de 18de eeuw waren, zoals we zagen, alle arbeiders vaste arbeiders. Ze werkten jaar in, jaar uit voor denzelfden boer; ze hoorden onafscheidelijk bij het bedrijf. Ze waren gehecht aan den boer en de boer aan hen. De losse arbeiders echter trokken van den enen boer naar den anderen. Hun contact met den boer werd hoe langer hoe meer zuiver zakelijk; er was geen werkgever meer, die persoonlijk belang stelde in hun lot.

Doch ook met de vaste arbeiders en het inwonend personeel ging het persoonlijk contact steeds meer verloren. Dat de boer zich hoe langer hoe meer beperkte tot de leiding van het bedrijf, werkte ongunstig. De typische band, die door het *samen-werken* ontstaat, ging verloren. Dat de boerin zich steeds meer in de huishouding terugtrok, had op de verhouding tussen haar en de arbeidersvrouw, eenzelfde invloed.

De voornaamste oorzaken waren echter, dat de levenssfeer van de boeren veranderde en dat zij zich in het huiselijk leven van het personeel afscheidden. We wezen er reeds op, hoe zowel de geestelijke, als materiële levensbehoeften van de boeren zich wijzigden, hoe hun kleding, de woning, de inrichting van de woning, hun voertuigen, hun ontspanning, hun vermaken, hun geestelijke belangstelling, ja heel hun leven veranderde. Dit alles ging aan de arbeiders voorbij. Hun levenssfeer bleef, zoals ze was. Dit had tengevolge, dat de boeren de voortdurende nabijheid van hun personeel begon te hinderen. Wat de arbeiders interesseerde, interesseerde den

boer niet meer of in beperkte mate [1]). Hun levensgewoonten en gebruiken differentiëerden zich meer en meer. Het vlotte niet meer tussen beiden. De gemeenzaamheid verdween. De grotere huizen, met de meerdere vertrekken, gaven de boeren de oplossing aan de hand, die ze wensten: het personeel werd naar een ander vertrek verwezen. De afdeling Beerta schrijft in 1857: „Dit alles (de verandering in de geestelijke en materiële behoeften) nam bij den boer een sneller voortgang, dan bij de werkboden. Hierdoor wordt het verschil van beschaving en ontwikkeling tusschen de huisgenooten natuurlijk grooter, hetwelk als vanzelf verschil van denkbeelden en genietingen teweeg bracht. Hierdoor wordt het onderling verkeer gevolgelijk minder nauw en meer afgezonderd, waartoe, bij het toenemend vermogen des landmans, zijne ruimere woning te geschikter gelegenheid biedt" [2]).

De eerste phase in deze ontwikkeling was, dat het personeel naar achteren moest verdwijnen, als er bezoek kwam [3]). Spoedig echter werd het achterhuis voorgoed het verblijf van de dienstboden. Men kreeg als het ware twee gezinnen in één huis [4]). Reeds tegen het midden van de 19de eeuw kwamen meiden en knechten bij de meeste Oldambster boeren niet anders dan bij uitzondering in het eigenlijke woonhuis. Natuurlijk gold dit voor de arbeiders, die bij de boer in de kost waren, evenzeer. Zoals voor de hand ligt, werkte deze „territoriale segregatie" binnenshuis het uiteenwijken van de levenssferen van arbeiders en boeren nog in de hand. Het samenwonen had hen naar elkaar toegetrokken, de scheiding dreef hen nog verder uiteen.

Het spreekt vanzelf, dat de arbeiders en boeren zo steeds losser van elkaar kwamen te staan. De noden, de behoeften, de verlangens en het streven van het personeel, waar de boeren vroeger in letterlijke zin in meeleefden, kwamen voortdurend verder buiten de kring van hun belangstelling. Steeds meer werden de arbeiders voor hen wezens van een ander soort, waarmee ze niet meer konden verkeren als met gelijken. In een rapport over de toestand van de dienstbaren van 1851 [5]), uitgebracht door een commissie uit het Genootschap van Onderdendam, stellen de schrijvers zich de vraag: „Kan

---

[1]) Zie over dit tussen de boeren en arbeiders gegroeide verschil o.a. het Rapport der Commissie, aan welke was opgedragen de beantwoording der vraag: „Hoedanig is de toestand der dierbaren bij den bewoner van het platteland van dit gewest enz.", in de Handelingen v. h. Genootschap van Onderdendam, 1851, blz. 101. Dit uiterst belangrijke rapport geeft een treurig beeld van de toestand van de inwonende mannelijke en vrouwelijke dienstboden op de boerderijen in het midden van de vorige eeuw.

[2]) Sloet's Tijdschrift, deel XV, 1857, blz. 481.

[3]) Geertsema, blz. 86.

[4]) Dezelfde, blz. 84.

[5]) Handelingen Genootschap Onderdendam, 1851, blz. 105.

een beschaafd en zedelijk landbouwer zulke dienstboden als leden in zijn gezin opnemen?" En ze antwoorden zelf: „Neen, dat kan hij niet" enz. De band werd doorgesneden. Er mochten onder de boeren nobele en sociaal voelende mensen zijn, die voor het lot van den arbeider in het algemeen deernis voelden, dit was heel iets anders dan die directe en persoonlijke belangstelling, die het intieme samenzijn vroeger mee had gebracht. Hun belangstelling was theoretisch en abstract, die van hun voorvaders practisch en concreet.

Zijn werkkrachten, zelfs die onder zijn eigen dak, waren voor den boer vreemden geworden, vreemden, wier leven hij niet meer kon meevoelen en waarvan hij niet meer kon begrijpen, dan men in het algemeen ooit van het leven van een andere sociale groep dan de eigene kan begrijpen.

Al deze samenwerkende factoren waren oorzaak, dat gedurende de 19de eeuw het leven van de arbeiders een toonbeeld was van geestelijke en materiële ellende.

Wat de materiële toestand betreft: we wezen reeds op de lage lonen. Doch niet alleen het bare bedrag van het loon bepaalt de materiële toestand. In de 18de eeuw zullen de lonen naar alle waarschijnlijkheid ook wel niet zo erg hoog geweest zijn. De arbeiders hadden toen echter allen de voor een regelmatige materiële verzorging zozeer gewenste *vaste* verdiensten. Mocht er toen al eens door bizondere omstandigheden gebrek ontstaan in een arbeidersgezin, dan zou de boer zijn vertrouwden medewerker niet laten omkomen.

Aan voedsel, dekking en kleding, zijn de arbeiders toen waarschijnlijk nooit te kort gekomen. Dat werd in de 19de eeuw anders. Tot 1817 was de toestand niet slecht, waarschijnlijk ongeveer dezelfde als in de 18de eeuw. Het idee, dat men door tijdelijk ontslaan en later weer aannemen van arbeiders de exploitatiekosten kon drukken, was bij de boeren nog niet opgekomen. Vroeger was dit feitelijk ook nooit mogelijk geweest. Er gebeurde toen op de boerderij niet meer dan het uiterste minimum, dat noodzakelijk was om het bedrijf in stand te houden. Er kon niemand gemist worden. In de periode 1775—1817 was het arbeiderscorps echter al belangrijk uitgebreid en velen vonden nu werk in niet absoluut noodzakelijke bezigheden, in verbeteringen en vernieuwingen in het bedrijf. Deze arbeiders waren, voor zover dit valt na te gaan, nog allen vaste arbeiders; van losse werkkrachten wordt in de geschriften uit die tijd nog niet gesproken. De boer was van oudsher gewend geweest om zijn personeel voor zomer en winter aan te nemen en zette dat voort, ook al had hij voor dat uitgebreidere personeel niet altijd productief werk, tenminste niet in de winter. Door de hoge graanprijzen in deze tijd, kon hij zich die luxe veroorloven.

De in 1818 intredende graancrisis dwong hem echter, om alle middelen, die tot verlaging van de uitgaven konden leiden, toe te passen. De verbeteringen werden tijdelijk gestaakt [1]) en hij was genoodzaakt om het personeel, dat in minder drukke jaargetijden overbodig was, te ontslaan. Het zal den boer waarschijnlijk wel moeilijk gevallen zijn, om ook in dit opzicht met de oude traditie te breken. Jarenlang hadden de arbeiders hem trouw gediend; nu moest hij ze aan de armoede prijsgeven. Grote armoede en ontbering en soms de hongerdood was voor de arbeiders het gevolg. Dijkema schrijft: „Het meest echter van alle klassen op het land trof die achteruitgang den steeds behoeftigen werkman. Zoo zeer trof zij die ongelukkigen, dat tengevolge van het verminderde werk velen voor aanmerkelijk kleinere daghuren moesten werken of van honger omkomen. Daarom trokken ze bij scheepsladingen naar Noord-Holland om er aan het nieuwe kanaal te arbeiden, 't welk in die dagen is gegraven geworden. Aan die arbeid niet gewoon, zooals de zoogenoemde polderjongens, hebben ze zich met kleine daghuren moeten vergenoegen, maar tegen die buitengewoon zware arbeid waren velen niet opgewassen en kwamen arm en ziek weer thuis. De gevolgen van dien achteruitgang waren alzoo groot; ze grepen op alle kanten van nering en handtering in, welke meer bepaald eigen zijn aan en voorkomen op het platteland. 't Is dan ook van dien tijd af, dat de armoede en ellende vooral ontstaan en tot heden is toegenomen" [2]).

De graanprijzen kwamen na verloop van jaren weer op een behoorlijk peil en de verbeteringen in de landbouw vonden weer voortgang. Maar de oude patriarchale verhoudingen hadden een deuk gekregen. De gewetensbezwaren, die de boeren de eerste keer waarschijnlijk gevoeld hadden, toen ze arbeiders moesten ontslaan, waren bij de meesten verdwenen. Ze waren er aan gewend geraakt, om zich in minder drukke perioden van hun personeel te ontdoen. Het gebruik van losse arbeidskrachten en de winterwerkloosheid namen hand over hand toe. De toestand van de arbeiders werd, zoals men uit het citaat van Dijkema (deze schreef in 1851) ook al kan opmaken, ondanks de stijgende conjunctuur op het platteland, eerder slechter dan beter. Zijlker wijst in 1843 op de onrustbarende verarming van de arbeidende klasse en de toenemende stijging van de lasten voor de armenzorg [3]).

Wanhopig werd de toestand van de arbeiders toen de aardappelziekte uitbrak. De aardappel was toen ook in Groningen reeds het

---

[1]) Dijkema, Proeve enz., 594.
[2]) Dezelfde, blz. 595.
[3]) Groninger Landbouwer, blz. 12.

volksvoedsel bij uitstek geworden. Plotseling nu ging dit ontbreken. Vervangend voedsel konden de arbeiders niet betalen; de graanprijzen stegen in het rampjaar 1847 tot een geweldige hoogte. Volgens Dijkema [1]) stierven toen in de provincie Groningen de landarbeiders op grote schaal de hongerdood. De bevolkingscijfers spreken in dit opzicht een droevige taal. Tussen 1839 en 1849 gingen niet minder dan 4 van de 13 Oldambster gemeenten in bevolking achteruit [2]).

Ook deze bezoeking ging voorbij, maar de algemene toestand werd niet beter. In 1856 spreekt de afdeling Beerta, in antwoord op het vraagpunt inzake lotsverbetering van den arbeider, van de „zaak der verarming en *toenemende* [3]) armoede van de arbeidende stand" en zij wijst er op, dat dit „treurig verschijnsel" optreedt, ondanks „een klimmende bedrijvigheid, ontwikkeling en bloei in schier alle takken van nijverheid" [4]).

Over de gevolgen van de winterwerkloosheid schrijft de afdeling Zuidbroek in hetzelfde jaar: „Ook op den landbouwer heeft het gemis aan winterwerk en onderhoudsmiddelen, dat den daglooner treft, belangrijken invloed. Het geeft hun in het voorjaar zwakke, uitgeputte en onverschillige arbeiders. In den winter bezorgt het hun vaak dubbele uitgaven ter voorziening in den bestaanden nood, zonder eenige baat, met het vooruitzicht, dat het ieder jaar waarschijnlijk zal toenemen. Niet zelden brengt het hem in gevaar van berooving van eigendommen. Of zou het zeer gewone stelen in den winter van wortelen, aardappelen, schapen niet grootendeels een gevolg zijn van het gewone gebrek aan winterwerk?" [5]).

Niet alleen in de tijden van graancrisis en aardappelziekte, doch ook in normale tijden leden de arbeiders aan permanente ondervoeding, zoals o.a. blijkt uit hetgeen Zuidbroek nog verder schrijft: „Wie let op het voorkomen van de jongelingen, die jaarlijks als lotelingen worden ingeschreven, zal meermalen reden hebben zich te verwonderen over het groot aantal, vooral onder de minvermogende arbeidsklasse, die wegens gebrek aan de noodige lichaamslengte en andere lichamelijke gebreken worden afgewezen .... Een treurig, maar onloochenbaar bewijs voorzeker van ons eerste beweren, dat het velen daglooners ontbreekt aan de noodige krachten van het lichaam, om goed, dat is geregeld te kunnen werken en met hun werk zooveel te verdienen, dat ze ook in den winter kunnen bestaan .... In den regel immers is het onderscheid van gezonden

---

1) Blz. 594—595.
2) Nieuwe Schans, Meeden, Nieuwolda, Zuidbroek. Zie de tabel op blz. 211.
3) Cursivering van ons.
4) Handelingen 1856, blz. 61.
5) Dezelfde, blz. 95.

lichaamsbouw tusschen de arbeiders, die op eigen kost leven en die aan de tafel van den landbouwer het noodige ontvangen niet gering" [1]).

In de zestiger en begin zeventiger jaren schijnt enige verbetering in het lot van de arbeiders te zijn opgetreden. Toch schrijft de afdeling Nieuwolda-Nieuw-Scheemda nog in 1872: „Over het algemeen toch bestaat er ook in deze streken geene goede verhouding meer tusschen het arbeidsloon en de noodzakelijkste levensbehoeften.... Rekent men daarbij, dat de arbeider, vooral in de kleistreken, minstens één vierde gedeelte van het jaar genoodzaakt is, zijn tijd in ledigheid door te brengen; — dan voorzeker is het lot van dien stand allesbehalve benijdenswaardig en eene verbetering daarvan groote behoefte". En Beerta schrijft in antwoord op dezelfde vraag zeer laconiek: „Om onze arbeiders met een talrijk gezin gezegend tot sparen te gewinnen is wel goed, maar ze zijn niet zoo goed in de gelegenheid" [2]).

J. B. Westerdijk, die over de toestanden in de Groninger landbouw in zijn kinderjaren, d.i. ongeveer 1870, spreekt, zegt van den jongsten knecht: „Voor zijn plezier diende hij dan ook niet. De armoede en de grootte van het gezin dreven hem veel te jong nog het ouderlijk huis uit; een vooruitzicht dat overigens aantrok, omdat er bij den boer tenminste volop te eten was" [3]).

Natuurlijk was er onder de arbeiders verschil in welstand. Er waren er, die een eigen huis met tuin en enig land bezaten. Uit de aard der zaak was hun materiële toestand heel wat beter, dan die van de geheel bezitslozen, temeer, daar de woninghuren in verhouding tot de lonen vrij hoog waren. Volgens een opgave van 1855 [4]) bedroeg de woninghuur voor een éénkamerwoning *f* 25—*f* 30. Deze woningen waren klein, laag onder de zolder en bedompt. De afdeling Appingedam zegt nog in 1872 van deze woningen: „Vele, ja bijna alle woningen te lande onder den naam van gehuurde kamer bekend, zijn onbewoonbare krotten. In de gezonde toestand dooven zij bij den bewoner alle zin voor orde of zindelijkheid uit, bij ziekten zijn zij de haardsteden van besmetting of verkwijning" [5]).

Voor degenen, die geen eigen grond van betekenis bezaten, was het moeilijk om enige grond te verkrijgen, waar ze voedselgewassen konden verbouwen. Het aanbod van kleine percelen huurgrond was

---

[1]) Handelingen, 1856, blz. 97.
[2]) Handelingen, 1872—'73, blz. 79 enz.
[3]) J. Bs. Westerdijk, Enkele grepen uit de geschiedenis van den landbouw der laatste eeuw, in het bijzonder van onze provincie, Gron. Volksalmanak, 1923, blz. 123.
[4]) H. A. Wijnne, Huishoudelijke toestand enz., blz. 87.
[5]) Handelingen, 1872—'73, blz. 92.

op de klei gering, zodat de arbeiders zelf bij de verpachting de prijs opdreven.

Jammer genoeg levert de overigens zo uitvoerige landbouwstatistiek van 1862 over het gebruik van gehuurde en eigen grond van de arbeiders geen voldoende gegevens. Iets over de bezitsverhoudingen onder de arbeiders zegt echter de statistiek over het al of niet bezitten van eigen huizen, temeer, daar men wel als zeker aan kan nemen, dat zij, die geen eigen huis bezitten, ook geen eigen grond hebben. De onderstaande cijfers geven het aantal arbeiders met eigen huis, in percenten van het totaal aantal arbeiders-hoofden-van-gezinnen, in de verschillende Oldambster gemeenten:

Beerta	10	Bellingwolde	47
Nieuwe Schans	14	Finsterwolde	47
Nieuwolda	30	Noordbroek	53
Zuidbroek	31	Termunten	53
Scheemda	41	Wedde	62
Midwolda	43	Meeden	66
Winschoten	45		

Duidelijk blijkt, dat de zuivere kleigemeenten Beerta, Nieuwe Schans en Nieuwolda het slechtste figuur slaan. De overgrote meerderheid van de arbeiders woonde hier in huurhuizen, die meestal in handen van de boeren waren.

In de gemeenten met relatief veel lichtere grond was de toestand beter. Daar had de arbeider niet zelden ½ à ¾ h.a. grond bij zijn huis, dat hij in zijn vrije tijd bewerkte. Door het heersende éénschaftswerk ging dit betrekkelijk gemakkelijk. Zo was in een dorp als Meeden de toestand dan ook relatief gunstig. Met enig recht stelt de afdeling Meeden in 1881, in antwoord op een vraagpunt inzake de emigratie, de verhoudingen in haar ressort dan ook als voorbeeld [1]). D. R. Mansholt, de bekende boer-socialist, die dan rapporteur is van de afdeling Leens, denkt blijkbaar ook aan Meeden en omgeving [2]), als hij de toestand van de landarbeiders in het Oldambt, wat het grondbezit betreft, gunstiger acht dan op het Hogeland. Deze generalisatie gaat echter veel te ver (Mansholt spreekt van een Oldambster „systeem"). Zoals uit het bovenstaande blijkt, neemt Meeden in het Oldambt een uitzonderingspositie in (Wedde dankt zijn hoog cijfer aan zijn half Westerwolds karakter). In de kleikern van het Oldambt waren de verhoudingen zeker niet gunstiger, dan in de kleistreken van het Hogeland. In de gemeenten langs de noordkust van Groningen waren de percentages eigen

[1]) Handelingen, 1882—'83, blz. 108.

[2]) D. R. Mansholt was vroeger in het Oldambt woonachtig geweest en had daar in de afdeling Scheemda van het Gen. v. Onderdendam en later in de afdeling Meeden van het Gen. v. Nijverh., een vooraanstaande positie ingenomen.

huizen: Ulrum 39; Kloosterburen 48; Eenrum 26; Baflo 43; Warfum 37; Uskwerd 31; Uithuizen?; Uithuizermeeden 31, dus gunstiger dan in de zuivere kleigemeenten van het Oldambt. Al zegt het huizenbezit natuurlijk nog lang niet alles over het grondbezit, het geeft toch zeker een aanwijzing.

Ook in de randgemeenten was het tenslotte nog maar een betrekkelijk gering deel van de arbeiders, dat zich mocht verheugen in een grondbezit van enige betekenis. Het grootste deel van de Oldambster arbeiders bestond uit bezitslozen, proletariërs, in de werkelijke zin van het woord.

Wat de physieke verzorging betreft, waren de inwonende meiden en knechts er beter aan toe, dan de uitwonende arbeiders met hun gezinnen [1]). Zij kregen voldoende te eten en naar verhouding, waren hun lonen hoger, dan die van de uitwonenden. Niet dat ze zo bizonder hoog waren; het commissierapport van 1851 beschouwt een verhoging van de lonen als één der voorwaarden, om de dienstbaren uit hun ellendige toestand omhoog te brengen [2]). Zij hadden echter gewoonlijk, nadat aan hun directe materiële behoeften was voldaan, nog wel enig geld ter beschikking. Dit geld heeft er weinig toe bijgedragen om hen in de wereld vooruit te brengen. Het is grotendeels in de handen van de kroegbazen terecht gekomen.

Er is geen droeviger hoofdstuk in de sociale geschiedenis van het Oldambt, dan dat over de toestand van het inwonend personeel in de 19de eeuw. Leest men het reeds genoemde rapport van 1851, dan krijgt men de indruk, dat het opgroeiende geslacht toen reeds geheel was verwilderd. Een van de voornaamste oorzaken was de toenemende verwijdering tussen boerengezin en personeel. Omstreeks 1850 was deze verwijdering, zoals we zagen, reeds vrijwel absoluut. Gedurende de maaltijden en 's avonds was het personeel geheel aan zichzelf overgelaten. Boer en boerin bemoeiden zich in den regel in het geheel niet meer met hen. Samen (dikwijls met zijn zessen of met zijn zevenen) zaten ze dan in een groot ongezellig vertrek, waar een paar houten banken en een ruw houten tafel het enige meubilair vormden. Gelegenheid voor lezen of andere rustige ontspanning was er natuurlijk niet. Het kwam trouwens niet zelden voor, dat boeren hun personeel in de winter geen vuur en licht verstrekten [3]), zodat ze, om warm te blijven, hun heil moesten zoeken in de koestal. De gevolgen liggen voor de

---

[1]) Dit gold vooral voor den z.g.n. groot-knecht. Vergelijk de op blz. 219 genoemde lonen.

[2]) Handelingen, 1851, blz. 124.

[3]) Geertsema, blz. 87; Rapport dienstbaren, Handelingen, 1851, blz. 121; Handelingen, 1882—'83, blz. 102.

hand. Om de gezelligheid te vinden, die op de boerderij ontbrak, zwierven de jongens en dikwijls ook de meisjes op straat en in de kroeg. Het alcoholmisbruik onder de boerenknechten en meiden was verschrikkelijk. Vooral Zaterdag- en Zondagavonds werden geweldige braspartijen gehouden. In de 18de eeuw waren kroegen en herbergen op het Groninger platteland zeldzame verschijningen. Behalve het z.g.n. rechthuis, waar recht gesproken werd, waren er meestal geen inrichtingen van dien aard. Sterke drank werd weinig gedronken, men dronk in hoofdzaak bier [1]). In de 19de eeuw echter nam het ge- en misbruik van sterke drank geweldig toe en de kroegen rezen als paddestoelen uit de grond. Jenever en brandewijn werden volksplagen, dronkenschap en de bijbehorende verschijnselen als vechtpartijen, messensteken enz. waren aan de orde van den dag.

Een ander gevolg van dit leven zonder verheffing, zonder medeleven en — vooral niet te vergeten — zonder contrôle, was een sexuele ongebondenheid bij het dienstpersoneel, die alle perken te buiten ging. Meiden en knechten werkten en leefden de gehele dag naast elkaar; gelegenheid tot sexueel verkeer was er te over. De innerlijke rem ontbrak en er was niemand die hen tegenhield. Niets leidde hun belangstelling in andere banen. Met het drinken vormde het hun enige genoegen.

Het rapport van 1851 beschrijft de verhoudingen als volgt: „Is de zaturdagavond dáár of de zondag, waarop men uit gaan kan, dan worden de kroegjes der dorpen bezocht, waarvan elk, hoe klein ook, er één, en anderen verscheidene bezitten: daar vereenigt men zich, en onder spel en drank worden dan door de meesten de nachten doorgebragt. De mannelijke en vrouwelijke dienstbaren zoeken daar elkander op, en nadat men veel gedronken en zedelooze liederen heeft gezongen, volgen er bij het gezamenlijke naar huis gaan in des landbouwers schuur of stalplaats (waar beider slaapplaatsen soms aan elkander grenzen) niet zelden tooneelen van dierlijke ontucht, die onze pen weigert te beschrijven; tooneelen, wel met den sluijer des nachts bedekt, maar al te zeer bekend bij ieder, die in het leven des landvolks geen vreemde is [2]).

Nu is het zo langzamerhand wel bekend, dat het er met de veelgeroemde reinheid van zeden op het platteland nooit zo erg goed heeft voorgestaan. De Groninger dominee's hebben vanaf de Hervorming nooit anders gedaan, dan strijden tegen de „vleeschelijke conversatie" voor het huwelijk, echter zonder al te groot succes. Nog in de 18de eeuw klaagt ds. Schortinghuis in Midwolda

---

[1]) Dijkema, Proeve enz., blz. 552 en 548.
[2]) Blz. 104.

er over, dat bijna geen meisje als maagd in het huwelijk treedt [1]). Maar zo totaal ongebonden en daarbij zo grof, zo zonder verheffing en zo fantasieloos, als in de 19de eeuw tussen het personeel onderling, zal de verhouding tussen de ongetrouwde jongeren toen niet zijn geweest. Het had soms veel weg van een ware promiscuïteit. Men leefde nu eens met die en dan weer met die. De gevolgen van een dergelijk leven bleven natuurlijk niet uit. „Hoort de geneeskundigen", schrijven onze rapporteurs, „zij zullen u in vertrouwen mededeelen, aan wat al kwalen er zoo velen lijden tengevolge hunner ongebondenheid; wat al kindermoorden er gepleegd worden, die door de wijze, waarop zij gepleegd worden, onbereikbaar zijn voor de straffende geregtigheid der menschelijke wet"[2]).

Mocht men al in vele gevallen de ongewenste gevolgen van het ongebonden verkeer uit de weg ruimen, meestal leidde zwangerschap van het meisje tot een huwelijk. Beide partijen waren dan meestal nog zeer jong. De arbeiderskinderen kwamen al bij de boeren in dienst, als ze nog nauwelijks de lagere-schooljaren achter de rug hadden. Door de ellendige toestanden thuis hadden ze weinig goeds meegekregen. Op de boerderij kwamen ze dan meteen in de bedorven sfeer van de dienstbodenkamer, waar verhalen op het gebied van jeneverdrinken en sexualia meestal het hoofdthema van het gesprek vormden. „Hoe kwader de jongen is, des te beter kan hij daar gewoonlijk onder de overige dienstbaren teregt; hoe meer hij bedreven is in ruwe taal, des te meer zijn dezen met hem ingenomen. Ja, we overdrijven de zaak in geen opzigt, wanneer wij van velen onzer mannelijke dienstbaren zeggen, dat zij overbedreven zijn in eene vuile, onzedelijke en godslasterlijke taal; dat het veld weergalmt van de vloekwoorden, wanneer zij achter de paarden loopen of bezig zijn in den veldarbeid. Vooral wordt zulks op groote boerderijen opgemerkt; op de kleine, waar in den regel, de landman zelf medewerkt, houdt men zich bedaarder en ingetogener, vooral wanneer hij bekend staat als iemand, die zulke taal niet duldt," zegt het rapport [3]).

Spoedig gingen ze dan met het liederlijke leven van de ouderen meedoen. En als het dan tenslotte tot een huwelijk moest komen, dan was er meestal geen geld om zelfs maar het allernodigste te kopen. Dan begon een leven van zwoegen en sloven, van armoede en gebrek, zoals hun ouders dat voor hen hadden geleid, totdat op

---

[1]) „De ontucht heeft hier hare slaven en zelfs onder de fatsoenlijke boerendochters trouwt er zelden eene, zonder dat zij zich bij de huwelijksverbintenis heeft te schamen voor God en de menschen", H. van Berkum, Schortinghuis en de vijf nieten, 1859, blz. 52.

[2]) Blz. 106—107.

[3]) Blz. 103.

de oude dag werkhuis en armbestuur meestal de laatste toevlucht vormden. Er was niets moois, niets van geluk in dat arbeidersleven. De vele kinderen vormden een ondragelijke last; geld voor de meest eenvoudige ontspanningen of genoegens was er niet. Zoals we nog zullen zien, ontbrak hun ook zelfs de steun en de troost van een krachtig geloofsleven. Er was geen hoop op de toekomst en geen herinnering aan een gelukkige jeugd, alles was even grauw en troosteloos.

Het pleit voor de bindende kracht van de plattelandssamenleving, dat men ondanks dit alles niet kan zeggen, dat de arbeidersbevolking gedemoraliseerd en ontworteld was. Het is haast verwonderlijk om te moeten constateren, dat de arbeiders, nadat ze getrouwd waren, meestal zeer behoorlijke burgers in de samenleving vormden. Zelden kwam voor, dat een arbeider de onmenselijk zware taak, die het leven op zijn schouders had gelegd, ontvluchtte door drinken, zelfmoord of door er van door te gaan. Geregelde dronkenschap behoorde onder de getrouwde arbeiders tot de zeldzaamheden. Ook echte criminaliteit kwam weinig voor.

Mansholt, die zowel de arbeiders van het Oldambt als van het Hogeland kent, zegt: „En toch zijn onze boerenarbeiders over het algemeen de matigste, zuinigste en oppassendste mensen, die men zich kan denken — altijd natuurlijk in vergelijking met de andere standen der maatschappij. Zij munten in dit opzicht verre uit boven de fabrieksarbeiders, de arbeiders in de steden, hun vlijt kan men tot voorbeeld stellen aan allen, die gewoon zijn uit de hoogte neer te zien op de stand der boerenarbeiders" [1]).

Vele jaren vroeger gaf ook Zijlker [2]) een gunstig oordeel over de boerenarbeiders, terwijl ook Joh. Onnekens ze eerlijk, matig, zuinig en vlijtig noemt [3]).

Het ellendige leven vernietigde ontzaglijk veel, maar een begrip van fatsoen, van wat moest en niet moest, bleef in hen leven. Op hun wijze trachtten ze op een behoorlijke manier door het leven te komen. Wel was hun moraal aan de omstandigheden aangepast. Diefstal van geld zouden ze afkeuren, doch kleine diefstallen van etenswaren, zoals eieren, spek en vlees, erwten en appels bij den boer, zouden niemand worden aangerekend; zij vormden een aanvulling van het loon.

Zo is dus tussen het eind van de 18de en het eind van de 19de eeuw een scherpe differentiatie tussen de beide klassen opgetreden.

---

[1]) Handelingen, 1882—'83, blz. 92.
[2]) Groninger Landbouwer, blz. 23.
[3]) Johs. Onnekens, Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen, 1886, blz. 6.

Tegen het eind 18de eeuw vormden de boeren en arbeiders nog een eenheid. Aan het eind van de 19de eeuw vinden we twee klassen, die geheel los van elkaar staan, die verschillen in levenswijze en denkbeelden, in godsdienstige opvattingen en moraal, in genietingen en ontspanningen, kortom in alles, waarin twee klassen kunnen verschillen. Met deze differentiatie was een materiële en geestelijke „Verelendung" van de arbeidersstand gepaard gegaan. Van den, met zijn werkgever op voet van gelijkheid verkerenden medewerker, die kon rekenen op sympathie, belangstelling en medeleven en die voor geen materiële nood behoefte te vrezen, was de arbeider geworden tot een proletariër, gesloten buiten de gemeenschap van de mensen, waarvoor hij moest werken, vaak nauwelijks in staat om zijn leven te rekken met hetgeen hij verdiende [1]).

Het kleine gemeenschapje, dat de boer met zijn personeel in de 18de eeuw had gevormd, was verbroken. Toen was het dorp als het ware verdeeld in groepjes, die zich schaarden om boer A., om boer B. enz. De boer was toen de vertrouwde vertegenwoordiger van het groepje, dat onder zijn patriarchale leiding leefde. Doordat hij met alle leden nauw samenleefde, kende en voelde hij hun ideeën en belangen. Hij was hun stem en het was niet geheel ten onrechte, dat hij hen als het ware vertegenwoordigde in de dorpsgemeenschap. Het was voor de arbeiders niet „een" boer, maar „hun" boer, die als lid van de kerkeraad, als gevolmachtigde of hoe dan ook een rol van betekenis in het dorpsleven speelde. Dit gevoel van gemeenschap tussen den boer en zijn arbeiders verdween in de 19de eeuw. De dorpsgemeenschap werd verdeeld in twee grote groepen: boeren en arbeiders, met daartussen de kleurloze middenstand. In die gemeenschap bleven echter de boeren heersen. De geldende inrichting van kerk en staat werkte dit in de hand. Volgens de meer geciteerde landbouwstatistiek van 1862, bestonden toen alle gemeenteraden in het Oldambt, met uitzondering van die van Winschoten, Zuidbroek en Nieuwe Schans, in meerderheid uit boeren. Arbeiders vond men er niet [2]). Van de kerkelijke colleges gold hetzelfde. Door het te niet gaan van de innerlijke verbondenheid tussen boeren en arbeiders miste dit bestuur door de boeren echter het rechtvaardige karakter, dat het in de 18de eeuw had bezeten. Het werd tot een heerschappij van de ene klasse over de andere. Het was voor de arbeiders niet meer „hun" boer, die meebestuurde, maar het waren „de" boer*en*, die de macht in handen hadden.

---

[1]) „onwetende, trage, verkwistende, ontzedelijkte en verdierlijkte slaven", noemt het rapport van 1851 de jonge arbeiders. Scherper kan men de geestelijke „Verelendung" nauwelijks tekenen.

[2]) In Nieuwe Schans en in Zuidbroek waren 3 van de 7 en in Winschoten één van de 11 leden van de gemeenteraad boeren.

De arbeiders hebben de ongunstige wending, die hun lot had genomen, gedurende het grootste deel van de 19de eeuw zonder eigenlijk protest aanvaard. Van enig principiëel verzet is geen sprake. Ze hebben alles gelaten over zich heen laten gaan; het idee, dat het ook anders kon, kwam bij hen niet op. De boer was boer en zij waren arbeiders; zo was het altijd geweest en zo zou het wel altijd blijven. Tegenover hun werk stonden ze onverschillig. De belangstelling in het bedrijf van den boer, bij wie zij werkten, was verloren gegaan; de echte arbeidsvreugde kenden ze niet meer; ze werkten alleen nog om geld te verdienen [1]). Ze deden hun plicht, doch ze hadden geen voldoening van hun arbeid. Stug en onvriendelijk stelden ze zich tegenover de buitenwereld, waarvan ze niets te verwachten hadden [2]).

Een andere vraag is, hoe de boeren tegenover de gang van zaken stonden. Dat de toestand der arbeidersklasse zich in een ongunstige richting ontwikkelde, is hun niet ontgaan. Het feit, dat onze gegevens over de 19de eeuw bijna geheel afkomstig is van mededelingen uit boerenkringen, bewijst dit reeds. Ook met de oorzaken heeft men zich beziggehouden en veelal zag men deze zeer duidelijk [3]). Uit de aard der zaak nam dit wijzen op de oorzaken dikwijls de vorm aan van beschuldigingen. Er zijn er onder de boeren geweest, die met groot verdriet de geestelijke en materiële achteruitgang van de arbeiders hebben aangezien en een enkele, zoals onze J. F. Zijlker, was er diep verontwaardigd over, dat zo vele van zijn vakgenoten daaronder zo totaal onbewogen konden blijven. Hij schrijft, na te hebben gewezen op de vele rotte plekken in het arbeidersleven: „Men wane echter niet, dat wij dit een en ander als eene beschuldiging tegen die zoo nuttige en voor het maatschappelijke leven zoo belangrijke volksklasse willen hebben aangemerkt; onze beschuldiging in dezen treft veel meer hen, die toevalligerwijze door de grillige fortuin in meer gegoede kringen het levensligt mochten ontvangen. Deze toch, die volgaarne de vruchten plukken van den zuren, doch karig beloonden arbeid huns armen broeders, deinzen veelal terug, zoodra het eenige moeite en opoffering geldt ter wezenlijke en duurzame verbetering van deszelfs lot" [4]).

Ook het rapport van 1851 maakt de boeren verwijten, die lang niet mals zijn. De commissie is van oordeel, „dat de *diepste* grond van de gezonkenheid der lagere standen, van hunne verdierlijking,

---

[1]) Rapport dienstbaren, Handelingen, 1851, blz. 103.
[2]) Johs. Onnekens, Zeden, gewoonten enz., blz. 6.
[3]) Tenminste in latere tijd. Voor 1880, in de tijd van het klassieke liberalisme, vindt men meestal als oorzaken aangegeven, gebrek aan kennis en gebrek aan zedelijke grondbeginselen, zonder dat men meestal op de vraag inging, waaraan deze gebreken waren te wijten.
[4]) Zijlker, Groninger Landbouwer, blz. 13—14.

te zoeken is *in hunne maatschappelijke verwaarloozing.*" „Treurige waarheid!", zo schrijft ze, „menig landbouwer beschouwt *inderdaad* zijn dienstknecht of dienstmaagd met geen ander oog, als waarmede hij zijn ploegpaard aanschouwt, of heeft er zelfs nog minder hart voor." En verder: „Zoo alle broodheeren in dezen beter hunne hooge verplichting begrepen, en hunne dienstboden beschouwden niet slechts als hun *dienende* wezens, maar ook als zulke onmondigen, die door de Voorzienigheid aan *hunne* zedelijke zorg zijn toevertrouwd, 't zou waarlijk veel beter gaan. 't Is niet noodig te zeggen, dat vele edele landbouwers zoo menschlievend en christelijk denken en handelen; maar dachten en handelden allen zoo, het zou nergens meer gebeuren, dat de knechten en meiden, als het werk afgeloopen is, in het achterhuis der boerderij zonder licht den winteravond moeten doorbrengen; maar hun zou gelegenheid tot lezen, onderzoeken en zelfoefening worden geschonken; het zou nergens meer gebeuren, dat de broodheeren of vrouwen naauwelijks weten, tot welke geloofsbelijdenis hunnen dienstboden behooren, en of zij kunnen lezen en schrijven; maar de dienstboden zouden aangespoord worden tot het zoeken van godsdienstonderwijs en 't bijwonen der openbare godsdienst; het zou nergens meer gebeuren, dat de broodheer, wanneer de boden 's nachts uitzijn op kermissen, harddraverijen, boeldagen en in kroegen zitten, onbekommerd de deur van het binnenhuis sluit, dáár in de schuur laat gebeuren, wat gebeuren wil, tevreden, zoo zijn dienstboden slechts op den bestemden tijd weer aan den bepaalden arbeid zijn" [1]).

Deze verwijten zijn zeker tendele gerechtvaardigd. Er zijn vele boeren geweest, die al zeer weinig welwillend tegenover hun personeel hebben gestaan. Maar natuurlijk laat zich de ellendige toestand waarin de arbeidersklasse verkeerde niet verklaren uit een speciale onwelwillendheid van de Oldambster boeren. De 18de eeuw is er om te bewijzen, dat onder andere omstandigheden de verhouding in het Oldambt goed kon zijn. Misschien, dat het egocentrische en weinig tot vriendelijkheid neigende karakter van den Groninger een stroeve houding aan weerskanten in de hand heeft gewerkt, doch dat was zeker niet meer dan een bijomstandigheid. De Friese boeren hebben de naam zeer welwillend te zijn tegenover hun personeel. Leest men echter het rapport van Beucker Andraea over de toestanden onder de Friese landarbeiders [2]), dan ziet men, dat ook daar deze klasse van mensen er meer dan ellendig aan toe was.

---

[1]) Blz. 108, 109, 121. Cursivering van de commissie.

[2]) Rapport, ingediend voor het vijfde landhuishoudkundige congres te Leyden, 1850, door Mr. J. H. Beucker Andreae, betreffende een onderzoek naar den zedelijken en materiëelen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande en van de middelen om dien zooveel mogelijk te verbeteren, Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, 1851, blz. 156 e.v.

Bovendien zou men, op deze wijze redenerend, de vele goedwillende boeren, die er in het Oldambt waren, te kort doen. Vooral omstreeks het midden van de vorige eeuw heeft men op verschillende plaatsen, zijn best gedaan, om verandering te brengen in de toestand van de arbeidersklasse. Zo richtte b.v. de afdeling Beerta van het Genootschap van Onderdendam in 1844 een spaarbank op, om boerenknechten en meiden aan sparen te gewennen, zodat ze bij eventueel huwelijk een klein kapitaaltje zouden hebben overgelegd [1]). Op de pogingen, die in Midwolda werden gedaan om de gevolgen van de winterwerkeloosheid te verzachten, wezen we reeds. In Beerta bestond een tijdlang zelfs een speciale vereniging van werkgevers, die tot doel had het peil van het inwonend personeel zoveel mogelijk te verheffen [2]). Veel boeren hebben ook individueel getracht het leed te verzachten, door in de winter werk te zoeken en door oudere arbeiders, die niet meer tot volwaardige prestaties in staat waren, toch in het werk te houden. Algemeen echter waren die pogingen niet. De meeste boeren beschouwden zich niet als huns armen broeders hoeder. Doch al was de welwillende houding algemeen geweest, het zou enkel de buitenkant hebben geraakt.

De toestand, waarin de arbeiders verkeerden, was een noodzakelijk gevolg van de geweldige veranderingen, die sinds het eind van de 18de eeuw in de materiële, sociale en culturele toestand van de boeren had plaats gevonden. Deze veranderingen beschouwden ze (en van uit hun standpunt volkomen terecht) als een ongekende vooruitgang, ja als een vervulling van grootse idealen, die ze niet ongedaan konden en wilden maken.

---

[1]) H. D. Ebbens, Een en ander uit de Geschiedenis der Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid 1837—1912, blz. 15.

[2]) Rapport Dienstbaren, 1851, Handelingen, 1851, blz. 122.

IV. GESCHIEDENIS VAN DE GEESTELIJKE STROMINGEN.

De geschiedenis van het Oldambt hangt, zoals we in het voorgaande hebben gezien, nauw samen met die van de latere provincie Groningen in het algemeen. Dit geldt ook voor de geschiedenis van de geestelijke stromingen. Er is daarvoor nog een bizondere reden. Meer dan de andere verschijnselen in het maatschappelijke leven, zijn de geestelijke stromingen afhankelijk van de invloed van de groter cultuurcentra, de steden. In ons geval is natuurlijk de stad Groningen het cultuurcentrum bij uitstek. Een voortdurende stroom van geestelijk leven gaat van dit middelpunt uit en raakt niet alleen het Oldambt, maar het gehele gewest en oefent daar overal dezelfde invloed uit.

Toch heeft ook in dit opzicht het Oldambt iets eigens, dat vooral in de laatste eeuwen naar voren komt. Soms ook geeft het Oldambt — voor het platteland tenminste — in Groningen de pas aan, is het het uitgangspunt van nieuwe bewegingen.

Tot in de 18de eeuw blijft, voor een plattelandsgebied als het Oldambt, de geschiedenis van de geestelijke stromingen in hoofdzaak een geschiedenis van kerkelijke en religieuze bewegingen. In grote cultuurcentra krijgen al ver vóór die tijd algemene gedachten op het gebied van wetenschap, kunst, de inrichting van staat en maatschappij enz. reeds een zo sterke invloed, dat men van een geestelijke stroming kan spreken, doch in het Oldambt is dit niet het geval. Heeft een bepaalde beweging (zoals b.v. die der Wederdopers) soms een sociale tendenz, dan is deze met religieuze gedachten zo innig verbonden en verweven, dat ze daarvan niet te scheiden is. Als men denkbeelden heeft over politieke kwesties dan berusten deze, voor zover ze niet met de godsdienst samenhangen, op gevoels- of opportunistische motieven en niet op algemene principes.

Het duurt tot de latere middeleeuwen, voor we ons enig denkbeeld kunnen vormen van de religieuze ideeën en gevoelens, die de mensen in de noordelijke streken van ons land eigen zijn. Het zijn de berichten over het kloosterleven, die ons daarin het eerste inzicht geven.

Zoals we eerder reeds terloops opmerkten, heeft het lang geduurd, voor het kloosterleven tussen Eems en Lauwers, evenals trouwens in de Friese landen in het algemeen, werkelijk ingang vond. Wel waren er reeds betrekkelijk vroeg enige Benedictijner kloosters gesticht [1]), doch er waren slechts weinigen, die zich er

[1]) Mr. J. A. Feith, De geestelijke ontwikkeling der Ommelanden in de dertiende eeuw, in „Uit Groningen's verleden", 1902, blz. 172.

toe geroepen voelden, om zich binnen de kloostermuren terug te trekken. De belangstelling bleef beperkt tot de hogere lagen der samenleving [1]). Ingang echter vond het woord van Bernard van Clairveaux. De door hem vastgestelde kloosterregel van Citeaux vond bij de Friezen sympathie en in de tweede helft van de 12de eeuw worden verschillende Cisterciënser kloosters in de Ommelanden gesticht, o.a. de later zo beroemde abdij van Adewerd. Dit was het begin van een groeiende belangstelling voor het kloosterwezen. Spoedig krijgt een andere nieuwe orde er vaste voet: die der Praemonstratensers. Naast de Cisterciënserkloosters zijn het dan vooral ook die der Praemonstratensers, die in de geschiedenis van het geestelijk leven in de landen tussen Eems en Lauwers een grote rol hebben gespeeld. Het belangrijkste en meest bekende klooster van die orde was dat van Wittewierum, dat in het begin van de 13de eeuw werd gesticht.

Zo kwam het kloosterleven in de 13de eeuw tot bloei. Van een weinig betekenende aangelegenheid van enkele aanzienlijken werd het kloosterwezen tot een volkszaak [2]). Honderden en duizenden in de Friese landen hebben in de 13de eeuw de kloostergelofte afgelegd en hebben zich gewijd aan een leven van vroomheid en barmhartigheid.

Op de goede invloed, die van de kloosters op de geestelijke en materiële cultuur van de landen tussen Eems en Lauwers uitging, hebben we vroeger reeds gewezen. Het religieuze leven stond in de 13de eeuw op een bizonder hoog peil. Het oude spreekwoord zegt, dat de godsdienst van het volk zich richt naar het leven van de geestelijkheid, die het om zich heen ziet. Welnu, de kloosterlingen, gedragen door het enthousiasme van een opkomende geestelijke beweging, gaven een schitterend voorbeeld van vroomheid en christelijke levenswandel [3]). Er heerste in en buiten het klooster in de 13de eeuw dus een zeer opgewekt geestelijk leven. Terwijl elders in deze tijd het vuur voor de kruistochten begint te zakken,

---

1) Dezelfde, blz. 173.

2) In het begin van de 13de eeuw waren er ongeveer tien kloosters in de Ommelanden, aan het eind der 15de eeuw waren er 35 (Feith, blz. 192).

3) Feith, blz. 207.

Wat de kloosters in het Oldambt betreft, men vond daar de volgende: 1. een Benedictijner mannen- en vrouwenklooster te Montrevalt of Mentrawold, onder Midwolda. In 1247 werden mannen en vrouwen van elkaar gescheiden en de nonnen verhuisden naar een andere plaats in Midwolda, terwijl de mannen in 1259 naar de Cisterciënser orde overgingen en in 1299 verhuisden naar Termunten. Zo ontstond dus uit dit dubbelklooster: 2. een Benedictijner vrouwenklooster te Midwolda; 3. een Cisterciënser mannenklooster te Termunten. Verder vond men er nog: 4. Een Commanderij van de Johanniter Orde te Goldhoorn onder Finsterwold. In het later tot het Oldambt behorende deel van Reiderland vond men verder: 5. een Augustijner nonnenklooster te Reide; 6. een

zien we de Friezen juist in deze dagen in groten getale optrekken naar het Heilige Land [1]).

De snelle ontwikkeling [2]) en de grote sympathie, die ze van alle kanten ontvingen, werd de kloosters op den duur echter noodlottig. Niet meer alle elementen uit de grote schare, die naar de kloosters trok, waren gesneden uit het hout, waarvan men goede kloosterlingen maakt. Het was niet alleen meer de vrome zin, die de mensen binnen de kloostermuren bracht; het dragen van de monnikspij werd mode [3]). Was juist daarom het handhaven van een nauwlettend toezicht noodzakelijk, de geweldige uitbreiding, die het aantal kloosterlingen onderging, maakte een goed overzicht onmogelijk. Bovendien hadden de abten in toenemende mate hun tijd nodig voor het beheer van de zich steeds uitbreidende bezittingen en het vervullen van de wereldlijke plichten, die daarmee samenhingen [4]).

Zo ging in de 14de eeuw het kloosterleven in alle opzichten achteruit. De tucht verminderde bedenkelijk. De monniken trokken zich steeds meer terug binnen de muren en lieten het harde werk op de akker, aan de dijken en de sloten, over aan anderen. De goede invloed, die ze hadden uitgeoefend op de landbouw, de ontginning en het waterstaatswezen, verdween daardoor grotendeels. Het werk deden de conversen [5]).

In de 13de eeuw hadden de kloosters, vooral Adewerd en Wittewierum, zich bizonder veel moeite gegeven voor het onderwijs en hadden zich daardoor voor de ontwikkeling van de beschaving grote verdiensten verworven. In de 14de eeuw werd hiervan hoe langer hoe minder werk gemaakt. Het onderwijs aan leken verdween tenslotte geheel [6]).

Een vraag van belang is, welke geest de kloosterlingen in de dagen van geestelijke bloei bezielde, van welke aard het religieuze leven van de middeleeuwse Groningers in de goede dagen was. Onze gids in deze, Mr. J. A. Feith, zegt: „Dogmatiek, zoo dierbaar aan de scherpzinnig vernuften van meer zonnige landen, is nooit de sterke zijde geweest van onze ook geestelijk meer grof georga-

---

Praemonstratenser nonnenklooster te Heilgerlee; 7. een Praemonstratenser mannen- en vrouwenklooster te Palmar. Het laatste stond iets ten Oosten van de tegenwoordige landpunt Reide en is door de Dollard verzwolgen. Deze opsomming is overgenomen uit De Blécourt, Oldambt, blz. 86 e.v.

1) Feith, blz. 207.

2) Het klooster Bloemhof te Wittewierum telde 75 jaren na zijn stichting reeds ongeveer 1000 monniken (Feith, blz. 210). Zie ook Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, deel I, eerste druk, 1892, blz. 277.

3) Feith, blz. 210.

4) Dezelfde, blz. 211.

5) Zie Feith, blz. 211; Blok, Geschiedenis van het Ned. volk, blz. 275; dezelfde, Schieringers en Vetkoopers, Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidk., 3de reeks, deel VII, blz. 8.

6) Feith, blz. 192 e.v. en 211—212.

niseerde voorouders. Met de aangeboren taaiheid en stoerheid mochten zij vasthouden aan de hun eens bijgebrachte leerstellingen, hun hoofd had er geen deel aan. Maar wat aan scherpe lijnen ontbreekt wordt vergoed door de gemoedelijkheid, de innigheid, het diepe gemoedsleven" [1]).

Deze innige vroomheid leidde in de eerste plaats tot een sterke behoefte aan mystiek, een behoefte om zich te verdiepen in het goddelijke, het absolute, het zoeken van nauw contact met God. Als het lichaam door ascese, die in de Groninger kloosters, zomin als elders, vreemd was, was uitgeput en de geest overgevoelig, dan leidde deze behoefte aan mystiek niet zelden tot religieuze extase [2]).

Doch daarnaast leidde de innige vroomheid — zoals uit de beschrijving van Feith naar voren komt — tot een practisch christendom. Niet slechts in vrome overpeinzingen, doch ook in het daadwerkelijke leven uitten zich de diep religieuze gevoelens. Men trachtte in alle opzichten een godvruchtig leven te leiden. Veel hebben de Groninger kloosterlingen gedaan om het lot van anderen te verzachten. Bij overstromingen en andere rampen vond men hen steeds bereid om te helpen, om de nood te lenigen en de geleden schade te herstellen.

De neiging tot innige vroomheid, de Friezen eigen, schijnt in de middeleeuwen zelfs de aandacht te hebben getrokken van tijdgenoten. H. O. Feith wijst er op, dat tal van kroniekschrijvers gewag maken van de grote *devotie,* die de Friezen kenmerkte [3]).

De 14de eeuw echter was een tijd van geestelijke eb in de Friese landen. De anarchie in deze streken bereikte toen haar toppunt. De voortdurende oorlogstoestand eiste de mensen geheel op en mede tengevolge daarvan ging het frisse geestelijke leven van de 13de eeuw ten onder. De ontaarde kloosterlingen namen niet zelden persoonlijk deel aan de strijd, inplaats van zich bezig te houden met geestelijke zaken en werken der liefde te verrichten, zoals hun voorgangers in de 13de eeuw hadden gedaan [4]).

Aan het eind van de 14de eeuw echter begint zich elders in ons land een geestelijke beweging te ontplooien, die ook voor het Noorden van grote betekenis zou worden. Ze zou zich daar verder ontwikkelen en mede oorzaak zijn, dat het geestelijk leven zich daar tot een ongekend hoog peil zou verheffen.

We bedoelen de beweging van de „moderne devotie" van Geert

---

[1]) Feith, blz. 172.
[2]) Dezelfde, blz. 207.
[3]) Mr. H. O. Feith, Onderzoek naar den gehuwden staat der Vriesche priesteren, Verh. v. h. genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel VI, 1846, blz. 329 en 355.
[4]) Feith (J. A.), blz. 212; Blok, Schieringers en Vetkoopers.

Groote. Deze heeft, naar men weet, uitgaande van diens geboorteplaats Deventer, in ons gehele land, ja ver over de grenzen, grote invloed uitgeoefend [1]).

Ze ontstond uit een reactie tegen de verdorvenheden, die in de kloosters waren ingeslopen en tegen het ontbreken van de ware godsdienstzin, zowel bij de kloosterlingen, als bij de gelovigen in het algemeen. Tegenover de heersende sleurgodsdienst, die zich tevreden stelde met het uiterlijke geloof in een aantal vastgestelde leerregels en het volbrengen van uiterlijke kerkelijke plichten, stelden Geert Groote en de zijnen een diepe innige vroomheid. Niet het aanvaarden van een leerstelsel en uiterlijke vormendienst maken iemand tot een religieus mens, maar de eigen individuele geloofsovertuiging. Mist men die, dan is al het andere waardeloos. Geloof is voor hen een kwestie van het gemoed. Men moet in zijn hart de waarheid van het geloof voelen, anders heeft het aanvaarden met het verstand geen waarde [2]).

Het is bekend, hoe de „devoten" op drie wijzen getracht hebben hun opvattingen ingang te doen vinden [3]), te weten: door het stichten van nieuwe of het hervormen van bestaande kloosters, op voet van de door hen aangehangen levensbeschouwing; door het stichten van tal van fraterhuizen van de Broederschap des Gemenen Levens; door het houden van godsdienstige toespraken tot en samenspraken met het volk.

De door hen voorgestane kloostervorming heeft in de Friese landen tussen Eems en Lauwers een belangrijke invloed gehad, doch van nog groter betekenis zijn in dit verband de fraterhuizen.

In de fraterhuizen leefden de broeders, zoals men weet, op de grondslag van gemeenschappelijk bezit. Ze trachtten door het verrichten van allerlei werkzaamheden in hun onderhoud te voorzien. IJverig werken beschouwde Geert Groote, een felle bestrijder van het leven der bedelmonniken, als een van de eerste voorwaarden voor een godvruchtig leven. Hoewel ook handwerken werden uitgeoefend, valt de nadruk toch op andere bezigheden. Vooral het afschrijven van boeken hebben de broeders ijverig beoefend. De verkoop van de verkregen copiën vormde voor hen een der belangrijkste bronnen van bestaan. Spoedig ook begonnen ze zich

---

1) Voor het volgende raadpleegden we voorn.: G. H. M. Delprat, Verhandeling over de Broederschap van Geert Groote, 1856 en Dr. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, derde druk, 1916, Hoofdstuk II en III. Het laatstgenoemde boek wordt in het vervolg geciteerd als „Reitsma".

2) Zie Delprat, Broederschap, o.a. blz. 12, 20, 28, 261, 282. Reitsma, blz. 28 e.v.; Prof. Dr. W. J. Kühler, Het ontstaan van onze Broederschap, Geschriftjes ten behoeve van de Doopsgezinden in de verstrooiing, No. 53, blz. 2 e.v.

3) Reitsma, blz. 31.

bezig te houden met het geven van onderwijs. In verschillende plaatsen hadden ze eigen scholen; in andere werkten ze samen met bestaande onderwijsinrichtingen, waaraan ze veelal als docenten waren verbonden. Ook in ander opzicht bevorderden ze het onderwijs. Arme leerlingen werden door hen ondersteund, of hun werd de gelegenheid gegeven door het afschrijven van boeken of op andere wijze de voor hun studie benodigde gelden te verdienen. In het door hen gegeven onderwijs trachtten ze zoveel mogelijk de geest van moderne devotie te leggen, zoals die in de fraterhuizen heerste [1]).

De buitenwereld trachtten de broeders te bereiken door hun „collatiën". Geregeld hielden ze toespraken in de landstaal tot het volk. Zoveel mogelijk trachtten ze bij de mensen een religieus leven te wekken, dat uit een zelfstandige overtuiging voortkwam. Ze probeerden daarom, waar dat kon, hun toehoorders in de discussie te betrekken, om hen op deze wijze tot zelfstandig nadenken te brengen en te verhinderen, dat de toespraak over hun hoofden heenging [2]).

Wanneer gesproken wordt van „toespraken tot het volk", zullen we hierbij wel niet te denken hebben aan „het volk" in engere zin, d.w.z. de onderste lagen van de samenleving. Het lijkt niet waarschijnlijk, dat deze door de geest van de broederschap zouden zijn geraakt. Hun werk was niet van dien aard, dat het vat op de ongeletterde massa kon krijgen. Daarvoor leefden de fraters te veel in een wetenschappelijke sfeer. Zoals Delprat, de geschiedschrijver van de broederschap, opmerkt, zijn slechts daar fraterhuizen ontstaan, waar de beschaving en de wetenschappelijke belangstelling op hoog peil stonden [3]). Slechts daar vonden de broeders de nodige „Anklang". Daar konden ze de resultaten van hun copiëerwerk verkopen, daar vond hun werk voor het onderwijs een goede voedingsbodem en ook slechts daar zullen ze de nodige belangstelling voor hun religieuze bijeenkomsten hebben gevonden. De fraters waren geen volkspredikers, zoals de bedelmonniken dat waren. Deze bewogen zich onder de mensen uit de onderste lagen der samenleving, verbroederden zich met deze en trachtten door uiterst populair voorgedragen wonderverhalen en heiligengeschiedenissen belangstelling te wekken voor de kerk.

Niet aldus de fraters. Ze behandelden met hun toehoorders

---

[1]) Zie over hun werkzaamheden: Delprat, blz. 250 e.v., over hun bemoeiingen met het onderwijs, blz. 252 e.v., over het steunen van behoeftige leerlingen, blz. 255—256. Zie over werkzaamheid van de fraters en de inrichting van de fraterhuizen ook Reitsma, blz. 63 e.v.

[2]) Zie over de collatiën: Delprat, blz. 256 e.v.; Reitsma, blz. 83 e.v.; Kühler, Ontstaan Broederschap, blz. 4.

[3]) Zie Delprat, blz. 235 en de inleiding, blz. II.

stukken van het evangelie en trachtten die uit te leggen. Wel vermeden ze hierbij alle schijngeleerdheid en scholastieke woordenkraam, daar het hun er om te doen was om de geest van het evangelie te doen voelen, doch het was andere kost dan de primitieve verhaaltjes van de bedelmonniken. Voor de fraters was het gebruik van de landstaal geen reden om de godsdienst te verlagen tot iets uiterst simpels en vulgairs. Deze diende hun enkel om te voorkomen, dat hun ideeën buiten de kring van geestelijkheid niet zouden worden verstaan. De sfeer in de broederhuizen was er een van wetenschap en beschaving; in de huizen zelf was het op straffe van boete verboden, anders dan Latijn te spreken. Van deze sfeer moest ook iets in hun samenkomsten doordringen en deze konden vermoedelijk dan ook slechts sympathie vinden onder enigszins ontwikkelden, onder de aanzienlijken en de burgerij [1]).

„Het waren", zegt Delprat van de collatiën, „voordragten van over het algemeen wetenschappelijk gevormde mannen, leerlingen of inwoners van de Fraterhuizen, alwaar de ontwaakte zin voor klassieke studie, noodwendig op de denkbeelden en vormen eenen bij sprekers dikwerf ongemerkten invloed uitoefende" [2]).

Het ligt voor de hand, dat gezien de religieuze neigingen, zoals die zich in de middeleeuwen in de landen tussen Eems en Lauwers openbaarden, de denkbeelden van de broederschap daar ingang moesten vinden. De innige ondogmatische vroomheid, die de kern vormde van de bij de broederschap heersende geloofsovertuiging, had van oudsher voor de Ommelander Friezen grote aantrekkingskracht gehad.

Zo hebben, voor zover dit valt na te gaan, de opvattingen van Geert Groote dan ook reeds vroeg in het Noorden invloed uitgeoefend. In het begin van de 15de eeuw treedt een abt van Feldwirth bij Appingedam op als reformator van de Benedictijnerkloosters in het Noorden, de abt van het klooster Termunten als reformator van de kloosters der Cisterciënsers [3]). Men is dan blijkbaar al sterk onder de indruk gekomen van de nieuwe beweging. Ook de broederhuizen genoten al vroeg bekendheid, getuige het feit, dat de jonge Wessel Gantfort bij de broeders te Zwolle ter

---

[1]) Nergens in de door ons gebruikte literatuur vonden we een enigszins duidelijke omschrijving, wat we in dit geval onder de vage term „volk" hebben te verstaan. Het is jammer, dat men niet wat preciezer de sociale groepen aangeeft, waarop, naar men meent, deze beweging haar invloed heeft uitgeoefend. Vooral is dat van belang, omdat sommigen (zo b.v. Prof. Kühler) haar zo'n bizonder grote betekenis toekennen in de geschiedenis van het ontstaan van de Hervorming in Nederland.

[2]) Delprat, blz. 311.

[3]) Reitsma, blz. 38.

school werd gedaan. Het zal misschien ook geen toeval zijn, dat de beschuldiging van ketterij, op het concilie van Constanz tegen de broeders uitgebracht, stamde van een dominicaner monnik uit Groningen [1]).

Het duurt echter nog tot 1457, voor in Groningen een fraterhuis van de broederschap werd gesticht, hoewel Wessel Gantfort, naar het schijnt, er reeds vroeger op had aangedrongen, dat men hiertoe zou overgaan. In het begin van de 15de eeuw echter maakten de nog steeds voortdurende twisten de vestiging in deze streken voor de broeders weinig aanlokkelijk. Geleidelijk echter keerde de rust terug en tegen het midden van de eeuw brak een periode van betrekkelijke vrede voor de stad en omgeving aan [2]).

Reeds kort na de stichting schijnt het huis in Groningen zich in een toenemende bloei te hebben mogen verheugen [3]). Spoedig tellen de fraters kinderen van aanzienlijke Groningers onder hun leerlingen. De meest bekende hiervan is de in de geschiedenis van Groningen beroemde Willem Frederiks [4]). In de jaren na 1490 bezat deze, als persona van St. Maarten, het gezag over de geestelijkheid van de gehele stad, terwijl hij als vertrouwd raadsman van burgemeesters en raad ook in de wereldlijke zaken een machtige invloed had. In de jaren om 1500 was hij onbetwist de machtigste man in de stad. Willem Frederiks had grote verering voor het werk van zijn vroegere leermeesters en als beschermheer van hun instelling heeft hij in sterke mate bijgedragen tot haar voorspoedige ontwikkeling.

Zo drongen dus de ideeën van de moderne devotie in het Noorden door. Voor de verdere loop van de geschiedenis van het religieus leven in deze streken was dit van grote betekenis. De geesten werden daardoor rijp gemaakt voor de grote nieuwe gedachte, die zich hier spoedig zou openbaren: het christelijk humanisme van Wessel Gantfort [5]).

Wessel (1419—1489) had een deel van zijn opvoeding ontvangen van de fraters te Zwolle en hij had daar de ideeën van de

---

1) Delprat, blz. 53 e.v.; Reitsma, blz. 57 e.v.

2) Over het fraterhuis te Groningen, zie Delprat, blz. 137 e.v.

3) Dr. J. Reitsma, Willem Frederiks, Bijdr. tot de Gesch. en Oudheidk. inzonderheid van de provincie Groningen, deel IV, 1867, blz. 263—264, merkt op, dat onder de scholen, waarop de kinderen van beschaafde Groningers hun eerste opleiding genoten, de school der fraters met name moet worden genoemd, daar ze bizonder goed was. Deze school moet reeds vroeg tot ontwikkeling zijn gekomen, getuige het feit, dat Willem Frederiks, die in 1457 of vroeger werd geboren, haar bezocht.

4) Zie over hem het juist genoemde artikel van Prof. Reitsma.

5) Over Wessel Gantfort: Reitsma, blz. 103 e.v. en H. H. Brucherus, Geschiedenis van de opkomst der Kerkhervorming in de provincie Groningen, 1821, blz. 10 e.v.

moderne devotie in zich opgenomen. Een jarenlang verblijf in de verschillende cultuurcentra in het buitenland maakte hem bekend met alle geestelijke stromingen van zijn tijd en vormde hem tot een der grootste steunpilaren van de humanistische idealen. De liefde voor de denkbeelden van Geert Groote werd daardoor echter niet in hem gedood. Integendeel, hij slaagde er in deze beide geestesrichtingen tot een harmonisch geheel te verbinden. Zo verenigen zich in hem de innige vroomheid, de neiging tot mystiek en de drang tot een practisch christendom met de brede geleerdheid, de scherpe kritiek en het onafhankelijk oordeel van het humanisme [1]).

Na zijn vele zwerftochten, van de ene universiteit naar de andere, kwam Wessel, zoals men weet, op gevorderde leeftijd naar Groningen terug (1474) [2]). Hij leefde in de stad en verder in het nabij gelegen klooster Adewerd. Deze abdij onderging gedurende zijn aanwezigheid een algehele geestelijke hervorming en werd spoedig tot een middelpunt van geestelijk leven, waarheen leerlingen van alle kanten kwamen toestromen. Groningen werd tot een der belangrijkste cultuurcentra van die tijd. Er vormde zich in de stad en omgeving een kring van mensen, die overtuigde aanhangers waren van Wessels christelijk humanisme. Allen, die in het geestelijk leven een rol van betekenis speelden, behoorden er toe. Zo o.a. Willem Frederiks, Herman van der Beeke (Torrentius), Gozewijn van Halen, de meest bekende rector van het Groninger fraterhuis en Lesdorp, rector van de school van St. Maarten [3]).

Wessel heeft slechts korte jaren in Groningen kunnen werken, doch lang genoeg om ook na zijn dood zijn ideeën te doen doorleven. Onder invloed van Willem Frederiks werden zij heersend onder de geestelijkheid in de stad. Torrentius, Gozewijn van Halen en Lesdorp verbreidden ze onder de jeugd. Ook deze mannen vonden onder hun leerlingen weer eminente persoonlijkheden, die in staat waren in Groningen de gedachten van Wessel levend te houden. Tot de leerlingen van Gozewijn van Halen behoorde Praedinius [4]), die, als rector van de school van St. Maarten, Europese vermaardheid kreeg. Tientallen jaren, tot 1559, heeft hij de jeugd onderwezen in de geest van Gantfort. Na hem heeft nog Sasschers in dezelfde geest doorgewerkt.

---

[1]) Zie over de denkbeelden van Wessel, o.a. Reitsma, blz. 108.

[2]) Reitsma, blz. 106.

[3]) Reitsma, Willem Frederiks, blz. 263; Delprat, Broederschap, blz. 140 en 141; Brucherus, Kerkhervorming, blz. 38 en 39.

[4]) Over Praedinius: Brucherus, blz. 93 e.v.; Reitsma, blz. 244 en 247. Over de verschillende rectoren aan de scholen van Sint Maarten en der A: Mr. W. B. S. Boeles, Iets over de St. Maarten en der A scholen, te Groningen, 1562—1595, Bijdr. tot de Gesch. en Oudheidk. inz. v. d. prov. Gr., deel I, 1864, blz. 144.

Meer dan een halve eeuw lang dus heeft het geestelijk leven in Groningen onder de leiding gestaan van mensen met buitengewone gaven, die allen de christelijk humanistische ideeën van Wessel Gantfort waren toegedaan.

Wat deze opvattingen van Wessel aangaat, naar de geest waren het die van de Broederschap des Gemenen Levens. Zijn scherp kritisch verstand trok echter conclusies, die ver boven de ideeën van de devoten uitgingen [1]).

Ook voor hem was het geloof een kwestie van het gemoed. De kern van het religieus leven moest zijn de inwendige, individuele geloofsovertuiging. De godsdienst was een zaak tussen de mens en God alleen; slechts Jezus was bemiddelaar. Een priesterschap als bemiddelaar tussen God en de mensen erkende hij niet. Het dogma had voor hem geen betekenis. De vergeving van zonden door den priester na de biecht verwierp hij; slechts God kon de zonden vergeven. Eveneens verwierp hij de leer der transsubstantie. Maria- en heiligenverering was voor hem onaanvaardbaar. Aan de uiterlijkheden van de kerkdienst hechtte hij weinig. Aan de uitspraken van de concilies kende hij slechts beperkte waarde toe. De enige ware bron voor het christelijk geloof was de Bijbel, het evangelie. Wat niet overeenkomstig het evangelie was, was verwerpelijk.

Feitelijk brak hij dus met alle specifiek Roomse opvattingen. Had Geert Groote in geen enkel opzicht de leer van de kerk aangetast en was hij zelfs een felle bestrijder van alle ketterij geweest, Wessel, die op de door hem gelegde grondslagen voortbouwde, was ongetwijfeld de grootste ketter van zijn tijd. Er valt niet aan te twijfelen, dat wat hij en degenen, die na hem kwamen, als van Halen, Praedinius enz., beweerden, van uit orthodox katholiek standpunt gezien, niet door de beugel kon. Men weet trouwens, dat Luther, nadat hij de geschriften van Wessel had leren kennen, moet hebben gezegd, dat, indien hij die eerder had gelezen, men van hem zou hebben kunnen zeggen, dat hij alles van Wessel had overgenomen, zozeer leken hun denkbeelden op elkaar [2]). Dat de dominicaner monniken na Wessels dood hebben getracht, al zijn geschriften op te sporen en te verbranden, bewijst dit trouwens duidelijk genoeg.

„Zoo hij (Wessel) met zijn geest en begrippen meer voor het leven dan voor de school had gewerkt, dan zou hij zeer zeker als hervormer zijn opgetreden," zegt Prof. Reitsma [3]). Hij was echter

---

[1]) Zie voor het volgende, Reitsma, blz. 108.
[2]) Zie Brucherus, blz. 42 en 46.
[3]) Willem Frederiks, blz. 295.

geen volksleider, doch wetenschapsmens. Niets lag hem verder, dan het in beweging brengen van de volksmassa. Hij wilde geen opstand en bleef formeel binnen de kerk.

Toch zou de kring van hervormingsgezinden, die zich in Groningen om hem verzamelde, zich onmogelijk hebben kunnen ontwikkelen en handhaven, als deze niet had kunnen rekenen op machtige beschermers, waartegen de aanhangers van het orthodox katholicisme niets konden uitrichten. Lange jaren waren ze zeker van de onverholen sympathie en de steun van Willem Frederiks, wiens wil in geestelijke en wereldlijke zaken in de stad wet was. In het bekende dispuut met de dominicaner monniken in Groningen (1523) was hij het zelf, die de priesters van de St. Maartenskerk opwekte, om tegenover deze de ideeën der hervormingsgezinden te verdedigen [1]).

Ook na zijn dood bleven de autoriteiten in de stad de hervormingsgezinden gunstig gezind. Tijdens het Gelderse bewind (1536) werd voor de stad, die door Willem Frederiks practisch geheel uit het bisdom Utrecht was losgemaakt [2]), een kerkenorde vastgesteld, die geheel de humanistische geest van Wessel Gansfort en zijn volgelingen ademde. Deze kerkenorde werd in 1538 en 1558 opnieuw bevestigd [3]).

In vele opzichten had de stad zich geheel losgemaakt uit de hierarchie van de katholieke kerk; ze vormde een kerkelijk gemeenschapje op zich zelf. De besluiten van het concilie van Trente weigerde men af te kondigen. Van het invoeren van de inquisitie werd niet gerept [4]). Toen, als uitvloeisel van de nieuwe kerkelijke indeling der Nederlanden, een bisschop voor Groningen werd benoemd (in 1564), was het deze niet mogelijk om in de stad zijn intrede te doen. Hij heeft tot 1568 — toen de vrees voor Alva de tegenstand brak — moeten wachten [5]).

Wat voor de stad gold, gold ook voor het Oldambt en de Ommelanden. Ook daar vond men bij de machthebbers sympathie, of althans tolerantie, voor de nieuwe denkbeelden. De afgelegen ligging van het gebied had van oudsher al ten gevolge gehad, dat men zich van den geestelijken heer — den bisschop van Munster — weinig had aangetrokken. Men kon gemakkelijk zijn eigen gang gaan. Bovendien was de bisschop, die omstreeks 1540 aan het bewind

---

[1]) Reitsma, Willem Frederiks, blz. 300. Zie over het dispuut ook Brucherus, blz. 58.

[2]) Reitsma, Willem Frederiks, blz. 265.

[3]) Deze kerkenorde is afgedrukt bij Brucherus, blz. 421 e.v. Zie over dit stuk ook Reitsma, blz. 227.

[4]) Zie Dr. J. Reitsma, De laatste dagen van de heerschappij der Roomsch-Katholieke Kerk, Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594, 1894, blz. 141.

[5]) Dezelfde, blz. 147.

was, zelf de nieuwe denkbeelden toegedaan. Hij gaf de Ommelanden en het Oldambt feitelijk vrijheid van godsdienst. Het schijnt, dat hij in 1541 een kerkenorde voor deze streken heeft ontworpen, die nog verder ging dan die van de stad [1]).

Zo zien we het typische schouwspel, dat, terwijl in de omringende wereld ketterjacht en geloofsvervolging steeds sterker worden, de wereldlijke en geestelijke autoriteiten in Groningen feitelijk weigeren om hieraan mee te doen. Zelf breken ze niet openlijk met de kerk, doch tegenover alle afwijkingen van het geijkte geloof staan ze uiterst verdraagzaam [2]).

Hoe hebben zich nu in deze sfeer de denkbeelden van Wessel ontwikkeld? Zoals gezegd, Wessel was geen volksman. Hij en de zijnen beschouwden de grote massa als niet geschikt om zelf in geloofszaken naar de juiste weg te zoeken. Typisch komt dit naar voren in de reeds genoemde Groninger kerkenorde van 1536, waarin de volgende zinnen voorkomen: „Item alle dingen, die dusputierlyck sint ende alsoo verwerret syn, dat de gemeene man daer uyt geen verstandt crygen can, oock den gemeenen man niet nodich, nutte noch vruchtbarik syn toe weten de sal men niet prediken" [3]).

Toch is Wessels invloed veel groter geweest, dan men vroeger wel geneigd was aan te nemen. Zijn ideeën zijn niet binnen een kleine kring van humanistisch geschoolden verborgen gebleven. Al is er niet direct een volksbeweging uit voortgekomen, alles, wat in het Noorden maar enigszins tot de ontwikkelden behoorde, kwam er mee in aanraking.

De Doopsgezinde historicus K. Vos wijst er op, hoe in de tijd van meer dan een halve eeuw, dat de ideeën van Wessel in Groningen vrij werden verkondigd, honderden priesters met zijn ketterij werden besmet [4]). Zijn nieuwe leringen maakten onder de geestelijkheid grote indruk. Vooral zijn verwerping van de leer der transsubstantie moest in het oog vallen. Een van de centrale dogma's van het katholicisme, de leer, dat door de wijding van den priester de wijn en de ouwel overgaan in het bloed en het lichaam van Christus, werd hier terzijde geschoven. Vele geestelijken begonnen te twijfelen en predikten in de kerk hervormingsgezinde denkbeelden [5]), terwijl ook in de kloosters de nieuwe ideeën doordrongen.

Doch behalve de geestelijken waren er tal van anderen, die onder

---

1) Zie Reitsma, blz. 230 en Brucherus, blz. 112.
2) Zie Brucherus, blz. 138.
3) Dezelfde, blz. 422.
4) K. Vos, Wessel Gansfort's invloed, overdruk uit de Gron. Volksalmanak, 1920, blz. 7.
5) Dezelfde, blz. 9 en ook Dr. G. A. Wumkes, De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers, 1595—1796, 2de druk, 1905, blz. 5 en 6.

de invloed van Wessel en zijn volgelingen kwamen. In de eerste plaats de zonen van de aanzienlijken in de stad, die aan de Latijnse scholen ter plaatse of aan het klooster Adewerd hun opvoeding genoten [1]). En dan (en dit was van groot belang) de zonen van de jonkers en de aanzienlijke eigenerfden uit de Ommelanden en het Oldambt.

De typische sociale structuur van de Friese landen tussen Eems en Lauwers deed hier haar invloed gelden. In het Oosten van ons land bestond in die tijd de bevolking van het platteland, behalve uit enkele adellijke families, uit kleine, grotendeels arme boeren, die een hard en moeilijk bestaan leidden, waarin voor een bizondere belangstelling voor het geestelijke leven geen plaats was. Op het Groninger platteland echter trof men, naast een betrekkelijk groot aantal jonkers, vele welgestelde eigenerfden aan. Beide waren relatief ontwikkeld en hadden voldoende belangstelling, tijd en gelegenheid, om zich met geestelijke zaken bezig te houden. Velen verlangden voor hun zoons meer onderwijs, dan op de dorpen werd gegeven [2]) en stuurden ze naar een der onderwijsinrichtingen in de stad. Vandaar namen deze dan veelal de denkbeelden van het christelijke humanisme mee naar huis en ze zullen ze op de dorpen verder hebben verspreid.

Zo vormden zich tot in de meest afgelegen dorpen van het tegenwoordige Groningen (en door soortgelijke oorzaken ook in Friesland) haarden van ketterij [3]). Wel beperkte het verschijnsel zich tot de meer aanzienlijken, doch deze vormden, zoals gezegd, een brede laag. In Groningen stond dus, in tegenstelling met het Oosten van ons land, het platteland met de stad in één gelid in de strijd om geestelijke vernieuwing [4]).

Bleven de leidende figuren van de Groninger kring Rome officiëel trouw, onder hun volgelingen waren er velen, die verder

---

[1]) Reitsma, Willem Frederiks, blz. 263—264.

[2]) Een beeld van de culturele sfeer, waarin de aanzienlijken onder de Oldambster eigenerfden zich in die dagen bewogen, geeft Mr. W. B. S. Boeles in zijn artikel: Het leven en de verdiensten van Eggerik Egges Phebens, Bijdr. tot de Gesch. en Oudheidk. inz. v. d. prov. Gr., deel I, 1864, blz. 255 e.v. Er leeft in die kringen een levendige belangstelling voor de geestelijke problemen van die dagen. Blijkbaar vond men toen niet alleen onder de Ommelander jonkers, doch ook in de families van de Oldambster eigenerfden verschillende, die niet alleen de stadsscholen, maar ook buitenlandse universiteiten hadden bezocht. Alleen al onder de familieleden van Eggerik Phebens te Midwolda vond men een tweetal, dat aan de universiteit te Wittenberg had gestudeerd.

[3]) Vos, Wessel Gansfort, blz. 2.

[4]) Hervormingsgezinden treft men in die tijd, volgens Vos, overigens ten platten lande alleen maar aan in het Noorden van Holland, in het Westen van Zuid-Holland en op de Zuidhollandse en Zeeuwse eilanden. In het overige deel van ons land vindt men ze alleen in de steden. Zie Vos, Wessel Gansfort, blz. 2.

wilden. En zo ontwikkelde zich daar langzamerhand de typisch Nederlands reformatorische beweging van de eerste helft van de 16de eeuw. Prof. Kühler wijst er op, hoe deze nationaal reformatorische beweging in nauw verband staat met de moderne devotie. Hun beider grondslag is dezelfde: de innige, ondogmatische, practische en individuele vroomheid, die het hoogste ideaal zag in de navolging van Christus, zoals die uit het evangelie tot de mensen spreekt [1]). Het verband tussen beide bewegingen echter is niet direct; de verbindingsschakel vormt in de eerste plaats Wessel Gantfort. Ook Erasmus heeft, zoals men weet, op de hervorming in Nederland grote invloed uitgeoefend. Voor 1530 was zijn invloed echter gering. En wat het Noorden betreft, daar zal men, ook later, in de eerste plaats hebben te denken aan Wessel. In zijn handen werden de ideeën van Geert Groote zó omgevormd, dat ze de grondslag konden vormen voor een werkelijke reformatie [2]).

De eerste vorm, waarin nu deze reformatorische gedachte wordt belichaamd, is de beweging der Sacramentisten, of, zoals Kühler ze liever zou noemen, de Evangelischen [3]). Hoewel ze ook in tal van andere opzichten denkbeelden waren toegedaan, die van de Katholieke leer afweken [4]), ontlenen ze hun naam aan het feit, dat ze, in navolging van Wessel, het sacrament van de mis, dus de transsubstantieleer, verwierpen. Hoewel ze geheel met de kerk hadden gebroken, hebben de Sacramentisten nooit een nieuwe kerk of een andere georganiseerde gemeenschap gevormd [5]). Zij kwamen bijeen in kleine kringetjes en groepjes, die onderling geen verband schijnen te hebben gehouden. Daar ze voortkwamen uit dezelfde kringen, waar de ideeën van Wessel ingang hadden gevonden, vinden we hen vooral onder de meer aanzienlijken [6]). Om diezelfde

---

[1]) Dr. W. J. Kühler, Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw, 1932, blz. 23. e.v.

[2]) De beide Doopsgezinde historici, Prof. Kühler en K. Vos, die zich met de geschiedenis van het ontstaan van de hervorming en meer speciaal van de Doperse beweging intensief hebben bezig gehouden, verschillen in vele opzichten van mening. Zo zijn ook hun inzichten in het ontstaan van de eerste hervormingsgezinde beweging in ons land verschillend. Bij Kühler wordt b.v. Wessel Gantfort niet eens met name genoemd; de volle nadruk valt bij hem op de invloed van de moderne devotie, terwijl Vos hier vrijwel niet over spreekt. Het wil ons voorkomen, dat beide opvattingen elkaar aanvullen. Bij Kühler blijft een kloof tussen de devoten en de Sacramentisten. Hij verklaart niet hoe de trouw-katholieke opvattingen van de devoten overgaan in de positief hervormde ideeën van de Sacramentisten. We menen, dat Vos overtuigend aantoont, dat men de oorsprong van deze ideeën in de eerste plaats moet zoeken bij Wessel Gantfort. Aan de andere kant echter zouden Wessel's denkbeelden nooit zo'n invloed hebben kunnen uitoefenen, als door het werk van de devoten de akker niet gereed was gemaakt.

[3]) Geschiedenis Doopsgezinden, blz. 39.

[4]) Vos, Wessel Gansfort, blz. 3.

[5]) Kühler, Geschiedenis Doopsgezinden, blz. 43.

[6]) Vos, Wessel Gansfort, blz. 5.

reden vinden we hen ook in zo groten getale in het Noorden van ons land [1]).

Zo was dus in Groningen, feitelijk reeds voor het optreden van Luther, de basis gelegd voor de reformatie. Het ligt dan ook voor de hand, dat Luther's invloed hier betrekkelijk gering was [2]). Wel trok het optreden van den groten hervormer hier de aandacht en vond het sympathie. Zo weten we o.a., dat er onder de Oldambster eigenerfden waren, die de lessen van Melanchton hadden gevolgd en dat één ervan zelfs met hem in briefwisseling heeft gestaan [3]). Op de gang van de hervorming echter had Luther hier weinig invloed. Juist op het punt van de transsubstantie aarzelde hij; hij bleef dichter bij de katholieke opvattingen staan. In dit opzicht ging men hier dus verder dan hij. Men waardeerde de *daad* van Luther; zijn *leer* echter had voor de volgelingen van Wessel Gantfort weinig aantrekkingskracht.

Omstreeks 1530 begon de katholieke kerk in Groningen dus reeds terrein te verliezen. Velen hadden zich al van haar losgemaakt; onder degenen, die haar trouw bleven, waren er velen, die haar op een geheel andere leest wensten te schoeien.

Zo was de situatie, toen de Doperse beweging in ons land haar intrede deed en in zeer korte tijd zich een grote aanhang verwierf [4]).

Om tot een juiste verklaring van die verrassend snelle uitbreiding te komen, wijst Prof. Kühler er op, dat denkbeelden, die de Dopersen aanhingen, in hun zuivere kern, dus afgezien van bijkomstigheden en uitwassen, geen andere waren, dan die nationaal Nederlands reformatorische gedachten [5]). De geloofsopvattingen, die we bij hen vinden, zijn niet van uit het buitenland hier geïmporteerd; ze zijn een product van Nederlandse bodem, product van de ontwikkelingslijn, die begint bij Geert Groote. De aanhangers van de nationaal reformatorische ideeën, de Sacramentisten, vonden bij de Dopersen hetzelfde terug, wat bij henzelf ook leefde, zodat de prediking van Melchior Hoffman en zijn volgelingen bij hen weerklank vond. In dezelfde plaatsen en dezelfde kringen, waar men Sacramentisten vond, trof men na 1530 de Wederdopers [6]). Dat was dus onder de gezeten burgerij en de aanzienlijken.

Doch daarbij bleef het niet. Men weet, hoe de leer der Wederdopers een ander element bevatte, dat spoedig de beweging een heel ander karakter zou geven en haar een zo noodlottige loop

---

[1]) Dezelfde, blz. 2 en 7.
[2]) Zie ook Kühler, blz. 36 e.v.
[3]) Boeles, Eggeric Egges Phebens, blz. 257.
[4]) Kühler, Geschiedenis Doopsgezinden, blz. 23.
[5]) Geschiedenis Doopsgezinden, tweede hoofdstuk, vooral blz. 46.
[6]) Vos, Wessel Gansfort, blz. 5; Kühler, blz. 46.

zou doen nemen. Het was het chiliasme, het geloof in de komst van een duizendjarig godsrijk, voorafgegaan door de dag des oordeels. Reeds Melchior Hoffman had zich door allerlei profetiën laten verleiden tot voorspellingen over de grote dingen, die komende waren [1]). Het was echter vooral de Haarlemse bakker, Jan Mathijsz, die het chiliasme tot het centrale punt van de leer maakte [2]). Met een gloeiende hartstocht predikte hij de ondergang der wereld, die aanstaande was. Slechts zij, die zich lieten wederdopen en zich bij de beweging aansloten, zouden voor de ondergang worden gered. Eerst Straatsburg, later Munster werden genoemd als de plaatsen, waar het godsrijk zijn uitgangspunt zou vinden.

Op de ongeletterden, de proletariërs, had Geert Groote geen invloed gehad en Wessel Gantfort nog minder. Zij hadden doorgeleefd in de sleur van de oude kerk, zonder zich te bekommeren om problemen als transsubstantie en dergelijke. Maar de taal van Jan Mathijsz en de zijnen verstonden ze. Mede onder invloed van de slechte economische omstandigheden, die zich in het begin van de 16de eeuw deden gevoelen [3]), pakte hen de vrees voor het komende godsgericht. Bij grote massa's lieten ze zich dopen om het dreigende noodlot te ontgaan. Zo werd de Doperse beweging tot een volksbeweging, geleid door mensen, die de hartstochten tot het uiterste opzweepten. Het vreedzame karakter, dat ze van oorsprong had bezeten, verdween; Jan Mathijsz predikte revolutionnaire denkbeelden. De gruwelijke heerschappij van de Wederdopers in Munster en de aanslag op Amsterdam waren de uitkomsten van zijn werk. Met uiterste gestrengheid trad de overheid in Holland tegen de staatsgevaarlijke beweging op. Met het bloed van honderden martelaren moest het werk van de fanatieke volksleiders worden betaald.

Uit de aard der zaak moest de Doperse beweging in Stad en Lande van Groningen, het uitgangspunt van de Nederlandse hervormingsbeweging, grote opgang maken. Zoals Prof. Kühler zegt: „Het wemelde daar van de Anabaptisten" [4]).

---

[1]) Kühler, blz. 58 e.v.

[2]) Dezelfde, blz. 70; K. Vos, Revolutionnaire Hervorming, De Gids, 1920, blz. 439.

[3]) Kühler, blz. 48 en 49 en 95 e.v. Kühler en Vos verschillen aanmerkelijk in hun oordeel over het karakter van de beweging der Wederdopers. Dat vele armen zich door de voorgespiegelde verlossing uit de materiële ellende tot de beweging aangetrokken voelden, ontkent Kühler niet, doch de veronderstelling, dat het een proletarische beweging, een reactie van de lagere volksklasse tegen het kapitalisme zou zijn, wijst hij geheel af. Vos daarentegen legt op het sociaalrevolutionnaire in de beweging grote nadruk. Zie Vos, Revolutionnaire hervorming; dezelfde, Over den aanvang van het Anabaptisme, in „De Zondagsbode", Doopsgezind Weekblad, 33ste jaargang, 1920, nos. 18, 19 en 20.

[4]) Kühler, blz. 143. Zie ook blz. 88. Verder Brucherus, blz. 75.

De ongelukkige gang van zaken oefende ook in Groningen invloed uit; tijdelijk werd de grote massa wakker [1]). Toen de „koning van Sion", Jan van Leiden, in 1535 vanuit Munster twee boodschappers stuurde, om de Dopersen in Stad en Lande op te wekken om hem te hulp te komen, leidde dit tot een uitbarsting van collectieve godsdienstwaanzin te 't Zand [2]). Spoedig zakte dit echter weer af en 't had verder weinig gevolgen. Tot een poging tot een tocht naar Munster, zoals vanuit Amsterdam werd ondernomen, is het niet gekomen. Ook een beweging om de Wederdopers in Friesland, die daar het Oldenklooster bij Bolsward hadden veroverd, te helpen, leidde tot niets [3]).

Men is in Groningen — anders dan in verschillende andere provincies — zeer zachtzinnig tegen de Dopersen opgetreden. Het is bekend, hoe men elders tegen hen heeft gewoed; bij honderden zijn ze terechtgesteld. In Groningen heeft niet één het schavot beklommen. De mannen, die in die tijd in Groningen aan het bewind waren, wensten niet de rol van kettervanger te spelen. Wel waren de plakkaten streng, doch in werkelijkheid heeft men enkel boeten en op z'n hoogst verbanning gebruikt, om de beweging in toom te houden [4]). Alleen de revolutionnaire woelingen heeft men met geweld van wapenen onderdrukt. Al was de gematigd hervormingsgezinden deze felle volksbeweging, die staatsgevaarlijk dreigde te worden, niet sympathiek, ze waren toch te zeer doortrokken van de verdraagzame geest van het humanisme, om hen als dieren te kunnen afslachten, zoals in Holland geschiedde [5]).

Na enige tijd keerde de rust terug. Het Munsterse experiment was mislukt. De ondergang van de wereld en het duizendjarige rijk bleven uit. De vreedzame elementen in de Doperse wereld,

---

[1]) Hiermee is niet gezegd, dat de Wederdoperse beweging in Groningen een proletarische beweging was. Zo behoorde o.a. ook Christoffer van Ewsum, lid van het machtigste Ommelander geslacht, tot de Wederdopers, terwijl de stadhouder van den hertog van Gelre, diens bastaardzoon Karel, eveneens sympathie voor deze beweging voelde. Zie o.a. Kühler, blz. 99.

[2]) Zie Kühler, blz. 145. Uitvoerig vindt men het verhaal van het daar geschiedde bij Lambertus Hortensius, Verhaal van de oproeren der Wederdoopers, voorgevallen te Amsterdam, Munster en in Groningerland, 1694, blz. 109 e.v. Dat de geweldige uitbreiding van de Doperse beweging in die dagen maar slechts tendele te danken was aan werkelijke verandering in religieuze overtuiging, bewijst het feit, dat zich bij die gelegenheid 300 mensen uit vrees voor het aangekondigd godsoordeel lieten dopen. Zie Kühler, blz. 95.

[3]) Kühler, blz. 167 en 169 e.v.

[4]) Zie over de haast komische wijze, waarop in Groningen het Anabaptisme werd bestreden: Kühler, blz. 143 e.v. Slechts één Anabaptist liet bij de ongeregeldheden in Groningen het leven. Het was een van de afgezanten van Jan van Leiden, Jacob Kremer, die zowel in de ongeregeldheden van 't Zand, als in de hulpactie voor Oldenklooster de hand had. Hij werd echter niet terechtgesteld als ketter, doch als oproerling. Zie Kühler, blz. 170.

[5]) Zie over het optreden van de overheid in Holland, Kühler, blz. 104 e.v.

onder de leiding van Menno Simonsz, kregen de overhand. Zij maakten zich los van wat er aan revolutionnairen was overgebleven[1]). Degenen, die zich voornamelijk hadden aangetrokken gevoeld door het chiliastische element in de Wederdoperse beweging, trokken zich teleurgesteld terug[2]). Uit hen, die uit innige geloofsovertuiging tot de beweging waren gekomen, of naderhand tot haar kwamen, werden nu de gemeenten opgebouwd, waaruit onze tegenwoordige Doopsgezinden zijn voortgekomen[3]).

Uit deze tijd na 1540 stammen waarschijnlijk ook de verschillende Doopsgezinde gemeenten uit de Ommelanden en het Oldambt, die we later leren kennen. Veel is over hun oudste geschiedenis niet bekend. Dit zal zijn oorzaak wel vinden in het feit, dat alles zo veel mogelijk geheim moest worden gehouden. Want al was hun positie in Groningen naar verhouding ook goed, in het openbaar konden ze niet optreden. De eerste berichten over de verschillende Oldambster gemeenten komen pas in het begin van de 17de eeuw[4]).

Het schijnt wel, dat het voornamelijk meergegoeden zijn, die deel uitmaken van deze op nieuwe basis georganiseerde Doopsgezinde gemeente. Vos, die sterk de nadruk heeft gelegd op de proletarische inslag van de oude Wederdoperse beweging, geeft toe, dat de Doopsgezinden van na 1540, over het algemeen, van goeden huize zijn[5]). Het ligt ook voor de hand; bij hen had, veel meer dan bij de lagere klassen, een werkelijke verandering van godsdienstige overtuiging plaats gevonden, zodat ook na het verdwijnen van de chiliastische verwachtingen de beweging voor hen haar aantrekkelijkheid behield. Hieruit zullen we ook wel het merkwaardige verschijnsel moeten verklaren, dat we tegenwoordig op het Hogeland en in het Oldambt de Doopsgezinden vrijwel alleen vinden onder de grote boeren. Al hebben misschien ook andere oorzaken, van latere datum, daartoe enigszins meegewerkt, verschillende feiten wijzen er op, dat dit reeds van oudsher in sterke mate het geval is geweest. Het blijkt o.a. uit een verzoekschrift, ten gunste van den later nog te noemen Ucco Wallis, door een aantal Doopsgezinden uit Noordbroek ingezonden. De 33 ondertekenaars van dit verzoek-

---

1) Kühler, blz. 205.

2) Vos, Wessel Gansfort, blz. 5. Een deel van de revolutionnaire elementen keerde terug tot de R. K. kerk. Zie Kühler, blz. 206.

3) Vos, Gansfort, blz. 6.

4) Zie S. Blaupot ten Cate, Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijsel en Oost-Friesland, deel I, 1842, blz. 92 e.v. Dat op de bekende dooplijst van Leenaert Bouwens geen dopelingen uit het Oldambt voorkomen, zal moeten worden toegeschreven aan het feit, dat Bouwens van Oostfriesland steeds over de Eems en dan over het Hogeland reisde en dus het Oldambt niet raakte. Zie Blaupot ten Cate, deel I, blz. 52.

5) Revolutionnaire Hervorming, blz. 449.

schrift zijn allen eigenerfde boeren [1]). Op hetzelfde wijzen de lijsten van verliezen, door de Doopsgezinden bij een tweetal overstromingen in de 18de eeuw geleden. Er zijn gemeenten, waar de broeders *gemiddeld* 7—8 stuks vee verloren [2]).

In de jaren 1540—1565 hebben de Doopsgezinden zich in de tegenwoordige provincie Groningen vrij rustig kunnen ontwikkelen en ze hebben daar in die tijd grote aanhang gehad [3]). Lang niet alles echter, wat hervormd dacht, was bij hen aangesloten. Er bestonden nog steeds een groot aantal Evangelischen, die zich van de Doperse beweging afzijdig gehouden hadden. Hun aantal nam naar alle waarschijnlijkheid voortdurend toe. Ze stonden bij de overheid beter in de pas, dan de Doopsgezinden, op wie de smet van Munster bleef kleven. Voor hen heerste in Groningen algehele tolerantie. „Daar andere Provinciën door dwingelandij gedrukt, te vuur en zwaarde van de waarheid tot de leugen en afgoderij van den Antichrist werden gedrongen; daar heeft God de Heer over ons de hand gehouden, zoodat er, om de geloofsbelijdenis, geen bloed is vergoten: want in de Scholen en Raadsvergaderingen waren zoodanige Mannen van God gesteld, die zelve de waarheid hebben gekend en gehandhaafd" [4]). Zo konden de Evangelischen hun bijeenkomsten vrijwel in het openbaar houden [5]). Er waren bovendien tal van pastoors, die evangelische opvattingen in de kerk verkondigden [6]).

Zo bleef de toestand, tot ongeveer 1560, toen het Calvinisme zich met een geweldig élan in Nederland baan brak. Het schijnt, dat het ook spoedig in Groningen invloed heeft gekregen [7]). Een omstandigheid, die hier evenals in andere delen van ons land de groei van het Calvinisme bevorderde, was de juist in deze dagen zich openbarende onenigheid onder de Doopsgezinden [8]). Naar men weet, viel de gemeente tenslotte in drie groepen uiteen, de Waterlanders, de Friezen en de Vlamingen, die respectievelijk in Noord-

---

[1]) Blaupot ten Cate, deel I, blz. 76.

[2]) Dezelfde, deel I, blz. 140. Lang niet alle boerenfamilies echter, die van Doopsgezinde richting zijn, behoorden oorspronkelijk tot de eigenerfden. Men vond er, vooral op het Hogeland, vele (beklemde) meiers onder. Zie o.a. Vos, Doopsgezinde families onder Middelstum, overdruk uit de Groningsche Volksalmanak, 1921. In „Het Honderdjarig Bestaan der Sociëteit van Doopsgezinde Gemeenten in Groningen en Oost-Friesland", 1926, blz. 8, merkt Vos op, dat een deel van de kleine luyden onder de Doopsgezinden, uit protest tegen de ontwikkeling in vrijzinnige richting, overgingen naar de Gereformeerden.

[3]) Vos spreekt van een „veldwinnend Anabaptisme" tussen 1540 en 1565.

[4]) Doede van Amsweer in zijn „Christelijke Tragedie", geciteerd door Brucherus, blz. 138.

[5]) Brucherus, blz. 136 e.v.

[6]) Dezelfde, blz. 130 e.v.

[7]) Reitsma, blz. 272.

[8]) Over deze twisten, hun oorzaken en gevolgen, Kühler, blz. 278 e.v.

Holland, Friesland en Groningen in hoofdzaak hun aanhang vonden. Deze twisten maakten velen van de gemeente afkerig en deed hen overgaan naar het Calvinisme [1]). Het schijnt, dat vooral invloeden van uit Emden, de wijkplaats der Protestanten, er toe hebben bijgedragen, dat de Calvinistische denkbeelden in Groningen ingang vonden. Op rekening van de radicale Calvinisten zal wel moeten worden geschreven, dat de Beeldenstorm in 1566 in Groningen enige weerklank vond [2]). Men make hieruit echter niet op, dat het Calvinisme in Groningen toen reeds een volksbeweging was. Slechts op enkele plaatsen heeft men de kerken geplunderd. In de stad vond het verwijderen van de beelden uit de Broerkerk op last van de stadsregering plaats, al heeft ze later de verantwoordelijkheid ook trachten af te schuiven op de timmerlieden, die het werk hadden uitgevoerd [3]). Op het platteland geschiedde het „beeldenbreken", zoals Brucherus uitdrukkelijk meedeelt, op aanstichten van enige aanzienlijken [4]).

De scherpe reactie van de regering te Brussel op de plundering van de kerken, deed zich ook in Groningen gevoelen. Aan de grote vrijheid, die in Groningen nu al zo lang had geheerst, werd een einde gemaakt [5]). De komst van Alva deed allen, die zich iets hadden te verwijten, de schrik om het hart slaan. Vooral na de slag bij Jemgum, trad hij in Groningen streng op [6]). Hij kreeg de wind er onder. Van de gelegenheid werd gebruik gemaakt, om de installatie van den bisschop, die nu al zovele jaren had zitten wachten, door te zetten [7]).

Het was een zonderlinge figuur, deze bisschop, vertegenwoordiger van de kerkelijke hierarchie en het orthodox katholicisme, in dit in feite reeds geheel van de kerk losgeraakte en in vrijheid gedresseerde gewest. Hij is dan ook niet met open armen ontvangen. Zo moest het stadsbestuur de geestelijke hoogwaardigheidsbekleders uit het Oldambt met boete bedreigen, om te verhinderen, dat ze bij de installatie weg zouden blijven [8]).

Een ander gevolg van de komst van Alva was, dat velen naar het buitenland moesten vluchten. Uit de lijsten van degenen, die bij verstek werden veroordeeld, kunnen we ons enigszins een beeld vormen van de kringen, waar de Hervorming opgang had gemaakt.

---

1) Reitsma, blz. 270; Kühler, blz. 419.
2) Reitsma, blz. 272.
3) Brucherus, blz. 146 en 161.
4) Dezelfde, blz. 145.
5) Dezelfde, blz. 147 e.v. Zie ook Wumkes, De Gereformeerde Kerk enz., blz. 6.
6) Brucherus, blz. 157 e.v.
7) Dezelfde, blz. 157 en 193 e.v.
8) Bijdr. t. d. Gesch. en Oudheidk. inz. v. d. prov. Gron., deel IV, blz. 80.

Opvallend groot is het aantal leden van aanzienlijke Groninger en Ommelander geslachten onder deze vluchtelingen. Men krijgt hieruit de indruk, dat de hervormingsbeweging nog in hoofdzaak een aangelegenheid was van de meer aanzienlijken, al ontbreken op de lijst ook de namen van mensen uit andere kringen niet [1]).

Met een korte onderbreking (van 1576—1580) bleef de stad nu, zoals men weet, tot 1594 in Spaanse handen. Behalve aan het verraad van Rennenberg, was dit te danken aan de zeer opportunistische houding van het stadsbestuur, dat, niet ten onrechte, van het Spaanse bewind steun verwachtte in zijn voortdurende strijd met de Ommelanden.

De tijd tussen 1580 en 1594 was er een van geestelijke verwildering en materiële ellende voor het platteland van geheel Groningen [2]). De Ommelanden en ook het Oldambt (dat, zoals we zagen, buiten de stad om de Unie van Utrecht tekende) waren Staatsgezind. Het gevolg was, dat het platteland door plunderende soldatenbenden van beide kanten werd overstroomd. Kerken, kloosters en boerderijen werden platgebrand. Toen de Spanjaarden de overhand kregen, vluchtten de hervormingsgezinde pastoors in groten getale uit hun pastoriën, zodat de gemeenten onverzorgd achterbleven [3]). Voor de boeren werd de toestand onhoudbaar. De meiers konden de huur niet opbrengen; vele eigenerfden waren gedwongen, hun plaatsen te verkopen. Overal lagen landerijen braak.

In de stad merkte men van de heersende oorlogstoestand veel minder. Voor de Hervormden was de toestand er betrekkelijk gunstig. Al was het stadsbestuur Spaansgezind, van een feitelijke geloofsvervolging was geen sprake. Vele Hervormden waren gevlucht, doch hun, die waren gebleven en zich rustig hielden, schijnt men het leven niet lastig te hebben gemaakt [4]).

De Reductie van Groningen in 1594 bracht eindelijk uitkomst en gaf het gewest de zo nodige rust. Normale toestanden keerden terug.

Onmiddellijk werd nu Calvinistische godsdienst als de alleenheersende ingevoerd. Vrijheid van geweten bleef, evenals elders in ons land, bestaan; er mocht echter geen andere vorm van godsdienst worden „geëxcerceerd" [5]). Korte tijd later werd een kerkenorde voor de stad, die ook voor het Oldambt gold, ingevoerd. De Omme-

---

[1]) Men vindt het vonnis afgedrukt bij Brucherus, blz. 166 e.v.
[2]) Zie Brucherus, blz. 235, 241 e.v.; Reitsma, blz. 381; Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 84—85; Kroniek van Abel Eppens op verschillende plaatsen.
[3]) Reitsma, blz. 381.
[4]) Zie Boeles, Eggerik Egges Phebens, blz. 261 en 265.
[5]) Reitsma, 379—380.

landen kregen een afzonderlijke regeling [1]). De organisatie van de Hervormde Kerk kon beginnen.

Een grote moeilijkheid vormde aanvankelijk het gebrek aan predikanten. Al liet men Roomse pastoors, na hernieuwd examen, ook toe als Protestants prediker, dit nam niet weg, dat het jarenlang duurde, voor alle plaatsen waren bezet. Bij de eerste provinciale synode, in 1595, kon het Oldambt nog maar één afgevaardigde sturen, n.l. den predikant van Winschoten. Het heeft tot 1626 geduurd, vóór Vrieschelo, als de laatste gemeente in ons gebied, zijn eersten Hervormden predikant had [2]).

De uiterlijke overgang naar de nieuwe kerk gaf weinig moeilijkheden. Tientallen jaren hadden nu al onder de leidende figuren in Stad en Lande de hervormingsdenkbeelden geleefd; van verzet van betekenis van katholieke zijde kon geen sprake meer zijn. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat ook de Hervormde kerk in Groningen zich van tijd tot tijd schrap had te zetten tegen „paapse stoutigheden" [3]).

Een andere vraag is echter, of de invoering van de Gereformeerde religie het sein gaf tot de ontwikkeling van een versterkt en verdiept religieus leven in Stad en Lande. Het antwoord hierop is beslist ontkennend. De Gereformeerde kerk in Groningen heeft in de eerste eeuw van haar bestaan al heel weinig succes kunnen boeken; wat het religieuze leven betreft, was het in de 17de eeuw in Groningen de dood in de pot. Wumkes heeft dit in zijn buitengewoon interessante studie duidelijk aangetoond [4]).

Jammer genoeg heeft hij zich echter in de sociale en psychologische oorzaken van dit merkwaardig verschijnsel weinig verdiept.

Van belang lijkt ons, in dit verband, in de eerste plaats de houding van de aanzienlijken. Het schijnt, dat tegen het eind van de 16de eeuw bij hen de belangstelling voor het geestelijk leven sterk is gedaald. Hadden bij hun voorouders de idealen en gedachten van Wessel Gantfort geleefd, bij hen valt een toenemende onverschilligheid te constateren.

---

[1]) De kerkenorde der stad vindt men bij Brucherus, blz. 324 e.v., die der Ommelanden op blz. 473 e.v.

[2]) Zie Brucherus, blz. 271 en 281 en verder van denzelfden schrijver: Gedenkboek van Stad en Lande, 1792. Daar worden op blz. 206—239 de verschillende plaatsen in het Oldambt besproken en wordt meegedeeld, wanneer ze hun eersten Hervormden predikant ontvingen.

[3]) Zie Reitsma, blz. 457. Over de strijd tegen de Roomsen: Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 8 e.v. Over het optreden van de Jezuïten in de 17de eeuw in Groningen o.a. Dr. R. Westerhoff, Plaatselijke bijzonderheden uit de 17de eeuw, herinnerende aan de voormalige R. C. Eeredienst in de Ommelanden, Bijdr. t. d. Gesch. en Oudheidk., inz. v. d. prov. Gron., deel IV, 1867, blz. 226 e.v.

[4]) Zie Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 113 e.v.

Reeds de kroniekschrijver Abel Eppens (eind 16de eeuw) klaagt, dat „nu die vensunge offte verlochunge des Evangelii bynnen Gronnyngen und Landen meest gemen (is) bij alle rijcken, grote und voernempste personen, und fundamentum is west dussen verdarffs, als neit Paep, neit Calvijns, Luters offte Evangelisschen sick achtende, voer naem Christenen allene befunden" [1]).

Duidelijk kwam de onverschilligheid van de aanzienlijken in de Ommelanden aan de dag in het feit, dat zij zich als collatoren niet ontzagen, om de kerk van haar rechtmatige eigendommen te beroven en haar op andere manieren te kort te doen. Leden van dezelfde geslachten, die vroeger de grootste voorvechters voor de hervormingsideeën hadden geleverd, vond men later onder degenen, door wie de kerk werd benadeeld „unde dat geldt in den Budel gesteken werden" [2]).

Fel valt de predikant Acronius de jonkers over hun onchristelijke houding aan en ook hij zegt van hen: „unde mach Godt weten, wat Religion se voren" [3]).

Werkelijk levende belangstelling voor godsdienstzaken scheen bij de meesten van hen verdwenen. De oude christelijke humanistische idealen leven bij hen niet meer. Waardoor ze verdwenen zijn, valt moeilijk te zeggen. Misschien zijn ze ondergegaan in de tijd van verwildering en verruwing aan het eind van de 16de eeuw, misschien ook dat we hier te maken hebben met een zo dikwijls optredende reactie van het nageslacht tegen de ideeën, die het vorige geslacht bezielden. Een feit is, dat ze verdwenen. De nationaal Nederlands hervormde gedachte, aan welker ontwikkeling Groningen zo'n groot aandeel had gehad, verloor daar haar steunpunt in het volk.

Een der laatsten in de officiële kerk, bij wie we nog deze oude idealen van een ondogmatische innige vroomheid terugvinden, is de in de Groninger kerkgeschiedenis bekende Doede van Amsweer, die ergens schrijft: „Voor Christi Richt-stoel, daer wert ons Christus so hart niet vraghen, wat wij van hem geweten?.... Men wert ons niet vragen, of wy Luthers, Zwinglisch, Calvinisch, Papistisch ofte ooc noch anders van eenige vreemde irdom ende meeninghe gewesen zijn, die nu vele onder Christi name opstaen."

„Neen niet alsoo, hiervan sullen wy gheene Rekenschap behoeven te gheven, want by Godt den Heere is geen aensient van Persoonen. Luther, Zwinglius, Calvinus, Augustinus, Cyprianus, Ambrosius,

---

[1]) In zijn kroniek, deel I, blz. 337.

[2]) Men vergelijke de bij Brucherus op blz. 166 e.v. genoemde namen van de door Alva gevonnisten met de bij Wumkes op blz. 89, 92, 93 en 95 vermelde personen, die de kerk wederrechtelijk haar goederen onthielden.

[3]) Wumkes, blz. 91.

zijn Menschen ende gheene Goden: Ende zijn na haeren beroep, Dienaren Jesu Christi" [1]).

Doede van Amsweer was een der mannen, aan wie de organisatie van de kerk in Groningen was opgedragen [2]). Het was echter niet de geest, die uit de bovenstaande woorden spreekt, die de Gereformeerde kerk in Stad en Lande spoedig kenmerkt. Had onder de aanzienlijken nog werkelijk godsdienstige belangstelling geleefd, dan zouden zij waarschijnlijk getracht hebben om het streng dogmatische op de achtergrond te houden [3]). Ze zouden een groep van „rekkelijken" in de kerk hebben gevormd. Nu echter hadden de zuivere Calvinisten, militante strijders, voor een deel gevormd in de Emdense ballingschap, de weg vrij. Zij zijn het, die in Groningen de koers aangeven. Zo maakt Groningen dan ook spoedig de indruk een bolwerk te zijn van de rechtzinnigen, de „preciezen".

Zo wordt in 1601 door de overheid der stad, onder druk van de kerk, een uiterst streng plakkaat tegen de Doopsgezinden uitgevaardigd. Het schijnt voornamelijk het werk geweest te zijn van den uiterst rechtzinnigen Acronius en den bekenden rector van de Latijnse school, Ubbo Emmius [4]). Wel was het plakkaat, juist door zijn overmatige strengheid, niet te handhaven, doch het tekent de mentaliteit.

Toen in 1614 de Groninger hogeschool werd gesticht, zat volgens Brucherus bij deze stichting mede de bedoeling voor, om de Hervormde kerk te „bewaren" tegen de onrechtzinnigheid, die aan de Leidse uiniversiteit werd verkondigd. In de wetten van de hogeschool was bepaald, dat geen hoogleraar iets mocht verdedigen, wat in strijd was met de rechtzinnigheid, zoals die in de Heidelbergse Catechismus en de Nederlandse Geloofsbelijdenis was vervat [5]).

Onder de zes hoogleraren, die in 1614 werden beroepen, waren er twee, die zich reeds tevoren als verdedigers van de rechtzinnigheid tegen de dwalingen van Arminius c.s., een grote naam hadden verworven. Bovendien beriep men in 1615 nog het beroemde Calvinistische kopstuk, Gomarus, als hoogleraar [6]).

---

[1]) In zijn „Reformeerden Coopman", geciteerd bij Wumkes, blz. 109—110.

[2]) Zie over Doede van Amsweer en zijn werk o.a. Reitsma, blz. 299—300.

[3]) Naar men weet vond men in Holland de tegenstanders van het strenge Calvinisme ook in de eerste plaats onder de meer gegoeden. Zie o.a. Reitsma, blz. 443, 444.

[4]) Reitsma, blz. 454; Zie over Acronius: Wumkes, Johannes Acronius en de Oranjes, tijdschrift „Groningen", 1916, blz. 41 e.v.; Reitsma, blz. 468; Brucherus, blz. 365. Hij was een der voormannen der Contra-Remonstranten (Reitsma, blz. 466).

[5]) Brucherus, blz. 329 en 335.

[6]) Brucherus, blz. 338, 344 en 347. Gomarus aanvaardde zijn ambt in Groningen pas in 1618. Zie ook Reitsma, blz. 477.

Het verwondert ons dan ook niet, dat in Groningen van enige aanhang van Arminius niets viel te bekennen. In Holland was de typisch Nederlandse hervormingsidee onder de aanzienlijken blijven leven. Bij hen vond Arminius steun [1]). In Groningen echter, waar bijna een eeuw lang de vrijzinnigheid haar middelpunt had gehad, was er nu niemand die zijn stem ten gunste van de Arminianen verhief. Er was van een strijd tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten in Stad en Lande geen sprake, om de eenvoudige reden, dat er geen Remonstranten waren [2]).

---

[1]) Vos, Wessel Gansfort, blz. 3. Vooral Dr. W. J. Kühler, Het Socianisme in Nederland, 1912, blz. 47—52. Ook Reitsma, blz. 443 en 444.

[2]) Met het bovenstaande komen we min of meer in strijd met de opvattingen van Wumkes, die meent, dat ook na de Reductie in 1594 in de kerk in Groningen een weinig dogmatische geest zou hebben geheerst (Gereformeerde Kerk, blz. 109 e.v.). Tegen deze opvatting van Wumkes valt o.i. heel wat in te brengen. W. doet voorkomen, alsof in Groningen de strijd tussen Contra-Remonstranten en Remonstranten ontbrak, omdat men daar vrij was van dogmatisme en partijzucht. Reitsma, blz. 496, verklaart echter uitdrukkelijk, dat in Groningen, evenals in Friesland en Drente, de Contra-Remonstranten onbeperkt meester waren. Als op de buitengewone provinciale synode in 1618 de vijf artikelen van de Remonstranten worden verworpen, blijkt niets van enige sympathie voor deze richting (Brucherus, blz. 111 e.v.). Dat men er in Groningen in die dagen op uit was een sfeer van verdraagzaamheid te scheppen, lijkt niet waarschijnlijk. Niet alleen, dat de rechtzinnige ijveraar Acronius er sedert 1601 een grote rol speelde, doch juist in de jaren, dat de tegenstelling tussen Arminianen en Gomaristen groeiende was, trok men verschillende, als felle ijveraars voor de rechtzinnigheid bekend staande personen naar de stad. 1612 beriep men als predikant te Groningen, Cornelius Hillenius, die zich in zijn vorige standplaats, Alkmaar, als verwoed kampvechter voor de rechtzinnigheid tegenover den Arminiaan Venator had doen kennen (Reitsma, blz. 489). De in 1614 beroepen hoogleraar Ravensperger had zich bekendheid verworven als fel bestrijder van de „Sociniaanse" dwalingen, die de ongelukkige, door de Dordse synode uitgebannen Leidse hoogleraar Vorstius verspreid zou hebben (Brucherus, blz. 344). De tegelijkertijd beroepen hoogleraar, Nicolaus Mulerius, had Hillenius terzijde gestaan in zijn strijd tegen Venator in Alkmaar en had door vele brieven de curatoren van de Leidse universiteit zoeken te bewegen, van de beroeping van Vorstius af te zien (Brucherus, blz. 347). Tenslotte volgde in 1615 de beroeping van Gomarus. Doelbewust heeft men dus de felste strijders voor het dogmatische Calvinisme naar Groningen gehaald. Wumkes wijst er op, dat de provinciale synode in 1640 Gomarus tracht te weerhouden als hij het strijdvuur opnieuw op wil rakelen. Daar staat tegenover, dat dezelfde synode denzelfden Gomarus in 1618 „ernstig en aanhoudend" verzocht om bij de voorbereidende bespreking voor de synode van Dordrecht aanwezig te zijn (Brucherus, blz. 377). Tot de Groninger afgevaardigden naar de synode behoorden Gomarus en Hillenius (Brucherus, blz. 380—381). Bij het onderzoek naar de zuiverheid in de leer, dat na de synode van Dordrecht plaats vond, vielen in Groningen geen onrechtzinnige predikanten te ontdekken. De opmerking van Wumkes, dat onder de twee opvolgers van Gomarus — den dogmatischen Maresius en den meer bijbelsen Alting — de dorpspredikanten zich meest in de richting van Alting bewogen, vindt bij Reitsma geen algehele bevestiging. Bij de laatste wordt op blz. 625—626 meegedeeld: „Maresius, wiens leerlingen het spoedigst een plaats kregen, had de meeste aanhangers onder de studenten nl. Noordnederlanders, terwijl de vreemdelingen zeer ijverige bezoekers van de colleges van Alting waren". Het brevet van zuivere rechtzinnigheid was dus blijkbaar een eerste noodzaak om in de kerk in genade te worden aangenomen. Uit dit alles moet men o.i. concluderen, dat het streng dogmatische Calvinisme in die dagen in Groningen het heft in handen had.

Deze Groninger rechtzinnigheid echter was slechts façade, uiterlijkheid, waarachter zich een grote onverschilligheid in alle lagen van de bevolking verborg. Ze wortelde niet in de harten van de mensen; ze kon zich handhaven door militante leiding en door gebrek aan tegenstand.

Dat de rechtzinnigheid er bij de aanzienlijken, gezien hun geestelijke voorgeschiedenis, niet inging, spreekt haast wel vanzelf. Doch ook bij de lagere klassen vond ze geen sympathie. Dat lag niet zozeer aan de geest van het Calvinisme, als wel aan de vorm, waarin dit in de 17de eeuw werd geboden. Het is later duidelijk genoeg gebleken, dat ook in Groningen het harde en strenge, dat het Calvinisme eigen is, in vele opzichten aansluit bij de religieuze behoeften van de „kleine luyden".

In het 17de eeuwse Calvinisme echter werd de geest gedood door de leer. De militante Calvinisten hadden bij het begin van de 17de eeuw de overwinning behaald in de strijd om de voorrang in de hervormingsbeweging. Het resultaat van deze geestelijke overwinning werd neergelegd in de besluiten van de synode van Dordrecht. Toen hier eenmaal voorgoed de leerregels waren vastgelegd, heeft het Calvinisme het ongelukkigerwijze als haar hoofdtaak beschouwd, deze regels met argusogen te bewaken en te verdedigen tegen alle aanvallen van binnen en van buiten. Prof. Driessen, in het begin van de 18de eeuw hoogleraar te Groningen en een der laatste grote ijveraars voor de rechtzinnigheid, beschouwde het als de hoofdtaak van den predikant, te letten op de zuiverheid in de leer van zijn gemeenteleden [1]). Dit denkbeeld heeft de kerk in de 17de eeuw beheerst. De kansels daverden van de verwensingen en verwijten aan het adres van allen, die het waagden ook maar even af te wijken van de leer der vaderen. Men ging elkaar met het grofste geschut te lijf en trachtte de goe-gemeente te overtuigen, dat de tegenstander de kerk zocht te verderven en dat hij het volk naar de afgrond voerde. Voortdurend woedde de strijd om het dogma. Zal een dergelijke wijze van godsdienstbeoefening in het algemeen al moeilijk een werkelijk en innig religieus leven op kunnen wekken, in Groningen kon ze het zeker niet. Daar was de godsdienst altijd in de eerste plaats een kwestie van gemoed geweest.

Polemiek kan het gemoed raken, als de strijd gaat om levende beginselen, om overtuigingen, die diep in de harten van de mensen zijn geworteld. Doch de theologen van de 17de eeuw streden over kwesties, die alleen te begrijpen waren voor iemand, die in alle leerbegrippen van de kerk volkomen thuis was. Voor ieder ander

---

[1]) Reitsma, blz. 690.

moesten ze onbetekenend, ja, zinloos zijn. De strijd ging tegen mensen, die slechts enkelen van naam kenden. Het was geen strijd tegen realiteiten, tegen mensen van vlees en bloed, het was een oorlog tegen papieren vijanden. Dit alles ging over de hoofden van de gemeenteleden heen. Het zou wel zo wezen als dominee zei, maar het raakte hun hart niet [1]).

Nu zullen er in Groningen onder de predikanten en vooral onder de dorpsdominee's, die zo langzamerhand de geleerdheid van de universiteit waren vergeten, wel zijn geweest, die al dat redetwisten hartelijk begon te vervelen en die een wat gemoedelijker toon aansloegen [2]). Maar een werkelijk andere koers in slaan dan de heersende, deden ze niet. Ook voor hen was er niets huiveringwekkenders, dan een beschuldiging van onrechtzinnigheid. Ook hun predicatie bleef te dor en te droog, om werkelijk innig godsdienstig leven wakker te roepen.

Het was met het kerkelijk leven in de 17de eeuw in Groningen dan ook treurig gesteld. De kerkgang liet alles te wensen over. Vooral de namiddagpreek, waarin een deel van de Heidelbergse Catechismus werd behandeld, was zeer weinig in trek. Meestal telden deze bijeenkomsten slechts enige bezoekers en niet zelden moesten ze bij gebrek aan belangstelling geheel worden gestaakt. Op het leven van de bevolking konden de predikanten heel weinig invloed uitoefenen. Allerlei gebruiken van Roomse en heidense oorsprong, waartegen op de synoden voortdurend van leer werd getrokken, bleven desondanks in zwang.

Vooral de geweldige begrafenisfeesten, de „utigsten", waren de rechtgeaarde Calvinisten een doorn in het oog. Tevergeefs trachtten ze echter dit gebruik uit te roeien. Een andere steen des aanstoots vormden de lijkpredicaties. Voortdurend moesten broeders worden vermaand, die aan de drang van de bevolking, die aan deze Roomse zede was gehecht, hadden toegegeven en een lijkpredicatie hadden gehouden [3]).

De kerk gaf niet dat, waaraan het volk behoefte had en daarom kreeg ze geen vat op de mensen. Zij, die werkelijk gemoedsbevrediging zochten, vonden deze nog eerder bij de Doopsgezinden. Gedurende de gehele 17de eeuw heeft de kerk moeten strijden tegen de aantrekkingskracht, die er van de bijeenkomsten der

---

[1]) Zie over deze eeuwige polemiek enz. o.a. A. W. Bronsveld, Oorzaken der verspreiding van het rationalisme in ons land, diss. Utrecht, 1862, blz. 33 en ook Reitsma, blz. 602—603 en 640.

[2]) Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 111 e.v., waar deze er op wijst, dat de Groningse dorpsdominee's soms blijk gaven, voor scherpe polemiek niet te voelen.

[3]) Wumkes, blz. 113 e.v., over de geringe belangstelling voor het kerkelijk leven. Over de strijd tegen de ongewenste gebruiken: dezelfde, hoofdstuk III, blz. 44 e.v.

„Mennisten" uit ging. Zoals gezegd, behoorden de Groninger Doopsgezinden, na de twisten aan het eind van de 16de eeuw, in hoofdzaak tot de Vlamingen. Toen deze zich later weer splitsten in Vlamingen en Oude Vlamingen, behoorden de plattelandsgemeenten voor het grootste deel tot de Oude Vlamingen [1]). De Oude Vlamingen, de „fijne" Mennisten, vormden de conservatieve partij onder de Doopsgezinden. Dit uitte zich o.a. in de uiterst strenge eisen, die zij aan de levenswandel van de broeders en de zusters stelden. Ook in de leer waren zij rechtzinnig. Het dogmatische stond bij hen echter niet op de voorgrond, zoals in de officiële kerk; bij hen overheerste een bijbelse richting [2]). Dat het dogmatische voor hen veel minder zwaar woog, bleek o.a. bij het optreden van Ucco Wallis uit Noordbroek. Hij verkondigde verschillende opvattingen, die de rechtzinnige Calvinisten als duivelse ketterijen in de oren klonken [3]). Dit nam echter niet weg, dat hij onder de Oude Vlamingen zeer grote aanhang kreeg.

Was dus de 17de eeuw een tijd van een weinig opgewekt geestelijk leven, de 18de eeuw bracht verandering. Reeds in de 17de eeuw waren in Holland verschillende religieuze stromingen opgekomen, waarin een belangrijker plaats werd toegekend aan het gevoelselement, dat door de strijd om de leerstellingen zozeer in het gedrang was gekomen. Het schijnt, dat de bange jaren om 1672 bij velen het verlangen naar een inniger religieus leven heeft doen ontwaken.

Krachtig werkten mensen als Koelman en Lodenstein in deze richting, terwijl verder ook Jean de Labadie [4]) genoemd moet worden. Waarin De Labadie ook van Koelman mocht verschillen, evenals deze legde hij een veel grotere nadruk op het mystieke element in de godsdienst, dan het Calvinisme tot op die tijd had gedaan. Zowel onder invloed van De Labadie als van Koelman,

---

[1]) Zie over het ontstaan van de groep der Oude Vlamingen, Kühler, Geschiedenis Doopsgezinden en Vos, Groninger Oude-Vlamingen, tijdschrift „Groningen", 1916, blz. 71 e.v. Het Oldambt schijnt geheel tot de Oud-Vlaamse richting te hebben behoord. Welke gemeenten er vroeger in het Oldambt precies zijn geweest, blijkt niet duidelijk. Aan het eind van de 18de eeuw bestaan de volgende drie: Noordbroek—Nieuw-Scheemda, Meeden, Beerta—Midwolda. Zie Blaupot ten Cate, Geschiedenis Doopsgezinden in Groningen enz., deel I, blz. 213—214.

[2]) Zie over de opvattingen van de Oude Vlamingen, Vos, Groninger Oude-Vlamingen, blz. 74.

[3]) Zie over Ucco Wallis: Blaupot ten Cate, deel I, blz. 67 e.v. Ucco Wallis en zijn volgelingen golden voor gevaarlijke en goddeloze ketters (hij leerde o.a. dat Judas zalig moest zijn geworden) en de betrekkelijke tolerantie, die er tegenover de Doopsgezinden bestond, gold niet voor hen. Zij werden fel bestreden. Zie Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 34 e.v.

[4]) Over Lodenstein: Reitsma, 645 e.v., over Koelman: blz. 612—613, over Jean de Labadie: blz. 652 e.v. en verder H. van Berkum, De Labadie en de Labadisten, 1851.

ontstonden de z.g.n. konventikels, kleine, particuliere godsdienstige bijeenkomsten, waar men, door het spreken over religieuze aangelegenheden, elkaar trachtte te stichten. De sfeer in deze „oefeningen" was een geheel andere, dan die in de officiële kerk. Met dogmatische kwesties hield men zich niet bezig. Men sprak over de eigen innerlijke ervaringen, over zijn religieuze gevoelens en belevingen, zijn „bevindingen". De deelnemers vertelden elkaar over de weg, die God met hen had genomen, over hun bekering en wedergeboorte, over hun worsteling met de zonde. Dikwijls droegen de vergaderingen een emotioneel karakter. Men weende tranen van blijdschap, over de tekenen, die men van God had ontvangen, men zuchtte over de zondige en onbekeerde staat, waarin men nog verkeerde [1]).

De beweging van De Labadie schijnt, vanuit de Labadisten-kolonie te Wieuwerd in Friesland, enige invloed in Groningen en ook in het Oldambt te hebben uitgeoefend [2]). Koelman is op zijn vele reizen in het Noorden geweest en heeft daar eveneens het oefeningwezen bevorderd [3]).

Tot ontwikkeling kwam deze richting echter pas, toen in de 18de eeuw in Groningen zelf een paar mannen opstonden, die leiding gaven op de nieuwe weg. Het waren Verschuyr op het Hogeland (te Zeerijp) en Schortinghuis in het Oldambt (Midwolda), terwijl ook Sicco Tjaden kan worden genoemd, die in Nieuwe Pekela heeft gewerkt [4]). Zij hebben vorm gegeven aan een geestelijke beweging van grote omvang, die in het heden nóg in de religieuze verhoudingen nawerkt. Van deze drie heeft Schortinghuis de grootste invloed gehad, niet alleen in het Oldambt, doch in geheel Groningen en zelfs daarbuiten [5]).

Schortinghuis [6]) werd in het jaar 1700 in Winschoten geboren en studeerde in Groningen. Gedurende zijn studie had de reeds genoemde rechtzinnige ijveraar, prof. Driessen, de grootste invloed op hem. Zijn eerste standplaats was Weener in Oostfriesland. Hij deed zich daar aanvankelijk kennen als een begaafd predikant, wiens

---

[1]) Over de invloed van De Labadie op het konventikelwezen, van Berkum, Labadisten, blz. 190 e.v. Over het werk van Koelman in die richting, Reitsma, 612—613. Hoe het in zo'n bijeenkomst toeging, wordt o.a. bij Wumkes op blz. 118 en 119 beschreven.

[2]) Van Berkum, Labadisten, blz. 188. Dezelfde, Schortinghuis en de vijf nieten, 1859, blz. 10.

[3]) Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 115.

[4]) Over Verschuyr: Wumkes, blz. 116 e.v. en Reitsma, blz. 676—677. Over Schortinghuis: J. C. Kromsigt, Wihelmus Schortinghuis, diss. Utrecht, 1904; H. van Berkum, Schortinghuis en de vijf nieten, 1859; Reitsma, blz. 679 e.v. Over Sicco Tjaden: Reitsma, blz. 677.

[5]) In 1858 is het hoofdwerk van Schortinghuis nog weer in Nijkerk uitgegeven (Reitsma, blz. 680).

[6]) Het volgende is in hoofdzaak ontleend aan het werk van Kromsigt, dat veel vollediger en historisch betrouwbaarder is dan het werk van ds. van Berkum.

richting zich echter in niets onderscheidde van de toen in de kerk heersende. Na enige tijd kwam hij echter onder invloed van zijn collega daar ter plaatse, die een piëtistisch „inwendig" Christendom toegedaan was. Schortinghuis kwam daardoor tot geheel andere gedachten. Hij kreeg de overtuiging, dat hij tot op die tijd in duisternis had gewandeld. Nu pas voelde hij zich een werkelijk gelovige, wandelende met God. Zijn optreden als predikant wijzigde zich geheel. Hij werd tot een der ijverigste strijders voor een „bevindelijk" Christendom, een Christendom van het gemoed. Spoedig gold hij onder allen, die in piëtistische richting dachten en voelden, als een door God bizonder begenadigd prediker. Ook in het Oldambt drong zijn faam door. In Midwolda stond in die tijd een oude predikant, die weinig werk meer maakte van zijn gemeente. Het gevolg was, dat de „oefenaars", de leiders van piëtistische konventikels, er grote invloed kregen. Toen eindelijk de gemeente vacant werd, werd er van uit deze kring sterk op aangedrongen, dat men Schortinghuis zou vragen, de opengevallen plaats in te nemen. Dat hij tenslotte werd beroepen (1740), was echter in zekere zin aan toeval te danken [1]). Toen hij één keer in Midwolda was, werd hij spoedig de leider van de piëtistische beweging in het Oldambt. Reeds vóór zijn komst was daar de strijd tussen de „rechtzinnigen" (zoals de tegenstanders van de piëtistische beweging zich noemden) en de piëtisten aangevangen. Er waren reeds enkele voorstanders van het „inwendige" Christendom onder de Oldambster predikanten en deze lagen met hun tegenstanders, die de meerderheid vormden, overhoop. Nu een der grote leiders van de nieuwe beweging naar het Oldambt was overgekomen, werd de tegenstand van de „rechtzinnigen" nog feller.

Het was vanuit hun standpunt te begrijpen. Bijna allen hadden in hun gemeenten te kampen met „oefenaars", die de mensen uit de kerk wegtrokken en terecht waren zij van oordeel, dat deze mensen bij Schortinghuis c.s. steun vonden. Bovendien was het voor hen persoonlijk kwetsend, om deze oefenaars met minachting te horen spreken over den nog „onbekeerden" predikant, den „letterknecht" enz. Een felle strijd tussen de „rechtzinnigen" en de „fijnen", was spoedig in volle gang, niet alleen in de classicale vergaderingen, doch ook in de gemeenten. Met alle felheid, den Oldambster eigen, werd de strijd gestreden. Vele dorpen waren in twee kampen verdeeld. Over en weer had men een uitgelezen collectie scheldwoorden, die men elkaar naar het hoofd slingerde. De jongelieden lieten het niet bij deze argumenten en trachtten elkaar in bloedige gevechten van het wederzijdse gelijk te overtuigen. Vooral Blijham,

---

[1]) Er was reeds een ander beroepen, die echter bedankte.

waar de strijd reeds voor de komst van Schortinghuis was begonnen, kenmerkte zich door hevige onenigheden [1]). Fel was ook de strijd in Nieuwolda [2]). Doch ook het overige Oldambt was in rep en roer. Jonge dochters van de ene partij wilden hart en hand niet schenken aan een jongeling van de andere partij; de ouderen liepen elkaar met stuurse gezichten voorbij.

Door de geschillen over het door Schortinghuis in 1740 gepubliceerde boek over het „Inwendig Christendom", werd de strijd over de grenzen van het Oldambt gebracht. Het werk werd aan de ene kant hoog geprezen, aan de andere kant als verderfelijk en onrechtzinnig verguisd. De universiteit van Groningen, de provinciale synode en zelfs de synoden van andere provinciën kwamen er aan te pas. Eerst tegen het einde van Schortinghuis' leven zakte de strijd. Het boek echter werd vele malen herdrukt en bleef nog lange jaren een geliefkoosd geestelijk voedsel voor alle piëtistisch gestemde zielen [3]).

De woede, waarmee werd gestreden en de heftigheid van de wederzijdse beschuldigingen, bewijzen, dat het hier een zaak van betekenis betrof. De groei van de piëtistische beweging betekende inderdaad een grondige verandering in het religieuze leven. Het was een duidelijke reactie van het gevoel tegen het dorre en koude van de dogmatische godsdienst van de 17de eeuw. Het „Wat leert de kerk?" was veel te veel op de voorgrond geschoven; de piëtisten stelden er het „Wat leer het hart?" tegenover. Voor den mens in de 17de eeuw betekende „geloven" het als waarheid aanvaarden van het dogma, de objectieve leerstelling. Voor de piëtisten was het in de eerste plaats een innerlijk beleven, een ervaring van de ziel. Uit die ervaring in eigen ziel besloten ze tot wat waarheid was en wat niet. Dit vooropstellen van de eigen subjectieve „bevindingen" gaf aan hun geloofsleven als vanzelf een zeer individualistisch karakter. De vraag, die hen in de eerste plaats bezig hield, was de staat van de eigen ziel.

Dit alles echter betekende geenszins, dat ze de dogmata verwierpen. Integendeel, hun gevoelsleven bewoog zich geheel in de sfeer van de Calvinistische denkwereld. Voor hen echter waren de leerstellingen geen dorre regels meer, maar doorleefde werkelijkheid, een waarheid, die ze in eigen ziel hadden gevoeld.

Wel hadden ze hun eigen opvattingen over de dogmata. Het

---

[1]) Zie Kromsigt, blz. 125 en 129.

[2]) De predikant, die daar met de piëtisten in strijd raakte, was Tjaarda de Cock. Het toeval wilde, dat het optreden van een lid van hetzelfde geslacht, Hendrik de Cock, naderhand de piëtisten tot de uiterste consequentie van hun streven, de afscheiding van de kerk, zou brengen.

[3]) Zie over de strijd om dit boek: Reitsma, blz. 680—681.

gemoed was nummer één en dit „gemoedelijke" karakter van hun geloofsleven bepaalde ook hun houding tegenover de leer. In het middelpunt stonden die waarheden, die als zielservaringen beleefd konden worden. Daarom valt een bizondere nadruk op alles, wat zich concentreert om bekering en wedergeboorte, zoals daarover in de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus wordt gesproken. Bekering en wedergeboorte was voor hen niet een langzaam rijpingsproces van de menselijke ziel, of iets, wat het doen van de belijdenis des geloofs als vanzelf samenging. Neen, het was een geweldige innerlijke ervaring, een zich plotseling door God gegrepen voelen, waarbij men door Gods genade tot een geheel ander mens werd en als gelovig Christen werd herboren. Deze bizondere opvatting van de wedergeboorte en bekering en de grote nadruk, die daarop werd gelegd, leidde tot allerlei consequenties. Had men tot nu toe als vanzelf sprekend aangenomen, dat allen, die de Gereformeerde kerk onder haar hoede had, tot de wedergeborenen en de ware gelovigen behoorden, voor de „fijnen" was het lidmaatschap van de „uitwendige" kerk geen maatstaf meer voor het al of niet wedergeboren zijn. Ieder, die niet een bekering had doorgemaakt, zoals zij die zich voorstelden, was geen waar gelovige. Lang niet alle lidmaten van de „uitwendige" kerk behoorden tot de ware, de onzichtbare kerk, de gemeenschap der heiligen. Er waren predikanten, die voor de volle gemeente het „Onze Vader" niet wilden bidden, aangezien God slechts de vader van de ware gelovigen, de uitverkorenen en wedergeborenen, was en er onder de kerkgangers veel onbekeerden waren. Ook het avondmaal was slechts voor de ware gelovigen; de onbekeerden mochten daaraan niet deelnemen. In de praktijk uitte zich deze opvatting in een uiterst strenge kerkelijke censuur. Slechts zij, die een onberispelijke levenswandel hadden geleid, werden toegelaten tot het avondmaal.

Op het doen van de belijdenis des geloofs, zonder meer, stelden Schortinghuis c.s. weinig prijs. Het lidmaatschap van de „uitwendige" kerk betekende niets, als daar niet de bekering aan voorafgegaan was. In al de jaren, dat Schortinghuis in Midwolda heeft gestaan, zijn er slechts 23 mensen aangenomen. Dit waren meest mensen op gevorderde leeftijd [1]).

De geloofsovertuiging van Schortinghuis en de zijnen droeg een pessimistisch karakter. Door hun bizondere opvatting van bekering en wedergeboorte kreeg de Calvinistische leer der voorbeschikking een bizonder scherp karakter. Wie niet door de genade Gods was bekeerd, was verworpen en zou de eeuwige zaligheid niet beërven. Bange twijfel, of zij wel werkelijk tot de uitverkorenen behoorden,

---

[1]) Kromsigt, blz. 71.

beving deze mensen voortdurend. Ze durfden niet aan het avondmaal verschijnen uit vrees, dat ze als onwaardigen zouden aanzitten; ze durfden geen belijdenis des geloofs doen, omdat ze zich nog onbekeerd voelden. Steeds hield hen de vraag van hun wedergeboorte bezig [1]).

Het religieuze pessimisme van de „fijnen" is de tijdgenoten sterk opgevallen. Ze droegen het dan ook in hun hele wezen ten schouw: in hun praten, in hun lopen en in hun houding. Hun tegenstanders, die in de hitte van de strijd meestal niet in staat waren de diep religieuze gevoelens te waarderen, die er veelal aan ten grondslag lagen, versleten dit alles voor veinzerij en huichelarij. Dit zuchten en weeklagen en verder de „tale Kanaäns", de typische taal der „vromen", doorspekt met niet altijd even kiese, aan de Bijbel ontleende beeldspraak, vormden een dankbaar onderwerp van spot.

Wumkes citeert een 18de eeuwsen dominee, een hater van de „fijnen", die zijn tegenstanders als volgt karakteriseert:

„Mijne geliefden! Om se u nog nader te beschrijven, opdat gij se kennen kunt: hare gang en voeten gaan effen, alsof se met de passer en ellenstok waren afgemeten; haar gewaad en kledinge is stemmig en sedig; haar aangesigt is bleek; se knijpen de oogen in schrompels en verdrajen se in het hoofd met het witte naar boven; de stemme is slap en de spraak langsaam en teemachtig; en dan suchten en stenen se alsof se een wondere eerbiedigheid hadden; middelmatige dingen krijten se uit voor sonden; Gods naam hebben se gedurig op de lippen en Gods woord, daar spreken se van." En dan bootst hij verder de klagende vromen na: „ik wou wel geloven, maar ik kan niet geloven; ik wou God wel liefhebben, ik wou wel ten avondmaal gaan, maar ik ben er niet bekwaam toe" [2]).

Aan de andere kant vertoonden de „fijnen" tegenover de andersdenkenden niet zelden een kwetsende geestelijke hoogmoed. Vol hooghartig medelijden zagen ze neer op alle „naamchristenen", die nog in duisternis ronddoolden. Predikanten, die van de piëtistische richting niet gediend waren, moesten van hun „vrome" gemeenteleden niet zelden horen, dat ze „letterwijzen" waren, mensen die geloofden uit boeken en geschriften de ware kennis van God te kunnen halen en niet luisterden naar wat God aan „bevindelijke" waarheid in hun eigen ziel verkondigde.

Aan het sombere van hun eigen levensopvatting deed dit echter geen afbreuk. In overeenstemming daarmee waren de piëtistische

---

[1]) Zie over soortgelijke opvattingen in onze tijd: J. P. Kruijt, Onkerkelijkheid, blz. 93, 101, 103, 131, 132, 145 en 150.

[2]) Wumkes, blz. 126.

dominee's dan ook ware boetpredikanten. Ze wezen op de hopeloze verdorvenheid van het menselijke geslacht, op de onbekeerde staat, waarin zovelen rustig doorleefden, niet bedenkend, hoe ze door hun zondig leven steeds verder naar de afgrond werden gesleurd. Het wanhopig diepe zondebesef, het Calvinisme eigen, was de piëtisten tot in hun ziel doorgedrongen. De tegenstanders van de „fijnen", die zich rechtzinnigen noemden, beleden dit ook met de mond, doch voor hen was het niet een deel van het leven geworden, zoals bij Schortinghuis en de zijnen.

Als men de piëtistische beweging wel eens als de „nadere reformatie" aanduidt, dan is dat niet ten onrechte. Veel meer dan in het dogmatische geloof van de 17de eeuw leefde in het piëtisme de *geest* van het Calvinisme: het harde, strenge en sombere. Bovendien had het 17de eeuwse geloof de mensen nooit geraakt. Pas nu kwam het Calvinisme in een vorm, die de mensen werkelijk greep. Eerst in de 18de eeuw is de grote massa in Groningen werkelijk en innig „gereformeerd", van geloof veranderd. Dat het piëtisme werkelijk pakte, kwam door de diepe gevoelstoon, die het aansloeg.

De sterke gemoedsbeweging, die Schortinghuis c.s. het religieuze leven schonk, hing samen met hun uiterst realistische godsdienstige voorstellingen. God, Gods Koninkrijk enz., waren voor hen geen vage abstracte begrippen, doch levende realiteiten. God was voor hen zo werkelijk, als er maar iets werkelijk kan zijn. Wanneer zij spraken van Gods hand, Gods stem enz., dan was dat voor hen nauwelijks meer beeldspraak, doch een bijna tastbare en physieke realiteit. Hun mystiek was geheel van dit realisme doortrokken en droeg een bijna zinnelijk karakter. Uit de aard der zaak speelde de mystiek bij hen een grote rol. Voortdurend voelden zij zich in contact met God; telkens kregen zij tekenen van Hem, telkens voelden zij Zijn nabijheid in hun ziel. Bepaald fijnzinnig was de mystiek van Schortinghuis niet. Zijn gedichten hebben niet zelden iets stuitends, door het genoemde, uiterst realistische, van zijn voorstellingen. De uitingen van zijn volgelingen zijn voor onze begrippen vaak grof. Men vergete echter niet, dat juist het werkelijke 's mensen gemoed altijd het diepst beweegt en dat zij juist door hun realistische voorstellingen zo geheel in hun geloof op konden gaan.

Al hebben de opvattingen van Schortinghuis in vele opzichten iets eigens, toch was de beweging, die hij in het leven riep, slechts een deel van de algemene piëtistische stroming en als zodanig niet specifiek Oldambsters of specifiek Gronings. Merkwaardig echter is, dat de beweging van de nadere reformatie hier zo'n diepe weerklank vond.

Er zit in deze beweging veel, wat voor de Groningers aantrek-

kelijk moest zijn. De diepe gemoedsbeweging, gevoed uit realistische voorstellingen en het sterk individualistisch geloofsleven, dat alles sloot bij hun karakter aan. Godsdienst was voor hen altijd een kwestie van gemoed geweest en in dit opzicht raakte het piëtisme de juiste snaar.

Zoekt men in de vroegere geschiedenis van het geestelijk leven naar parallellen van deze beweging, dan vindt men die niet in de eerste plaats bij de geestelijke stroming, die bij Wessel Gantfort haar uitgangspunt vond. Wel stond ook daar het religieuze gemoedsleven op de voorgrond en speelde de mystiek er een rol van betekenis, doch in andere opzichten gaapt er tussen deze beide bewegingen een grote kloof. De toon was geheel verschillend. De sfeer van Wessel ademde rust, die van Schortinghuis en vooral die van zijn volgelingen, hartstocht. Bij de geestverwanten van Wessel Gantfort stonden waardigheid en zelfbeheersing te hoog in aanzien om toe te laten, dat de gevoelens zich ongeremd baan zouden breken. Extase en dweperij, onder de volgelingen van Schortinghuis geen uitzondering, waren hun vreemd. De mystiek bleef voor hen iets geestelijks. Ook het sterke religieuze pessimisme, de Schortinghuisianen eigen, vond men bij hen niet. Bij hen overwoog niet de vreze Gods, doch het vertrouwen op Gods liefde.

Een veel grotere overeenkomst bestaat er tussen de Schortinghuisianen en de Wederdopers in hun radicale dagen [1]). Ook de Wederdopers legden een grote nadruk op de wedergeboorte tot ware leden van de gemeenschap der heiligen, die bij hen dan werd bezegeld door de wederdoop [2]). Hun predikers gingen eveneens als boetgezanten, de ondergang van alle onbekeerden predikend, door de wereld. We vinden bij hen dezelfde sterke gemoedsbeweging en dezelfde vurige hartstocht, waarmee ze hun ideeën belijden. Het sociaal-revolutionnaire, dat bij de Wederdopers naar voren treedt, ontbreekt bij de piëtisten echter bijna geheel, al zijn er misschien wel eens enkelen onder hen geweest, die religieuze denkbeelden met bepaalde sociale verlangens vermengden [3]).

---

[1]) Zie ook Kromsigt, stelling V, blz. 353.

[2]) Zie o.a. Kühler, Geschiedenis Doopsgezinden, blz. 8.

[3]) Een boerenarbeider te Zeerijp, die door godsdienstige opwinding een beetje van de kook was geraakt en zichzelf hield voor een godsgezant, profeteerde toen o.a. het volgende: „Ik zal huwen met de Bruid des Lams, bij wie ik een heilig zaad zal verwekken; de burcht Eelsum en de hoeve van Klaas Jans zullen mijn eigendom worden, en daar zal ik wonen, zonder schatting te betalen als Abraham in Kanaän. Dan zal ik de Overheid uitroeien en zal het vrije en heerlijke rijk van Christus worden opgericht." Dezelfde vermenging van het religieuze met het sociaal-revolutionnaire, die bij de Wederdopers massaal optreedt, vinden we hier bij dezen Groninger landarbeider. Zie Wumkes, blz. 119—120. Ook vermeldt Wumkes, dat aan het eind van de 18de eeuw onder het volk geruchten liepen, dat de predikanten zouden worden afgezet en de gemeenten het recht zouden krijgen, nieuwe predikanten naar eigen welgevallen te verkiezen (blz. 133).

Een punt van overeenstemming is ook, dat de piëtistische beweging, evenals de radicale Wederdoperse beweging, vooral vat gekregen heeft op de „kleine luyden". Dit ligt haast wel voor de hand. Voor hen, die hoger op de maatschappelijke ladder stonden, had de beweging van Schortinghuis veel, wat niet aantrekkelijk was. In de eerste plaats het religieus pessimisme. Wie het goed gaat in de wereld, zal er moeilijk toe kunnen komen om een pessimistische levensbeschouwing te aanvaarden, althans veel moeilijker dan hij, op wiens levensweg de materiële moeilijkheden opgestapeld liggen. De gedachte, dat hij verworpen zal worden en de eeuwige zaligheid niet zal beërven, zal niet zo gemakkelijk in hem opkomen. Bovendien zal hij, die in de wereld een geëerde positie inneemt, het niet zo gemakkelijk kunnen verdragen, dat hij er geregeld aan wordt herinnerd, dat hij maar een zondaar is voor Gods ogen en niet hoger staat dan zijn mindere broeders.

Ook het hartstochtelijke van de beweging der „fijnen" moest hen tegenstaan. Het was in strijd met alle deftigheid en waardigheid en gaf voor iemand van aanzien geen pas. Tenslotte behoorden de meergegoeden in den regel tot de meer ontwikkelden. Ze waren critischer gestemd en ook dat maakte het voor hen moeilijk, met een niet zelden geëxalteerde en dweepzieke beweging, als de „nadere reformatie", mee te gaan. Voor fijngevoelige geesten zal de beweging van Schortinghuis iets stuitends hebben gehad.

Voor de „kleine luyden" gold het omgekeerde. Bij hun harde en moeilijke leven paste geen tere, zachtmoedige godsdienstvorm. Het idee van een strenge, ja harde God, die velen verwerpt, lag voor hen voor de hand. Hun hele bestaan was moeilijk en zwaar; een optimistische kijk op het leven kon men van hen niet verwachten.

Zachte en tere mystiek zou hun door het leven geharde gemoederen niet hebben geraakt. Er moest hard worden geklopt, om hun gevoelens te doen ontwaken. Waren ze echter ontwaakt, dan werden ze niet, zoals bij de meergegoeden, door allerlei overwegingen bewust en onbewust binnen de perken gehouden. Dan stroomden de emoties ongebreideld vrijuit. Zij genoten van de overvloed van tranen en verzuchtingen.

Tenslotte hadden zij, meer dan de gegoeden, behoefte aan de grote hoop en troost, die een zo innige en diepe geloofsovertuiging, als die der piëtisten, kan geven. Want al was het een smalle weg, die naar het eeuwige heil voerde, men kon blijven hopen, dat men deze zou mogen betreden. En in gloedvolle kleuren schilderden Schortinghuis en de zijnen de genietingen af, die de eeuwige zaligheid den gelovige zou schenken; kleuren, die te scherper uitkwamen, daar ze zich aftekenden tegen het sombere beeld, dat van het lot der onbekeerden werd ontworpen.

Zo zegt van Berkum dan ook van de aanhangers van Schortinghuis: „Zij (behoorden) meest allen tot de mindere stand; er (waren) slechts enkelen onder hen, die een stem konden uitbrengen" [1]). Daar we de stemgerechtigden in het Oldambt vooral hebben te zoeken onder de eigenerfde boeren, hebben deze zich dus blijkbaar weinig tot deze beweging aangetrokken gevoeld.

Dit betekent echter niet, dat deze eigenerfden optreden als verdedigers van de dogmatistische geloofsopvattingen van de 17de eeuw. Ook zij hebben zich in de 18de eeuw hiervan losgemaakt, doch ze gingen daarbij grotendeels in een geheel andere richting.

Niet alleen van de kant van het piëtisme was binnen de kerk verzet gekomen tegen het dogmatisme. Tegenstanders van deze godsdienstvorm, die het „Wat leert de kerk?" voorop stelde, waren in de eerste plaats ook zij, die tot de Bijbel als bron van alle waarheid terugwilden. In de 17de eeuw had reeds Coccejus een meer bijbelse richting ingeslagen, met als gevolg, dat hij onder voortdurende verdenking van onrechtzinnigheid stond. In de 18de eeuw echter ontwikkelde deze richting zich steeds verder, waardoor natuurlijk het absolute gezag van de kerkleer moest dalen [2]).

Veel gevaarlijker voor de kerkleer, ja, op den duur voor de kerk zelf, waren zij, die tegenover het „Wat leert de kerk?" het „Wat leert de rede?" stelden. Ook deze beweging vond zijn uitgangspunt reeds in de 17de eeuw en wel in de philosophie van Descartes. De cartesianen kwamen aanvankelijk niet met directe kritiek op de leerstellingen van de kerk. Ze wilden deze enkel trachten te begrijpen, ze uit de rede verklaren. Het moest er op den duur echter toe leiden, dat men aan de rede, het verstand, een steeds grotere betekenis toekende en, uitgaande van deze rede, kwam tot kritiek op de leerstellingen. Inderdaad ging men in de 18de eeuw steeds meer die kant uit. De „natuurlijke godgeleerdheid", de theologie, die uitging van de menselijke rede, nam tegenover de „geopenbaarde godgeleerdheid" een steeds grotere plaats in. Venema, die in 1724 hoogleraar in de theologie in Franeker werd, plaatste reeds de rede als beginsel der theologie vóór de openbaring [3]).

Tot directe aantasting van de oude dogmata, van de kant der theologen, leidde dit alles in de 18de eeuw echter nog niet. Men durfde dit nog niet aan en wilde voor rechtzinnig blijven doorgaan. Het dwingende gezag van de leer der vaderen ging echter verloren.

---

[1]) Schortinghuis en de vijf nieten, blz. 27.

[2]) Zie over Coccejus, Reitsma, blz. 622 e.v. Over de voortzetting van de bijbelse richting in de 18de eeuw ook Kühler, Het Socianisme, blz. 268—269.

[3]) Zie over Descartes en zijn invloed: Reitsma, blz. 608 e.v. Over Venema en zijn werk, Reitsma, blz. 688. Over de ontwikkeling van de „theologia naturalis", Kühler, Het Socianisme, blz. 269 e.v. en Bronsveld, Rationalisme, blz. 36.

De aandacht er voor verslapte en men sprak er liefst zo weinig mogelijk meer over. Ziel en zaligheid hing er niet meer zo vanaf als vroeger. Dit had ook ten gevolge, dat men steeds minder fel tegenover afwijkende meningen kwam te staan. De verdraagzaamheid werd, ondanks het verzwakkende protest van rechtzinnigen van de oude stempel, steeds groter [1]).

Zo drongen dus in de 18de eeuw tal van nieuwe denkbeelden, waaronder een flink brok rationalisme, in de kerk door.

Voor de ontwikkeling van het geestelijk leven in het Oldambt was vooral dit laatste van grote betekenis. Het rationalisme is een geestelijke stroming, die grotendeels buiten, ja, tegenover de kerk staat. Toch zou het zeker nooit zo diep zijn doorgedrongen, als het niet juist via de kerk of, beter gezegd, via de dominee's onder het volk was gekomen. Dit geldt vooral voor het platteland, tenminste voor dat van Groningen. In de steden, de cultuurcentra, werkte direct de invloed van de buitenlandse rationalistische schrijvers. Op het platteland was dit niet of pas later — nadat door de werkzaamheid der predikanten bewust of onbewust propaganda voor het rationalisme was gemaakt — het geval.

Op deze wijze is het ook, voor zover dit valt na te gaan, in het Oldambt gegaan. Reeds betrekkelijk vroeg schijnen 18de eeuwse ideeën onder de Oldambster dominee's te zijn doorgedrongen. Ongetwijfeld staan de tegenstanders van de Schortinghuisbeweging reeds onder de invloed van de geest van de eeuw. Zij zijn niet meer de intolerante orthodoxen uit de school van Dord. Weliswaar voeren zij nog de rechtzinnigheid in hun wapen, maar naar het schijnt meer om de lastige „fijnen" te treffen, dan wel uit overdreven ijver voor de oude leer. Juist ook het felle, militante en onverdraagzame van de volgelingen van Schortinghuis stond hun tegen.

Van Berkum [2]) zegt van de strijd tegen Schortinghuis en de zijnen, dat het een strijd was van „redelijk" Christendom tegen geestdrijverij en ook Kromsigt (overigens met een geheel andere waardering) ziet in de „rechtzinnige" tegenstanders van het piëtisme de voorlopers van de latere liberale richting in de kerk [3]).

Het schijnt, dat dit beginnende rationalisme bij veel Oldambster boeren in goede aarde is gevallen. Zoals we zagen, had het 17de eeuwse geloof hun hoofd, noch hun hart bevredigd. Het droge dogmatisme en het voortdurend polemiseren had voor hen niets aantrekkelijks. Hiervan maakte de 18de eeuw hen eindelijk los. Bovendien moest bij hen, als betrekkelijk ontwikkelden, het rationalisme gemakkelijk aanslaan.

---

[1]) Reitsma, blz. 697 e.v.
[2]) Schortinghuis en de vijf nieten, blz. 25.
[3]) Wilhelmus Schortinghuis, blz. 353, stelling I.

Dat ze geneigd waren de predikanten hierin te volgen, betekende echter niet, dat ze daardoor dichter bij kerk en godsdienst kwamen te staan. Het lag niet in het vermogen van de predikanten om met hun verchristelijkt rationalisme een innige religieuze overtuiging te kweken. Integendeel, hun volgelingen raakten steeds losser van kerk en godsdienst. Het rationalistische stekje, dat ze hadden geplant, groeide tenslotte boven hun hoofden uit. Wel gingen ze zelf steeds verder; aan het eind van de eeuw waren hun preken niet veel meer, dan op de rede gebaseerde lessen over zedelijkheid en deugd [1]). Maar velen onder de boeren waren hun toen reeds vooruit. Zelf hadden de predikanten door middel van leesgezelschappen, die aan het eind van de 18de eeuw op het platteland van Groningen als paddestoelen uit de grond rezen, lectuur over de 18de eeuwse denkbeelden onder de boeren verspreid. Deze kregen daarvan de smaak te pakken en tenslotte waren er velen onder hen, die zwoeren bij zuiver rationalistische denkbeelden [2]). Zo maakte b.v. aan het eind van de 18de eeuw de vertaling van een boekje van Payne, „Age of Reason", onder de Groninger boeren grote opgang. „In mijne jeugd", verhaalt Hofstede de Groot, „hoorde ik menigen landbouwer met grooten ophef van het Payneboekje, als het kort begrip van ware godgeleerdheid en wijsbegeerte spreken" [3]).

Of dit rationalisme bij de Hervormde boeren zo ver heeft doorgewerkt, dat ze zich van de kerk als van een verouderd instituut hebben losgemaakt, is ons niet bekend. Wel echter was dit het geval bij vele Doopsgezinde boeren in het Oldambt, hoewel deze oorspronkelijk tot de strengste en rechtzinnigste partij van de Doopsgezinden hadden behoord [4]). Hoe vroeg deze reeds in uiterst rationalistisch vaarwater waren gekomen, blijkt uit een klacht, die in 1767 door vertegenwoordigers van de gemeente Beerta—Midwolda op een vergadering van de Sociëteit der Groninger Oude Vlamingen werd uitgebracht. Daarin werd opgemerkt, dat in hun gemeente „vele tot redegebruik gekomenen, der gemeente wel genegen waren, maar zich buiten de gemeenschap der kerk hielden en dat de Doop van den eenen tijd tot den anderen uitgesteld wordt; vreezende zij,

---

1) Kromsigt, blz. 325; Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 129.

2) Zie over de verandering in de lectuur van de boeren aan het eind van de 18de eeuw o.a. Zijlker, Groninger Landbouwer, blz. 46.

3) Kühler, Socianisme, blz. 281.

4) Waarschijnlijk om de wassende stroom van onrechtzinigheid te keren, lieten de Groninger Oude-Vlamingen in 1755 (voor het eerst) nog een geloofsbelijdenis drukken. Zie Blaupot ten Cate, Geschiedenis Doopsgezinden in Groningen enz., deel I, blz. 137. Zij stellen zich daarin nog op volkomen rechtzinnig standpunt. Het was echter de zwanenzang van de Doopsgezinde rechtzinnigheid; van handhaven van de belijdenis kwam weinig terecht.

dat zulks tot schade en mogelijk tot ruïne der gemeenten uit moest loopen" [1]).

Naar het schijnt, is reeds vóór, dat deze noodkreet werd geslaakt, de onkerkelijkheid onder de boeren van Doopsgezinde richting vrij groot geweest. Uit een lijst met het ledental van de verschillende Doopsgezinde gemeenten in Groningen blijkt, dat in de periode 1733—'54 de meeste plattelandsgemeenten sterk achteruit gingen. Tussen 1733 en 1767 verminderde het aantal gemeenteleden in het Oldambt ongeveer met de helft [2]). Bij het beschouwen van deze cijfers houde men er echter rekening mee, dat vele Doopsgezinden, doordrongen van het ideaal der tolerantie, hun positie als afzonderlijk gemeenschapje uit de tijd achtten en naar de grote kerk overgingen [3]).

De sympathie, die de Oldambster boeren voor de nieuwe denkbeelden koesterden, hing naar alle waarschijnlijkheid ook tendele samen met de aantrekkingskracht, die de nieuwe politieke idealen, die met deze opvattingen gepaard gingen, op hen uitoefenden. Er was een bizondere reden, waarom de vrijheidsgedachte, die zich in de loop der 18de eeuw ontwikkelt, hier gemakkelijk moest inslaan. Het Oldambt had zijn rekening met de stad nog nooit vereffend; de Oldambsters waren hun verloren vrijheid nog niet vergeten. Duidelijk bleek dit in 1748, toen de Oldambsters er in slaagden, om ondanks de dreigementen van het stads- en provinciaal bestuur, de boeren van het gehele gewest in beweging te krijgen en, door een mars van boerenregimenten naar de stad, allerlei verbeteringen in het bestuur wisten af te dwingen [4]).

Het is niet geheel duidelijk of aan deze, in vele opzichten zo merkwaardige opstand, ook reeds ideeën van ruimere strekking ten grondslag liggen. De aanleiding was toevallig: enkele kleine incidentjes in het Oldambt. De politieke onrust, ontstaan voor en na de verheffing van Willem IV tot erf-stadhouder, had bovendien hier en daar de bevolking wat in beweging gebracht. In de eisen, die het Oldambt aan de stadsregering overlegde, valt geen grote lijn te bekennen. Oppervlakkig beschouwd zou men dus zeggen, dat we hier te maken hebben met een toevallige en opportunistische actie. De wijze echter, waarop de Oldambsters deze opstand hebben aangepakt en uitgevoerd, doet vermoeden, dat er meer achter zit.

---

[1]) Blaupot ten Cate, deel I, blz. 214.
[2]) Zie de ledenlijsten bij Blaupot ten Cate, deel I, blz. 127 e.v.
[3]) Blaupot ten Cate, Geschiedenis Doopsgezinden in Friesland, 1839, blz. 386.
[4]) De gebeurtenissen van 1748 staan beschreven in: Authentiek verhaal van al het geene zedert de geboorte van Prins Willem V so binnen de stadt Groningen als mede in de beyde Oldambten enz. is voorgevallen, 1748; Groningen's rust, geboren uit onrust, 1748; Echt verhaal van de onlusten voorgevallen in de Provincie Groningen, 1748.

Alles ging volkomen zeker en doelbewust, systematisch en gedisciplineerd. Kort na de eerste incidenten kwamen de gevolmachtigden van de verschillende Oldambster kerspels in de kerk in Scheemda bijeen en stelden een rondschrijven op, waarbij ze de kerspels in de Ommelanden opriepen, om zich met hen op een vergadering te Appingedam te verenigen en daar gezamelijk besluiten te nemen. Dreigementen, die toen van de autoriteiten loskwamen, schrokken de Oldambsters niet af. In volkomen orde rukten op de afgesproken dag de boerenregimenten Appingedam binnen. Allen, die dit feit hebben beschreven, waren uiterst verbaasd over de volmaakte orde en discipline, die onder de Oldambsters heerste [1]). Het „boerenparlement" werd gehouden en besluiten genomen. Enige tijd later rukken de Oldambster boeren opnieuw op, doch nu naar de stad, om hun eisen aan de stadsregering over te leggen. Ook dit geschiedde volgens de tijdgenoten in voorbeeldige orde.

Dit volmaakt zekere en goedvoorbereide optreden wijst er op, dat we hier te maken hebben met méér dan een toevallige, spontane en onberedeneerde volksactie. Hier werd gewerkt volgens een vast plan, dat ongetwijfeld zijn oorsprong vond in een bewuste overtuiging, dat men verandering wilde in de bestaande verhoudingen. Het is moeilijk te bewijzen, maar het wil ons voorkomen, dat deze overtuiging haar oorsprong vond in de 18de eeuwse ideeën over vrijheid en rechtvaardigheid, die toen reeds in het Oldambt waren doorgedrongen en daar een nieuwe en principiëlere grondslag hadden gegeven aan de oude animositeit tegenover de stad.

Of de predikanten indirect hebben meegewerkt, om de opstand van 1748 voor te bereiden, valt moeilijk te zeggen. Wel is zeker, dat velen van hen de resultaten, die vooral voor de Ommelanden een verbetering van de kerkelijke verhoudingen betekenden, met genoegen hebben aanschouwd [2]).

Later in de 18de eeuw treden vele predikanten zeer duidelijk als politieke leidsmannen naar voren. De politieke denkbeelden hadden zich ondertussen gewijzigd. In 1748 had men verwacht, dat met de verheffing van de Oranjes tot erf-stadhouder een eind zou komen aan alle onrechtvaardigheid en willekeur. Het optreden van Willem IV en Willem V had echter hier, evenmin als elders in het land, aan de democratische verlangens voldaan. Zo ontwikkelt zich bij een deel van de boeren, onder leiding van de predikanten, het patriottisch republicanisme [3]).

---

[1]) Zie Authentiek verhaal, blz. 74; Groningen's rust geboren uit onrust, blz. 40.

[2]) Wumkes zegt zelfs, dat de predikanten deze volksbeweging hebben gesteund. Zie: Gereformeerde Kerk, blz. 102—103.

[3]) Zie over de gezindheid van vele predikanten: Wumkes, blz. 139—140.

Er waren er onder de Groninger predikanten, die tot de extreme patriotten behoorden. Verschillende kansels daverden des Zondags van de politieke redevoeringen. Hoezeer deze opvattingen in het Oldambt ingang vonden bleek, toen in 1795 het „ancien régime" viel. Het nieuwe bewind werd door de leidende figuren in het Oldambt met groot enthousiasme ontvangen. De vrijheid, die men zo lang had gewenst, was eindelijk gekomen. Er waren onder alle „volksrepresentanten" in Groningen geen andere te vinden, die bij het voorlopige bestuur zo vaak en zo heftig aandrongen op invoering van een volledig nieuwe bestuursinrichting, als die van het Oldambt [1]).

Kwamen dus in de loop van de 18de eeuw vele boeren steeds verder in de richting van het rationalisme en het daarmee gepaard gaande politieke radicalisme, daarnaast bleef de door Schortinghuis in het leven geroepen en gevoede beweging bestaan. Wel verdween langzamerhand de felle strijd tussen de „fijnen" en hun tegenstanders, maar de piëtistische beweging nam in betekenis eerder toe dan af. Dit betekende niet, dat haar invloed in de officiële kerk toenam. Zij, die in de kerk de macht in handen hadden, kwamen in toenemende mate onder de invloed van het rationalisme en zo ging het ook met de predikanten. Wat de „fijnen" in de kerk niet vonden, zochten ze daarbuiten. De „oefenaars" trokken steeds grotere scharen naar de particuliere bijeenkomsten. Overal werkten deze mannen, die vaak door een heilige ijver werden gedreven. Vooral zag men ze ook veel in vacante gemeenten, waar ze zonder veel tegenstand een groot deel van de bevolking in hun richting konden trekken. Zo groeide er langzamerhand een tegenstelling tussen de officiële kerk en een groot deel van de bevolking.

Had de kerk de „fijnen" in de tweede helft van de 18de eeuw minder links laten liggen, dan zou het voor haar zelf op den duur beter geweest zijn, terwijl zij van haar kant op de beweging matigend had kunnen werken. Indien binnen de perken gehouden, had de „gemoedelijkheid" van de piëtisten, hun grote belangstelling voor het religieuze gevoelsleven, een bevruchtende invloed op de officiële kerk kunnen uitoefenen. Nu bleef deze van alle innig religieus leven gespeend, terwijl de mystiek van de „fijnen", gekweekt in particuliere kringetjes, steeds meer ontaardde tot een dweepziek mysticisme [2]).

Een eigenaardig gevolg van de grote omvang van de piëtistische beweging was een sterke onkerkelijkheid. Dit had een dubbele

---

[1]) Zie E. Feith, Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling van 1795 in de provincie Groningen, diss. Groningen, 1870, o.a. blz. 36, 39, 89, 90 en 98.

[2]) Zie over de verdere ontwikkeling van de piëtistische beweging: Wumkes, blz. 132 e.v.

oorzaak. We wezen er reeds op, hoe Schortinghuis c.s. de belijdenis des geloofs van geen betekenis achtten, als de adspirant-lidmaten niet waren „wedergeboren", als ze nog geen bekering hadden doorgemaakt. Velen, door twijfel bevangen, durfden zich niet laten aannemen. Sommigen bleven jaren wachten, totdat ze eindelijk de overtuiging hadden, dat ze waren wedergeboren, anderen brachten het nooit zo ver. Zo werd het spoedig gewoonte, dat men pas op zeer late leeftijd, of in het geheel geen lidmaat werd. Er waren er echter onder de „fijnen" ook, die een andere reden hadden om zich niet aan te sluiten. Op vele plaatsen zagen zij de kerkelijke gemeente bestuurd, geleid en verzorgd door mensen, die zij tot de „onbekeerden" rekenden. Onder de lidmaten waren er velen, die volgens hen aan de zonde verslaafd waren en onmogelijk tot de ware gelovigen konden worden gerekend. Zo kwam tenslotte bij hen de vraag op, of dit nog wel de ware kerk was, waarvan de geloofbelijdenis spreekt. In die dagen durfde nog niemand deze vraag ontkennend beantwoorden. Maar de twijfel is in de 18de eeuw gegroeid en zal waarschijnlijk voor velen een reden zijn geweest, om zich van het lidmaatschap verre te houden [1]).

Zo klaagt dan ds. Beckeringh van Nieuw-Beerta in 1750, dat „het getal der Leedematen van tijd tot tijd kleinder wordt" [2]). Dit verschijnsel deed zich de gehele 18de eeuw door gevoelen. In dezelfde gemeente Nieuw-Beerta was in 1805 nauwelijks één vijfde van de mensen, die daarvoor in aanmerking kwamen, lidmaat van de kerk [3]). Al zal misschien een deel van deze onkerkelijken hebben bestaan uit „verlichten", die zich boven de kerk verheven achtten, zeker bestond de overgrote meerderheid uit Schortinghuisianen.

Zo vindt men dus in de tweede helft van de 18de eeuw onder de Oldambster bevolking mensen van sterk verschillende geestesrichting. Aan de ene kant in hoofdzaak meergegoeden, die min of meer rationalistisch dachten, aan de andere kant arbeiders en kleine burgerij, die piëtistische opvattingen aanhingen. Met deze verschillen

---

[1]) Zie Kromsigt, Wilhelmus Schortinghuis, blz. 121 en 345. Vergelijk hiermee ook: Dr. J. P. Kruijt, Onkerkelikheid, blz. 13.

[2]) H. van Berkum, Kerkelijke geschiedenis van Nieuw-Beerta, 1856, blz. 52. Grote moeilijkheden van de kant van de piëtisten ondervonden de predikanten nog steeds bij de viering van het avondmaal. Slechts de wedergeborenen mochten aan het avondmaal verschijnen en wie die wedergeborenen waren, moesten de predikanten kunnen uitmaken, daar ze uiterlijk kenbaar waren. Deze leer van kenbaarheid der wedergeborenen werd niet alleen door gemeenteleden, doch ook door sommige piëtistische predikanten aangehangen. Voortdurend hadden de predikanten te stellen met tal van gemeenteleden, die niet aan het avondmaal wilden verschijnen. Deze avondmaalskwestie leidde in de tweede helft van de 18de eeuw tot een hernieuwde kerkelijke strijd in het Oldambt, toen de predikanten Appélius van Zuidbroek en Janssonius van Veendam daarover in twist geraakten.

[3]) Van Berkum, Kerk. Gesch. van Nieuw-Beerta, blz. 74.

in religieus opzicht, gingen verschillen in politieke opvattingen samen. De patriotten vond men onder de meergegoeden; de prinsgezinden vond men, zoals Wumkes opmerkt, in Groningen vooral onder de boerenarbeiders. De piëtistische kringen waren sterk prinsgezind [1]).

Men moet zich echter deze tegenstelling niet al te scherp denken. Lang niet alle boeren waren uitgesproken rationalisten. Vermoedelijk maar een minderheid. Men vond onder de boeren ook „fijnen" en velen zullen zich over deze zaken wel niet overmatig druk gemaakt hebben. Aan de andere kant zullen wel niet alle arbeiders overtuigde volgelingen van Schortinghuis zijn geweest.

Allerminst moet men zich deze religieuze en politieke verschillen voorstellen als een stuk klassenstrijd. Zoals we in ons vorig hoofdstuk hebben trachten aan te tonen, was daar toen in de verste verte nog geen sprake van. Er deden zich in het Oldambt verschillende geestelijke stromingen voor en *in het algemeen* voelde de éne maatschappelijke groep zich meer aangetrokken tot de éne stroming en de andere, eveneens *in het algemeen,* meer tot de andere. Een tegenstelling, laat staan een bewuste tegenstelling, tussen werkgever en werknemer bestond er niet. Er waren sociale *verschillen* en verschillen in geestelijk leven. Tussen beide bestond verband. Een sociale verdeeldheid echter bestond er nog niet.

Zo ging men de Franse tijd tegemoet. De ondergang van de oude staatsorde en de komst der Fransen bracht in het Oldambt, al evenmin als elders in ons land, 't geen men er van had gehoopt. Al was de Franse tijd voor de boeren in economisch opzicht een periode van voorspoed, aan al de onaangename teleurstellingen ontkwamen ze al evenmin als de rest van de Nederlanders. Van het republicanisme, dat men in de 18de eeuw tendele had aangehangen, was men dan ook spoedig bekomen en het herstel van de Oranjes schijnt de volle instemming van de Oldambsters te hebben gehad [2]).

Ook op religieus gebied schijnt er enige verandering gekomen te zijn. Al was het rationalisme zeker niet dood, er openbaarde zich toch een grotere behoefte aan een innig religieus leven. Dit bewijst de geëerde en invloedrijke positie, die ds. Engels van Nieuwolda

---

[1]) Zie Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 106 en 139. Het is merkwaardig en wijst weer op het heftige, naar uitersten neigende karakter der Oldambsters, dat men in ons gebied, naast bizonder felle patriotten, ook uiterst heftige Orangisten vond. Werd aan de ene kant de revolutie van 1795 uitbundig toegejuicht, aan de andere kant gaf ze in verschillende plaatsen in het Oldambt aanleiding tot Orangistische woelingen, die zich in 1799 herhaalden. Zie: J. Smit, De Orangistische woelingen in het Oldambt in Augustus 1799, Gron. Volksalmanak, 1919.

[2]) Zie Bijdragen tot de Geschiedenis der omwenteling van 1813 in de provincie Groningen, Bijdr. t. d. Gesch. en Oudheidk. inz. v. d. prov. Gron., deel I, 1864, blz. 293 en 313.

jarenlang in het geestelijk leven van het Oldambt heeft kunnen innemen [1]).

Engels, zelf een zoon uit een der bekendste Oldambster boerengeslachten, werd in 1805 predikant in Nieuwolda. In zijn jonge jaren (hij werd geboren in 1769) was hij sterk onder de invloed van het rationalisme gekomen, zodat hij aan alles twijfelde. Hij had echter om zijn geloof gevochten en overwonnen. Sinds die tijd was hij een innig vroom mens, hoewel in geen enkel opzicht een dogmatische geest. „Godsdienst was hem leven en gevoel" [2]). Van zijn eerste werk kon Hofstede de Groot dan ook zeggen, „dat hier een toon werd aangeslagen, die sedert menschenheugenis niet in Nederland was gehoord en grooten en zeer heilzamen indruk maakte" [3]).

De richting van den laatstgenoemde was echter geenszins die van Engels. Door zijn positief anti-rationalisme [4]) stond deze de mannen van het Réveil na en later vinden we hem ook met deze in innig contact [5]). Engels, of liever zijn optreden naar buiten, onderging hetzelfde ontwikkelingsproces als het Réveil in het algemeen. Deze beweging, oorspronkelijk ontsproten aan het verlangen naar een warmer en inniger religieus leven dan het dorre rationalisme kon geven, was subjectief, individualistisch en daardoor weinig geneigd tot dogmatisme [6]). De mannen van het Réveil waren echter tegen de tijdgeest en een religieus pessimisme toegedaan. Daardoor kwamen ze er als vanzelf toe, grote sympathie te voelen voor de oude leer der vaderen [7]). Toen nu de aanval van de Groninger richting op de oude dogmata inzette, voelden zij zich genoopt, deze in bescherming te nemen. Zo schoven zij de rechtzinnigheid steeds meer op de voorgrond. Het was echter geen rechtzinigheid van het hoofd, zoals dat van het 17de eeuwse dogmatisme, doch een „rechtzinnigheid des harten" [8]).

Zo ging het ook met Engels. Hij ontpopte zich eveneens als een geharnast verdediger van de oude leer, al kwam zijn liefde voor de oude rechtzinnigheid mischien minder voort uit religieus pessimisme, dan uit een gevoels-conservatisme [9]).

---

[1]) Zie over ds. Engels: Dr. G. A. Wumkes, Ds. Remko Engels en het Réveil, Gron. Volksalmanak, 1914, blz. 94 e.v.
[2]) Wumkes, Remko Engels, blz. 101.
[3]) Dezelfde, blz. 102.
[4]) Dezelfde, o.a. blz. 100. [5]) Dezelfde, blz. 104 e.a.
[6]) Dr. K. H. Roessingh, De moderne theologie in Nederland, 1914, blz. 50.
[7]) Reitsma, blz. 788.
[8]) Roessingh, blz. 46.
[9]) Uit de beschrijving van Wumkes en uit enkele gegevens, die een nazaat van Engels ons verstrekte, krijgen we de indruk, dat Engels een door en door gezonde, levenskrachtige en sterke persoonlijkheid is geweest, waarin voor pessimisme, ook in religieus opzicht, geen plaats was.

Zijn latere werken zijn alle gewijd aan de bestrijding van de dwalingen, die, naar zijn mening, aan de universiteit van Groningen werden verkondigd [1]).

De invloed van Engels is in de eerste tientallen jaren van de 19de eeuw in het Oldambt zeer groot geweest. In 1835 wist hij de meerderheid van de klassis Winschoten achter zich te krijgen voor een adres aan de synode, waarin voor het herstel van de ondubbelzinnige ondertekening door de predikanten van de drie formulieren van enigheid, de grondpijlers van de aloude rechtzinnigheid, werd gepleit [2]). Deze invloed is zeker tendele te danken aan zijn krachtige persoonlijkheid. Toch zou zijn woord niet zo'n macht hebben gehad, als het niet een diepere weerklank had gevonden. Dit was ongetwijfeld te danken aan de warme innigheid van zijn geloof. Het dorre 18de eeuwse geloof kon de mensen, voor wie de godsdienst nog iets betekende, niet bevredigen. Zij zochten naar iets anders.

Toch was te verwachten, dat op den duur de richting van Engels bij de machthebbers in de kerk (dus de boeren) geen genade zou vinden. Mocht het *gevoel* met rationalistisch geloof geen vrede hebben, het *verstand* kon zich met de oude rechtzinnigheid niet meer verenigen. Er was sedert het midden van de 18de eeuw in het leven van de Oldambster boeren teveel veranderd, dat men zou kunnen verwachten, dat zij zich rustig bij de oude orthodoxie zouden neerleggen. Het geloof in de kracht van het menselijke verstand, in de rede, was te zeer in de maatschappelijke en culturele verhoudingen verankerd, om zich te laten verdringen. Ja, het moest zich met steeds toenemende kracht openbaren. In de 18de eeuw was voor de boeren het geloof in de rede en in de vooruitgang in vele opzichten nog geloof op gezag geweest. Nu echter begon voor hun eigen ogen de natuurwetenschap haar kracht te demonstreren. De steeds toenemende verbeteringen in het bedrijf, op grond van natuurwetenschappelijke onderzoekingen, leerden hun in de praktijk de mogelijkheden van het menselijke verstand. Bovendien kwamen zij zelf de wetenschap steeds nader. De grotere welvaart had hun de mogelijkheid tot beter onderwijs gegeven. De gevolgen hiervan lieten zich spoedig zien. Vele boeren bereikten een ontwikkelingspeil, dat hun veroorloofde zichzelf met allerlei problemen in het bedrijf en daarbuiten bezig te houden. Een grote liefde voor alles, wat wetenschap en ontwikkeling betrof, was daarvan het gevolg. We herinneren hier slechts aan de reeds verschillende keren genoemde figuur van J. F. Zijlker. Hun geloof in de vooruitgang werd versterkt door de toenemende materiële welvaart, die zich,

---

[1]) Zie Wumkes, Remko Engels, blz. 108, 113 enz.
[2]) Dezelfde, blz. 110.

het zij dan met een flinke onderbreking na 1817, deed gevoelen.

In deze sfeer konden op den duur de denkbeelden van Engels niet gedijen. Zijn rechtzinnigheid moest in botsing komen met de geliefde wetenschap en rede, terwijl zijn strenge prediking, waarin de zondaren niet werden gespaard, niet paste bij hun groeiend zelfbewustzijn en hun vertrouwen in het menselijke geslacht.

Ondertussen was er een nieuwe figuur opgestaan, die hun op religieus gebied een nieuwe weg wees en voor het conflict tussen gevoel en verstand, althans voorlopig, een oplossing gaf. Het was Hofstede de Groot, de stichter van de Groninger richting in de theologie. De opvattingen van Hofstede de Groot en zijn volgelingen, de latere Evangelischen, mogen we misschien als volgt kort samenvatten.

Zij maakten het geloof principiëel los van het dogma. Geloven was voor hen niet het aanvaarden van een aantal leerstellingen, doch het zich toevertrouwen aan Christus en door Hem aan God. Geloven is dus voor hen een zaak van het gemoed. Het religieuze gevoel staat bij hen in het godsdienstig leven voorop. De leer, het dogma is van secundaire betekenis. Hiermee werd dus het gezag, van welke leer ook, verworpen. Hofstede de Groot is dan ook de eerste geweest, die ronduit heeft durven verklaren, dat de oude leer voor de predikanten niet meer als bindend kon gelden [1]).

De levensbeschouwing van de aanhangers der Groninger richting is optimistisch; het religieuze pessimisme verwerpen ze. De harde leer van de praedestinatie aanvaarden ze niet. Bij hen geen wanhopige vrees, dat Gods genade hun zal worden onthouden, doch een vast vertrouwen op Gods liefde [2]).

De geloofsopvatting van de Groninger richting was christocentrisch. De volle nadruk viel op de figuur van Christus. H. d. G. noemt het allesbeheersende gronddenkbeeld van de richting van hem en de zijnen, dat in het Christendom het voornaamste is de openbaring en opleiding door God in Jezus Christus den mens gegeven, om deze aan God steeds gelijkvormiger te maken [3]).

Door hun principiële verwerping van de gebondenheid van het geloof aan een bepaald dogma, baanden de Groningers de weg voor

---

[1]) Over de opvatting van *geloof* door de Groninger richting, zie P. Hofstede de Groot, De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid, 1855, blz. 101 en blz. 134—135. Over de moedige daad, waarmee H. d. G. definitief brak met de oude leerstellingen als enige in de kerk geldende waarheid, zie Hofstede de Groot, Gron. Godgel., blz. 224 en Reitsma, blz. 752.

[2]) Hofstede de Groot, Gron. Godgel., blz. 20 en 96. Wel zegt H. d. G. op blz. 199, dat zij feitelijk niet de praedestinatie als geheel ontkennen, doch alleen de leer der verwerping. Hiermee verviel echter het harde en strenge van de oude rechtzinnige Calvinistische leer. Zie ook Reitsma, blz. 781.

[3]) Hofstede de Groot, Groninger Godgel. blz. 42.

de vrijheid van de wetenschap. Ze legden de rede geen strobreed in de weg. Wel gingen ze zelf in hun kritiek niet veel verder dan het afbreken van de oude dogmata. Ze bleven geloven in de feilloosheid [1]) van het woord van de apostelen en in het goddelijk wonder der openbaring, ja, in de letterlijke geloofwaardigheid van de Bijbel [2]). Ze stelden er echter prijs op te bewijzen, dat de christelijke leer geheel overeenkwam met de natuurlijke godsdienst, met hetgeen den mens door de rede aan kennis over God en godsdienst was gegeven. Zoals H. d. G. zelf zegt: in zoverre zijn zij rationalisten [3]). Principiëel roepen zij de rede geen halt toe. Van strijd tussen geloof en weten kan volgens hen geen sprake zijn. Geloof is voor hen een zaak van gemoed, weten van het verstand [4]). In de praktijk zijn de predikanten van de Groninger richting dan ook grote voorstanders geweest van de „verlichting" en op allerlei wijzen hebben ze getracht de verbreiding daarvan te bevorderen.

De denkbeelden van Hofstede de Groot en de zijnen vertonen in vele opzichten sterke overeenkomsten met het christelijk humanisme van Wessel Gantfort, al zijn ze natuurlijk in een moderner gewaad gestoken. Zo heeft H. d. G. het zelf ook gevoeld. Hij noemt in de eerste plaats Wessel en verder mensen als Geert Groote, Thomas à Kempis en Erasmus, als degenen, waarop hij voortbouwt [5]). Graag wijst hij op het echt Nederlandse van zijn richting; voor Luther en Calvijn heeft hij niet erg veel sympathie [6]).

Het behoeft nauwelijks betoog, dat de richting van Hofstede de Groot op de Groninger boeren vat moest krijgen. Het vooropstellen van het gevoelselement, van het „gemoedelijke" in de godsdienst en daarmee van een individualistische en subjectieve geloofsopvatting, sloot aan bij de religieuze behoeften, die de Groningers van oudsher hadden gekenmerkt. Hun geloof in de vooruitgang, de optimistische kijk, die zij op de mensen en de wereld hadden, vonden in zijn religieus optimisme weerklank. Hun streven naar ontwikkeling en beschaving vond hier steun en waardering. In hun geloof in de rede werden ze niet belemmerd.

Het is de grote verdienste van Hofstede de Groot en de zijnen, dat ze (tijdelijk) de strijd tussen redelijk denken en religieus gevoel hebben opgeheven. Was de Groninger boeren enkel de keuze gebleven tussen de gevoelsorthodoxie van het Réveil en het zuivere

---

[1]) Zie Hofstede de Groot, blz. 61—63. Over deze *feilloosheid* is veel gestreden met de rechtzinnigen, die aan de *onfeilbaarheid* wensten vast te houden. Zie Roessingh, blz. 42.
[2]) Hofstede de Groot, blz. 240.
[3]) Dezelfde, blz. 48.
[4]) Zie Hofstede de Groot, blz. 134; Reitsma, blz. 799.
[5]) Hofstede de Groot, blz. 24, 216 en 224.
[6]) Dezelfde, blz. 29 en 213.

rationalisme, dan zou ongetwijfeld de balans in de richting van het laatste zijn doorgeslagen. En dan zou het op vele plaatsen van het Groninger platteland reeds veel vroeger tot een débacle van kerk en godsdienst zijn gekomen, dan nu het geval was. De 18de eeuwse ideeën lieten zich niet onderdrukken en moesten met hernieuwde kracht naar voren treden. Reeds in 1823 getuigt Jacob van Lennep, dat het kerkelijk leven in Groningen en Friesland sterk achteruitging door veldwinnend „liberalisme" en „jacobinisme". Al moet men de uitlating van van Lennep [1]) misschien „cum grano salis" nemen, dat de ontkerkelijkende werking van het rationalisme spoedig met volle kracht zou zijn begonnen, als door de vertegenwoordigers van de Groninger richting hier geen dam was opgeworpen, is wel zeker.

Zowel de orthodoxie als het rationalisme zou de Groninger boeren tot onkerkelijken hebben gemaakt. De Groninger richting echter gaf iets nieuws, waardoor ze nog jaren voor kerk en godsdienst bewaard bleven.

Ondertussen waren er ook altijd nog de grote scharen van „vromen", de aanhangers van de denkbeelden van Schortinghuis c.s. Onverzwakt had deze richting zich ook in de Franse tijd en daarna gehandhaafd, hetgeen o.a. tot uiting kwam in het geringe aantal lidmaten van vele kerkelijke gemeenten [2]). De traditionele bezwaren tegen aansluiting bij de Hervormde kerk bestonden nog steeds en met hetgeen daar gepreekt werd hadden de „fijnen" geen vrede. Wel zal iemand als Engels, door zijn ernstige predikatie, voor hen enige aantrekkelijkheid hebben gehad, maar volledige genade kon in hun ogen ook zijn richting niet vinden. Een gruwel was voor hen het rationalisme, met zijn, in hun ogen, oppervlakkige lichtzinnigheid. Toen nu in de loop der jaren de liberale gedachten aan kracht toenamen en aan de Groninger universiteit nieuw voedsel kregen, nam de tegenstelling scherpere vormen aan [3]). De conflict-

---

[1]) J. Z. Kannegieter, Nieuws uit de Ommelanden 1834—1840, Tijdschr. v. Geschiedenis, 1936, blz. 421.

[2]) Zo was in Nieuw-Beerta, ondanks de krachtige actie van den toenmaligen predikant tegen de onkerkelijkheid, het aantal lidmaten in 1825 nog slechts 145 op een bevolking van meer dan 1000 zielen, waaronder waarschijnlijk niemand van een andere gezindte dan de Ned. Hervormde.

[3]) Hofstede de Groot verdedigt zich tegen de bewering, dat de Afscheiding het resultaat was van het optreden van de Groninger richting, door er op te wijzen, dat de Afscheiding plaats vond, vóór er van een Groninger richting sprake kon zijn. Vóór 1835 bestond deze z.i. niet. Dit neemt echter niet weg, dat reeds voor die tijd, ja zelfs vóór de benoeming van H. d. G. (1829), de Groninger universiteit een bolwerk was van het liberalisme. Reeds in 1823 moest Dirk van Hogendorp, volgeling van Bilderdijk en verdediger van een proefschrift en stellingen, die tegen het liberalisme in gingen, in Groningen een slapeloze nacht doorbrengen, omdat in een aangrenzende kamer een aantal Groninger studenten

stof was opgehoopt; er behoefde slechts een aanleiding komen om de bom te doen barsten [1]). Die aanleiding leverde de onenigheid van ds. de Cock te Ulrum met zijn klassis en daarna met het provinciaal kerkbestuur, die leidde tot de Afscheiding van 1834 [2]).

De geboorte van de Afscheiding is niet te begrijpen, als men geen rekening houdt met de geschiedenis der geestelijke stromingen in Groningen in de 18de eeuw [3]). Het zijn Schortinghuis, Verschuyr en een niet te tellen schare van oefenaars, die haar hebben voorbereid. Zij hebben grote groepen van de bevolking godsdienstige denkbeelden bijgebracht, die recht tegen de in de officiële kerk heersende opvattingen ingingen. Nu had dit nog niet een voorbereiding voor de Afscheiding kunnen heten, als zij niet meteen, zoals we reeds opmerkten, de grondslag hadden gelegd voor de idee, dat de officiële kerk niet de „ware" kerk was, in de zin als daarover wordt gesproken in de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Wel zou iemand als Schortinghuis er nooit aan hebben gedacht om deze overtuiging uit te spreken. Door zijn strenge opvatting van bekering en wedergeboorte moest hij echter als vanzelf bij zijn volgelingen de gedachte opwekken, dat tal van predikanten en lidmaten van de kerk „onbekeerden" waren. Deze gedachte is in de loop der 18de eeuw bij de piëtisten steeds dieper doorgedrongen. Toen nu, in het begin van de vorige eeuw, het liberalisme steeds in kracht toenam en in de kerk heersend werd, moest dit op den duur leiden tot de overtuiging, dat deze kerk niet meer de ware, maar de valse kerk was, waarvan men zich, krachtens art. 29 van de Geloofsbelijdenis, moest afscheiden [4]). De Afscheiding van de Cock was de laatste stap in de ontwikkeling van het piëtisme in Groningen, of — zoals van Teylingen het uitdrukt — ze was de kerkelijke consolidatie van de beweging der „nadere reformatie" [5]).

---

plannen smeedden om dezen tegenstander van het liberalisme te lijf te gaan. Zie Dr. G. Keizer, De Afscheiding van 1834, 1934, blz. 399. Het verhaal, dat van Hogendorp zelf van deze gebeurtenis doet en waaruit men de indruk zou krijgen, dat hij in groot levensgevaar heeft verkeerd, zal wel enigszins overdreven zijn.

[1]) Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 134.

[2]) Zie over het ontstaan van de Afscheiding: Keizer, De Afscheiding, waarin een uiterst nauwkeurig verhaal wordt gegeven van alles, wat er in 1834 en in de voorafgaande jaren gebeurde.

[3]) Zie Kromsigt, Schortinghuis, blz. 345; Wumkes, Gereformeerde Kerk, blz. 134 en ds. E. G. van Teylingen, Eenige opmerkingen over de snelle verbreiding van de Afscheiding in het noorden van ons land, bizonder in Groningen, Gereformeerd theologisch tijdschrift, 34ste jaargang, October, 1933.

[4]) Zoals bekend, werd de Afscheiding in Ulrum door de zich afscheidenden ook op deze wijze gemotiveerd. Zie de acte van afscheiding bij Keizer, op blz. 575—576.

[5]) Eenige opmerkingen enz., blz. 279.

Met het Réveil heeft de Afscheiding overeenkomsten, doch de bewegingen staan los van elkaar en ze hebben verschillende oorzaken [1]). De Afscheiding is niet uit het Réveil ontstaan; de Cock heeft zijn ideeën niet te danken aan de Réveilmannen en zijn volgelingen nog veel minder. Het kopstuk van het Réveil in Groningen, ds. Engels, was een der scherpste bestrijders van de Cock en nam zelfs twee vrijzinnig getinte predikanten tegen hem in bescherming [2]). De Cock zei op zijn beurt van Engels: „Ds. Engels is het oude te oud en het nieuwe te nieuw en hij heeft een middenweg gevonden, die mij niet past" [3]).

Ook de wijze van invoering van de synodale organisatie van 1816, die men wel eens genoemd heeft als oorzaak, heeft met het ontstaan van de Afscheiding, in Groningen althans, niets te maken [4]).

Uit de Schortinghuisianen zijn in Groningen de Afgescheidenen voortgekomen en de Schortinghuisianen in Ulrum zijn het ook geweest, die de Cock tot zijn stap hebben gebracht [5]). Zij waren het, die de Cock, die wel een ernstig predikant was, doch overigens geheel werkte in de richting, die in die dagen heersend was, tot andere gedachten wisten te brengen [6]). Toen hij — uit een domineesfamilie geboren en een trouw zoon van de kerk — zelfs na schorsing en afzetting niet aan afscheiding dacht, waren zij het, die door hun sterke aandrang hem er tenslotte toe brachten [7]).

Geen duidelijker aanwijzing voor de oorsprong van de Afgescheidenen, dan de acte van Afscheiding zelf, zoals die 14 October 1834 is opgesteld: *ongeveer de helft van de ondertekenaars was geen lidmaat van de Ned. Herv. kerk,* doch deze niet-lidmaten verklaarden, dat ze zich met de hunnen wilden voegen bij de te stichten Gereformeerde gemeente. Dit spreekt voor zichzelf; we

---

1) Keizer, blz. 33, aant. 5; van Teylingen, blz. 271.

2) Zie o.a. Wumkes, Ds. Remko Engels, blz. 98.

3) Zie het krabbeltje van de Cock op de door Keizer, naast blz. 24, gereproduceerde brief.

4) Zoals van Teylingen op blz. 270 opmerkt, kwamen de protesten tegen de wijze, waarop de nieuwe regeling van het kerkbestuur tot stand was gekomen, niet uit Groningen.

5) Zie Reitsma, blz. 764

6) Keizer beschrijft op blz. 170 e.v., hoe de Cock door nadere kennismaking met de „vromen" in zijn gemeente, langzamerhand geheel andere denkbeelden kreeg. Hoewel Keizer het nergens duidelijk uitspreekt, blijkt uit zijn beschrijvingen duidelijk, hoe deze gemeenteleden vervuld waren van dezelfde denkbeelden als de „fijnen" uit de 18de eeuw.

7) Keizer, blz. 408, 432 en 554, maakt melding van deze sterke aandrang uit gemeente en kerkeraad. Deze auteur doet zijn best om te bewijzen, dat de Cock zich niet liet drijven in een richting, die hij zelf niet wilde. Dit moge waar zijn, uit de feiten, die hij zelf meedeelt, blijkt duidelijk, dat het niet de Cock was, bij wie de gedachte aan afscheiding het eerst is opgekomen. Zonder de aandrang uit de gemeente zou hij er wel nooit toe gekomen zijn.

zijn hier in de kringen van Schortinghuisianen, die zich van het lidmaatschap verre houden [1]).

De Afscheiding kwam geenszins als een donderslag uit heldere hemel. Reeds vóór de schorsing van de Cock was diens naam op de lippen van alle vromen in Groningen en zelfs daarbuiten. Op de „oefeningen", ja, op straat, in de trekschuit en de dilligence vertelde men elkaar van den door God begenadigden prediker, die in Ulrum was opgestaan en daar Gods woord zuiver en rein verkondigde [2]). Met grote aandacht en innige instemming las men zijn geschriften. In het Oldambt vond zijn woord onmiddellijk weerklank en wekte enthousiasme in de kringen van de piëtistisch gezinden. Zó groot was de belangstelling, dat velen er de zware reis voor over hadden, om hem in Ulrum te horen [3]). Toen tot Afscheiding was besloten, vond deze daad dan ook sympathie en spoedig werden de eerste Gereformeerde gemeenten in het Oldambt opgericht (in 1836). Dat een van de eerste ontstond in de oude gemeente van Schortinghuis (Midwolda), zal wel geen toeval zijn.

Toch heeft de Afscheiding (en dit geldt niet alleen voor het Oldambt, maar voor Groningen in het algemeen) in de verste verte niet die gevolgen gehad, die men, gezien de omvang van de piëtistische beweging, had kunnen verwachten. Als men schat, dat ongeveer de helft van de bevolking deze richting min of meer was toegedaan, dan blijft men waarschijnlijk aan de lage kant. En toch scheidden zich in vele gemeenten slechts enige percenten van de bevolking af. Als men dit verklaren wil, vergete men niet, dat het grootste deel van alles, wat macht en aanzien had, burgerlijke autoriteiten, predikanten en werkgevers, aan de kant van de vrijzinnigen stond en met grote heftigheid op de daad van de Cock reageerde. Velen, die in hun hart misschien wel tot de stap geneigd waren, zullen tegen deze tegenstand niet hebben opgedurfd. Velen zullen ook, toen ze tenslotte voor de keuze werden geplaatst, om de kerk, die zolang de enige en alleenheersende was geweest, te verlaten of te blijven, voor de uiterste consequentie zijn teruggeschrokken. Zo gingen er tenslotte maar relatief weinig over. Maar dat was de kern; het waren van de meest overtuigden en de stoutmoedigsten. Al bleef dus de grote massa van de piëtistisch gezinden in de grote kerk achter, de kracht was er uit. Het gros bleef zonder leiders achter; er zat geen fut meer in. De beweging verloopt en geleidelijk verdwijnt ze. Dit uit zich o.a. in een toenemend ledental van de Ned. Herv. Kerk. Men vergeet de principiële bezwaren, die men vroeger tegen het lidmaatschap had en

[1]) Zie Keizer, acte van afscheiding, naast blz. 576.
[2]) Dezelfde, blz. 189.
[3]) Dezelfde, 189—190.

men laat zich gewillig weer binnen de muren voeren. Tegen het midden van de vorige eeuw was bijna alles, wat daarvoor in aanmerking kwam, lid van de Ned. Herv. Kerk. Dat velen zich daar echter niet thuis zouden gevoelen, was, gezien de richting, waarin de kerk zich ontwikkelde, te verwachten.

Het ligt wel voor de hand, dat men de Afgescheidenen in de eerste plaats vond onder de arbeiders en de kleine burgerij [1]). Ook in dit geval echter was er van een tegenstelling tussen werkgever en werknemer, als zodanig, geen sprake. De arbeiders waren in die jaren nog niet opstandig. Ook nu weer ging het om geestelijke beginselen, die voor de ene groep grote en voor de andere geringe aantrekkingskracht hadden. Van een sociale strijd was geen spoor te bekennen. Zo zien we dan ook de enkele boeren, die mee overgaan, vaak als leider van de beweging optreden. O.a. was dit het geval in Westerlee (Oldambt) [2]).

Ondertussen was bij de boeren de sympathie voor de Groninger richting voortdurend groeiende. Alle bestrijding van de kant van Engels kon hierin geen verandering brengen [3]). Reeds voor het midden van de eeuw heeft deze richting overal in het Oldambt wortel geschoten. Engels heeft het zelf nog moeten beleven. Toen hij tenslotte, na 50 jaar predikant in Nieuwolda te zijn geweest, in 1855 stierf, ging ook zijn eigen gemeente om. Toch had hij niet tevergeefs gewerkt. Verliep in de meeste gemeenten de beweging van de nadere reformatie, voor zover ze zich niet in de Gereformeerde kerk had geconsolideerd, in Nieuwolda was dat niet, of althans niet in die mate, het geval. Wat daar na de Afscheiding aan piëtistisch voelenden in de kerk was gebleven, vond steun in de hecht orthodoxe en toch „gemoedelijke" prediking van

---

[1]) Bij Reitsma, blz. 763—764, vindt men de opmerking, dat de partij, die naar afscheiding dreef, het hoofd opstak onder de Groninger *landbouwers*. Dit moet een vergissing zijn. Onder de grote boeren, de „Groninger boeren" in engere zin dus, vond de Afscheiding vrijwel in het geheel geen aanhang. Meer vond men de Afgescheidenen onder de kleine boeren, doch in overgrote meerderheid kwamen ze ten platten lande voort uit de landarbeiders en verder uit de kleine burgerij.

[2]) Volgens een mededeling uit particuliere correspondentie. In het nu volgende deel van dit hoofdstuk zijn tal van inlichtingen van predikanten over de kerkelijke geschiedenis van het Oldambt in de 19de eeuw verwerkt.

[3]) In 1842 werd door „de zeven Haagse Heren" het bekende adres aan de synode gezonden, waarin op strenge handhaving van de oude formulieren werd aangedrongen. Misschien is door Engels de stoot tot dit adres gegeven, misschien heeft hij enkel raad gegeven (Wumkes, Ds. Remko Engels, 110 en 111). In ieder geval was het voor een deel zijn werk en het zal voor hem bittere ervaring zijn geweest, dat de felste aanval tegen dit adres kwam uit zijn onmiddellijke omgeving, n.l. van A. Rutgers van der Loeff, predikant te Zuidbroek, een vooraanstaande figuur onder de aanhangers van de Groninger richting.

Engels. Zo bleef in Nieuwolda, ook nadat de kerk officiëel in linkse richting was gegaan, een orthodoxe inslag merkbaar.

Een merkwaardige uitzondering in dit opzicht vormde ook Midwolda. Hier deed zich een bizonder geval voor, dat om zijn latere gevolgen vermelding verdient.

Zoals we reeds terloops vermeldden, was daar in 1836 een Gereformeerde kerk gesticht. Deze ontwikkelde zich in de eerste tientallen jaren van haar bestaan vrij behoorlijk. Dat was de bestuurderen van de Ned. Herv. kerk niet aangenaam en ze zonnen op middelen, om hierin verandering te brengen. Hoewel ze zelf links (Gronings) waren, besloten ze een positief orthodox predikant te beroepen. Deze moest dan de arbeiders weer uit de Gereformeerde kerk preken. Met het kleine kwaad zou men het grote kwaad trachten te verdelgen. Had men dat eenmaal bereikt, dan kon men bij de volgende gelegenheid weer een predikant van linkse richting beroepen. Men beriep ds. Gravemeyer [1]). Het was een keus, die hun zou heugen. Er is geen dominee uit die tijd (Gravemeyer stond van 1857—'65 in Midwolda), wiens naam in het Oldambt nog zo'n bekendheid geniet, als die van Gravemeyer. In kerkelijke kringen in Midwolda en omgeving is hij haast tot een legendarische figuur geworden. Hij was een geweldige persoonlijkheid, die de mensen diep ontzag inboezemde. Met een imponerende kracht en gloed verdedigde hij van de kansel en bij elke andere gelegenheid zijn overtuiging. Niet alleen uit Midwolda, maar ver uit de omgeving kwam men naar hem luisteren. Het stervende piëtisme werd tot nieuw leven gewekt. Allen, die nog iets van de denkbeelden van de nadere reformatie hadden bewaard, voelden het geloofsleven met nieuwe kracht in zich ontwaken. Zo sterk was zijn invloed, dat zelfs enkele grote boeren zich onder zijn overtuigde volgelingen schaarden.

Uiterlijk scheen het, dat de toeleg van het Midwolder kerkbestuur zou gelukken. In groten getale kwamen de Gereformeerden naar de grote kerk om Gravemeyer's woord te horen. Deze was er echter niet de man naar, om zich voor deze doeleinden te laten gebruiken. Hij voorzag, dat men na hem weer iemand van andere richting zou benoemen en dat dan zijn werk — vanuit zijn standpunt gezien — geen vrucht zou dragen. Toen hij in 1865 zijn afscheid nam, raadde hij zijn getrouwen aan, voortaan bij de Gereformeerden ter kerk te gaan en hen met geld te steunen, doch lid te blijven van de Ned. Herv. gemeente. Aan zijn eerste twee verlangens voldeden velen, maar aan zijn laatste niet. Tal van mensen gingen

---

[1]) Zie over Gravemeyer en zijn werk U. P. O(kken), Kerkelijk Oldambt, voorheen en thans, Hervormde Kerkbode, Febr. 1925.

tot de Gereformeerde kerk over. Plotseling kwam deze tot grote bloei. Ze moest na het vertrek van Gravemeyer met de grootste spoed overgaan tot het vergroten van haar kerkgebouw, terwijl ze toen voor het eerst een eigen predikant kon beroepen. Het bestuur van de grote kerk was in de zelfgegraven kuil gevallen. Bovendien had zich onder degenen, die niet tot de Gereformeerde kerk overgingen, een kern van orthodoxen gevormd, die zich, ondanks de vele jaren vrijzinnigheid, die nu voor Midwolda zouden volgen, bleef handhaven. Bovendien had het door Gravemeyer uitgestrooide zaad ook nog in de omgeving van Midwolda wortel geschoten. Vooral in de buurdorpen Oostwold en Scheemda—Eexta was dit het geval [1]). Ook daar waren de resultaten van zijn werk van blijvende aard.

Gravemeyer had op het kritieke moment ingegrepen. Hij had nog juist op tijd het piëtisme nieuw leven in kunnen blazen, toen het op het punt stond bij gebrek aan voedsel te sterven.

Voorlopig bleek van zijn werk naar buiten echter weinig. Na zijn vertrek was het gehele Oldambt officiëel de linkse richting in de kerk toegedaan [2]).

Lang voerde de Groninger richting de boventoon, doch in de loop van de jaren begon haar heerschappij te verzwakken. Het was te voorzien, dat de ontwikkeling in linkse richting bij haar niet op zou houden. Zelf had zij toegestaan en bevorderd, dat voor de rede ruim baan werd gemaakt; niets garandeerde haar, dat haar volgelingen op den duur in de toepassing der rede zouden blijven staan, waar zij dat graag zou zien. Zij had het geloof in de bijbelse wonderen, ja, in het gehele bijbelwoord ongerept gehandhaafd, maar waarom zou de kritiek der rede dit niet aantasten? Het werd aangetast, evenals de gehele geloofsopvatting der Groningers. De moderne theologie ontwikkelde zich en spoedig deed de moderne richting haar intrede in de gemeenten. De Groninger richting kon zich hiertegen moeilijk verzetten. Evenals iedere principiëel ondogmatische godsdienstvorm, liep de hare het gevaar gemakkelijk te vervloeien. Ze had niet als de rechtzinnigheid stevige punten van houvast. Zonder positief met haar te breken, konden haar volgelingen geleidelijk naar een andere richting overgaan [3]).

En zo gebeurde het ook in het Oldambt. Tal van predikanten, die daar als Groningers zijn gekomen, zijn in de loop van hun ambtsperiode „afgezakt" in de richting van het modernisme. Hun kritiek ging steeds verder; ze legden hun denken geen remmen aan en telkens viel weer een stuk van het geloof in het bovennatuurlijke

---

[1]) Okken, Kerkelijk Oldambt.
[2]) Dat gold toen trouwens voor vrijwel de gehele provincie.
[3]) Zie ook Reitsma, blz. 798 en 808.

karakter van het Christendom. Als zij dan verdwenen, werden zij opgevolgd door volbloed modernen. Want niet alleen bij de predikanten, ook bij de gezaghebbenden in de gemeente, bij de meerderheid der boeren, vond het uiterst linkse sympathie. De behoefte aan een positief religieus leven werd bij hen steeds minder. De landbouwwetenschap gaf hun steeds grotere zekerheid. Het afhankelijkheidsgevoel, een der wortels van het geloof, verdween steeds meer. Het vertrouwen in de toegepaste natuurwetenschap was onbegrensd. Dit vertrouwen gaf de zekerheid, die vroeger het vertrouwen op God had gegeven. De Oldambster boer voelde zich een vooruitstrevend mens, vrij van alle vooroordeel en bijgeloof, die zich niet kon bezighouden met bekrompen religieuze opvattingen. De Groninger richting werd hun te zwaar; ze wilden een „lichteren" predikant.

Ongeveer 1850 speelde het religieuze leven bij de Oldambster boeren nog een rol van betekenis; toen het laatste kwart van de 19de eeuw inging, was het bezig om zo langzamerhand tot nul te dalen.

Hoewel de moderne prediking slechts ingang kon vinden, omdat deze ontwikkeling bij de boeren bezig was zich te voltrekken, heeft zij aan de andere kant deze ontwikkeling versneld [1]). Tot een werkelijk geloofsleven opwekken konden de meeste moderne predikanten niet meer; daarvoor waren ze in de regel te verstandelijk georiënteerd. Men luisterde naar hun vaak zeer philosophisch ingegestelde preken en voor zover men ze begreep, zal men ze wel genoegelijk gevonden hebben. Afbrekend werkten ze echter door hun onbarmhartige kritiek op het, huns inziens, ongerijmde in de Bijbel, op allerlei oude gebruiken en instellingen. Hiermee verdreven zij het laatste spoortje van het „heilig ontzag", een van de eerste voorwaarden voor het ontstaan van het religieuze gevoel. Bovendien bracht dit hun gemeente (het moge dan ten onrechte zijn geweest) tot de overtuiging, „dat dominee zelf niet meer geloofde" en dat het hun dus zeker vrij stond om te denken, zoals ze wilden.

Dit alles had niet ten gevolge, dat zich een openlijke anti-kerkelijke of anti-religieuze beweging ontwikkelde. Integendeel, de boeren bleven goed kerks en de dominee bleef een geziene figuur. Maar in het leven nam het religieuze een steeds geringere plaats in. Tenslotte was voor velen, zo niet de meesten, de zogenaamde vrijzinnigheid niet meer dan een bedekte vorm van ongeloof.

Tot zover de boeren. Ondertussen waren de arbeiders er ook nog.

---

[1]) Over moderne richting, Reitsma, blz. 799 e.v. en over de moderne theologie, Roessingh, De moderne theologie.

Zij hadden, zoals we reeds meedeelden, in de dertiger jaren, ondanks hun grote sympathieën in die richting, slechts voor een klein deel de stap naar de Gereformeerde kerk durven maken. Ze waren — van hun leiders beroofd — teruggekeerd in de schoot van de grote kerk. Behalve in Nieuwolda en Midwolda hadden ze daar spoedig niet veel anders meer gehoord dan predikanten van de Groninger en later van de moderne richting. Steun voor de religieuze gevoelens, die hun eigen waren, konden ze daar niet ontvangen. Reeds de Groningers hadden hun die niet gegeven. Hofstede de Groot zegt, dat „de ongeletterden onze *gemoedelijke* evangelieprediking gaarne (hoorden) en toonden te begrijpen" [1]). We willen er niet aan twijfelen, dat dit in individuele gevallen zeker zo was. Maar dat in het algemeen deze prediking bij de lagere klassen effect heeft gehad, laat zich moeilijk volhouden. Ze heeft de Groninger landarbeiders niet geraakt, zoals b.v. het woord van de Cock.

De prediking van de Groningers was in de eerste plaats gericht tot de meer ontwikkelden, tot de „beschaafden", zoals men in die dagen gewoonlijk placht te zeggen. Het „redelijke" deel van de predikatie der Groningers ging over de hoofden van de arbeiders heen. Het „gemoedelijke" deel, dat wat voor het hart bestemd was, was voor hen te slap of, als men wil, te teer. Zij spraken van vertrouwen op God, van Gods liefde. Zij spraken over Jezus, hoe deze gezonden was, niet om enkele uitverkoren, doch om de hele mensheid tot de eeuwige zaligheid te brengen.

Dit kon mensen raken, voor wie in het dagelijkse leven zachtheid en tederheid geen onbekende begrippen waren, mensen, die tijd, geld en gelegenheid hadden om hun gevoelens te cultiveren en te ontwikkelen. Niet echter de boerenarbeiders, wier bestaan hard en bitter was en geen gelegenheid bood tot geestelijke verfijning. Wat hun gemoed werkelijk raakte, vond daar diepe weerklank, doch de levensomstandigheden hadden hen voor tedere aandoeningen weinig toegankelijk gemaakt. Om een oud beeld te gebruiken: hun gemoed was een goed instrument met een diepe klank, doch wie het wilde bespelen, moest met stevige hand in de snaren grijpen.

Als een Schortinghuis hun zijn „Bekeert U!" met gloeiende hartstocht toeriep, als de Cock hun predikte van de dag des oordeels en van de velen, die verworpen zouden worden, als Gravemeyer hun toedonderde en als zondaars te kijk stelde en als een oefenaar hun vertelde van zijn strijd met den duivel, hoe hij werd heen en weer geslingerd tussen God en den Boze, dan was dat taal waarin ze konden meevoelen. Dat raakte hun hart en gaf hun gemoed

---

[1]) Groninger Godgeleerden, blz. 219.

bevrediging. De predikanten van de Groninger richting konden en wilden het zo niet en de modernen na hen nog veel minder. Het gevolg was, dat hun woorden afgleden als een zachte liefkozing op een hard pantser.

Zo stierf langzamerhand bij de arbeiders het religieuze leven af, omdat hun het geestelijk voedsel werd onthouden, dat ze nodig hadden. Hoe men het ook moge bekijken, het is zeker, dat het voor de arbeiders een groot verlies betekende. Het was het enige, wat hen boven de dagelijkse sleur kon verheffen en hun tot troost kon zijn in de ellende.

Men denke, als we hier spreken van „onthouden van geestelijk voedsel", niet direct aan algehele onverschilligheid bij de boeren, tegenover het geestelijke lot van de arbeiders. Er waren ongetwijfeld zeer velen, die zich daarom weinig bekommerden. Aan de andere kant waren er echter, zoals we reeds opmerkten [1]), omstreeks het midden van de 19de eeuw vele sociaal-voelenden, juist onder de leidende figuren in het Oldambt, die zich ernstig bezorgd maakten over de culturele en sociale achteruitgang van de arbeidersklasse. Vooral ook de achteruitgang van het religieuze leven had hun aandacht. Maar men begreep de behoeften van de arbeiders niet. Er is misschien geen geestelijke stroming geweest, waarvan de aanhangers zich moeilijker in het geestesleven van andersdenkenden konden verplaatsen, dan het 19de eeuwse liberalisme. De liberaal-vrijzinnigen beschouwden de religieuze denkbeelden, waaraan de arbeiders behoefte hadden, als bekrompen dwalingen, waarvan de mensheid, om haar zelfs wil, ten spoedigste moest worden bevrijd. Dat deze denkbeelden innig verband hielden met de sociaal-culturele toestand van de arbeiders, hebben ze niet begrepen. Ze konden niet inzien, dat deze ideeën voor de arbeiders even waar waren als hun liberaal-vrijzinnige denkbeelden voor henzelf en dat ze daarom waardering en respect verdienden. Zo hebben velen met de beste bedoelingen meegewerkt tot hetgeen ze juist wilden verhinderen, de ondergang van het religieuze leven bij de arbeiders. Zoals in alle opzichten, raakten boeren en arbeiders ook in religieus opzicht in de 19de eeuw steeds verder van elkaar en ze konden elkaar daardoor steeds minder begrijpen.

Het eindpunt, waar boeren en arbeiders — langs zeer verschillende wegen — uitkwamen, was ongeveer hetzelfde: beider belangstelling voor het religieuze leven daalde tot een minimum. Bij de boeren door een voortdurende afname van de innerlijke behoefte, bij de arbeiders, omdat hun het geschikte geestelijke voedsel ontbrak. Bij de boeren ging het religieuze leven verloren, *ondanks*

---

[1]) Zie het vorige hoofdstuk, blz. 233 e.v.

het feit, dat ze predikanten van eigen keuze hadden, bij de arbeiders, *omdat* ze deze *niet* hadden. Met enige overdrijving zou men kunnen zeggen, dat indien het Oldambt tien Gravemeyers zou hebben gehad inplaats van één, alle Oldambster arbeiders een krachtig geloof zouden hebben bewaard. Al deze Gravemeyers zouden het grootste deel van de boeren echter niet hebben kunnen verhinderen om geleidelijk tot een aan ongeloof grenzende vrijzinnigheid over te gaan.

Nu hebben de niet-Gereformeerde arbeiders (behalve dan in Midwolda enz.) het werkelijke geloof, naar het schijnt, reeds eerder verloren dan de boeren. Reeds omstreeks 1850 schijnt dit volksdeel, dat een halve eeuw vroeger nog zo'n krachtig geloofsleven kende, op weg geweest te zijn, om geestelijk te verwilderen. Van de arbeidersjeugd uit die tijd wordt tenminste, in het reeds meer geciteerde rapport over de dienstbaren, in 1851 gezegd [1]: „Hoort de godsdienstleeraars, zij zullen u zeggen hoe weinigen gezet godsdienstoefening en godsdienstonderwijs bijwonen; hoe opwekkingen daartoe met ernst en liefde gedaan, op volstrekte onverschilligheid, traagheid en onwil afstuiten; hoe velen er zijn, die niet lezen of schrijven kunnen, van God en Christendom bijna geen begrip hebben; hoe sommigen zich zelfs niet ontzien, welgemeende toespraak en vermaning met wrevelige woorden, zoo niet met kwalijk verborgen spot en hoon te beantwoorden".

Ondanks de bovengeciteerde klachten over gebrek aan belangstelling, bleven toch de meeste arbeiders kerks. Al mogen misschien de jongeren wel eens van de kerk wegblijven, van een verzet tegen de kerk is geen sprake.

Tot in het laatste kwart van de 19de eeuw blijft de kerk schijnbaar bloeiend. Haar ledental is groot, haar gebouwen zijn des Zondags vol. Maar inwendig was de kerk voos en verrot. Spoedig zou de storm komen, die een groot deel van haar lidmaten als kaf zou wegblazen.

Is de vrijzinnigheid op kerkelijk gebied bij de Oldambster boeren in de loop van de 19de eeuw steeds toegenomen, ook op staatkundig gebied hebben zij tot de meest vooruitstrevenden in den lande behoord.

Wel was men in de Franse tijd enigszins van zijn radicale neigingen bekomen, doch aan de andere kant was toen door de toenemende welvaart de basis gelegd voor een sterke verhoging van de sociale en culturele positie van de boeren. Het was dus ook te verwachten, dat in de toekomst de eis naar politieke macht

---

[1]) Handelingen Genootschap van Onderdendam, 1851, blz. 106.

en invloed met hernieuwe kracht zou worden gesteld.

Aanvankelijk had men ook hier, naar 't schijnt, het volle vertrouwen in de regering van Willem I. Toen echter het eerste enthousiasme voor het herstel van de nationale onafhankelijkheid en de terugkeer van de Oranjes was gezakt, begon men hier, evenals elders, de fouten van het nieuwe bewind te zien.

Het eerste duidelijke symptoom, dat men met de gang van zaken niet meer helemaal tevreden was, was het adres van de „voorname landbouwers in de provincie Groningen" in 1823 aan den koning gezonden, waarin met klem werd aangedrongen op verhoging van de graanrechten [1]). De weinig stabiele graanpolitiek van de regering, die daarop volgde [2]), wekte ook geen tevredenheid. Zeer ongelukkig trof de regering het met de sterke verlaging van de graanrechten in 1830, daar kort daarna opnieuw een sterke daling van de graanprijzen inzette. Was daardoor de stemming onder de Groninger graanboeren al niet gunstig, een andere maatregel deed de maat overlopen.

Naar men weet, maakte de regering in het begin van de dertiger jaren van de vorige eeuw een aanvang met de heffing van de grondbelasting, op grondslag van de gegevens van het kadaster. Dit had ten gevolge, dat in verschillende provinciën, o.a. in Groningen, deze belasting sterk werd verhoogd [3]). Dat bracht het opstandige bloed van de Oldambster boeren tot koken. Het Oldambt kwam in beweging. In 1834 sloten de boeren van Midwolda een overeenkomst, om de verhoogde belasting niet te betalen en elkaar te helpen om de gevolgen van een mogelijke gerechtelijke verkoop van een deel van hun goederen te dragen [4]).

De gouverneur van de provincie trachtte de boeren te kalmeren, doch zonder succes. Protesten uit Midwolda, Beerta, Finsterwolde, Meeden, Zuidbroek, Scheemda en Termunten, dus vanuit alle hoeken van het Oldambt, kwamen binnen. Sommige waren dreigend van toon. Lijdelijk verzet volgde. De regering, niet ten onrechte bevreesd voor uitbreiding van de beweging, stuurde Juni 1834 een bataljon infanterie naar het Oldambt. Toen nog steeds betaling werd geweigerd, volgden beslagnemingen en in Januari 1835 zouden in Winschoten een aantal koeien van een zekere Hovinga van Beerster-

---

[1]) Rekwest en inlichtende memorie namens een aanzienlijk aantal voorname landbouwers in de provincie Groningen aan Zijne Majesteit den Koning, 1823.

[2]) 1822 werden de graanrechten iets verhoogd, 1825 zeer sterk verhoogd, 1830 weer op peil van 1822 teruggebracht, terwijl in 1835 de schaalrechten werden ingevoerd, die een sterke verhoging betekenden. Zie E. Baasch, Holländische Wirtschaftgeschichte, 1927, blz. 488—489.

[3]) Dr. H. Blink, Gesch. Boerenstand en Landbouw, deel II, blz. 324.

[4]) Zie hiervoor en voor het volgende, het reeds genoemde artikel van Kannegieter, Nieuws uit de Ommelanden, 1834—1840. De titel van het artikel is enigszins misleidend. Het handelt feitelijk alleen over het Oldambt.

hogen worden verkocht. De boeren waren vastbesloten, de verkoop niet te laten doorgaan en waren in groten getale naar Winschoten opgetrokken. Bovendien hadden ze een 600 Hannoveraanse dagloners laten aanrukken, die gewapend met stokken, zeisen en gedeeltelijk ook met geweren, Winschoten in schrik en beven brachten. Toen de schutterij en de infanterie wilden optreden, om de verkoop doorgang te doen vinden, konden ze niets bereiken, daar de boeren schouder aan schouder stonden en van geen wijken wilden weten. Hovinga maakte van de verwarring gebruik om met zijn vee weer naar huis te gaan.

De autoriteiten zagen de zaak ernstig in en direct werden nog enige bataljons infanterie naar het Oldambt gestuurd [1]). Dat hielp eindelijk. Men was nu wel gedwongen om te betalen. De rust werd hersteld en alleen Hovinga moest, beschuldigd van opruiing van de Hannoveranen, gevangenisstraf ondergaan.

Het heeft lang geduurd voor de Oldambster boeren de regering haar optreden hebben vergeven. Nog jaren later treft men soms in een rapport of elders een zijdelingse opmerking, waaruit blijkt, dat de bitterheid nog niet is geweken. Het bewind van Willem I had het laatste restje sympathie verspeeld en spoedig vinden we de Oldambster aan de kant van de principiële oppositie tegen diens bewind: bij de liberalen.

Het ligt voor de hand, dat de Oldambster boeren zich tot de liberalen aangetrokken voelden. Het liberalisme toch bracht de politieke, culturele en economische idealen van de opstrevende burgerij naar voren. Met deze burgerij nu stonden de Oldambster boeren, wat hun sociaal-economische positie betreft, grotendeels op één lijn. Op enkele punten waren hun verlangens natuurlijk anders, dan die der stedelijke burgerij (zo b.v. ten opzichte van de graanrechten), doch in grote lijnen gezien ging hun streven in dezelfde richting.

Vooral de staatkundige idealen van het liberalisme hadden hun volle sympathie. Zij voelden zich mensen van betekenis in de samenleving en wilden ook in het bestuur van de staat en zijn onderdelen hun stem laten horen. Zij meenden (en volkomen terecht), dat ze politiek mondig waren en wilden zich, evenmin als de stedelijke burgerij, van bovenaf laten regeren. Had de autocratische regering van Willem I in dit opzicht de burgerij niet gebracht, wat ze verlangde, de Groninger boeren hadden bizonder veel reden

---

[1]) Van het plan om cavalerie te sturen, dat men reeds bij de eerste gelegenheid, dat men militairen zond, had gehad, moest men afzien, daar er geen soldaten van dit wapen meer in reserve waren (wegens de opstand in België) en de prins van Oranje vreesde, dat vertrek van cavalerie uit het veldleger een slechte indruk zou maken (Kannegieter, blz. 424).

tot ergernis. Naar men weet had na 1815 de adel, als afzonderlijke stand, zitting gekregen in de provinciale staten en deze oefende daar een invloed uit, die ver boven zijn numerieke en sociale betekenis uitging.

Dit moest, speciaal op de Groninger plattelanders, prikkelend werken. In de eerste plaats werd hierdoor aan de Groninger adel een macht toegekend, die deze zelfs vóór de Franse revolutie nooit had bezeten. Het Oldambt had nooit adel gekend en de jonkers in de Ommelanden (als men deze tot de adel wil rekenen) hadden *als zodanig* geen politieke macht bezeten. Deze ontleenden ze, evenals de eigenerfden, aan hun grondbezit. Men was dus vergeleken bij vroeger in zekere zin achteruit gegaan.

In de tweede plaats waren de Groninger boeren, meer dan enige andere groep plattelanders in ons land, zich bewust van hun eigen macht en aanzien in de samenleving, zodat hen ook daardoor deze positie van tweede-rangsburgers speciaal moest kwetsen. Zo is onze J. F. Zijlker dan ook diep verontwaardigd, als hij moet constateren, dat in de politiek één edelman evenveel waard is als 500 boeren [1]).

Met volle kracht doen de Oldambster boeren dan ook mee in de strijd voor de wijziging van ons staatsbestuur in de liberale richting. Het leeft en woelt in hun geesten en spoedig moest de regering zich weer met dit lastige uithoekje van ons land bezig houden [2]).

„Men heeft zich eraan gewend, om de Nederlandsche bevolking van 1840 suf en apathisch te noemen", zegt Kannegieter [3]), doch hij voegt er aan toe: „De Groninger boeren, rijk, relatief gesproken ontwikkeld en vol goede activiteit, maakten zooals blijken zal een gunstige uitzondering". Kannegieter spreekt van de Groninger boeren in het algemeen en dit niet ten onrechte. Het waren echter de Oldambster boeren, die in deze jaren voorop gingen. Dit blijkt trouwens uit de studie van Kannegieter duidelijk; alles wat hij ons verhaalt, heeft betrekking op de Oldambsters. Het Oldambt bijt de spits af, de rest volgt.

In het begin van 1840 sturen een honderdtal boeren uit het arrondissement Winschoten een adres aan den koning met het verzoek, om het aanhangige wetsontwerp inzake de wijziging van de grondwet geheel te veranderen, zodat een werkelijk principiële wijziging tot stand zou worden gebracht. Ze geven daarvoor in het adres verschillende wensen te kennen, waarin zo ongeveer de ideeën zijn vervat, die in 1848 in de grondwet zijn vastgelegd; alleen werd speciaal de nadruk gelegd op de wensen van het platteland. De

---

1) Groninger Landbouwer, blz. 75.
2) Zie voor het volgende ook het artikel van Kannegieter.
3) blz. 428.

leider van deze liberale actie in het Oldambt was weer J. F. Zijlker, terwijl verder ook zijn plaatsgenoot, O. J. Onnes, werd genoemd[1]).

Het voor die tijd zeer radicale adres maakte de opmerkzaamheid van de regering, die aan het Oldambt wel geen bizonder aangename herinneringen zal hebben gehad, gaande. Men vroeg inlichtingen aan den gouverneur van Groningen.

Deze noemt in zijn rapport de Oldambster boeren zeer welvarend en trots op hun geld. Verder noemt hij ze „ultraliberaal". De welvaart had hun enige „verstandelijke beschaving" gebracht; ze lazen veel, vooral staathuishoudkundige en politieke geschriften en lieten zich, hoewel „maar half verlicht", meeslepen door dagbladen als de „Arnhemsche Courant" [2]).

Laat men de onwelwillende toon van den gouverneur buiten beschouwing, dan wordt ons hier een aardig beeld getekend van de grote belangstelling voor alle politieke en economische vraagstukken, die deze tot welvaart en ontwikkeling gekomen boeren eigen was.

Hoezeer de kwestie van de grondwetsherziening bij de boeren leefde, bleek, toen, nauwelijks een maand later, alweer een adres over deze zaak uit het Oldambt naar den Haag ging. Het was nog radicaler dan het vorige en was, behalve door ingezetenen uit Winschoten, ook weer getekend door een aantal boeren.

Zijlker en zijn dorpsgenoten kregen de naam „rode ultra's" te zijn en men schijnt hen van revolutionnaire bedoelingen te hebben verdacht [3]). Dit belette de Oldambster boeren echter niet, om op de ingeslagen weg voort te gaan. Toen in 1848 de voorlopige overwinning was bevochten en een nieuwe kamer werd gekozen, betrad hun voorman, J. F. Zijlker, als lid van de Tweede Kamer, 's lands vergaderzalen, terwijl een zijner dorpsgenoten een zetel in de Eerste Kamer werd aangeboden [4]).

Zo werden de Oldambster boeren tot liberalen en liberalen zijn ze tientallen jaren gebleven. Bij iedere verkiezing kon op hen worden gerekend en ook na Zijlker hebben zo nu en dan Oldambster boeren, als liberalen van verschillende schakering, in de Staten-Generaal zitting gehad.

Leest men de reeds dikwijls geciteerde antwoorden op de vraagpunten van het Genootschap van Nijverheid te Onderdendam door, dan treft ons telkens weer, hoezeer de boeren van de liberale gedachten waren doordrongen. Alle typisch liberale opvattingen

---

[1]) Bij Kannegieter staat *Omes*. Dat zal wel een vergissing zijn.
[2]) In die tijd een heftig liberaal blad.
[3]) Van Berkum, Kerkelijke geschiedenis van Nieuw-Beerta, blz. 84, vindt het tenminste noodzakelijk, om ze tegen deze aantijging te verdedigen.
[4]) Van Berkum, blz. 84.

over werkverschaffing, steunverlening, armoede enz. vindt men er in terug.

„Geen bedeling, maar onderrichting" [1]), is de conclusie, waartoe de afdeling Appingedam, na een beschouwing over het vraagstuk der werkverschaffing komt. Men zou dit woord boven bijna alle verhandelingen, door de verschillende afdelingen over de sociale kwesties geleverd, als motto kunnen plaatsen. Steeds weer keert dit zelfde oordeel in de antwoorden terug.

De grondoorzaak van alle ellende ziet men in de verstandelijke en zedelijke toestand van de lagere klasse [2]). Aan oorzaken van de sociale ellende, die buiten de contrôle van het individu omgaan, gelooft het liberalisme niet. Als men het individu maar op een behoorlijk zedelijk en intellectueel peil heeft gebracht, dan *moet* hij slagen in de maatschappij. Hiervan uitgaande, heeft men steeds opvoeding als het enige middel tot werkelijke verbetering van de toestand der lagere klassen aangeprezen. „Het eenige radicale geneesmiddel is verstandelijke opvoeding," zo schrijft men in het rapport over de toestand der dienstbaren in 1851 [3]). Men moet de arbeiders *leren* sparen, men moet ze *onderricht* geven in de beginselen der godsdienst, men moet ze zedelijke beginselen *onderwijzen* enz. Als men dat alles maar trouw doet, dan zullen tenslotte alle sociale moeilijkheden vanzelf worden opgelost. Overeenkomstig deze beginselen zijn er in het Oldambt verschillende pogingen aangewend, om het lot van de lagere klassen te verbeteren. Er zijn spaarbanken, volksbibliotheken enz. opgericht en vooral heeft men voortdurend aangedrongen op verbetering van het volksonderwijs.

Aanvankelijk had men van deze pogingen grote verwachtingen. Toen echter tegen het eind van de eeuw, na vele jaren pogen in die richting, de toestand niets of weinig was verbeterd, schijnt men langzamerhand het vertrouwen in de doeltreffendheid van dergelijke maatregelen te hebben verloren. Het sociale optimisme, zo kenmerkend voor het beginnend liberalisme, begint te zakken. Men begint te voelen, dat men er met onderwijs alleen niet komt. „Gebrek aan zedelijke en verstandelijke ontwikkeling" worden in de antwoorden zelden meer genoemd als oorzaken van de sociale misstanden. Men vindt dan onder de boeren reeds verdedigers van sociale maatregelen, die enige tientallen jaren vroeger nog smalend als „bedeling" zouden zijn betiteld [4]).

---

[1]) Handelingen Genootschap van Onderdendam, 1866—'67, blz. 92.

[2]) Men leze b.v. ook wat Zijlker, Groninger Landbouwer, op blz. 13 e.v. zegt over verbetering van de toestand van de arbeidersklasse.

[3]) Handelingen Genootschap van Onderdendam, blz. 112.

[4]) Zo is blijkens de Handelingen van 1892—'93, vrijwel het gehele Genootschap dan voorstander van pensionnering van staatswege van oude landarbeiders.

LIJST VAN VOOR HET EERSTE DEEL GERAADPLEEGDE BOEKEN EN ARTIKELEN.

Addens (N. G.), Gedenkboek der Groninger Maatschappij van Landbouw, 1937.

Adler (Alfr.), Menschenkenntnis, 1927.

Adler (Alfr.), Praxis und Theorie der Individualpsychologie, 4te Auflage, 1930.

Altingh (Bernard), Historische Lof-Rede ter eere van Groningen, 1710.

Andreae (Mr. A. J.), De Lauwerszee, 1881.

Apeldoorn (Prof. Mr. L. J.), De historische ontwikkeling van het grondbezit in Friesland, De Vrije Fries, XXVII, 1924.

Baasch (E.), Holländische Wirtschaftsgeschichte, 1927.

Baren (Prof. J. van), De bodem van Nederland, deel II, 1927.

Beekman (Dr. A. A.), Nederland als polderland, 2de druk, z. j.

Beks (Johs.), Belemmerende invloeden van het Drentsche volkskarakter op de doorwerking van het Evangelie, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1912.

Bemmelen (Dr. J. M. van), Bouwstoffen tot de kennis van de scheikundige zamenstelling van de alluviale gronden in de provincie Groningen, Bijdr. tot de kennis van de tegenw. staat der prov. Groningen, deel III, 1865.

Berg (B. K. van den), Het laagveengebied van Friesland, 1933.

Berkum (H. van), De Labadie en de Labadisten, 1851.

Berkum (H. van), Kerkelijke geschiedenis van Nieuw-Beerta, 1856.

Berkum (H. van), Schortinghuis en de vijf nieten, 1859.

Bevolking (De) van Amsterdam, deel II, De uitkomsten der tienjaarlijksche volkstellingen van 1830—1930, Statistische mededeeling no. 100 van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam, 1934.

Bielefeld (Rudolf), Die Geest Ostfrieslands, 1906.

Bijdragen tot de geschiedenis der omwenteling van 1813 in de provincie Groningen, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, deel I, 1864.

Bijlmer (Dr. H. J. T.), De beteekenis van de erfelijkheidsleer voor de anthropologische wetenschappen, 1933.

Blaupot ten Cate (S.), Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijsel en Oost-Friesland, 1842.

Blaupot ten Cate (S.), Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, 1839.

Blécourt (Mr. A. S. de), Beklemrecht en stadsmeierrecht, 1920.

Blécourt (Mr. A. S. de), Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht, 1922.

Blécourt (Mr. A. S. de), Heerlijkheden en heerlijke rechten, Tijdschr. voor Rechtsgeschiedenis, deel II, 1920—1921.

Blécourt (Prof. Mr. A. S. de), Oldambt en Ommelanden, rechtshistorische opstellen met bijlagen, 1935.

Blink (Dr. H.), Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland, 2 delen, 1902—1904.
Blok (Dr. P. J.), Het Oldambt in oude tijden, Groningsche Volksalmanak, 1890.
Blok (Dr. P. J.), Geschiedenis van het Nederlandsche volk, deel I, 1892.
Blok (Prof. Dr. P. J.), Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen, Bijdr. voor vaderlandsche geschied. en oudheidk., 3de reeks, 6de deel, 1892.
Blok (Prof. Dr. P. J.), De grenzen van Groningen, Groningsche Volksalmanak, 1892.
Blok (Prof. Dr. P. J.), Schieringers en Vetkoopers, Bijdr. voor vaderlandsche geschied. en oudheidk., 3de reeks, 7de deel, 1893.
Blom (Mr. Ph. van), Geschiedenis van Oud-Friesland, De Vrije Fries XIX, 1900.
Boeles (Mr. P. C. J. A.), De oudste beschaving op Friesche klei, Elsevier's Geïll. Maandschr., 1908.
Boeles (Mr. W. B. S.), Het leven en de verdiensten van Eggerik Egges Phebens, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, deel I, 1864.
Boeles (Mr. W. B. S.), Iets over de St. Maarten en der A scholen te Groningen, 1562—1595, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, deel I, 1864.
Boer (J. J.), Ubbo Emmius en Oost-Friesland, 1935.
Boer (T. J. de), Overzicht van den Groningschen landbouw, 1800—1900, Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.
Bolhuis (Lambertus van), Tweetal van plegtige redevoeringen, 1778.
Bolk (Prof. L.), De bevolking van Nederland in haar anthropologische samenstelling, in J. H. Gallée, Het Nederlandsche boerenhuis en zijn bewoners, 1908.
Bolk (Prof. L.), Over den Index cephalicus en de absolute maten van het hoofd der bevolking van Nederland, Mededeelingen van de Kon. Acad. van Wetensch., Afd. Lett., deel XXVIII, 2de gedeelte, 1920.
Bolk (Prof. L.), De samenstelling en herkomst der Nederlandsche bevolking, Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde, 1ste helft A, 1924.
Bos (P. G.), Het Groningsche gild- en stapelrecht, tot de Reductie in 1594, 1904.
Bos (P. R.), Algemeen overzicht van de volkstellingen in de laatste eeuw in Groningen en van de dichtheid van bevolking in deze provincie, Bijdr. tot kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.
Bos (P. R.), De ligging der steden en dorpen in de provincie Groningen, overdruk uit „Feestbundel van taal-, letter-, geschied- en aardrijkskundige bijdragen ter gelegenheid van zijn tachtigsten verjaardag aan Dr. P. J. Veth", 1894.
Braak (Dr. C.), Het klimaat van Nederland B., Lucht- en grond-

temperaturen (vervolg), 1930, Mededeelingen en verhandelingen van het Kon. Ned. Met. Inst., no. 33.
Brons jr. (Benhard), Friesische Namen und Mittheilungen darüber, 1877.
Bronsveld (A. W.), Oorzaken der verbreiding van het rationalisme in ons land sinds de laatste jaren der vorige eeuw, 1862.
Brucherus (H. H.), Gedenkboek van Stad en Lande, 1792.
Brucherus (H. H.), Geschiedenis van de opkomst der kerkhervorming in de provincie Groningen, 1821.
Brugmans (Prof. Dr. H.), De beteekenis van den 28sten Augustus, Groningen Volksalmanak, 1923.
Brunner (H.), Deutsche Rechtsgeschichte, 2de druk, 1906.
Cleveringa Pzn. (Mr. R. P.), Overzicht van de rechtsgeschiedenis van het recht van beklemming, Groningsche Volksalmanak, 1932.
Coster (Dr. H. P.), Hoe de 28ste Augustus tot dusver te Groningen gevierd werd, Groningsche Volksalmanak, 1923.
Delprat (G. H. M.), Verhandeling over de broederschap van Geert Groote, 1856.
Diepenhorst (Prof. P. A.), Onze landbouw, 1933.
Dijk (D. van), Het Friesche karaktertype, De Reformatie, 1927.
Dijkema (H.), Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen, 1851.
Dijkstra (O. H.), Bijdrage tot de physische anatomie van schedel en hersenen, Geneeskundige Bladen, 1927.
Ebbens (H. D.), Een en ander uit de geschiedenis der Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid, 1837—1912, 1913.
Fahrenfort (Dr. J. J.), Over communisme en privaatbezit bij de natuurvolken, 1934.
Feith (E.), Bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling van 1795 in de provincie Groningen, 1870.
Feith (Mr. H. O.), Het Groninger beklemregt, 2 delen, 1828—1837.
Feith (Mr. H. O.), Handboekje voor het recht van beklemming, 3de druk, 1848.
Feith (Mr. H. O.), Onderzoek naar den gehuwden staat der Vriesche priesteren, Verhandelingen van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel VI, 1846.
Feith (Mr. J. A.), Inventaris der rechterlijke archieven, berustende in het oud-archief in de provincie Groningen, Verslagen omtrent 's rijks oude archieven, deel XV, 1892.
Feith (Mr. J. A.), De rijkdom der kloosters van Stad en Lande, Groningsche Volksalmanak, 1902.
Feith (Mr. J. A.), De geestelijke ontwikkeling der Ommelanden in de 13de eeuw, in „Uit Groningen's verleden", 1902.
Feith (Mr. J. A.), De Ommelander borgen der 17de en 18de eeuw en hare bewoners, 1906.
Feith (Jhr. Mr. J. A.) en Brugmans (Dr. H.), De kroniek van Abel Eppens tho Equart, 2 delen, 1911.

Formsma (W. J.), De wording van de staten van Stad en Lande tot 1536, 1930.
Freud (Sigm.), Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse, 1933.
Freud (Sigm.), Zur Psychopathologie des Alltagslebens, 1919.
Frima (J.), Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602 tot 1749, 1920.
Fruin (R.), Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westerwolde, tot op zijne vereeniging met de XVII Nederlanden, 1886.
Gallée (J. H.), Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners, 1908.
Geertsema (Mr. C. C.), De zijlvestenijen in de Groninger Ommelanden, 1879.
Geertsema (Mr. C. C.), De zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen, 1910.
Geertsema (C. J.), Beschouwingen over het waterschap Oldambt, 1867.
Geertsema (C. J.), Beschrijving van den landbouw in het Oldambt, Westerwolde en Fivelgo, 1868.
Gelder (Dr. H. A. Enno van), Friesche en Groningsche edelen in den tijd van den opstand tegen Spanje, in „Historische Opstellen", opgedragen aan Prof. H. Brugmans, 1929.
Giffen (Dr. A. E. van), Het hunebed te Rijs in Gaasterland, De Vrije Fries XXVII, 1924.
Giffen (Dr. A. E. van), Over de oudste bevolkingselementen van ons land, Mensch en Maatschappij, 1925.
Gosses (Dr. I. H.), Friesche jubileumlitteratuur, Tijdschr. voor Geschiedenis, 44ste jaargang, 1929.
Gosses (Dr. I. H.), De Friesche hoofdeling, Mededeelingen der Kon. Acad. van Wetensch., Afd. Lett., deel 76, Serie B., 1933.
Graaff (J. J.), Nederlandsche doopnamen naar oorsprong en gebruik, 1915.
Groningen's rust, geboren uit onrust, 1748.
Haan Hettema (M. de), Het Fivelingoër en Oldampster Landregt, 1841.
Haar (B. ter), Hedendaagsche karakterkunde, 1931.
Halsema (Mr. D. F. J.), Oordeelkundige verhandeling over den staat en regeringsvorm der Ommelanden, Verhandelingen van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel II, 1778.
Halsema (Mr. D. F. J.), Het aloude Ommelander wetboek van Hunsingo, Verhandelingen van het Genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel II, 1778.
Handelingen van het Genootschap ter Bevordering der Nijverheid, gevestigd in Onderdendam (1837—1878, daarna voortgezet als het Genootschap van Nijverheid in de provincie Groningen, tot 1900, dan als Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid, tot 1918 en sindsdien als Groninger Maatschappij van Landbouw), verschillende jaargangen.
Hartman (Dr. Ch. M. A.), Het klimaat van Nederland, A. Neerslag,

1913, Mededeelingen en verhandelingen van het Kon. Ned. Met. Inst., no. 15.
Heck (Philipp), Die altfriesische Gerichtsverfassung, 1894.
Heimans (E.) en Schuiling (R.), Nederlandsche Landschappen, I. Landschap bij een eschdorp, 1912; XV. Een terp in het Noorden van Friesland, 1915; XXXVI. De landbouw aan de noordkust van Groningen, 1918.
Herwig (G. en R. H.), Gids voor de Groninger Veenkoloniën, z. j.
Herwig (R. H.), Westerwolde en de verkeerswegen in het Oosten van Groningen, Vragen van den dag, 1907.
Heymans (G.), Einführung in die Ethik, 1914.
Heymans (G.), Inleiding tot de Speciale Psychologie, 2 delen, 1929.
Heynes (H. J.), Noord-Hollandsche menschen en dingen, 1912.
Heynes (H. J.), Uit kerkelijk Noord-Holland, Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1923.
Hissink (Dr. D. J.), De natuurkundige en scheikundige veranderingen, die kweldergronden nà indijking ondergaan, Verslagen Landbouwkundige Onderzoekingen der Rijkslandbouwproefstations, no. XXIX, 1924.
Hissink (Dr. D. J.), De inwerking eener kalkbemesting op kleigronden, Landbouwkundig Tijdschrift, 1925.
Hissink (Dr. D. J.) en Spek (Dr. Jac. van der), Resultaten van het onderzoek van eenige kleigronden uit de provincie Groningen (Nederland), Groninger Landbouwblad, 1925.
Hofstede de Groot (P.), De Groninger godgeleerden in hunne eigenaardigheid, 1855.
Holwerda (Dr. J. H.), Nederland's vroegste geschiedenis, 1918.
Hortensius (Lambertus), Verhaal van de oproeren der Wederdoopers, voorgevallen te Amsterdam, Munster en in Groningerland, 1694.
Houet (A. l'), Zur Psychologie des Bauerntums, 1905.
Huizenga (K.), Groningen en de Ommelanden onder de heerschappij van Karel van Gelder (1514—1536), 1925.
Huizinga (Prof. Dr. J.), Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?, 1914.
Huizinga (Prof. J.), Nederland's geestesmerk, 1935.
Huizinga—Onnekens (E. J.) en Laan (K. ter), Groninger Volksverhalen, 1930.
Huntington (E.), Civilisation and Climate, 1915.
Hurwicz (E.), Die Seelen der Völker, 1920.
Intelligentieverhoudingen in Nederland, publicatie van het Centraal Bureau v. d. Statistiek, 1935.
Jaarverslagen van de Vereeniging voor Terpenonderzoek, vanaf 1918.
Joosting (Mr. G. C.), De oude indeeling der provincie Groningen, Groningsche Volksalmanak, 1915.
Joosting (Mr. G. C.), De kerkelijke indeeling van Groningen, Groningsche Volksalmanak, 1919.
Joosting (Mr. G. C.), De Groningsche marken, in „De marken van

Drente, Groningen en Overijsel", Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1920.
Kannegieter (J. Z.), Nieuws uit de Ommelanden, 1834—1840, Tijdschr. voor Geschiedenis, 1936.
Keijer (J.), Een tak van de Eems door onze provincie, Groningsche Volksalmanak, 1921 en 1923.
Keizer (Dr. G.), De Afscheiding van 1834, 1934.
Kern (Prof. H.), Opmerkingen over het Nederlandsche volkskarakter, Studies in Volkskracht, 1ste serie, no. VIII, 1904.
Keuning (H. J.), De Groninger Veenkoloniën, 1933.
Klages (L.), Prinzipien der Characterkunde, 1910.
Kley (K. van der), Drentsch dorpsleven, Mensch en Maatschappij, 1932.
Kloeke (Dr. G. G.), De Hollandsche expansie in de 16de en 17de eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten, 1927.
Kremer (Hs.), Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der provincie Groningen, 2de druk, 1839.
Kromsigt (J. C.), Wilhelmus Schortinghuis, 1904.
Kronfeld (Arthur), Lehrbuch der Characterkunde, 1932.
Kronenberg (H. J.), Rechtsgeschiedenis van den aanwas, 1911.
Krueger (E. T.) and Reckless (Walter C.), Social Psychology, 1931.
Kruijt (J. P.), De bevolking der Zaanstreek, Mensch en Maatschappij, 1928.
Kruijt (J. P.), De onkerkelijkheid in Nederland, 1933.
Kruijt (Dr. J. P.), Het Nederlandse volkskarakter en het Socialisme, 1934.
Kruijt (Dr. J. P.), Sociologie en Paedagogiek, tijdschr. „Volksontwikkeling", 1935.
Kühler (Dr. W. J.), Het Socianisme in Nederland, 1912.
Kühler (Prof. Dr. W. J.), Het ontstaan van onze broederschap, Geschriftjes ten behoeve van de Doopsgezinden in de verstrooiing, no. 53, z. j.
Kühler (Prof. Dr. W. J.), Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de 16de eeuw, 1932.
Kulischer (J.), Allgemeine Wirtschaftsgeschichte, 2 delen, 1928.
Künkel (Fr.), Einführung in die Characterkunde, 1928.
Laan (K. ter), Nieuw Groninger Woordenboek, 1929.
Laan (K. ter), Zijn de Groningers Friezen?, Tijdschr. voor Geschiedenis, 44ste jaargang, 1929.
Landregt (het Oud-Oldambster), Verhandelingen van het genootschap „Pro Excolendo Jure Patrio", deel VI, 1846.
Lofvers (N.), Enkele opmerkingen over den aard en de vroomheid van den Noord-Groninger, Nieuw Evangelisch Tijdschrift, 1922.
Loon (Mr. E. van), Het grondreglement voor de waterschappen in de provincie Groningen, 1898.
Lüpkes (W.), Ostfriesische Volkskunde, 1907.
Man (Hendrik de), De socialistische idee, 1933.

Mansholt (D. R.), Een en ander uit de geschiedenis der Groninger Maatschappij van Landbouw en Nijverheid, vervolg 1913—1918, z. j.
Mensinga (J. A. M.), Bijdragen tot de geschiedenis onzer middeleeuwsche koloniën, bijzonder die in Holstein, Bijdr. voor vaderlandsche geschied. en oudheidk., nieuwe reeks, 10de deel, 1880.
Minderhoud (G.), Ontwikkeling en beteekenis der landbouwindustrie in Groningen, 1925.
Modderman (Mr. J. R.), Iets over de te dezer dagen door de stad Groningen opnieuw, over het Oldambt, Westerwoldingerland, het Gorecht en Sappemeer gepraetendeerde superioriteit, 1816.
Moerman (H. J.), Oostfriesland, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardk. Genootschap, 1921.
Montijn (J. C.), Iets over Vriescheloo, Groningsche Volksalmanak, 1901.
Nieboer (Dr. H. J.), Slavery as an industrial system, second edition, 1910.
Nieuwzwaag (S. A.), De constitutie als ziektefactor, 1931.
Nyèssen (D. J. H.), The passing of the Frisians, Anthropography of Terpia, 1927.
Okken (U. P.), Kerkelijk Oldambt, voorheen en thans, Hervormde Kerkbode, 1925.
Onnekens (Johs.), Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen, 1886.
Peters (W.), Vererbung geistiger Eigenschaften und psychische Konstitution, 1925.
Popping (H. J.), De jong-palaeolithische Kuinderculturen, Mensch en Maatschappij, 1934.
Postma (Dr. O.), De Friesche Kleihoeve, 1934.
Postma (Dr. O.), Virga en Pes in de registers der kloosters te Fulda en Werden, De Vrije Fries XXVII, 1924.
Postma (Dr. O.), De gemeene scharren te Hindeloopen en Molkwerum, De Vrije Fries XXVIII, 1928.
Postma (Dr. O.), De zoogenaamde vier-jaarlijksche verdeeling van de hemrik, De Vrije Fries XXVIII, 1928.
Ramaer (J. C.), De vorming van den Dollard en de terpen in Nederland in verband met de geografische geschiedenis van ons polderland, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardk. Genootschap, 1909.
Rapport, ingediend voor het vijfde landhuishoudkundige congres te Leyden, 1850, door Mr. J. H. Beucker Andreae, betreffende een onderzoek naar den zedelijken en materiëelen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande en van de middelen om dien zooveel mogelijk te verbeteren, Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, 1851.
Reitsma (Dr. J.), Willem Frederiks, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, deel IV, 1867.
Reitsma (Dr. J.), De laatste dagen van de heerschappij der Roomsch-

Katholieke kerk, Gedenkboek der Reductie van Groningen in 1594, 1894.
Reitsma (Dr. J.), Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde kerk der Nederlanden, derde druk, 1916.
Rekwest en inlichtende memorie namens een aanzienlijk aantal voorname landbouwers in de provincie Groningen aan Zijne Majesteit den Koning, 1823.
Richthofen (Dr. Karl, Freiherr von), Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte, 1880.
Rietema (S. P.), Over wierden en dijken, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardr. Genootschap, 1914.
Rijkens (R. R.), Groninger mannelijke voornamen op *O*, Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.
Rijkens (R. R.), Een en ander uit de geschiedenis van het lager onderwijs in de provincie Groningen in de 19de eeuw, Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.
Roelfsema (E. H.), De klooster- en proosdijgoederen in de provincie Groningen, 1928.
Roessingh (Dr. K. H.), De moderne theologie in Nederland, 1914.
Rümke (Dr. H. C.), Inleiding in de karakterkunde, 1929.
Sasse Az. (Dr. J.), Over enige bijdragen tot de kennis van taal en volk in Groningen en Drente, Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.
Schepers (J. B.), Groningen als Hanzestad, 1891.
Schippers (W. W.), Lappa Tomentosa lmk. of donzige klis. De verspreiding in verband met de aard van de bodem en die van de omgeving, Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel II, 1918.
Schuiling (R.), Nederlandsche vluchtheuvels, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardk. Genootschap, 1912.
Schuiling (R.), Nederland, 5de druk, 1915.
Sitter (Mr. W. de), Staat der armoede in de provincie Groningen, Bijdr. tot de kennis van de tegenwoordige staat der prov. Groningen, deel I, 1860.
Smit (J.), De orangistische woelingen in het Oldambt in Augustus 1799, Groningsche Volksalmanak, 1919.
Smith (A.), Geschiedenis van de provincie Groningen, 1849.
Smith (A. J.), Het eiland Ulsda, Groningsche Volksalmanak, 1901.
Smith (A. J.), Verlies en aanwinst van land in de provincie Groningen, gedurende de 19de eeuw, Bijdr. tot de kennis van de prov. Groningen en omgelegen streken, deel I, 1901.
Sombart (Werner), Der Bourgeois, 1913.
Spranger (Ed.), Lebensformen, 4te Auflage, 1924.
Sorokin (Pitirim) and Zimmerman (Carle C.), Principles of rural-urban sociology, 1929.
Staat van den landbouw en der landhuishouding in de provincie Groningen in den jare 1818, 1821.

Staat (Tegenwoordige) van Groningen en Ommelanden, of Stad en Lande, deel XX en XXI van „Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden", 1793.
Staring (W. C. H.), De bodem van Nederland, deel I, 1856.
Statistiek (Landbouw-) van de provincie Groningen, over het jaar 1862, Bijdr. tot de kennis van de tegenwoordige staat der provincie Groningen, deel V, 1870.
Steinmetz (Prof. Mr. Dr. S. R.), Die Stellung der Soziographie in der Reihe der Geisteswissenschaften, Arch. für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, 1913.
Steinmetz (Prof. Mr. Dr. S. R.), De nationaliteiten in Europa, 1920.
Steinmetz (Prof. Mr. Dr. S. R.), Wat is Sociografie?, Mensch en Maatschappij, 1925.
Steinmetz (Prof. Mr. Dr. S. R.), Der erbliche Rassen- und Volkscharacter, Gesammelte kleinere Schriften, deel II, 1930.
Steinmetz (Prof. Mr. Dr. S. R.), Inleiding tot de Sociologie, 1931.
Steinmetz (Prof. Mr. Dr. S. R.), Verandering bij de Nederlandsche landverhuizers in Amerika, Gesammelte kleinere Schriften, deel III, 1935.
Steller (Walther), Das altwestfriesische Schulzenrecht, 1926.
Stratingh (G. Acker) en Smit van der Vegt (I. A.), Kaart van de provincie Groningen, 1839.
Stratingh (G. Acker), Beschrijving van de kaart van de provincie Groningen, 1839.
Stratingh (G. Acker), Aloude staat en geschiedenis des vaderlands, deel I, 1847.
Stratingh (G. Acker) en Venema (G. A.), De Dollard, of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems, 1855.
Stratingh (G. Acker), Over de Friesche, vooral Ommelander edelen en hoofdelingen, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk. inzonderheid van de prov. Groningen, deel I, 1864.
Stratingh (G. Acker), Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen herzien, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk. inzonderheid van de prov. Groningen, deel III, 1866.
Stratingh (G. Acker), Nog een woord over het eerste ontstaan van den Dollard, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk. inzonderheid van de prov. Groningen, deel X, 1873.
Stratingh (G. Acker), Marken in Friesland, Versl. Kon. Acad. van Wetensch., afd. Lett. IX, 1865.
Sundermann (Heinrich), friesische und niedersächsische bestandteile in den ortsnamen Ostfrieslands, 1901.
Swart (F.), Zur friesischen Agrargeschichte, Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, Heft 145, 1910.
Teylingen (Ds. E. G. van), Eenige opmerkingen over de snelle verbreiding van de Afscheiding in het Noorden van ons land, bizonder in Groningen, Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, 1933.

Thiele (Otto), Die Volksverdichtung im Regierungsbezirk Aurich, 1901.
Veen (G. van), Nederland's geestesmerk, tijdschr. „Volksontwikkeling", 1935.
Veen (Dr. H. N. ter), De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, 1925.
Veen (Dr. H. N. ter), Van Anthropogeografie tot Sociografie, Mensch en Maatschappij, 1927.
Venema (Dr. G. A.), De bodem van het Oldambt en van Westerwolde, Bijdr. tot de kennis van de tegenwoordige staat der prov. Groningen, deel III, 1865.
Venema Az. (T.), Statistieke beschouwingen der gemeenten, kantons en arrondissementen, naar derzelver bevolking, Bijdr. tot de kennis van de tegenwoordige staat der prov. Groningen, deel IV, 1869.
Verhaal (Authentiek) van al het geene zedert de geboorte van Prins Willem V so binnen de stadt Groningen als mede in de beyde Oldambten enz. is voorgevallen, 1748.
Verhaal (Echt) van de onlusten, voorgevallen in de provincie Groningen, 1748.
Vos (K.), Groninger Oude-Vlamingen, tijdschr. „Groningen", 1918.
Vos (K.), Over den aanvang van het Anabaptisme, „De Zondagsbode", Doopsgezind weekblad, 33ste jaargang, 1920.
Vos (K.), Revolutionnaire Hervorming, De Gids, 1920.
Vos (K.), Wessel Gansfort's invloed, Groningsche Volksalmanak, 1920.
Vos (K.), Doopsgezinde families onder Middelstum, Groningsche Volksalmanak, 1921.
Vos (K.), Herdenkingsrede ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Sociëteit van Doopsgezinde Gemeenten in Groningen en Oost-Friesland, 1926.
Vries (J. Fr. de) und Focken (Th.), Ostfriesland, 1881.
Westendorp (N.), Jaarboek van en voor de provincie Groningen, 2 delen, 1829—1832.
Westendorp (N.), Eerste leerrede gehouden in de nieuwe kerk te Sebaldeburen, 1809.
Westerdijk (J. Bs.), Enkele grepen uit de geschiedenis van den landbouw der laatste eeuw, in het bijzonder van onze provincie, Groningsche Volksalmanak, 1923.
Westerhoff (R.) en Stratingh (G. Acker), Natuurlijke historie der provincie Groningen, 1839.
Westerhoff (Dr. R.), De kwelderkwestie nader toegelicht, 1844.
Westerhoff (Dr. R.), Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen, 1864.
Westerhoff (Dr. R.), Plaatselijke bijzonderheden uit de 17de eeuw, herinnerende aan de voormalige R. C. eeredienst in de Ommelanden, Bijdr. tot de geschied. en oudheidk., inzonderheid van de prov. Groningen, deel IV, 1867.
Wijnne (H. A.), Huishoudelijke toestand der arbeidende klassen in

de provincie Groningen, Bijdr. tot de kennis van de tegenwoordige staat der prov. Groningen, deel I, 1860.
Wijnne (H. A.), Handel en ontwikkeling van stad en provincie Groningen, geschiedkundig beschouwd, 1865.
Wildvang (Dodo), Das Reiderland, Eine geologische, gemeinverständliche Abhandlung, 1920.
Wildvang (Dodo), Neue Gedanken über die ältere Besiedlung Ostfrieslands, 9de en 10de jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek, 1924—1926.
Winkel (J. te), De taalkaart van Noord-Nederland, Tijdschr. van het Kon. Ned. Aardk. Genootschap, 1895.
Winkler (Johan), Over de taal en de tongval der Friezen, 1870.
Winkler (Johan), Algemeen Nederduitsch en Friesch dialection, 1874.
Winkler (Johan), De Nederlandsche geslachtsnamen in oorsprong geschiedenis en beteekenis, 1885.
Winkler (Johan), Oud Nederland, 1888.
Wumkes (Dr. G. A.), De gereformeerde kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers, 1595—1796, 2de druk, 1905.
Wumkes (Dr. G. A.), Remko Engels en het Réveil, Groningsche Volksalmanak, 1914.
Wumkes (Dr. G. A.), Johannes Acronius en de Oranjes, tijdschr. „Groningen", 1916.
Wumkes (Dr. G. A.), Friezendom en Christendom, 1916.
Young (Kimball) a.o., Social Attitudes, 1931.
Zijlker (J. F.), De Groninger landbouwer en zijn vak, 1843.
Zijlma (G.), Ommelander schetsen, 1891.

STELLINGEN.

I.

Sorokin en Zimmerman wijden in hun werk: „Principles of Rural-Urban Sociology," New York, 1929, te weinig aandacht aan de figuur van den landarbeider.

II.

De Amerikaanse sociaal-psychologische school, die zich bezig houdt met de studie der „social attitudes" (men zie o.a.: Kimball Young a.o., „Social Attitudes", New York, 1931) houdt te weinig rekening met de erfelijkheid van karaktertrekken.

III.

Een vergelijkende studie van de halfcultuurvolken zou in belangrijke mate kunnen bijdragen tot een beter begrip van de geschiedenis onzer middeleeuwen.

IV.

De omschrijving van de taak der ethnologie door Prof. G. Gonggrijp („Het objekt der Ethnologie", Mensch en Maatschappij, 1932, blz. 433 e.v.), als de studie der primitieve mentaliteit, is niet te aanvaarden. Evenals de sociologie en de sociografie, beoogt de ethnologie de studie van het sociale groepsleven in alle richtingen.

V.

Uit het feit, dat de graanprijzen in de periode 1820—1840 telkens kort na verhogingen en verlagingen der graanrechten belangrijke stijgingen, respectievelijk dalingen vertonen, leide men niet af, dat deze prijsschommelingen geheel of in hoofdzaak door de tariefpolitiek van de regering teweeg werden gebracht.

VI.

Het is gewenst, dat bij de behandeling van de aardrijkskunde op de middelbare school, in het bizonder bij die van de Europese landen, meer aandacht wordt besteed aan de agro-geologische gesteldheid.

VII.

Het is gewenst, dat bij het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis op de middelbare school, meer wordt gewezen op de geschiedenis van de niet-Hollandse provincies, dan nu het geval is.

VIII.

Het woord „truchstrinzede" in het z.g.n. artikel over de hemrikverdeling in het oud-Friese schoutenrecht (zie o.a. Walther Steller, „Das altwestfriesische Schulzenrecht", Breslau, 1926, blz. 18) moet worden vertaald met „opstrekkende".

IX.

De door Prof. Huizinga („Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?", Uithuizen, 1914) geconstateerde armoede aan volkscultuur in de provincie Groningen is — voor zover deze bestaat — niet te wijten aan het binnenstromen van Saksen in de vroeger Friese Ommelanden.

X.

De veronderstelling van R. Fruin (Overzicht der Staatsgeschiedenis van het Landschap Westerwolde, diss. Leiden, 1886, blz. 44), dat zich in het vroeger Saksische Vrieschelo in de latere middeleeuwen een Friese kolonie heeft neergezet, wordt bevestigd door de aard van de bodemverkaveling, die heden ten dage in Vrieschelo wordt gevonden.

XI.

Voor zover dit valt na te gaan, is van oudsher in de Friese landen tussen Vlie en Wezer individueel grondbezit regel geweest.

XII.

Het is onjuist om, zoals b.v. in de publicaties van de Directie van den Landbouw geschiedt, het noordwestelijk deel van het Oldambt aan te duiden als *Klein*-Oldambt. Deze naam is een verbastering van het historisch juiste *Klei*-Oldambt. Onjuist is het ook om, zoals eveneens in genoemde publicaties geschiedt, de gemeente Delfzijl tot dit Klei-Oldambt te rekenen.

XIII.

De veronderstelling van Bolk, dat Friezen en Saksen van oorsprong tot verschillende subrassen van het blanke ras zouden behoren, vindt in het tot nu toe bekende feitenmateriaal geen bevestiging.

XIV.

Door het z.g.n. éénschaftswerk draagt het vrije-tijdsprobleem voor den landarbeider in het Oldambt een geheel ander karakter, dan voor den landarbeider in het algemeen.

XV.

Bij de verklaring van de grote onkerkelijkheid in verschillende dorpen in het Oldambt moet men rekening houden met de onvoldoende verzorging in de religieuze behoeften van de arbeidersbevolking gedurende het grootste deel van de 19e eeuw.